

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МОРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ МОРСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ ІНСТИТУТ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ПЕРШИЙ МІЖРЕГІОНАЛЬНИЙ ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ВІДДІЛ
УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
UNIVERSITATEA "DUNAREA DE JOS" GALATI (ROMANIA)
HISTORICAL SCIENCES NATIONAL COUNCIL FOR THE STUDY OF SECURITY
ARCHIVES (BUCHAREST), «A.D. XENOPOL» INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ROMANIAN ACADEMY (IASSEY),
CENTRE FOR REGIONAL AND PLURALIST
STUDIES «TRANSILVANIA» (TARGU MURES) (ROMANIA)
UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA (MOLDOVA)
INSTITUTUL DE ISTORIE SOCIALĂ "PROMEMORIA" (МОЛДОВА)
INSTYTUT NAUK O POLITYCE I ADMINISTRECJI
(UNIWERSYTET ZIELONOGORSKI, POLAND)
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКА ОБЛАСНА УНІВЕРСАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ІМ. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО



ПРИЧОРНОМОР'Я: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ, МОВНИЙ, ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ ВИМІРИ

Збірка наукових праць
Випуск 10

Одеса • 2025 • Олді+

Відповідальний редактор:

Михайлуца М. І., доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Бажан О. Г., кандидат історичних наук, доцент (Київ); **Бачинська О. А.**, доктор історичних наук, професор (Одеса); **Єнаке Дж.**, доктор історії, професор (Галац, Румунія); **Котляр Ю. В.**, доктор історичних наук, професор (Миколаїв); **Киридон А. М.**, доктор історичних наук, професор (Київ); **Лисенко О. Є.**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Київ); **Молдован С.**, доктор історії, професор (Бухарест, Румунія); **Петренку А.**, доктор історичних наук, професор (Кишинів, Молдова); **Ресент О. П.**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Київ); **Сенкевич Є. Г.**, доктор історичних наук, професор (Черкаси, Україна; Зел. н.горск, Польща); **Стовпець О. В.**, доктор філософських наук, професор (Одеса); **Тригуб О. П.**, доктор історичних наук, професор (Миколаїв); **Тулуш А.-В.**, доктор історії, професор (Галац, Румунія); **Тюрменко І. І.**, доктор історичних наук, професор (Київ)

Редактори-упорядники:

Дзинглюк О. С., доцент ОНМУ;

Поткіна К. В., здобувачка вищої освіти

Рецензенти:

Шишко О. Г., доктор історичних наук, професор (Одеса)

Діанова Н. М., доктор історичних наук, професор (Одеса)

*Рекомендовано до друку Вченою Радою ОНМУ
Одеського національного морського університету
(протокол № 6 від 29 жовтня 2025 р.)*

Позиція редакції може не збігатися з думкою авторів.

Усі права застережені. Передруки та переклади можливі за згодою авторів

**Збірник наукових праць видано за сприяння
депутата Одеської обласної ради,
Почесного громадянина м. Одеси та Одеської області
Сергія Рафаїловича Гриневецького**

**Редакція висловлює сердечну вдячність
за розуміння проблем науковців і фінансову
підтримку наукової конференції та цього видання**

Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри : збірник наукових праць. Вип. 10 / відп. ред. М. І. Михайлуца ; упоряд.: О. Дзинглюк, К. Поткіна. – Одеса : Олді+, 2025. – 586 с.

ISBN 978-617-8559-38-0

Збірник наукових праць присвячений історії Причорноморського регіону та Подунав'я у різні періоди й епохи, державно-правовим відносинам та соціальним процесам; проблемам національної/іноземної термінології, методикам комунікації та перекладу; культурі та традиціям; історії конфесій; міжнародним зв'язкам регіону тощо. До збірки увійшли матеріали X Міжнародної наукової конференції та круглого столу, присвяченого 95-й річниці від заснування Одеського національного морського університету. Видання розраховане на вчених – істориків, правників, краєзнавців, мовознавців, психологів, учителів, студентів і всіх, хто цікавиться історією та духовністю від минулого до сучасності.

УДК 94(477.7)(062.552)

Шановні науковці й читачі цього видання!

Існує думка, що стабільність – це ознака майстерності. Тож, саме такі стабільність та фаховість демонструє протягом років Одеський національний морський університет. Науково-дослідна діяльність вишу, попри усі негаразди мінливого часу, триває та набуває свого розвитку. Впевнений, така копітка і послідовна робота є сьогодні абсолютно необхідною, оскільки наука, як і історія, не зносить забуття і жорстоко мститься тим, хто намагається її спотворити чи забути.

Як державний діяч, політик і меценат я системно підтримую і беру участь у розбудові просвітницької та науково-дослідної діяльності Одеського регіону, зокрема, протягом багатьох років маю честь сприяти діяльності Одеського національного морського університету.

Потужний науковий форум «Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етно-культурний та релігійний виміри» є своєрідним підсумком багатогранної науково-дослідної роботи вишу за 95 років. Цьогорічна конференція насправді вражає розмаїттям тем і широким діапазоном наукових інтересів дослідників. Одеса вкотре звершує свою непересічну консолідуєчу місію, поєднавши на своїх наукових теренах дослідників та вчених з різних регіонів України.

Тож, зичу Одеському національному морському університету та його науковому колективу, організаторам і усім учасникам форуму нових досліджень і відкриттів, маленьких та великих перемог і досягнень.

Блиск наукової думки пронизує темряву часів, висвітлюючи як минуле, так і сучасність. А в цьому бачиться запорука майбутнього.

Сергій ГРИНЕВЕЦЬКИЙ,
Почесний громадянин м. Одеси та Одеської області

ЗМІСТ

Alexandrache Carmen DISCURS, DISCURSIVITATE ȘI EDUCAȚIA ISTORICĂ ACTUALĂ REPREZENTARE ȘI PERSPECTIVE.....	11
І. М. Артюх УЧИТЕЛЬСЬКІ КУРСИ – ПЕРШИЙ ДОСВІД СИСТЕМНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ.....	22
Л. Л. Бабенко ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІЮ ТА ІКОНОГРАФІЮ ГОРБАНІВСЬКОЇ ІКОНИ БОЖОЇ МАТЕРІ.....	26
О. А. Бачинська МОЛДАВСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ МІСТ-ФОРТЕЦЬ ПРИДУНАЙСЬКОГО ФРОНТИРУ: СКЛАД І ШЛЯХИ МІГРАЦІЙ НА МЕЖІ XVIII–XIX СТ.....	38
С. І. Бенні В. В. Левченко РЕКОНСТРУКЦІЯ БІОГРАФІЇ КОРАБЛЕБУДІВНИКА М. В. ШАЙБО – ВІДНОВЛЕННЯ ПРИЗАБУТОЇ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО «ВОДНОГО».....	45
С. М. Бондаревич ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БОЙОВОГО СТРЕСУ ЩОДО СУЧАСНИХ УМОВ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ.....	52
О. М. Борщевська ЕВОЛЮЦІЯ ГЛОБАЛЬНОГО ПРАВОВОГО СВІТОГЛЯДУ В ПРОФЕСІЇ ПРАВНИКА.....	63
Т. S. Bosa MODELS OF THEORIES OF LITERARY TRANSLATION.....	67
І. В. Бруяко АРХЕОЛОГІЧНА ПАМ'ЯТКА – ГОРОДИЩЕ КАРТАЛ /ОРЛІВКА – МЕДІАТОР КРОСКУЛЬТУРНОГО ДІАЛОГУ МІЖ ПІВНІЧНИМ ПРИЧОРНОМОР'ЯМ ТА БАЛКАНАМИ ДОБИ ПРОТО-ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ ТА РАННІХ ІМПЕРІЙ.....	77
Християн Вайзе (Christian Weise), ФРІДРІХ ГЕЙСЕР – «ЕКУМЕНІЧНИЙ КОЗАК» І ВЧЕНИЙ-ТЕОЛОГ. БІОГРАФІЯ.....	85
Л. А. Вовчук ВБИВСТВО ІТАЛІЙСЬКОГО ВІЩЕ-КОНСУЛА В ОДЕСІ (НА МАТЕРІАЛАХ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ 1927–1928 РР.).....	93

О. О. Гадинко ЄВРЕЇ БУКОВИНИ: ЗАСЕЛЕННЯ, ПРОЖИВАННЯ, СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ХVІІІ СТ. – КІНЕЦЬ 30-Х РР. ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ М. СТОРОЖИНЕЦЬ).....	99
О. Гольд М. Васалатій ФІЛОСОФІЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ Й ПРОБЛЕМИ КРАЇНИ ТА РЕГІОНУ.....	109
О. С. Дзинглюк МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ МОВНИХ ДИСЦИПЛІН В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ.....	117
О. Дзинглюк Д. Спейчик ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОРСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ.....	122
О. В. Димова СУЧАСНА ДЕМОКРАТІЯ: ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ В УМОВАХ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ.....	126
Н. М. Діанова ВІДОБРАЖЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПРОТОІЄРЕЯ АРСЕНІЯ ЛЕБЕДИНЦЕВА В ПРАЦЯХ С. ПЕТРОВСЬКОГО.....	131
А. Р. Довгань В. В. Левченко ЗИГ'ЗАГИ ПРОФЕСІЙНОЇ КАР'ЄРИ ПРОФЕСОРА ОДЕСЬКОГО «ВОДНОГО» 1930-Х РР. Ю. А. ШРАБШТЕЙНА.....	140
В. О. Допілка РОЗВИТОК МИТНОГО ПРАВА В ПРИЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ: ВІД ІМПЕРІЙ ДО СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	150
George Enache PATRIARCH NICODIM MUNTEANU'S ATTITUDE TOWARDS THE ESTABLISHMENT OF THE COMMUNIST REGIME IN ROMANIA (1944–1948).....	156
В. А. Золотарьов О. Г. Бажан РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ НА ОДЕЩИНІ У 1932–1938 РОКАХ: ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА, КЕРІВНИЙ СКЛАД, НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ.....	165
Н. Т. Kapustian VILLA OF ROMAN KOVSHEVYCH – THE QUINTESENCE OF LATE ART NOUVEAU ARCHITECTURE IN LVIV.....	176

О. В. Каранфілова В. С. Духіна	
«ШРАМИ МІСТА» ЯК ФІЛОСОФСЬКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ВІД РУЇНИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ.....	182
А. В. Кернас Л. І. Котляр	
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПРИЧОРНОМОР'Я ДО УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ	192
А. М. Киридон	
САКРАЛЬНИЙ ПРОСТІР ПО-РАДЯНСЬКИ (1920–1930-ТІ РОКИ)	199
І. О. Ківенко А. К. Смаркалова	
ЕТИМОЛОГІЯ ХІМІЧНИХ СКЛАДЕНИХ ТЕРМІНІВ	209
Г. П. Коваль І. В. Коломєйцев	
ГУСТАВ ЕЙФЕЛЬ ПРОТИ ІНЖЕНЕРА ЧУМАКОВА ТА ПИТАННЯ ВОДОПОСТАЧАННЯ МІСТА МИКОЛАЄВА (ЛІТО – ОСІНЬ 1906 Р.)	214
Ю. В. Котляр	
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ: ЕТАПИ 30-РІЧНОЇ ІСТОРІЇ	226
М. М. Крет	
БИТВА ПІД ЗАМОСТЯМ. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ОБОРОНИ	234
О. В. Кужельна	
ПРО НАУКУ «ГЕОЛОГІЮ», “ALMA MATER”, ІЛЛЮ МЕЧНІКОВА, ЙОГО КОЛЕГ ТА УЧНІВ-«ВИКИДНІВ». ЗА СТОРІНКАМИ СПОГАДІВ МИКОЛИ АНДРУСОВА ПРО РОКИ НАВЧАННЯ В НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ	244
В. М. Кузьменко В. Д. Галантюк	
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ	253
В. В. Куліченко	
СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ У КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕОРІЇ КОМУНІКАЦІЇ	256
Т. Є. Курченко О. А. Юрченко	
ОПРИЛЮДНЕННЯ ДЕРЖАВНИМИ АРХІВАМИ УКРАЇНСЬКОГО ПІВДНЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЕКОЛОГІЧНІ КАТАСТРОФИ ТА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ	262

В. В. Левченко МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ІСТОРИЧНОЇ СПАДКОВСТІ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО МОРСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ	272
I. O. Lelet DIGITAL FRONTIERS: THE MORPHOSEMANTIC REVOLUTION OF CYBER-PREFIXED NEOLOGISMS IN CONTEMPORARY ENGLISH	281
О. Є. Лисенко ВІД «ТРАНСІСТРІЇ» ДО «НОВОРОСІЇ»: ПРИЯВНІ І ЛАТЕНТНІ ПРОГАЛИНИ ІМПЕРСЬКИХ ПРОЄКТІВ	288
В. Є. Малиш ВІЙНА ЯК ДОВГОТРИВАЛА ТРАВМА: ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ТА ДОПОМОГИ	299
Rarița Mihail DINCOLO DE GRANITE: MECANISME DE INTEGRARE SOCIALĂ ȘI CULTURALĂ A REFUGIAȚILOR UCRAINENI ÎN ROMÂNIA	309
М. І. Михайлуца В. П. Деречіна ЗМІНА СТАТУСУ ОДЕСЬКОГО «ВОДНОГО» НА ТЛІ ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНИХ ПРОБЛЕМ «НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ» ВИШІВ (ХРОНІКА ПОДІЙ)	320
М. В. Михайлюк ОДЕСЬКЕ І БАЛТСЬКЕ ГЕТТО: СПРОБА КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ	330
Silviu B. Moldovan THE ROMANIAN-SOVIET BORDER: THE CASE OF SOME UKRAINIAN PARTISANS (THE MARUSEAC GROUP)	338
L. O. Okulova JUDICIAL TERMINOLOGY IN ENGLISH-UKRAINIAN TRANSLATION: STRUCTURE, SEMANTICS	345
Н. А. Орловська РОСІЙСЬКА ПРОПАГАНДА У КОНТЕКСТІ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ ВИМІР	351
Г. В. Онкович Т. М. Борко В. С. Білецький ШКОЛА МЕДІАОСВІТИ НА КІНБУРНІ ЯК УНІКАЛЬНИЙ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ПРОЄКТ	356
О. В. Осипенко ПОЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ: СТРУКТУРА, ОРГАНІЗАЦІЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ	365

А. А. Пальченко ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ	371
A. Petrencu EXPERIMENTELE COMUNISTE ÎN RSS MOLDOVENEASCĂ ȘI PAUPERIZAREA OAMENILOR (КОМУНІСТИЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ В МОЛДАВСЬКІЙ РСР ТА ЗБІДНІШЕННЯ НАРОДУ)	377
I. М. Петренко РОЗУМОВЕ ОТОЧЕННЯ ВИДАТНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ІВАНА І ЮРІЯ ЛИП	382
А. Ю. Піменова О. О. Кукшинова ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ	388
В. А. Савченко РОБІТНИКИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПРОТИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ДИКТАТУРИ: СПАЛАХ РОБІТНИЧИХ ПРОТЕСТІВ НА ПОЧАТКУ 1921 Р.	398
О. П. Сєкерська ВНЕСОК О. О. БРАУНЕРА У ВИВЧЕННЯ ФАУНИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я	405
Т. В. Сіньковська НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ: ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ	411
О. О. Синявська НА ПЕРЕТИНІ НАУКИ ТА СУСПІЛЬНОЇ МІСІЇ: ДІЯЛЬНІСТЬ БОЛЕСЛАВА ГРИНЕВЕЦЬКОГО В ОДЕСІ	419
Є. Г. Сінкевич ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКИХ І НІМЕЦЬКИХ СІЛЬСЬКИХ РАД В УСРР В ПЕРІОД «КОРЕНІЗАЦІЇ»	424
Vasyl G. Stovpets UKRAINE'S COOPERATION WITH EUROPOL (ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES IN THE CONTEXT OF RUSSIAN AGGRESSION)	435
Vasyl G. Stovpets Maria V. Bohdanova THE MORAL CONTENT OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A LAWYER UNDER MARTIAL LAW	440

В. Г. Стовпець М. Д. Репченко	
МОЛОДІЖНІ ПРОГРАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ДІЇ В УКРАЇНІ	447
О. Stovpets	
A NEW RESOUNDING OF HUNTINGTON'S IDEAS IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S CIVILIZATIONAL CHOICE	453
О. Б. Татарченко	
ВИСВІТЛЕННЯ ГАЗЕТАМИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ «ТОВАРИСТВА З ПОШИРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА НАУКОВИХ ЗНАНЬ» В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ	460
І. Я. Тодоров	
ІСТОРИЧНІ НАРАТИВИ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ ДИСКУРСИ: ПОРІВНЯННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА СЕРБСЬКО-КОСІВСЬКОГО КОНФЛІКТУ	464
О. П. Тригуб	
УАПЦ У ПРОТОКОЛАХ ДОПИТІВ МИКОЛИ ЛАГУТИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПРАВИ СВУ 1929–1930 РР.)	472
І. І. Тюрменко Л. П. Халецька	
ТАВРІЙСЬКИЙ РОЗПИС УКРАЇНСЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ПРЕЗЕНТАЦІЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ	479
О. О. Уварова	
«ЗГІДНО ПОЛОЖЕННЮ 1909 Р.»: СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ОДЕСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ МЕДИЧНИХ КУРСІВ	488
А. І. Федорова	
ФОТОГРАФИ–СТАРОВІРИ УКРАЇНСЬКОГО ПРИДУНАВ'Я: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.	492
М. В. Фесан К. В. Юрченко	
ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ	502
А. О. Филипенко	
СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ РУМУНІЇ В ПЕРІОД МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ	512
С. В. Форманова	
МОВНА ПОЛІТИКА Й МОВНА СИТУАЦІЯ В ОДЕСЬКОМУ РЕГІОНІ	522

В. М. Хмарський ОДЕСЬКЕ ОТОЧЕННЯ АПОЛЛОНА СКАЛЬКОВСЬКОГО У 1835 РОЦІ: КІЛЬКІСНИЙ ВИМІР, СКЛАД, СТРУКТУРА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЩОДЕННИКА)	530
Л. Ф. Циганенко БУДЖАК ЯК ЛАБОРАТОРІЯ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПЕРИФЕРІЙНОГО ПРОСТОРУ	540
К. Г. Черненко С. М. Агеєнко «ОДЕСЬКИЙ КРАЄЗНАВЕЦЬ»: БЛОГ ПЛЮС YOUTUBE-КАНАЛ. ВИКЛИКИ ТА ЇХ РІШЕННЯ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ	550
Л. І. Шаповал ЗВИЧАЄВО-ОБРЯДОВА КУЛЬТУРА ВИШИТОГО РУШНИКА В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ	557
О. Г. Шишко ЩЕ РАЗ ПРО ПРИЧИНИ ШТУЧНОГО ГОЛОДУ У 1921–1923 РР. (НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)	568
Е. І. Schvartsova I. O. Danilova IMPACT OF LEGAL DEONTOLOGY ON THE FORMATION OF A LAWYER IN MODERN CONDITIONS	578
T. M. Yablonska INTERCULTURAL ADAPTATION: HOW NONVERBAL COMMUNICATION HELPS OVERCOME LANGUAGE UNSECURITY	581

ALEXANDRACHE CARMEN

Doctor of History, Associate Professor

“Dunărea de Jos” University of Galați (Romania)

ORCID: 0000-0003-1602-9986

DISCURS, DISCURSIVITATE ȘI EDUCAȚIA ISTORICĂ ACTUALĂ REPREZENTARE ȘI PERSPECTIVE

În ultimele decenii, ca urmare a provocărilor create de dezvoltarea explozivă a tehnicii, științei și tehnologiei, de creșterea fără precedent a mobilității umane, dar și de schimbările politice din Europa și din lume, istoria, alături de celelalte științe umaniste, își redimensionează perspectivele de analiză, accentul fiind tot mai mult pus pe transmiterea cunoașterii, îndeosebi pe construirea și comunicarea de reflecții și interpretări în legătură cu această cunoaștere. În contextul actual, cercetarea în domeniul umanistic, în general, și cercetarea istorică, în special, evidențiază strânsa interdependență între cercetare și interpretare.

Istoria continuă astăzi să reprezinte știința care își revendică obiectivul de a analiza, reconstitui și prezenta în mod obiectiv adevărul (înțelegându-se trecutul și prezentul faptelor asociate cu existența umană). Totuși, mai ales din a doua jumătate a secolului al XX-lea până astăzi, statutul istoriei este tot mai mult identificat cu interpretarea acestui adevăr, fiind subliniată ideea că “adevărul” este reconstituit și prezentat prin intervenție umană și, deci, explicitarea lui nu se realizează de la sine. În consecință, Istoria ca știință este în principal un act de interpretare, care, desigur, este tributار unor structuri de analiză, de gândire și de înțelegere. Această direcție de abordare, ale cărei rădăcini pot fi întâlnite în Școala de la Annales [1], [2], dar mai mult în gândirea lui Michael Foucault [3], [4], conduce către importanța discursului, respectiv a discursivității în cercetarea istorică. Situația este cu atât mai evidentă cu cât datorită contextul politic actual, atenția se îndreaptă tot mai mult asupra persuadării și manipulării sociale prin comunicare, tehnici și expuneri discursive, și mass-media [5].

Cercetarea istorică este la fel de importantă precum valorificarea rezultatelor sale [6], fapt care determină ca realizarea cercetării să aibă în atenție și comunitatea / colectivitatea căreia se adresează. Așadar, cercetarea istorică își orientează demersul și în funcție de cum această cercetare „se comunică” celorlalți. Pe de altă parte, cercetarea istorică este dependentă și de contextul cultural specific timpului și spațiului în care se realizează, fiind influențată de cadre de gândire, idei, teorii, și de preocupările intelectuale ale timpului [7], [8]. Dincolo de componenta personală, reflectând personalitatea și responsabilitatea, subiectivismul celui care realizează cercetarea istorică, indubitabil se exercită și o influență politică, fiindcă, prin presiuni sau / și influențe, recomandări și susțineri, contextul politic orientează demersul istoric. Prin urmare, modul în care cunoașterea istorică este produsă, organizată și transmisă a devenit un subiect tot mai complex și mai dinamic, având implicații nu numai asupra cercetării și înțelegerii faptului istoric, a realității trecute și prezente, ci și asupra mijloacelor și strategiilor utilizate. Printre aceste preocupări, un loc aparte îl deține, în mod previzibil, discursul științific.

Într-o accepțiune generală, discursul științific este identificat cu un instrument de comunicare specializată care respectă o anumită structură. Însă, pentru a analiza acest tip de discurs, interesează deopotrivă conținutul ideatic (date, interpretări, teorii și opinii), dar și tiparele de gândire, cadrele de înțelegere, contextul de idei care au contribuit într-o formă sau alta la conceperea discursului științific, precum și tehnicile utilizate în construirea acestei structuri de exprimare. Strâns legată de ideea de discurs este discursivitatea, concept la care se apelează frecvent pentru a se evidenția caracterul discursiv al unei expuneri, calitatea acesteia de a fi logică, coerentă și articulată în jurul unui scop, apelând la teorii și raționamente, explicații, argumente și conexiuni. Cu alte cuvinte, discursivitatea este un concept care încorporează problematica referitoare la construcția discursului, din perspectiva celor menționate anterior, dar și calitatea acestuia de a fi coerent, logic, orientat spre explicare / argumentare / demonstrație [9]. Implicit, asociem discursivitatea cu modul în care se realizează și se comunică cercetarea istorică, modul în care se realizează cunoașterea faptului istoric, înțelegerea lui și comunicarea acestei cunoașteri. Așadar, atât discursul, cât

și discursivitatea sunt legate nu numai de forma de transmitere a cunoașterii / de comunicare a unor idei, ori de capacitatea de a organiza într-o anumită manieră această comunicare [10], ci și de modul de gândire care a condus la realizarea cercetării [11], la conceperea și prezentarea rezultatelor acestei cercetări. Desigur, aceste concepte sunt întâlnite și la celelalte științe din domeniul socio-uman, având sensuri asemănătoare, dar și specifice.

Analiza discursului și a discursivității în istorie este o temă de actualitate, complexă, dar și utilă, deoarece poate oferi răspunsuri referitoare la construcția, evoluția și amprentarea cercetării istorice. Cu toate acestea, preocupările legate de modul în care se reflectă problematica discursului științific și a discursivității în mediul educațional sunt mai puțin consistente, acestea cuprinzând prioritar domeniul științelor comunicării [12], respectiv al literaturii.

În lucrarea de față ne propunem să transferăm aceste discuții legate de discurs și discursivitate în contextul domeniului Istorie, focalizându-ne intervențiile îndeosebi asupra specificului educației universitare. Premisa de la care pornim este subsumată convingerii că în pregătirea universitară istoria este deja înțeleasă ca o știință a reconstituirii, analizei și interpretării faptului istoric prin intermediul discursului creat de istorici, discurs care poate fi și trebuie să fie abordat critic. În demersul nostru ne propunem să evidențiem cum este reprezentată discursivitatea în documentele curriculare, astfel încât să corelăm experiența de cunoaștere a educabililor cu așteptările de ordin educativ. De asemenea, ne interesează să reliefăm aspectele metodologice care ajută la abordarea discursivității din perspectivă educativă, respectiv la construirea de către studenți a exprimărilor discursive în domeniul Istorie.

1. Discursivitatea și educația universitară în domeniului Istorie.

Intenționând să identificăm cum este reflectată discursivitatea în educația istorică universitară, am recurs la analiza documentelor curriculare oficiale aferente specializării profesionale în domeniul Istorie. De asemenea, am colectat date calitative prin intermediul metodei focus grup, aceasta fiind aplicată pe un eșantion de 25 de studenți înmatriculați la programul de studii Istorie din cadrul Facultății de Istorie, Filosofie și Teologie din cadrul Universității “Dunărea de Jos” din Galați.

Din analiza documentelor curriculare au fost constatate următoarele aspecte:

- În general, discursivitatea nu este reprezentată în mod direct la nivel de conținut științific. Totuși, abordarea istoriografică a problematicilor propuse sigur a cuprins și evoluția discursului istoric, supunând analizei aspecte care prezintă moduri de gândire, de analiză și interpretare, teorii și idei articulate în jurul unor discursuri științifice.

- Deși nu este explicit menționată, totuși discursivitatea poate fi identificată și la nivelul rezultatelor învățării, preconizate de către profesor a fi obținute de către studenți. În acest sens, sunt indicate competențe, atitudini, valori și atitudini care sunt legate de comunicarea științifică de calitate, respectiv de colaborare și dialog cu ceilalți.

- La nivel de strategii didactice, discursivitatea este reprezentată prin metode și tehnici care, fie oferă modele de construcție și expunere discursivă (cum ar fi prelegerea), fie stimulează intervențiile discursive, sub forma dezbaterii, studiului de caz, expunerii interactive.

- Discursivitatea este mai bine reprezentată la nivelul evaluării rezultatelor învățării, unde, în cele mai multe cazuri, se indică drept instrument de evaluare lucrarea științifică redactată de student (precum referatul) și, uneori, însoțită de prezentarea acesteia în cadrul activității de seminar.

În concluzie, la nivel curricular, discursivitatea, din perspectivă conceptuală, nu constituie în general un element central, prioritar și, implicit, nu este susținută prin intervenții educative special organizate în contextul predării-învățării-evaluării istoriei. De cele mai multe ori, atenția este direcționată către problematica discursului, acceptat atât ca modalitate, de organizare și prezentare a ideilor, teoriilor și perspectivelor de abordare a faptului istoric, cât și ca modalitate de expunere a cercetării bibliografice întreprinse de student. Desigur, toate produsele curriculare analizate respectă o viziune științifică și educativă unitară, clară, logică, corelată cu standarde internaționale și naționale, deci prezintă discursivitate.

Din analiza răspunsurilor studenților, s-au evidențiat următoarele:

- Conceptul de discursivitate nu este foarte clar studenților, poate și datorită faptului că acesta nu a fost o prioritate în cadrul

ansamblului cognitiv propus de disciplinele de profil. În schimb, cei mai mulți dintre studenți l-au asociat cu oratoria sau retorica, considerând că acest concept cuprinde calitățile unei prezentări verbale, precum atractivitatea și puterea de convingere, la care foarte puțini studenți-participanți adaugă și elementele de limbaj paraverbal, respectiv anumite atitudini care să întărească calitatea acestei expuneri. Desigur, această perspectivă clasică și incompletă a discursivității poate fi o dovadă a rolului crescut pe care științele comunicării îl au în societatea actuală, incluzând aici și importanța mass-mediei, în general. La fel de importantă, credem, este și influența marketingului, știința economică denumită și “arta și știința de a vinde”, așadar focalizată pe capacitatea de persuadare a voinței umane, dar care a cuprins și alte domenii, fiind astăzi întâlnit și în domeniul dezvoltării personale;

- referitor la conceptul de discurs, din perspectiva pregătirii profesionale alese, studenții îl asociază atât cu discursul istoric, înțelegând prin acesta expunerea discursivă a teoriilor și ideilor de către specialiștii în domeniu și care formează literatura de specialitate, cât și cu discursul științific al profesorului. Asocierea termenului de discurs cu referințele bibliografice, indicate foarte posibil doar de către profesor, poate descuraja acțiunile studenților de a concepe și prezenta discursuri științifice;

- studenții, în general, nu au fost preocupați de aspecte privind cunoașterea de strategii discursive, în vederea aplicării acestora în construirea de discursuri; din răspunsurile lor se poate observa o lipsă de încredere în capacitatea lor de a-și construi un discurs și de a-l susține în fața unui auditoriu, chiar dacă acesta este format din colegii lor;

- lucrările științifice concepute de studenți (cum ar fi referatele), pe durata parcursului lor universitar, nu au fost subsumate ideii de discurs. De asemenea, studenții au întâmpinat dificultăți în a indica și exemplifica tipurile de expuneri discursive, în pofida faptului că acestea au fost analizate în anii anteriori, în special în cadrul orelor de Limbă și literatură română. Referatele întocmite de studenți sunt considerate a fi forme sintetizatoare ale bibliografiei parcurse, informațiile fiind preluate și organizate în jurul unei teme centrale;

– majoritatea studenților-respondenți au considerat că emoțiile constituie principalul obstacol cu care se confruntă studenții atunci când trebuie să pregătească și să susțină o expunere discursivă; o altă cauză indicată a fost lipsa exercițiului, adică exersarea capacităților aferente construirii și comunicării unui discurs a fost insuficient făcută.

Pornind de la rezultatele expuse mai sus, considerăm că discursul științific și discursivitatea în istorie, deși mai puțin reprezentate la nivelul educației istorice universitare, nu pot lipsi din activitățile de curs și seminar, cel puțin ca urmare a faptului că ele contribuie substanțial atât la dezvoltarea competențelor profesionale ale studenților, cât și a celor proactive, precum rezistența la manipulare, implicare comunitară, comunicare socială. De aceea, din perspectiva noastră, indicarea clară a discursivității și a discursului științific în cadrul intențiilor științifice și educative ale cadrului didactic ar contribui la optimizarea înțelegerii și utilizării lor.

2. Construirea exprimărilor discursive în educația istorică

În contextul educației istorice actuale, un subiect central îl constituie cunoașterea aspectelor referitoare la tipurile de exprimări discursive și la calitățile pe care acestea trebuie să le aibă, respectiv la tiparele, strategiile și rigorile de construcție. Așa cum am subliniat deja, importanța acestei problematici este cu atât mai mare cu cât cercetarea istorică se apropie tot mai mult de ideea de “narațiune” a istoricilor, deci de dimensiunea sa explicativă și interpretativă. Având în vedere observațiile anterioare, considerăm util ca problematica enunțată să fie abordată din două perspective principale:

– *perspectiva analitică*, subsumând aici aspecte referitoare la analiza critică a discursului istoric și la evidențierea amprenteii contextului social și cultural al timpului;

– *perspectiva constructivă*, cu focalizare pe detalii tehnice și metodologice menite să contribuie la construirea, la nivel calitativ superior, de diferite expuneri discursive [13].

Ideal ar fi ca ambele perspective de abordare să fie dezvoltate, în formă mixtă, deoarece, spre exemplu, învățând să analizezi și să înțelegi în spirit critic un discurs, va fi mai simplu să identifice astfel

de discursuri, mai ales cele exprimate în afara mediului universitar, respectiv să construiești corect asemenea expuneri discursive.

În continuare, considerăm necesar să evidențiem tipurile de expuneri discursive care pot fi întâlnite în învățarea academică, îndeosebi în domeniul istorie, chiar dacă acestea pot fi reduse la denumirea de discurs științific, text sau comunicare academică, eseu, referat, jurnal reflexiv etc.

De regulă, prin expuneri discursive se înțelege formele de comunicare prin care o persoană își exprimă gândirea, ideile și convingerile, într-un mod coerent, clar și concis, adaptat unui context și unui subiect, Scopul acestor expuneri este de a analiza o temă și de a expune această analiză, din perspectivă descriptivă, explicativă, argumentativă, critică sau reflexivă.

În funcție de scopul conceperii, expunerile discursive pot fi de următoarele tipuri:

- *expunere discursivă descriptivă* (concepută pentru a detalia o interpretare, teorie sau ansamblu de teorii, un punct de vedere sau un aspect definitoriu, o temă);

- *expunerea discursivă explicativă* (concepută pentru a clarifica sau a explica un fapt istoric sau o teorie, o tendință istoriografică etc.);

- *expunerea discursivă argumentativă* (concepută pentru a susține o teorie, opinie, idee sau un punct de vedere, apelând la argumente logice, științifice, respectiv la exemplificări);

- *expunerea discursivă critică* (concepută pentru a analiza un punct de vedere, un fapt istoric sau o interpretare dată acestuia, o idee, teorie sau situație);

- *expunerea discursivă reflexivă* (concepută pentru a exprima propria reflecție referitoare la o idee/teorie sau un ansamblu de idei / teorii, la un punct de vedere, o opinie sau o interpretare / prezentare a unui fapt istoric.

Cu siguranță, această tipologie poate fi completată. Spre exemplu, dacă pornim de la criteriul formei de comunicare, expunerile discursive pot fi scrise sau verbale; dacă pornim de la criteriul transmisibilității, pot fi amintite expunerile directe sau mediate (mijlocite de diferite canale de comunicare).

În susținerea inițiativei noastre, pentru o mai bună ordonare, sperăm noi, a demersului de analiză și construire de expuneri

discursive în domeniul istorie, propunem următorul tipar de analiză, dar care sprijină și construcția lor:

<i>Componente</i>	<i>Detalii</i>
Perspectiva de concepere (din care a scris autorul) Întrebări: Cine este autorul? De ce a scris? Pentru cine a scris?	<i>Cuprinde:</i> date despre autor și preocupările sale științifice, despre scopul și destinația concepției expunerii discursive, date despre auditor
Componenta de prezentare (forma de cuprindere a conținutului) Întrebare: cum este organizată?	<i>Cuprinde:</i> date despre structura de prezentare; în general aceasta conține trei componente principale, fiecare dintre acestea cunoscând aspecte specifice, în funcție de tipul de expunere discursivă
Componenta lingvistică (limbajul utilizat) Întrebare: Cum este redat?	<i>Cuprinde:</i> date despre tipul de limbaj folosit, construcții lingvistice, elemente de retorică, exprimări stilistice, etc.
Conținutul propriu-zis (ordonarea conținutului) Întrebare: Ce prezintă? [14]	<i>Cuprinde:</i> <i>Introducere</i> (prezentarea subiectului / scopului, enunțarea opiniei/ temei/reflecției/situației) <i>Cuprinsul propriu-zis</i> (dezvoltarea ideii, apelând, după caz, la argumente, exemple, explicații, comparații, etc. <i>Concluziile finale</i> (reafirmarea ideii din perspectiva rezultatelor / o sinteză a celor dezvoltate/ concluzie personală sau deschisă / concluzia evaluativă

Simpla cunoaștere a aspectelor care stau la baza concepției unei expuneri discursive nu asigură și calitatea acestei expuneri. În acest sens, propunem în continuare o prezentare succintă, sub forma recomandărilor metodologice, care pot contribui la elaborarea și prezentarea unui foarte bun discurs științific.

3. Perspective metodologice asupra expunerilor discursive actuale.

Desigur, recomandările metodologice cu privire la conceperea, prezentarea și analiza expunerilor discursive se vor orienta îndeosebi către dezvoltarea de capacități și abilități, dar și către încurajarea studenților de a se implica în aceste demersuri.

a) *asistarea la expunerea de diferite tipuri de discursuri*; expunerea la mai multe tipuri de expuneri discursive dezvoltă cunoașterea și stăpânirea detaliilor privitoare la valoarea unui discurs

în general și a unui discurs științific în special. Evident, prioritare sunt discursurile prezentate de profesor sau alți specialiști din domeniu, deoarece acestea devin modele de urmat, însă nu trebuie evitate discursurile colegilor, fiindcă și acestea pot deveni modele “mai accesibile” sau exemple de cum se poate îmbunătăți un discurs;

b) *cunoașterea și înțelegerea contextului cultural, social și politic actual*. De regulă, un discurs, indiferent de tip, este amprentat de contextul în care a fost conceput; cunoașterea acestui context ajută la înțelegerea discursului, a scopului său, a orientării ideilor cuprinse, a mesajului chiar neformulat pe care totuși îl conține. În contextul actual, situația este mult mai complicată, deoarece discursul, fie el științific sau nu, poate fi conceput, dar și interpretat de ceilalți într-o cheie subiectivă, chiar greșită. Schimbările economice și politice actuale sigur au și o mare încărcătură emoțională, ceea ce produce o anumită sensibilitate a timpului nostru. Și, poate că mai mult decât până acum, în timpul actual se vehiculează tot mai agresiv stereotipuri și narațiuni naționaliste;

c) *înțelegerea multiperspectivității în istorie*. Asupra unui fapt istoric este posibil să se formuleze mai multe interpretări istorice, fiecare dintre acestea putând să se regăsească într-un discurs. Acceptarea multiperspectivității ajută la înțelegerea discursului științific, însă contribuie și la responsabilizarea studentului în conceperea și analiza unui astfel de discurs;

d) *adaptarea curriculară* prin includerea de competențe de construire și prezentare de discurs istoric, de prezentare argumentată, explicativă, descriptivă, reflexivă a unui fapt istoric, a unei / unor opinii, interpretări etc. De asemenea, strategia didactică poate fi completată cu metode și tehnici care să permită analiza comparativă a surselor, învățarea prin colaborare și cooperare, dezbateră interpretărilor istorice, studii de caz din perspective multiple etc;

e) *dezvoltarea limbajului de specialitate*. Un discurs este bine conceput (și implicit va fi mai bine înțeles, implicit mai convingător) și dacă reușește să se construiască cu termeni și concepte și specifici. Pentru dezvoltarea limbajului de specialitate, se recomandă aplicarea de exerciții care să contribuie la înțelegerea conceptelor și utilizarea lor în structuri adecvate;

f) *implicarea în activități interactive* care presupun de regulă interacțiune și dialog; acest tip de activități încurajează intervenția pentru a argumenta un punct de vedere personal, o perspectivă de analiză și interpretare a unui fapt istoric, precum și pentru a susține, completa sau corecta expunerile altora. Colaborarea și cooperarea [15], chiar și confruntarea, continuă să fie astăzi acceptate ca soluții cu puternic efect formativ [16] în ceea ce privește dezvoltarea competențelor de exprimare discursivă [17];

g) *realizarea de reflecții*, organizarea de momente rezervate feedback-ului. Este deja cunoscut faptul că se poate învăța și din lucrul făcut, dacă această privire înapoi își propune să îmbunătățească experiența cognitivă sau capacitățile de relaționare sau / și de integrare. Exercițiile de reflecție, mai ales expunerile reflexive ajută la obținerea de claritate, coerență și adecvare la scop.

Educația istorică din învățământul superior trebuie să fie centrată deopotrivă pe cercetare, interpretare, comunicare, reflecție și participare activă. Din această perspectivă, expunerile discursive reprezintă o componentă esențială. În același timp, construirea calitativă a acestor expuneri discursive demonstrează stăpânirea de capacități și abilități legate de gândirea critică, creativă și autonomă. Familiarizarea cu discursivitatea în istorie, atât la nivel conceptual, cât și aplicativ contribuie nu doar la dezvoltarea experienței cognitive în domeniul Istorie, ci și la dezvoltarea spiritului critic, responsabilității, civismului și autonomiei, valori și atitudini care sunt necesare și în viața socială. În concluzie, discursivitatea și expunerile discursive îl ajută pe student să construiască sens și gândire prin limbaj, dar să îl descopere și în jurul său. Și, de ce nu, să înțeleagă timpul după discursurile epocii.

References:

1. Carbonell Ch. O. Istoriografia. București: Casa de Editură Grafoart. 2006.
2. Zub Al. Istorie și finalitate. În căutarea identității. Iași : Editura Polirom, 2004.
3. Foucault M. Archéologie du savoir. Paris : Gallimard, 1969.
4. Idem. Arheologia cunoașterii. București : Editura Univers, 1999.
5. Breton Ph. Manipularea cuvântului. Iași : Institutul European, 2006.
6. Țurcanu I. Istoria. Receptare, cercetare, interpretare. Iași : Editura Junimea, 2006.

7. Lung E. Istoria culturală: origini, evoluții, tendințe. București : Editura Universității din București, 2009.
8. Marga D. Introducere în analiza discursului: cu referire la istorie și sfera publică. Cluj-Napoca : Editura EFES, 2003.
9. Brown G., Yule G. Discourse Analysis. Cambridge : Cambridge University Press, 1988.
10. Wetherell M., Taylor S. and Yates S. J. (eds.) Discourse theory and practice: a reader. London : Sage and Open University, 2001.
11. Mills S. Discourse. London : Routledge, 1997.
12. Roventă-Frumușani D. Analiza discursului. Ipoteze și ipostaze. București : Editura Tritonic, 2012.
13. Van Dijk T. A., Kintch W. Strategies of Discourse Comprehension. London : Academic Press, 1983.
14. Șerbănescu A. Cum se scrie un text. Iași : Editura Polirom, 2007.
15. Doncheva J. Problems and perspectives in the university training of future educators: between theory and practice. ensuring the quality of education: *General issues and the context of graphic training* : proceedings of the International Scientific and Practical Conference. 2025. P. 18–22.
16. Mucchielli A. Arta de a comunica. Metode, forme și psihologia situațiilor de comunicare. Iași : Editura Polirom, 2005.
17. Ricoeur P. Memoria, Istoria, uitarea. Timișoara : Amacord, 2001.

І. М. АРТЮХ

аспірантка 3 року навчання, спец. 032 «Історія та археологія»

*ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Україна)*

ORCID: 0009-0002-8219-3522

УЧИТЕЛЬСЬКІ КУРСИ – ПЕРШИЙ ДОСВІД СИСТЕМНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ

Наприкінці XIX століття на території Херсонської єпархії постала гостра потреба в підготовці педагогічних кадрів для церковно-парафіяльних шкіл. Це було пов'язано з багатьма факторами. Св. Синод і уряд почали активніше фінансувати і координувати діяльність парафіяльних шкіл. У 1884 році було прийнято та затверджено «Правила про церковно-парафіяльні школи» як закладу початкової освіти. Було визначено предметний склад, організацію та механізм місцевого управління. Усе разом це дало «зелене світло» для масового відкриття шкіл під егідою духовенства [1, с. 51]. Ця подія в подальшому піддає критиці всю систему церковної освіти, як такої, що визначає спробу уряду обмежити участь суспільства в освітньому процесі та монополізувати народну освіту [2, с. 7].

То ж кількість церковно-парафіяльних шкіл стрімко зростала, а разом з тим, постала нагальна проблема у забезпеченні їх кваліфікованими кадрами, тому що якість педагогічної підготовки вчителів часто залишалася на низькому рівні.

У 1889 р. була розроблена спеціальна «Програма організації короткострокових педагогічних курсів». У преамбулі документа наголошувалося: «Вчитель церковно-парафіяльної школи, на якого покладається велика і відповідальна справа виховання і навчання дітей в душі православної віри, повинен володіти не тільки знаннями предметів, а й умінням правильно

передавати їх учням». Ця програма стала першим досвідом системної підготовки вчителів у межах єпархії. Вона передбачала проведення кількатижневих занять, весною чи восени, коли не було занять у школі. Під час проходження програми, слухачі знайомилися з основами педагогіки, методикою викладання та організацією навчально-виховної роботи. Навчання проводилися щоденно, окрім свят, та включали в себе практичні та теоретичні заняття [3, с. 245–249].

У 1890 р. такі курси відбулися вперше в Одесі. Вчителі розмістилися в приміщенні Одеського духовного училища, а вчительки в приміщенні Одеського Єпархіального жіночого училища. Було виділено 15 рублів допомоги на кожного вчителя. Заняття по предметам курсу проходили в приміщенні зразкової школи при Одеському Єпархіальному жіночому училищі. Вчителі мали завчасно заявити про своє бажання бути слухачами на курсах, мати свідоцтво від місцевого наглядача, що засвідчує факт того, що вони дійсно є вчителями школи та з'явитися до голови Херсонської Єпархіальної Училищної Ради не пізніше 24 червня.

Курси тривали кілька тижнів, заняття включали лекції з педагогіки, психології дитячого розвитку, практичні уроки з читання, письма, арифметики та церковного співу [4, с. 188–190].

Керівником курсів було назначено професора Одеської духовної семінарії І. В. Котовича. В своїй промові до присутніх він підкреслив важливість знайомства з кращими методами та прийомами навчання в початковій школі, отримання цінних теоретичних знань по дидактиці. Особливо наголосив, що важливо в навчанні самодіяльність та впевненість у власних силах [5, с. 1].

Попередньо планувалося, що курси відвідають 50 зареєстрованих учасників, проїзд яких фінансувався за рахунок коштів Училищної ради. Однак, з початком курсів, кількість слухачів зросла на 11 осіб, які забезпечували собі проїзд самостійно. З Одеського повіту присутні були 13 вчителів, з Херсонського – 3, Олександрівського – 10, Єлисаветградського – 10, Тираспольського – 3, Ананьївського – 10.

Заняття проводилися щодня з 8 до 11 години під керівництвом священика Є. Іваницького, який викладав методи наочного навчання. Після обіду І. Котович проводив заняття з церковного співу та дидактики. Священик І. Стрельбицький читав лекції про штундизм та загалом про псевдо релігії [6, с. 2–4].

Загальна кількість учасників, які прослухали курс, становила 78 осіб. Протягом усіх курсів учасники демонстрували активність і зацікавленість; більшість з них вела записи як навчального матеріалу, так і дидактичних прийомів. Це свідчить про високий рівень мотивації та готовності до практичного застосування знань. Екзамени успішно склали 52 вчителі та 5 вчительок. Двоє слухачів не здали іспити: один – з питань засвоєння дидактичних методів, інший – з церковного співу. Троє учасників вибули з екзаменів. Така статистика свідчить про високий рівень підготовки учасників курсів. Курси характеризувалися високим рівнем офіційного контролю: їх неодноразово відвідували архіпастирі та інші високопоставлені церковні особи. Це підкреслює значення курсів для розвитку церковно-педагогічної освіти та їх авторитет серед духовенства [7, с. 481–482].

Звертає на себе увагу спроба поєднати теоретичну підготовку з практикою. Аналізуючи програму й хід курсів, можемо виділити системність підходу до загального процесу викладання навчальних дисциплін. Це була перша спроба, у межах Херсонської єпархії, не лише проводити окремі наради чи настанови для вчителів, а створити організовану й методично вибудовану програму навчання. Курси мали на меті виробити спільні підходи до викладання. Таким чином, вчителі різних шкіл отримували єдиний стандарт у навчально-виховній діяльності.

Досвід Херсонської єпархії швидко поширився на інші регіони. Як зазначала преса того часу, подібні курси розглядалися як новий та корисний процес, що здатен покращити народну школу та підготувати гідних наставників. Таким чином, організація короткотермінових учительських курсів у Херсонській єпархії наприкінці XIX ст. стала важливою віхою в історії розвитку початкової освіти.

Важливо підкреслити, що поряд із педагогічними знаннями обов'язковим елементом курсів було формування

релігійно-моральних засад. Церква розглядала школу не лише як освітній, а насамперед як виховний інститут. У програмі курсів підкреслювалося, що головна увага повинна бути звернена на викладання Закону Божого і на розвиток учнів релігійно-моральних переконань. Ця установка свідчить про те, що церква розглядала школу насамперед як інструмент виховання не стільки освіченої, скільки слухняної та релігійно відданої особи. Такий акцент на формуванні релігійно-моральних переконань демонструє прагнення церковної влади забезпечити ідеологічний контроль над молодим поколінням, виховати покірного парафіянина і водночас лояльного громадянина імперії. Водночас це звужувало можливості розвитку критичного мислення та ширшої освітньої підготовки, оскільки духовно-моральний компонент подавався як домінуючий над інтелектуальним.

Джерела та література:

1. Перерва В. С., Петренко І. М. Початкова освіта у церковно-парафіяльних школах Полтавської єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.). Полтава, 2017.
2. Янчук М. М. Учительський корпус церковно парафіяльних шкіл Київської Єпархії: формування, якісний склад та практики повсякдення (друга половина XIX – початок XX ст.). Переяслав-Хмельницький, 2018.
3. Программа устройства кратковременных педагогических курсов для учителей церковно-приходских школ. *Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям*. 1889. № 9. С. 245–249.
4. От Херсонского Епархиального Училищного Совета. О краткосрочных курсах для учителей и учительниц церковно-приходских школ Херсонской епархии. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1890. № 11. С. 188–190.
5. *Одесский вестник*. № 167. 26 червня 1890 р.
6. *Одесский вестник*. № 169. 28 червня 1890 р.
7. От Херсонского Епархиального Училищного Совета. Отчет, о бывших в Одессе в 1890 году педагогических курсах для учителей и учительниц церковно-приходских школ Херсонской епархии. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1890. № 23. С. 481–482.

Л. Л. БАБЕНКО

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка (Україна)
ORCID: 0000-0002-6828-1414*

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІЮ ТА ІКОНОГРАФІЮ ГОРБАНІВСЬКОЇ ІКОНИ БОЖОЇ МАТЕРІ

Багатовікова історія християнства як невід'ємної частини людської цивілізації залишила у спадок систему власних символів віри, одним з яких є твори іконопису. Через образи святих Церква унаочнювала подвиг тих, хто страждав за віру, гуманізував людську спільноту, утверджував заповіді Божі, при цьому особливо шануючи образ Богоматері. Значення цих символів віри зростало в періоди наступу на релігію з боку держави, панування політики тотального атеїзму й гонінь на свободу совісті.

Чи не найбільш складний шлях випробувань і втрат, деформації моральних орієнтирів пройшла Православна церква у ХХ столітті. З 1917 року й до кінця 1980-х рр. богоборництво та державний атеїзм у найрізноманітніших формах – від прямих фізичних репресій проти духовенства і вірян до знищення храмів і церковних святинь та антирелігійної пропаганди, був однією з підвалин політики комуністичної партії і радянської влади. Одним з найбільш злочинних нормативних документів радянської влади стала інструкція Секретаріату Президії ВУЦВК 1932 року, яка узаконила право місцевих партійно-радянських органів ліквідувати молитовні приміщення під приводом господарських і соціально-культурних потреб. Разом з будівлями зникали і безцінні творіння давніх майстрів, які прикрашали внутрішнє оздоблення храмів. Особливої шкоди православним святиням було завдано за часів очільництва правлячої Комуністичної партії більшовиків України С. Косіором та П. Постишевим

у 1930-х роках. Наприклад, коли в 1935 році столицю України було перенесено з Харкова до Києва, вони вирішили провести реконструкцію останнього, в тому числі надати столиці більш «пролетарського» вигляду. Так, церкву Різдва, в якій була встановлена домовина Т. Шевченка у травні 1861 р. при перепохованні Кобзаря по дорозі до Канева, знесли тому, що вона стояла на шляху будівництва дороги на Поштову площу. Десятинну церкву розібрали на будматеріали. Були закриті церкви Петра і Павла, Іллінська церква, церква Миколи Доброго та ін. Така ж доля очікувала й харківські культові історичні будівлі. Зокрема було висаджено у повітря Миколаївську церкву, зруйновано Святодухівську. Воскресенську, Грещку церкви. Успенський кафедральний храм було переобладнано під радіовузол, Благовіщенський – у склад пальномастильних матеріалів. У Чернігові Преображенський собор, у якому поховано давньоруського князя Ігоря, перетворили на продовольчий склад, а церкву Святого Бориса – найстарішу церкву X століття, у м'ясопереробний цех. По Київській єпархії відомий дослідник В. Пашенко навів таку статистику: в 1917 році діяло 1710 парафій, в 1940 залишилось 2, а з 1425 священників залишилось 4 [1].

Масштаби руйнувань, завданих Православній церкві, можна також простежити на прикладі міста Полтави. З 35 храмів і церков міста після 1917 р. 32 було зруйновано, розібрано на будівельні матеріали або перепрофільовано під господарські і соціальні потреби. Не зачинялася лише єдина церква у місті – Нерукотворного Образу Спаса (Спаська). У 1943 р. (за іншими даними у 1941 р.) відновила свою діяльність церква Макарія Канівського (Свято-Макаріївський храм). І лише на початку 2000-х років були відбудовані або відреставровані Успенський собор, Сампсоніївська, Петро-Павлівська, Вознесенська церкви, комплекс Хресто-Воздвиженського монастиря. Не менше вражає й статистика втрат на теренах Полтавської області – у 133 населених пунктах краю знищено 168 церковних будівель [2, с. 285–324].

Поворот до вивчення теми становища Православної церкви у XX столітті став відповіддю на суспільний запит, який сформувався на рубежі 1980–1990-х років, коли відзначалося

тисячоліття хрещення Київської Русі. Високий інтерес до проблеми, на наш погляд, можна також трактувати як своєрідне спокутування провини широких верств суспільства за десятиліття замовчування, спотворення справжньої історії Церкви та її святинь, причини розгортання антирелігійної державної політики, наслідки цілеспрямованого руйнування / деформації вікових традицій народу.

Відродження інтересу на рівні суспільної й наукової думки відбувалося в обстановці гострих дискусій: від несприйняття і засудження церковно-релігійного відродження до негайного відкриття церков, повернення приміщень релігійним громадам під храми тощо. Їх матеріали знаходили відображення на сторінках центральної і місцевої преси [3, с. 3]. Завдяки поверненню уваги до проблеми значно актуалізувався інтерес до такого феномену православ'я як чудотворні ікони. Серед святинь Полтавщини предметом наукового вивчення та поклоніння вірян стали відомі в Україні та за її межами Горбанівська, Козельщинська та Малобудищанська (Пушкарівська) ікони Божої матері [4].

Дослідники релігійної проблематики, державно-конфесійних відносин зробили істотний внесок у справу виявлення джерел, вивчення видатних історичних постатей з числа духовенства, які внесли неоціненний вклад у розбудову Православної церкви, захист її інтересів у часи богоборчої політики у XX столітті, агіографічного аспекту церковної історії, збереження пам'яток культової архітектури тощо. В опублікованих працях знайшли відображення й питання вивчення та збереження високохудожніх творів митців минулого, які залишили неоціненну мистецьку спадщину в галузі храмової архітектури, іконопису, живопису, збереження культурно-мистецької й історичної спадщини. Доля полтавських культових святинь – ікон, високохудожніх ритуальних та інших предметів, також ставала предметом дослідження науковців. Вартими уваги є праці з цієї проблематики українських дослідників, серед яких чимало представників полтавської наукової школи дослідження державно-церковних відносин в Україні Володимира Пащенка, Олексія Нестулі, Віктора Войналовича, Людмили Бабенко, Алли

Киридон, Юрія Волошина, Олександра Тригуба, Романа Сітарчука, Олексія Гури, Юрія Вільхового та інших. Досліджуючи здебільшого загальні закономірності й особливості державно-церковних відносин, автори фрагментарно торкалися й вужчої проблематики. Своїми дослідженнями вони з'ясували історичний та суспільно-політичний контекст формування ставлення населення і вірян до культових святинь, зокрема ікон, їх захисту від конфіскації, вилучення, знищення у ході державно-політичних кампаній.

Непересічне значення для ознайомлення широких кіл громадськості з різними аспектами минулого Православної церкви в Україні має проєкт «Полтавіка. Полтавська енциклопедія» – 12-томне енциклопедичне видання, започатковане Центром дослідження історії Полтавщини Полтавської обласної державної адміністрації. Автором ідеї проєкту й головним редактором видання є історик Олександр Білоусько. На сторінках окремого 12-го тому енциклопедії під назвою «Релігія і Церква» знайшла відображення й інформація про Горбанівську ікону Божої Матері та Горбанівську церкву [5, с. 171–172]. У процесі підготовки заходів з відзначення в Україні 1025-річчя хрещення Київської Русі Український Інститут національної пам'яті ініціював створення фундаментального науково-довідкового видання «Зруйновані храми і монастирі України. Анотований покажчик обласного та районного рівня» [6]. Цей мартиролог втрачених духовних скарбів побачив світ у 2013 році. Про участь у його підготовці полтавських науковців, співробітників Державного архіву Полтавської області, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського на основі матеріалів, включених до 12 тому «Полтавіки», повідомлялося у полтавській періодиці [7, с. 10].

Тема іконографії загалом й історії Горбанівської ікони Божої матері зокрема займає гідне місце у загальній проблематиці духовно-релігійної теми. Привертає увагу спроба системного узагальнення історії чудотворних богородичних ікон в Україні. Так, до праці Г. Лужицького «Словник чудотворних богородичних ікон України» увійшла й коротка довідка про історію Горбанівської чудотворної ікони Божої матері» [8, с. 103]. Однак автор не використав сучасних більш

повних її інтерпретацій, обмежившись інформацією з «Богословського словаря» (СПБ, 1913) та закордонного видання «Ювілейний календар УАПЦ» (Чикаго, 1956).

Окремі автори зверталися до теми виховного потенціалу іконографії Богородиці в сучасному освітньо-виховному процесі, акцентуючи увагу на пошуках засобів виховання «суспільно-етичних ідеалів та орієнтирів» молоді [9]. Зокрема Т. Рибас підкреслював, що особливе ставлення до богородичної іконографії у православ'ї є гармонійно відповідним шанобливому ставленню до жінки-матері в українській суспільній традиції. Горбанівська ікона згадується автором як одна з найбільш суголосних завданням виховання гуманістичних ідеалів.

Найбільш згадуваними ікона Горбанівської Божої Матері та пов'язані з нею події є в полтавських джерелах і створених на їх основі публікацій. Джерельною базою для всіх без винятку сюжетів про Горбанівську ікону Божої Матері, її чудотворні властивості зцілення є «Полтавские епархиальные ведомости», зокрема, за 1863 рік (№ 2, 14), 1903 рік (№ 20–21), 1912 рік (№ 16). В основі повідомлень лежить широко відома зараз історія виявлення цієї ікони, факти зцілення німців і страждених, будівництво церкви на місці її знайдення козаком на прізвище Горбань, започаткування хресних ходів тощо. Полтавські краєзнавці упродовж останніх років зверталися до інтерпретацій цих сюжетів, здебільшого дублюючи вже відомі факти [10], [11]. Щорічна хресна хода у Полтаві на честь Горбанівської ікони Божої Матері, яка припадає на 13 липня, нагадує полтавцям та жителям Полтавської області про велику святиню нашого краю.

Авторка статті на основі виявлених джерел, пов'язаних з появою святині в селі Горбанівка, характеру тогочасних суспільних рефлексій звертає увагу на динамічне зростання її популярності, історичний контекст обставин і динаміки церковно-ритуального та народного пошанування ікони, виникнення й укорінення традицій хресних ходів як форми суспільно-церковної консолідації, уточнює окремі хронологічні та фактологічні дані.

Історію будь-якої святині не можна розглядати у відриві від історичного контексту, часу, місця й місцевості її створення або

перебування. Тож і формування традицій вшанування Заступниці й похвали землі Полтавської – Горбанівської ікони Божої Матері відбувалося завдяки активності духовної ієрархії та духовенства Полтавської єпархії (з 1733 р. – послідовно самостійна Малоросійсько-Бориспільська, Малоросійсько-Переяславська, а з 1803 р. Полтавсько-Переяславська єпархія). Перенесення єпархіального управління з Переяслава до Полтави розтягнулося на кілька десятиліть. Його епопею відобразив у своїй праці «К истории Полтавской епархии. Исторические и бытовые очерки, заметки и переписка» полтавський історик Іван Францевич Павловський [12]. Його праця була написана на основі архіву Полтавської духовної консисторії, який не лише повністю зберігся на час написання книги в 1916 р., але й був добре упорядкований та систематизований. Після більшовицького перевороту 1917 р. його документи, на жаль, були повністю втрачені.

З 1863 р. Полтавська єпархія видавала свій друкований орган – «Полтавские Епархиальные Ведомости» (далі – ПЕВ). Це унікальне об'ємне видання стало джерельною базою для вивчення не лише церковного життя, але й багатьох напрямів та аспектів історичного минулого Полтавщини для сучасних дослідників. Упродовж 1863–1913 рр. «Ведомости» виходили двічі на місяць, у 1914 р. – щотижня, а з 1915 р. із попередньою періодичністю. На сторінках видання публікувалися матеріали з історії храмів, монастирів, життєписи церковних діячів тощо. Серед іншого в різних числах ПЕВ публікувалися й матеріали про чудотворну Горбанівську ікону Божої Матері.

Полтавська єпархія з густою мережею церков та монастирів, їхньою давньою історією і традиціями займала помітне місце в масштабах імперії. Про це свідчить серед іншого й включення матеріалів про монастирі краю до унікального видання Олексія Павловського «Всеобщий иллюстрированный путеводитель по монастырям и святым местам Российской империи и Афону», репринтне видання якого вийшло в 2011 р.. Автор склав популярні описи святих місць і рекомендацій для паломників, особисто відвідавши 300 з 757 монастирів [13, с. 6]. До путівника увійшли матеріали про 7 монастирів Полтавської єпархії – Хрестовоздвиженський (Полтава),

Спасо-Преображенський (Лубни), Густинський (Прилуки), Свято-Троїцький (село Великі Будища), Богословський (с. Красна Гора, Золотоноша), Покровський (село Ладин), Різдво-Богородичний (Козельщина) [19, с. 545–550].

Після короткочасного відновлення Полтавської єпархії в період нацистської окупації краю на чолі з протоієреєм Володимиром Беневським, потім єпископом Веніаміном (Новицьким), збільшилася кількість діючих церков і священнослужителів. На 1945 р. на території єпархії налічувалося 346 церков і 376 священників. У наступні роки кількість їх невпинно скорочувалася: на кінець 1980-х рр. їх залишилося 52. Після надання Томосу керуючий єпархією Православної церкви України носить титул «Полтавський і Кременчуцький», а УПЦ московського патріархату – «Полтавський і Миргородський».

Упродовж останніх трьох десятиліть УПЦ МП на Полтавщині залишається найчисельнішою за кількістю парафій та їх віруючих, які відвідують храми. У 2012 р. її зусиллями було відроджено Велико-Будищанський Свято-Троїцький жіночий монастир, а рішенням Синоду від 25 вересня 2018 р. створено на околиці села Горбанівки поблизу Полтави Богородицький жіночий монастир. Як вважають засновники, саме на цьому місці було знайдено ікону Пресвятої Богородиці у XVIII ст., а невелика водойма поряд із новозбудованою Різдво-Богородичною церквою і є давнє чудотворне джерело. Сама ж Горбанівська Чудотворна ікона Божої Матері знаходиться у Свято-Макаріївському храмі УПЦ МП. Дискусійним залишається питання про оригінальність цієї ікони через відсутність документального підтвердження, однак домінує думка на користь вірогідності її оригінальності.

Разом з тим у 2013 р. в Горбанівці на кошти фундатора Івана Матієшина відновлена церква Різдва Пресвятої Богородиці Православної церкви України безпосередньо на місці колишньої спочатку дерев'яної, а з 1818 р. – кам'яної церкви, де, як вважає її настоятель, військовий капелан Іоан (Луценко) й відбулося з'явлення чудотворної ікони. «Саме на базі місця Горбанівської Божої Матері, тобто явлення Божої Матері на Полтавщині у Горбанівці» і з'явилась думка саме на цьому місці утворити перший

на Полтавщині чоловічий монастир ПЦУ, – каже ієромонах ПЦУ Іоан Луценко. У церкві розташований список (копія) ікони Горбанівської Божої Матері, яка за свідченням митрополита Полтавського і Кременчуцького Федора, також має чудотворні властивості [14]. Отже, підтверджена автентичність місцезнаходження церкви, де вперше й була розміщена ікона Божої Матері.

Історія Горбанівської ікони Божої Матері оповита легендами, народною шаную і любов'ю від початку її з'яви й до сьогодення. Джерелом знань про святиню стали усні розповіді про обставини її виявлення на околиці Полтави, чудотворні властивості, форми і способи пошанування, пізніше записані та опубліковані в «Полтавских епархиальных ведомостях» та інших полтавських виданнях другої половини XIX століття. Публікації сучасних дослідників-краєзнавців здебільшого базуються на інтерпретаціях відомих фактів із згаданих джерел з акцентом на окремих аспектах. Чудотворна ікона Горбанівської Богоматері є однією з найбільш шанованих у Православній церкві. Її відносять до найпоширенішого в Україні типу богородичних ікон «Одигітрія», що означає «провідниця в дорозі» на шляху до спасіння через Христа. Разом з тим частина фахівців відносить її до типу «Милування» (Милуюча), тобто Боговтілення [15, с. 95]. Із джерел відомо, що вона є копією Корсунської ікони, написаної святим апостолом євангелістом Лукою, і привезеною князем Володимиром Великим з Корсуня (Херсонеса) до Києва у 988 році. На створення ікони Луку благословила сама Пречиста Діва зі словами: «Благодать Народженого від Мене і моя ласка з цими іконами нехай буде» [16, с. 8].

Писемних джерел про точну дату і обставини появи ікони під Полтавою не збереглося. Проте священник Петро Мазанов зібрав і опублікував найбільш повні усноісторичні матеріали й надрукував їх у ПЕВ за 1863 рік, № 2. Він покликався на горбанівського священника Різдво-Богородичної церкви Євтихія Павловського, котрий незмінно упродовж 51 року правив у ній службу. За період тривалого служіння священник зібрав усі відомі дані за переказами тодішніх старожилів – майже сучасників самого з'явлення Чудотворної ікони. Отже, з початків своєї історії ікона Богородиці пов'язана з Горбанівкою та церквою, яка невдовзі

буде споруджена на цьому місці. Назва села походить від прізвища / прізвиська місцевого козака Горбаня, який і знайшов під час косовиці ікону. До речі, отця Євтихія, одного з найбільш відданих служінню храму – «святої домівки чудотворної ікони Божої Матері», автор характеризував як людину, що «відчувала глибоке благоговіння і увагу до святині, і суворе виконання своїх обов'язків». Він відмовлявся від усіх пропонуваних йому підвищень у духовних посадах, а єдиним проханням священнослужителя було «бути похованим поблизу церкви» [17, с. 60].

Якщо про початкову історію Горбанівської ікони Богородиці писемних джерел не збереглося, то про її чудесні властивості збереглися свідчення, записані в особливу церковну книгу «про чудесні знамення від чудотворної ікони», яка зберігалася у Різдво-Богородичному храмі [18, с. 1025]. У церковну книгу було занесено 6 найбільш знакових випадків чудесного зцілення від тяжких хвороб, а також 35 записів, зроблених різними особами при пожертві прикрас-підвісок й інших коштовних речей з іменними надписами тих, хто отримав зцілення молитвами до ікони Божої Матері [18, с. 1026]. В основному ж факти зцілення збереглися в народній пам'яті та передавалися з уст в уста.

Оскільки чисельність бажаючих відвідати Горбанівський храм щороку збільшувалася, полтавці у 1850 р. звернулися до тодішнього Полтавського архіпастиря Преосвященного Ієремії з проханням про клопотання перед Святійшим Синодом про дозвіл переносити ікону Божої Матері з Горбанівського Різдво-Богородичного храму хресним ходом у Полтаву до Свято-Успенського храму. Позитивне рішення Святійшого Синоду було прийняте у 1854 році. У цьому ж році був організований перший хресний хід (І. Наливайко помилково вказує дату 1850 рік, сплутавши її з датою подання клопотання) [10, с. 132].

Із встановленням радянської влади у традиції вшанування Горбанівської Чудотворної ікони настала тривала перерва. Наприкінці 1930-х рр. припинив діяльність і зазнав руйнування Різдво-Богородичний храм (на жаль, точної дати руйнування у джерелах виявити не вдалося – авт). Хресні ходи ще певний час дозволяли в межах парафії або міста Полтави, але в період хрущовського наступу на релігію і посилення

антирелігійної пропаганди влада повністю заборонила їх проведення. Полтавська краєзнавиця Т. Черкасець вказувала, що Горбанівська ікона могла б знову бути втраченою або понівеченою, але наприкінці 1930-х рр. її помістили у Свято-Макаріївському храмі. Після його закриття ікону врятували і переховували колишні черниці Свято-Троїцького Велико-Будищанського жіночого монастиря Ананія (Мальцева) і Антоніна (Панасенко) [5, с. 172]. Ймовірно ікону переховували у помешканні Олімпіади (Вербицької), колишньої ігумені Різдва Богородиці Козельщинського монастиря, розстріляної в 1938 р. за сфабрикованою полтавськими чекістами справою «Контрреволюційної організації церковників (КРФОЦ)» на чолі з митрополитом Олександром (Русиновим).

Коли восени 1941 р. відновив свою діяльність Свято-Макаріївський храм, у ньому знайшла своє місце Горбанівська ікона Божої Матері. Але вже після закінчення Другої світової війни знову змінилося її місце перебування. В 1946 р. Полтавський Свято-Преображенський храм набув статусу кафедрального, й у цьому ж році, за даними Т. Черкасець, сюди переносять святиню, де вона перебувала до 1962 р., коли влада прийняла рішення про його зруйнування. Не дивлячись на заборону хресних ходів, їх продовжували здійснювати таємно або напівтаємно. Зокрема очевидці згадували, що наприкінці 1950-х рр. єпископ Полтавський і Кременчуцький Серафим (Шарапов) урочисто виносив ікону в день її особливого вшанування 13 липня з Преображенського собору і автомобілем відвозив до Хресто-воздвиженського монастиря, а через кілька днів її доставляли і в інші діючі у Полтаві церкви – Спаську, Макаріївську, Петропавлівську на Дублянщині, Покровську на Павленках [10, с. 133]. Віруючі продовжували відвідувати Горбанівське джерело (за твердженням о. Іоана (Луценка) на його місці збудовано криницю біля церкви Різдва Пресвятої Богородиці ПЦУ), зберігаючи пам'ять про його чудодійні властивості та Чудотворну ікону Богородиці. У 1962 році Свято-Преображенський кафедральний собор був знищений. Горбанівську Чудотворну ікону Божої Матері дозволили перенести до Свято-Макаріївського храму, де вона знаходиться й донині. З 1999 року єпархіальне

керівництво відновило традицію щорічних хресних ходів та урочистостей 13 липня.

Отже історія з'явлення Горбанівської Чудотворної ікони Божої Матері є невід'ємною частиною історичного минулого Полтавщини. Традиція її пошанування увійшла в життя православних вірян, стала важливою темою для досліджень науковців і краєзнавців. Актуалізація іконографії Горбанівської ікони Божої Матері є також помітною.

Джерела та література:

1. Пашенко В. Великий гріх. Події та коментарі. 2014. 18 липня.
2. Зруйновані храми і монастирі України: анотований покажчик обласного та районного рівня / ред. кол.: В. Ф. Солдатенко (голова), Ю. П. Буцький, Л. П. Буряк та ін. К. : Мистецтво, 2013. С. 285–324.
3. Кондратюк Н. Дорога до храму. Зоря Полтавщини, 1990. 10 квітня.
4. Чудотворні ікони Полтавщини: де вони знаходяться? Електронний ресурс. URL: <https://www.0532.ua/news/3539016/cudotvorni-ikoni-poltavsini-de-voni-znahodatsa> (дата звернення 10.10.2025).
5. Полтавіка. Полтавська енциклопедія. Том 12. Релігія і Церква / гол. ред. О. А. Білоусько. Полтава : Вид-во «Полтавський літератор», 2009.
6. Зруйновані храми і монастирі України: анотований покажчик обласного та районного рівня / ред. кол.: В. Ф. Солдатенко (голова), Ю. П. Буцький, Буряк Л. П. та ін. К. : Мистецтво, 2013. С. 285–324.
7. Дудяк І. Полтавські науковці до 1025-річчя хрещення Київської Русі створюють каталог знищених храмів та монастирів. Край, 2013, квітень. № 108.
8. Лужицький Г. Словник чудотворних Богородичних ікон України. Народна творчість та етнографія. 1999, № 5/6, с. 102–105.
9. Рибас Т. Виховний потенціал іконографії Богородиці. Імідж сучасного педагога. 2006. № 5/6. С. 94–96.
10. Наливайко І. З глибини віків відлунують малинові дзвони. Полтава : Дивосвіт, 2018. 198 с.
11. Сарাপин В. Горбанівська ікона Божої Матері. Полтавські єпархіальні відомості. 2014. № 131. С. 8.
12. Павловский И. Ф. К истории Полтавской епархии. Исторические и бытовые очерки, заметки и переписка / репринтное издание. Серия: «Полтавское историческое наследие». Кн. 13. Х. : Изд-во САГА, 2012. 182 с.
13. Павловский А. Всеобщий иллюстрированный путеводитель по монастырям и святым местам Российской империи и Афону / Репринтное издание. Вступ. статья Ю. А. Голубкин. Х. : Изд-во САГА, 2011. 918 с.

14. На Полтавщині будують перший чоловічий монастир ПЦУ. Електронний ресурс. URL: <https://suspilne.media/poltava/126106-na-poltavsini-buduut-persij-colovicij-monastir-psu/> (дата звернення 11.10.2025).
15. Полтавіка. Полтавська енциклопедія. Том 12. Релігія і Церква / гол. ред. О. А. Білоусько. Полтава : Вид-во «Полтавський літератор», 2009.
16. ПЕВ, 1912. № 16. С. 1023–1030.
17. ПЕВ, 1863. № 2. С. 57–69.
18. ПЕВ, 1912. № 16. С. 1023–1030.

О. А. БАЧИНСЬКА

доктор іст.наук, проф.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (Україна)

ORCID: 0000-0003-0496-5742

МОЛДАВСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ МІСТ-ФОРТЕЦЬ ПРИДУНАЙСЬКОГО ФРОНТИРУ: СКЛАД І ШЛЯХИ МІГРАЦІЙ НА МЕЖІ XVIII–XIX ст.

Придунайський фронтір, розташований у межиріччі Дністра, Дунаю та Пруту, відомий під різними назвами, такими як Південна Бессарабія та Буджак. Наприкінці XVIII – на початку XIX століття ця територія гребувала під владою Османської держави та стала об'єктом суперечок із Російською імперією. Формування системи адміністративно-політичного управління регіону почалося ще з XV століття, коли османські війська заволоділи містами-фортецями Кілією, Білгородом (перейменованим на Аккерман), Тігіною (пізніше Бендери) і Смілом (Ізмаїлом), згодом місто Рені (перейменоване на Томарово). Захоплення цих фортець та приєднання до них територій призвело до їхнього відокремлення від Молдавського князівства. У регіоні були створені так звані райї – території з християнським населенням, які підпорядковувались безпосередньо османським керівникам в регіоні. У цих фортецях розміщувалися значні османські гарнізони на чолі з пашами, що здійснювали не лише військове, але й адміністративне управління прилеглими райями. Християнське населення проживало як у самих фортецях, так і в навколишніх сільських місцевостях. Починаючи з XVI століття, між Аккерманською та Кілійською райями почали кочувати ногайські племена, які раніше перебували в степах нижнього Подніпров'я та Побужжя. До кінця XVI століття вони заселили майже весь степ і утворили Буджацьку (Білгородську) орду. Це об'єднання складалося з різних ногайських племен і мало переважно територіальну структуру, залишаючись залежним від Кримського ханства.

Після російсько-турецької війни 1787–1791 років кордон між Російською та Османською імперіями був встановлений по річці Дністер. Це спричинило активізацію міграційних процесів у межиріччі Дністра і Дунаю, а також у Добруджі, особливо з сусідніх держав – Російської імперії та Речі Посполитої. Отже, цей регіон перетворився на міжетнічну контактну зону, що впродовж історичного розвитку зазнавала значних змін у структурі населення. Одним із етапів таких трансформацій став кінець XVIII – початок XIX століття. Саме тоді до фронтиру переселялися представники слов'янських і східнороманських народів, а тюркомовне населення, зокрема ногайці та османські залоги, були виселені під час чергової російсько-турецької війни 1806–1812 років. Тоді бойові дії точилися як на лівобережжі, так і на правобережжі нижнього Подунав'я. Після підписання Бухарестського миру 1812 року територія між Дністром і Дунаєм увійшла до складу Російської імперії, що поставило перед населенням фронтиру нові виклики, пов'язані з адаптацією до політики нової держави.

Найявні джерела періоду османського панування надзвичайно обмежені та різномірні, з іншого – джерела у вигляді переписів населення захопленої російською армією, території, з'являються близько 1808 та 1811 років. Перш за все, це стосується міст – Аккерман, Кілія, Ізмаїл та інші. Одним з перших міст-фортець, де був складений один з перших переписів – це Аккерман. Призначені російським командуванням коменданти майор Ловейко та Олексій Санті мали організувати виїзд османської залоги, впорядкувати життя корінних жителів, здійснити перепис будинків, майна та населення. Зокрема з Аккерману до Одеси переїхав двобунчужний Тагір паша «арнаут, магометанин» разом з ним близько 200 офіцерів османської залоги, а також в Херсонську та Катеринославську губернії до 4 тисяч мусульманського населення, яке проживало як у місті-фортеці, так і навколо неї [1, с. 51–57]. За Описом в Аккермані нараховувалось близько 1730 мешканців (893 осіб чоловічої та 837 жіночої статті), всі вони були записані умовно у 341 родину. Понад 70 % населення Опису складали жителі, які проживали в місті до початку російсько-турецької

війни. Вони розподілялись за етнічною та соціальною ознакою наступним чином: вірмени – 37 %, греки – 21 %, українці – 12 %, молдовани – 7,6 %, болгари – 5,8 %, євреї – 5,2 %, цигани – 4,4 %. В останні 7 % входили росіяни-старообрядці (пилипони), поляки та ті, у кого не зазначали етнічну належність [2, арк. 19–39]. За своїми господарськими заняттями та релігійними традиціями українці, молдавани та болгари могли проживати в одному кварталі форштадту Аккермана й відвідувати одну грецьку церкву. Опосередковано на близькість зазначених громад вказує наступний запис у переліку будинків у форштадті Аккермана 1807 р., в якому зазначено: молдавських та грецьких будинків 60, турецьких, які займають переселенці молдавани та болгари – 22. В розповіді польського мандрівника, графа В. Дзедушицький, у 1785 р. є згадка про молдавську церкву (“bisericii moldovenesti”) над портом, однак цей факт на сьогодні підлягає дискусіям [3, р. 702].

Чисельність, зафіксованих в переписі молдавських мешканців була 26 родин, 160 особа (81 чоловічої та 79 жіночої статі). Як корені жителі записались три молдавських родини – Лазаря Бомброва, Ангела Касапа та вдова Івана Стецана, всі вони жили заробітками. Наприкінці 90-х років XVIII ст. оселився в місті молдавський житель з Кишинева Федір Візітку з дружиною та дідом, через п'ять років в місті з'явився бурлака Григорій Герман. Всі інші родини розпочали життя у Аккермані протягом 1806–1808 рр. Серед них жителі Іваниця Кольца, Іван Натирь, Тимофій Угріян, Тодур Дука, Ні[ко] Мокан, Іваниця Асаній, Лунка Арнаут, Георгій Страті. Стягувались ці люди групами з окремих сіл поблизу Аккермана та Кілії: Шабо – 8 родин, Молога – 4, Тодорова – 4, Коплан – 2, Нерушай – 1, Урдибури (така назва в тексті документа) – 1, Самсуїт – 1 та інші. 20 таких родин заробляли хліборобством, 2 жили заробітками і лише Нане Манісір займався кушнірством.

Подібну інформацію маємо і у місті-фортеці Кілія. Протягом 1807–1808 років з міста був організований виїзд османського керівника Топчи башу гаджі Гусейна та 110 чиновників та офіцерів, а понад 2500 іншого мусульманського населення Кілії та її округи переселили до Катеринославської губернії.

За переписом населення Кілії, зробленим російськими чиновниками у 1808 році, в місті мешкало 232 родини молдаван, 57 росіян-старообрядців, 7 – греків, 10 – сербів, 4 – болгар, 1 – українця, 1 – циган. Проте, є всі підстави вважати, що кількість молдавського населення значно перебільшена за рахунок приписки до нього українців і болгар. А значна частина українського населення могла бути зарахована протягом 1807 року у Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо, центром формування якого була Кілія. Серед молдаван більше ніж 2/3 виявляються корінними мешканцями Кілії. Можна казати, що молдавська громада Кілії витоками свого формування сягає у досить давній період і значно збільшується після переходу фортеці під юрисдикцію Росії. 97 родин жили за рахунок рибальства. Останні займалися різними промислами (19 %), хліборобством (17 %), торгівлею (12,8 %) і різними видами ремісництва (6,9 %). Серед корінних жителів Кілії були: Іон Нягу, Мітате Татулуй, Пантелей Раду, Санду Тун, Пантелей Раду, Іоан Сандов, Іваниця Молдован та інші [4, арк. 15–38 зв.].

За господарськими заняттями населення Кілії розподілялося наступним чином: рибальством було зайнято 36,3 %; хліборобством – 17,6 %. Рімесниче населення міста (ковалі, кравці, цирульники, шаповали, різники, мірошники, коновали, тесляри) складало 9,4 %. Значна кількість населення була зайнята у торгівлі, переважно дрібній – 18,7 %. З них торгували «різними дрібними товарами» й «припасами» 11 %, 7,7 % – «ренським», «горячим» вином і різними напоями. Досить значна кількість населення була зайнята «різними промислами» 18 %, тобто існувала за рахунок найманої праці. 1 % населення жив за рахунок церковних прибутків.

Перепис жителів міста-фортеці Ізмаїл був зроблений російськими чиновниками протягом 1810–1812 років, бо до вересня 1809 року Ізмаїл перебував в облозі російських військ. Це списки тих, хто вже був або претендував стати жителем міста внаслідок заклику до поселення ізмаїльським градоначальником генерал-лейтенантом С. Тучковим. Все це населення отримувало дозвіл оселятися в місті та фортеці з формулюванням «під наглядом поліції». Списки мали

інформацію про етнічну належність родини (для визначення не стільки етнічного походження, скільки соціальної категорії родини), ім'я, прізвище та по-батькові голови родини, кількість членів родини із зазначенням їхніх імен і віку, особливі прикмети або зовнішній вигляд господаря родини (лише для чоловіків), місце народження або попередні місця проживання, зазначення соціальної групи населення до якої раніше належав, чим займався, час і причини переходу до Ізмаїла. Звичайно, ці дані лише частково можуть характеризувати реальну картину всього величезного потоку переселенців до Придунайського фронтиру, але в той самий час можуть серйозно поповнити наші уявлення про нього.

За цими списками на поселення в Ізмаїлі претендувало 1420 родин (за списками, що збереглися), в складі близько 2444 чоловіків, 1959 жінок та 124 родини (останні без визначення структури родини). З них близько 9,7 % при опитуванні показали, що раніше проживали в Ізмаїлі та з початком російсько-турецької війни втекли, інші вважалися такими, що прийшли на поселення до Ізмаїла вперше, іншими словами були «сторонніми». Більша частина оголосила себе корінними жителями. За списками можна визначити етнічний склад населення лише 1316 родин з 1420: 455 родин - українців, 455 - молдован, 172 - турків, 72 - некрасівців, 59 - росіян, 43 - пилипонів, 29 - вірменів, 25 (1,9 %) - болгар, 6 - греків і циган (тут і далі всі підрахунки авторські) [5].

Молдавське населення складало одну з провідних за чисельністю груп. Воно репрезентоване жителями з правого берегу Дунаю: Бештепе, Аджигьоль, турецька Кишла, Бейбуджак, Сомове, Ободешти, Пріслав тощо - 6 %, Молдавії і Бессарабії - 28,6 %, і, зокрема, Ізмаїла - 65,7 %. Останні під час військових дій перейшли з Ізмаїла або в Тульчу, або в Кілію, при чому зазначивши, що сталося їхнє переселення через діяльність жорсткого двобунчужного ізмаїльського паші Ібрагіма Пехлевана, який виступав проти влади та реформ турецького султана Селіма III (1789-1807). Більшість з них повернулась на поселення або ж перейшла на поселення вже у жовтні - листопаді 1809 р. Серед представників цих родин були Микита Георгієв син Полукуй,

25 років, одружений, переходив з селища Карабуджак разом з батьком та одруженими братами, мав «Чисте обличчя, чорняве волосся, сірі очі, продовгуватий ніс, великий ріст»; Арнон Радул, 45 років, разом з дружиною та чотирма синами проживав в Ізмаїлі та втік в Кілію, мав «біле обличчя, на голові, бороді та вусах чорне волосся, бороду голив, ніс великий, очі карі, ріст посередній»; Бажан Тодоси, 25 років, холостий, з бессарабського селища Долукіой, мав, «чисте обличчя, чорняве волосся, карі очі, ніс покляк, ріст немалий».

Цікавим аспектом є також і зазначення в особливих прикметах мови, якою розмовляли родини. Зокрема, це відзначалось у переселенців лише до квітня 1810 р. і з 450 родин, що переселялись в цей час, лише 116 родин мали таку позначку. Серед них 76 родин розмовляли «по-молдованські», 30 – українською, 10 – «по-великоруські». Наявність такої особливої прикмети важко пояснити, адже ці родини між собою ні пов'язують не території виходу, ні місця переходів, ні інші будь-які спільні риси.

Як у самому Ізмаїлі, так і у навколишніх хуторах серед різних етнічних груп вражає перевага чоловічого населення над жіночим. Так, в Ізмаїлі 84 % українців – чоловіки, на хуторах – 65 %; у молдован – 62 %, росіян – 59 %, в цілому по місту – 61 %. Ймовірно, логічним поясненням цього факту може бути початкове влаштування при поселенні чоловіків, яким легше було розбудувати господарство самостійно, а згодом вони або перевозили вже існуючі родини, або створювали нові.

Отже, на межі XVIII–XIX ст. Придунайський фронтір став територією х міграцій населення різних етнічних і соціальних груп, а основні шляхи їх міграцій проходили через територію Молдавії, Південної та Правобережної України. Молдавське населення, здебільшого, вважало себе корінним, як в сільській місцевості, так і в містах-фортецях. Воно складало одну з домінуючих етнічних груп в більшості міст-фортець. В той самий час відзначимо й певні особливості, зокрема, за своєю ономастикою досить значна група молдавського населення Кілії, мала характерні риси імен і прізвищ українського та болгарського походження.

Джерела та література:

1. Бачинська О. Османські фортеці Буджака на межі XVIII – XIX ст.: залоги й їхній склад. Bucak vilayetinde Osmanlı kaleleri: garnizonların yapısı ve işleyişi (XVIII. Yüzyıl sonu – XIX. Yüzyıl başları). Одеса : Астропринт, 2013.
2. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). Ф. 14209. Оп. 165. Спр. 26, ч. 2. (переглянуто автором мікрофільм документу домашнього архіву до 2022 року).
3. Dzeduszycki W. Călătorie pentru cercetarea navigației pe Nistru în anul 1785 (Rezumat). *Calatori strain despre tarile Romane*. Vol. X, partea I. Bucuresti, 2000.
4. РДВІА. Ф. МА, оп. 165, спр. 27 за 1808 р. (переглянуто автором мікрофільм документу домашнього архіву до 2022 року).
5. Тут і далі посилання на інформацію зі справ Комунальної установи «Ізмаїльський архів», ф. 514, оп. 1, спр. 1–5.

С. І. БЕННІ

*здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти (ННІМБ)
Одеський національний морський університет (Україна)*

В. В. ЛЕВЧЕНКО

*канд. іст. наук, доц.,
Одеський національний морський університет (Україна)
ORCID: 0000-0001-6907-7768*

РЕКОНСТРУКЦІЯ БІОГРАФІЇ КОРАБЛЕБУДІВНИКА М. В. ШАЙБО – ВІДНОВЛЕННЯ ПРИЗАБУТОЇ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО «ВОДНОГО»

Історія Одеського національного морського університету (ОНМУ) нараховує вже понад 95 років. За цей великий час у цьому виші працювали сотні викладачів і співробітників, вищу освіту отримали десятки тисяч випускників. Серед цієї значної кількості людей є імена, які внаслідок суб'єктивних та об'єктивних причин до сьогодення залишаються призабутими. Одним з таких імен є ім'я Миколи Владиславовича Шайбо (1913–1997), який у 1930-х рр. був студентом і аспірантом одеського «Водного» та згодом розпочав у ньому свою трудову діяльність. Через події Другої світової війни він опинився у вирі зовнішньополітичних обставин, які призвели до того, що 1944 р. його було заарештовано та засуджено радянською владою до виправно-трудових робіт. Після реабілітації 1955 р. він не повернувся до Одеси, а продовжив працювати в Києві, де й закінчилося його життя. Метою цієї статті є реконструкція біографії одного з представників призабутої когорти «водників» та повернення його імені до «літопису» історії ОНМУ.

Історіографічний аналіз наукової літератури, присвяченої історії ОНМУ демонструє відсутність згадок імені М. В. Шайбо [1–9]. За радянських часів згадувати в публікаціях



М. В. Шайбо.
1936 р.

імена репресованих, навіть згодом реабілітованих, було заборонено. У пострадянські часи імена багатьох репресованих досі залишаються призабутими, а їх соціальна і наукова реабілітація ще не набула інтенсивних темпів, тому ця тема залишається актуальною та чекає на активне продовження науково-дослідних пошуків з боку вчених. Дана невелика за обсягом наукова розвідка є одним із штрихів щодо повернення одного із призабутих імен історії одеського «Водного» до інтелектуального простору ХХ ст.

Джерельну базу проведеного наукового дослідження склали документи, що відкладено в фондах Державного архіву Одеської області (ДАОО).

М. В. Шайбо народився 15 травня 1913 р. в місті Хоролі в сім'ї агронома. У 1927 р. закінчив семирічну трудову школу, а 1931 р. – механічний технікум на базі професійно-технічної школи. Після закінчення технікуму був направлений до міста Нижньодніпровськ на завод хімічного машинобудування, де працював майстром відділу технічного контролю, а згодом конструктором. У грудні 1931 р. отримав призначення на Дніпробуд, де до серпня 1933 р. працював конструктором у проектно-технічному бюро «Запоріжсталі» та одночасно навчався у вечірньому інституті. У вересні 1933 р. перевівся на 2 курс Одеського інституту інженерів водного транспорту (ОІВТ) [10, арк. 168].

25 червня 1937 р. М. В. Шайбо під керівництвом доцента Г. В. Неізнаного захистив дипломний проект на тему «Пасажирський глісер для лінії Київ – Херсон на 80 осіб пасажирів» (рецензент доцент О. О. Костюков). Прийнявши захист дипломних проектів та встановивши шляхом індивідуальних колоквіумів на підставі представлених робіт та пройдених виробничих практик достатню підготовку до практичної діяльності та вміння володіти науково-технічним матеріалом, на підставі постанови РНК СРСР та ЦК ВКП/б/ від 23 червня 1936 р., Державна екзаменаційна комісія ОІВТ 26 червня 1937 р. на чолі з деканом

суднобудівного факультету професором В. О. Лаптевим присвоїла студенту М. В. Шайбо кваліфікацію інженера-кораблебудівника із присудженням диплома I ступеня (№ 361847) з оцінкою захисту дипломного проекту «відмінно». До того ж Державна екзаменаційна комісія відмітила, що представлений М. В. Шайбо дипломний проект мав практичний інтерес, тому надала йому право без проходження дворічного виробничого стажу вступити до аспірантури на кафедру теорії корабля ОІВТ [10, арк. 172–173].

Ще будучи студентом, починаючи з 1935 р. М. В. Шайбо брав активну участь у науковій роботі Дослідного басейну та Бюро реального проектування при ОІВТ, спочатку як конструктор, а потім, після закінчення інституту на посаді наукового співробітника, виконуючи різні проектно-конструкторські та науково-дослідні роботи в галузі суднобудування. Одночасно з перебуванням в аспірантурі, з 1937 по 1941 рр. був асистентом кафедри теорії корабля [10, арк. 168].

Під час навчання в аспірантурі в період з 1938 р. до 1941 р. М. В. Шайбо склав іспити відповідно до індивідуального плану аспіранта з наступних дисциплін: діалектичний матеріалізм (історична частина), математика (ряди Фур'є) (30 квітня 1938 р.), діалектичний матеріалізм (1 жовтня 1938 р.), історичний матеріалізм (27 листопада 1938 р.), математика (теорія функції комплексного змінного) (17 січня 1939 р.), німецька мова (20 січня 1939 р.), математика (диференціальні рівняння) (29 травня 1939 р.), англійська мова (17 червня 1939 р.), глісування (3 грудня 1940 р.), рушії (розрахунок) (14 грудня 1940 р.), качка суден (27 січня 1941 р.), гідромеханіка, опір води (обидва 3 березня 1941 р.), рушії (теорія) (27 березня 1941 р.). Усі іспити, окрім німецької мови (оцінка «добре») було складено на «відмінно» [10, арк. 174].

Події Другої світової війни перервали роботу М. В. Шайбо над кандидатською дисертацією. У липні 1941 р. його направили на копання протитанкових ровів у районі станції Вигода Одеської області. Під час одного з нальотів німецької авіації його контузило. За цей час було евакуйовано інститут, тому йому довелося залишитись в Одесі, де до останніх днів захисту міста він працював на оборонному заводі конструктором-експериментатором.

У період тимчасової окупації Одеси, під постійною загрозою голодної смерті, не маючи жодних інших можливостей для існування, він був змушений за трудовою мобілізацією працювати в портових ремонтних майстернях, спочатку чорноробом, а згодом конструктором. У перший же день звільнення Одеси від німецько-румунських окупантів його було назначено виконуючим обов'язки головного інженера Судноремонтного заводу № 2 Чорноморського пароплавства. Незабаром після цього почав читати лекції з теорії корабля в Одеському інституті інженерів морського флоту (ОІІМФ) [10, арк. 168–169].



М. В. Шайбо (у центрі). 1952 р.

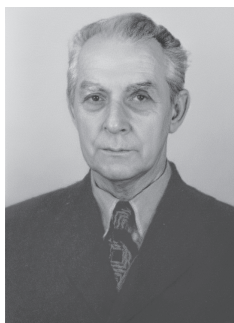
У серпні 1944 р. за колабораціонізм з окупантами М. В. Шайбо було засуджено за ст. 54 п. 3 КК УРСР до 10 років Виправно-трудових таборів (ВТТ). Як зазначав М. В. Шайбо в автобіографії від 26 листопада 1955 р., що судили тільки кількох другорядних працівників портових майстерень, оскільки основні керівні особи виїхали за кордон на початку 1944 р. Перебуваючи у ВТТ з 1944 р. до 1953 р. він працював на судноверфях у системі Міністерства внутрішніх справ, де виконував різні проектно-конструкторські роботи з морського та річкового суднобудування. За відмінні показники в роботі та добросовісне відношення до праці його було достроково звільнено 30 липня 1953 р. У листопаді 1953 р. Технічним управлінням Міністерства морського та річкового флоту СРСР його було направлено

до Новосибірського Центрального проектно-конструкторського бюро, де спочатку він працював старшим інженером-конструктором корпусного відділу, опісля керівником корпусної групи, а згодом ведучим конструктором. Одночасно з цим М. В. Шайбо продовжував працювати над кандидатською дисертацією у сфері гідромеханіки судна (щодо взаємодії рушія з корпусом судна). Згідно Наказу Президіуму Верховної ради СРСР «Об амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в период Великой отечественной войны 1941–1945 гг.» від 17 вересня 1955 р. [11] з нього була знята судимість та його повністю було відновлено у громадянських правах [10, арк. 169].

6 вересня 1956 р. на ім'я директора Інституту гідрології та гідротехніки Академії наук УРСР М. В. Шайбо подав заяву з проханням прийняти його на роботу на посаду наукового співробітника або головного механіка дослідного басейну. Його намагання перевестися з Новосибірська до Києва було викликано, як він власноруч зазначав у заяві, бажанням займатися науково-дослідною роботою в галузі гідромеханіки, до якої він мав велике тяжіння, а також із сімейними обставинами [10, арк. 165].

8 жовтня 1956 р. управління кадрами Міністерства річного флоту СРСР відрядило, у порядку переведення, М. В. Шайбо до Інституту гідрології та гідротехніки Академії наук УРСР [10, арк. 164]. Вже наступного дня – 9 жовтня 1956 р. – М. В. Шайбо було зараховано на посаду головного механіка Дослідного басейну Інституту гідрології та гідротехніки [10, арк. 162]. 16 лютого 1960 його було переведено на посаду головного інженера Дослідного басейну [10, арк. 182], а з 1970 р. він працював на посаді керівника Конструкторсько-дослідного бюро [10, арк. 197].

За час роботи в Інституті гідрології та гідротехніки М. В. Шайбо забезпечував конструкторську розробку основного обладнання Дослідного басейну, його оснащення допоміжним обладнанням і обладнанням швидкісного стенда, виконував різносторонні дослідження з теорії корабля, керував монтажем швидкісного стенда, виконував господарсько-договірну тематику з теорії корабля для суднобудівних організацій Міністерства рибної промисловості СРСР. За весь час роботи в Інституті підготував та опублікував шість наукових праць [10, арк. 197].



М. В. Шайбо.
1983 р.

Як відзначав завідувач відділу технічної гідромеханіки Інституту гідрології та гідротехніки у характеристики від 24 липня 1970 р. М. В. Шайбо був висококваліфікованим фахівцем з теорії корабля, володів високою теоретичною підготовкою та великим конструкторським досвідом, тому безумовно відповідав вимогам займаної посади. Також у характеристиці було відмічено, що він був хорошим організатором роботи колективу підлеглих йому співробітників. Виконував велику громадську

роботу: був головою Київського обласного правління НТО суднобудівної промисловості [10, арк. 197].

За відмінні показники у виробничій роботі та за активну участь у громадському житті М. В. Шайбо багаторазово відзначався грошовими преміями, включаючи премію Президії АН УРСР, подяками (26 березня, 28 квітня і 5 листопада 1958 р.) за наказом директора Інституту гідрології та гідротехніки [10, арк. 177–179, 197].

М. В. Шайбо також був великим прихильником класичної музики, майстерно грав на скрипці. Постійно брав участь у виступах творчого самодіяльного оркестру.

Незважаючи на те, що німецько-румунський окупаційний період однозначно негативно вплинув на долю випускника ОІВТ М. В. Шайбо, внаслідок чого заради виживання та існування йому довелося піти на ситуативну добровільну співпрацю з окупантами, а згодом зазнати репресивних дій з боку радянської влади, він зберіг свою прихильність до творчої праці в царині кораблебудування та приніс користь суспільству в розвитку народного господарства. Тому, безумовно, заслуговує на те, щоб його ім'я було вписано в аналі історії ОНМУ.

Джерела та література:

1. Одесский институт инженеров морского флота: 50 лет. М. : ЦРИА «Морфлот», 1980. 50 с.
2. Кузница инженерных кадров для морского флота (Краткий исторический очерк). Одесса, 1990. 152 с.

3. Мошнянский А. Ф. Выпускники Одесского Водного. Одесса : Астропринт, 2002. 102 с.
4. Одесский национальный морской университет: История. Люди. Современность: 1930–2005 / ред. кол.: И. В. Морозова (предс.), О. И. Стальниченко, А. Ф. Мошнянский, В. И. Чекаловец, В. Т. Бугаев. Одесса : Астропринт, 2005. 216 с.
5. Морская энциклопедия Одессы / гл. ред. К. А. Ильницький. Худож. оформл. Л. А. Фабричнова. Одесса : Порты Украины, 2012. 704 с.
6. Одеський національний морський університет. Т. II. Київ : Видавничий центр «Логос Україна», 2012. 232 с.
7. Левченко В., Михайлуца М., Шипотілова О. Одеський Водний: історія на тлі епох (Нариси з нагоди 90-річчя заснування) : монографія. Херсон : ОЛДІ–ПЛЮС, 2020. 112 с.
8. Левченко В. В., Шумило О. М. Судномеханічний факультет ОІВТ – Навчально-науковий інститут морського флоту ОНМУ: 90 років спадкоємності, історії, традицій. Одеса : Бондаренко М. О., 2020. 368 с.
9. Левченко В. В. Історія судномеханічного факультету ОІВТ – ОІМФ – ОНМУ за 90 років: До 90-річчя утворення судномеханічного факультету Одеського інституту інженерів водного транспорту (1930–2020) / ред. кол.: Р. А. Варбанець, А. О. Волошин, Ю. О. Никифоров [та ін.]. Одеса : «Астропринт», 2021. 140 с.
10. ДАОО. Ф. Р–5397. Оп. 4. Спр. 78. 232 арк.
11. Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1955. 18 сентября. № 222. С. 3.

С. М. БОНДАРЕВИЧ

канд. психол. наук, доц.,
Одеський національний морський університет (Україна)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БОЙОВОГО СТРЕСУ ЩОДО СУЧАСНИХ УМОВ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

Актуальність. Сучасний стан існування та життєдіяльності для українців та України є важливим випробуванням всього нашого суспільства. Виклики війни, за якими ми зараз живемо, мають історичне циклічне повторювання. В цей тяжкий час варто звернутися саме до історичних подій та осмислити, як це відбувалось у попередні минулі епохи, як людина, яка пройшла горнило війни, живе, існує, працює та відновлює себе в мирному оточенні. Серед таких порушень, викликаних бойовим стресом, вчені все частіше відзначають розлад адаптації.

Отже, стає актуальною проблема розуміння, що відбувається у людині, яка пройшла ці тяжкі випробування, психофізіологічні механізми розладів післядії бойового стресу; психологічного, фізичного та соціального відновлення; пристосування до життя у суспільстві.

Історія проблеми. Дослідження розладів психічної, фізичної, соціальної адаптації є найбільш актуальними серед осіб, які пов'язані з небезпечними професіями, а особливо для тих, які пережили стрес, асоційований зі службовою діяльністю, а саме серед військовослужбовців.

Стрес відносять до факторів, що викликають розлади життєдіяльності організму людини як психічні, так і фізіологічні [5, с. 128–140].

За даними Стасюк В. В., Українець В. М. (2023) вивчення проблеми стресу набуто у дослідженнях зарубіжних (Д. Брайт, Ф. Джонс, С. Картрайт, В. Кеннон, Т. Кокс, К. Купер, Р. Лазарус, Р. Сапольські, Г. Сельє, С. Фолкман) та сучасних українських науковців (М. Корольчук, К. Кравченко, В. Крайнюк, Л. Лепіхова,

С. Мамченко, В. Осьодло, О. Охременко, Н. Родіна, В. Стасюк, Ю. Тептюк, Т. Титаренко, О. Тімченко, Л. Тютюнник, О. Хміляр, Ю. Широкобоков), які досліджували стрес та його прояви в умовах екстремальності [8, с. 126–133].

Зарубіжні та українські вчені у своїх дослідженнях переважно концентрують увагу на психологічних і фізіологічних аспектах переживання стресу, загальних факторах, що спричиняють його виникнення, а також на впливі стресу на життєву активність людини [3, с. 64–70; 4; 8, с. 126–133].

Одним із перших дослідників стресу, асоційованого зі службовою діяльністю та пов'язаних із ним патологічних змін, став Da Costa, у роботі "On irritable heart. Clinical study of form of functional cardiac disorder and its consequences" (1871), описав скарги солдатів на задишку, серцебиття, тяжкість або біль у грудях, запаморочення, головний біль тощо [1, с. 22–31].

У результаті, до кінця XIX століття з'явилися уявлення, відображені в роботі Н. Oppenheim 1888, що закріпили в практиці діагноз «травматичний невроз», який містив у собі не тільки соматичні наслідки стресу, асоційованого зі службовою діяльністю, але також деякі симптоми сучасного посттравматичного стресового розладу (Wignall F. S., Roswell R., Hyams K. C., 1996; Назаренко В. Д., 1998; Holinger P. C., Offer D., Zola M. A та ін.) [5, с. 128–140].

Масові потрясіння та війни початку XX століття призвели до нових досліджень. Наприклад, Краєпелін, описуючи травматичний невроз, зазначив, що після тяжкої психічної травми залишаються постійні соматичні розлади (Краєпелін Е., 1916) [4]. Майєрс у 1919 році розділив бойові поразки нервової системи на неврологічні контузійні розлади, пов'язані з фізичною травмою та розлади, що походили від бойового стресу, названі ним «снарядним шоком» (Малкіна-Пих І. Г., 2005). Інші автори називали це явище «бойове виснаження», «військовий невроз», «військова втома» [6, с. 193–215].

Бойовий стрес являє собою багаторівневий процес адаптації організму людини до умов бойових ситуацій. Він включає напруження систем саморегуляції та розвиток поведінкових стратегій, спрямованих на пристосування до обставин.

Це складний механізм мобілізації всіх ресурсів організму для ефективного функціонування в умовах загрози та небезпеки.

Отже, під стресом, асоційованим зі службовою діяльністю, розуміють багаторівневий процес адаптації людини в умовах небезпечних для її життя і здоров'я, багатьох травматичних обставин, пов'язаних з трудовою або службовою діяльністю, що призводять до напруження реактивних механізмів саморегуляції, та супроводжуються закріпленням психофізіологічних змін за типом умовних рефлексів. Результатом цього процесу є розвиток специфічних пристосувальних реакцій [1, с. 22–31; 6, с. 193–215].

Як вважає Приходько І. І. (2018; 2021), виділяють термінову адаптацію осіб небезпечних професій до «бойової» обстановки як пристосування до нових, незвичних «бойових» стимулів, і довготривалу адаптацію, яка призводить до значних змін, що дозволяють виживати в екстремальних умовах тривалий час [6, с. 193–215].

З. Фрейд застосовує психоаналітичну концепцію до посттравматичних порушень воєнного часу, і робить висновок, що стрес, асоційований зі службовою діяльністю, порушує процес символізації. На його думку, стрес, асоційований зі службовою діяльністю лише є пусковим механізмом, який актуалізує конфлікти раннього дитинства (Фрейд З., 2008) [7, с. 203–209].

Надалі, аналізуючи події Першої Світової війни, Kardiner A., розвиваючи ідеї З. Фрейда, застосовує термін «центральної фізіоневрози», що призводить до порушення функцій, які беруть участь у забезпеченні адаптації до навколишнього світу. Kardiner A. зазначає, що природа «воєнного неврозу» походить як від психологічних, так і від фізіологічних причин (Kardiner A., 1941).

Із середини XX століття, увагу дослідників починають привертати увагу розлади психопатологічного рівня, зокрема посттравматичні реакції. Так, дослідження L. Eitinger, були присвячені «синдрому тих, хто вижив», які вчений називає психічними розладами, виявлені ним у 99 % в'язнів через 20 років після звільнення з концтаборів (Wilson J., 1988; Niederland W., 1968). Frankl V. досліджуючи пацієнтів, що пережили стрес,

асоційований зі службовою діяльністю, які не мали психічних розладів, називає їх стан терміном «екзистенціальний невроз» (Франкл В., 1990; Frankl V., 1967) [7, с. 203–209].

Дослідники описують значну кількість пацієнтів з «синдромом хронічної втоми» у складі учасників Корейської війни (Newmann R., 1974). Newman приходить до висновку, що з пацієнтів з «бойовою втомою» після закінчення Корейської війни: 28 % наживали соматичну патологію тяжкого ступеня, 27 % соматичну патологію легкого та середнього ступеня тяжкості, 45 % залишалися працездатними (Newmann R., 1974; 1999). При аналізі медико-санітарних наслідків Арабо-Ізраїльського конфлікту з'ясовано, що в осіб старшого віку, які мають в анамнезі неврологічне або психічне неблагополуччя та низький рівень освіти, ймовірність розвитку такого роду відхилень вище [8, с. 126–133].

За даними І.І. Приходько (2018; 2020; 2021), закордонні дослідники приділяли значну увагу вирішенню цієї складної проблеми, оскільки наприкінці ХХ – початку ХХІ століття відзначалося суттєве зростання локальних та регіональних збройних конфліктів у світі.

Як вказує дослідник, особливості військових дій, їх мета та темпи суттєво коливалися протягом цього періоду, проте більшість військовослужбовців у ході своєї кар'єри брали участь у низці бойових розгортань, навіть якщо не завжди були безпосередньо залучені до бойових дій. Такі умови виставляли високі вимоги до психологічної стійкості, адекватності поведінки військових під час виконання завдань та їхнього психічного здоров'я. Незважаючи на значне покращення професійної підготовки військовослужбовців, зокрема їх психологічного навчання перед бойовими розгортаннями, проблема наслідків бойового стресу залишається актуальною.

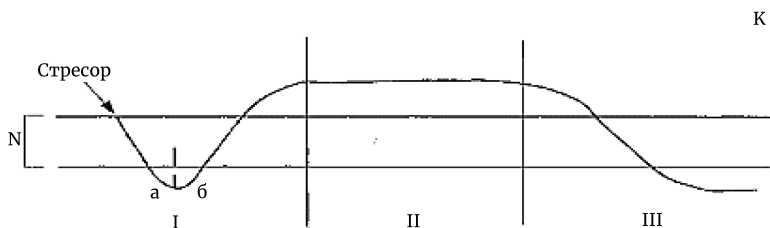
Часто ветерани поверталися зі значними втратами для свого здоров'я, які проявлялися адиктивною та делінквентною поведінкою, а також зростанням випадків суїцидальних проявів. Крім того, бойовий стрес породжував патопсихологічні ознаки, що могли проявлятися під час операцій у формі розладів поведінки, фізичного чи психічного здоров'я. У комбатантів часто спостерігалися порушення сну, хронічна втома, головний біль

та інші симптоми, спричинені впливом стресових факторів бойового середовища. Водночас нерідко виникали серйозніші розлади, як-от посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), черепно-мозкові травми чи депресія.

Ці явища спонукали науковців до більш глибоких досліджень зв'язку між бойовим стресом і проблемами психічного, фізичного та поведінкового здоров'я військових, які повертаються із зон конфліктів [6, с. 193–215].

Згідно з теорією стресу, розробленою канадським вченим Гансом Сельє, стрес є універсальною реакцією організму на будь-який чинник, що ставить перед ним вимоги, допомагаючи адаптуватися до нових умов та впоратися із труднощами.

Загальний адаптаційний синдром у своєму розвитку (розвиток стресу) проходить три стадії, так звана «тріада Сельє». Реакція на стрес визначається Гансом Сельє у його моделі загального адаптаційного синдрому (рис.). Кожна зі стадій цієї моделі – тривога, опір та виснаження – зачіпає нейроендокринну систему організму, на яку впливають психологічні та фізичні подразники.



Іл.: Зміна резистентності організму на різних стадіях загального адаптаційного синдрому N – межі нормального рівня резистентності організму; I – стадія тривоги; II – стадія резистентності; III – стадія виснаження.

Помірний рівень стресу стимулює мобілізацію фізичних і психічних ресурсів, активізує захисні механізми організму, сприяє інтелектуальній діяльності, викликає бойову готовність і підвищує продуктивність. У такому стані людина може відчувати гнів чи ненависть до противника, що супроводжується бажанням боротися і перемогти. Ця концентрація фізичних

і духовних сил є необхідним елементом для здійснення героїчних вчинків. Водночас тривала дія негативних факторів високої інтенсивності може призвести до непродуктивних стресових станів, таких як дистрес.

На думку дослідників, стрес, пов'язаний зі службовою діяльністю, являє собою процес мобілізації всіх ресурсів організму, включаючи імунну, захисну, нервову та психічну системи, для подолання загрозливих життєвих ситуацій [5, с. 128–140]. У цьому контексті розглядається адаптація осіб небезпечних професій до «бойових» умов, яка включає як пристосування до нових, незвичних стимулів, так і тривалу адаптацію, що сприяє змінам, необхідним для виживання в екстремальних ситуаціях протягом тривалого часу.

З патофізіологічної точки зору адаптація означає підтримку функціонального стану гомеостатичних систем організму, забезпечуючи його збереження, розвиток і працездатність навіть в несприятливих умовах середовища. Згідно з визначенням Meerson F. (1992), адаптація є процесом формування стійкості до певних чинників середовища та здатності жити в умовах, які раніше вважалися несумісними з життям, а також вирішувати завдання, які раніше здавалися нездійсненними.

Науковці зазначають, що у взаємодії організму з патогенним фактором проявляються два типи реакцій: зміна (адаптація) та протилежний процес збереження (компенсація). Адаптаційний процес характеризується змінами життєдіяльності організму, які покращують його стійкість до впливових факторів. Такі процеси можна розглядати як генералізовану стадійну реакцію організму на надзвичайний вплив зовнішніх або внутрішніх факторів.

Ганс Сельє вперше описав цей феномен як синдром у 1936 році, розрізняючи загальний адаптаційний синдром, що охоплює більшість органів і систем організму (описано також у роботах Сельє Г., 1977; Адо А. Д., 2000), і місцевий адаптаційний синдром [4].

Ці та деякі інші перебудови метаболізму в осіб, які пережили стрес, асоційований зі службовою діяльністю, розвивають реакцію соматичної декомпенсації за механізмом «слабкої ланки», коли не витримує навантажень одна із стрес-залежних систем [1, с. 22–31].

Перебудови метаболізму в осіб, які пережили стрес, асоційований з бойовими діями та зі службовою діяльністю, розвивають реакцію соматичної декомпенсації за механізмом «слабкої ланки», а саме, коли не витримує навантажень одна зі стрес-залежних систем (Цуканов Б. Й., 2000) [1, с. 22–31]. Ця ситуація слугує підґрунтям для виникнення психосоматичних розладів, де стрес виступає неспецифічним процесом, об'єднуючи психологічні стимули з фізіологічними реакціями через вегетативну нервову систему.

В інших дослідженнях показано, що відповідь вегетативної системи завжди має часову затримку щодо моменту виникнення самого стресового чинника, що впливає на психіку.

Перш ніж викликати стресову реакцію, будь-який стимул має бути сприйнятий (хоча це необов'язково відбувається свідомо) сенсорними рецепторами периферичної нервової системи. Після сприйняття подразника рецептори передають імпульси сенсорними волокнами периферичної нервової системи в мозок. У центральній нервовій системі, від основних шляху до неокортексу, відгалужуються нервові волокна, які проходять до ретикулярної формації, а звідти до проміжного мозку.

Сприйняті події отримують оцінку в структурах мозку, що забезпечують мотиваційно-потребову сферу особистості, зокрема, у гіпоталамусі та лімбічній системі. Зрештою, всі нервові сигнали, що проходять висхідними шляхами, доходять до кори великих півкуль, де відбувається їхня змістовна та смислова інтерпретація.

Результати цієї інтерпретації через канали зворотного зв'язку надходять назад до лімбічної системи, завершуючи цикл взаємодії між емоційними і фізіологічними процесами.

Усі нервові імпульси, що проходять висхідними шляхами, зрештою досягають кори великих півкуль головного мозку, де піддаються змістовній та смисловій інтерпретації.

Надалі, отримані результати цієї обробки через зворотний зв'язок передаються до лімбічної системи. Якщо стимул оцінюється як загроза або виклик, що супроводжується яскраво вираженою емоційною реакцією, виникає стресогенна відповідь організму.

Подальший етап охоплює вплив на вегетативну систему через низку гормональних регуляторів за такими осями: 1) гіпоталамус-гіпофіз-надниркові залози; 2) гіпоталамус-гіпофіз-щитовидна залоза - надниркові залози-підшлункова залоза.

Таким чином, механізм формування стресової реакції включає подвійне трактування подразника. По-перше, це об'єктивне, яке здійснюється в корі великих півкуль, і, по-друге, суб'єктивне, що формує емоційну оцінку у лімбічній системі.

Отже, можна стверджувати, що людський організм реагує на фізичні, психічні, соціальні та історичні чинники на різних рівнях: психологічному і психофізіологічному, фізіологічному, біохімічному, просторовому, часовому, інформаційному та енергетичному. Також, важливо зазначити, що кожен із цих рівнів має свою власну часову характеристику й свої власні періоди часового розгортання [1, с. 22–31].

Така ситуація стає основою у розвитку психосоматичних захворювань. Підвищення тону кровеносних судин, яке спричиняється виключно симпатичною іннервацією гладких м'язів судин без участі парасимпатичної системи, підвищує ризик виникнення гіпертонії. Порушення ліпідного обміну, зокрема гіперліпідемія, що виникає внаслідок стимуляції викиду жирних кислот у кров і уповільнення процесів ліпогенезу, сприяють розвитку атеросклеротичних змін у стінках судин. Активізація системи згортання крові збільшує її в'язкість та ризик формування тромбів. У таких умовах розвивається гіперглікемія, що проявляється підвищеним синтезом глюкози, уповільненням її розпаду і зниженням чутливості тканин до глюкози (за винятком печінки та мозку), яка набуває стабільного характеру. Зміна тону гладких м'язів шлунково-кишкового тракту і порушення секреторної активності призводять до пошкодження слизової оболонки шлунка і кишечника.

Стрес, асоційований зі службовою діяльністю, спричиняє переважання вегетативних зрушень, вони призводять до розвитку психосоматичних розладів за принципом «слабкої ланки», і це є результатом дезадаптації. Такі патопсихологічні зміни, поряд з симпатикотонією та психосоматичними станами, зумовленими симпатикотонією, лежать в основі

психосоматичних розладів в осіб, які пережили стрес, асоційований зі службовою діяльністю.

Дистрес виникає в ситуаціях стресу, особливо, коли людина переживає безпорадність, безсилля, безнадійність чи пригніченість. Цей стан часто супроводжується порушеннями психічних процесів, такими як зміни у відчуттях, сприйнятті, пам'яті, мисленні.

Окрім цього, можуть з'являтися негативні емоції, такі як страх, байдужість або агресивність, а також проблеми з координацією рухів, такі як метушливість, тремор чи заціпеніння.

Як вважають дослідники, дистрес нерідко спричиняє тимчасові або тривалі зміни особистісних характеристик, зокрема зниження довіри до товаришів по службі чи командирів. Цей стан може призводити до різних форм девіантної поведінки та психологічних розладів, які проявляються через переживання страху, тривоги, гніву, образи, туги, ейфорії, розпачу або втоми [3, с. 64–70].

Особливе місце серед негативних емоцій посідає страх. Він виникає у ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню людини і може бути спрямований на джерело реальної або уявної небезпеки. Страх слугує сигналом про потенційну небезпеку і допомагає мобілізувати внутрішні сили та ресурси для її уникнення чи подолання. Його прояви включають страх смерті, болю, поранень, втрату фізичних здібностей або боєздатності, а також побоювання втратити повагу оточуючих [9].

І.І. Приходько вказує на те, що дезадаптація у професійній діяльності, яка пов'язана із «виробничими» шкідливими факторами, часто супроводжується психосоматичними розладами. Цей тип впливу отримав назву організаційного стресу [6, с. 193–215].

За даними дослідників, симпатична активація є пусковим і обов'язковим елементом стресу, а вегетативна нервова система перш за все реагує на психологічні зміни при виникненні стресу.

Перебудови метаболізму в осіб які пережили стрес, асоційований зі службовою діяльністю, розвивають реакцію соматичної декомпенсації за механізмом «слабкої ланки», а саме, коли

не витримує навантажень одна з стрес-залежних систем. Така ситуація стає основою для розвитку психосоматичних розладів, в якій стрес виконує роль неспецифічного процесу, та пов'язує психологічні стимули з соматичними реакціями за допомогою вегетативної нервової системи.

Аналіз психологічних особливостей наслідків тривалого перебування людини в обстановці дії бойових стрес-факторів, показує, що це може призвести до психічних розладів різної глибини [9].

За даними досліджень, найчастішими проявами їх у бойових умовах є неврози (неврастенія, істерія, невроз нав'язливих станів). Так, значно рідше, а й небезпечнішими, виявляються гострі реактивні психози (ступор, сутінкові стани свідомості, реакції втікання). У разі виникнення подібних психічних розладів, людина на певний час повністю або частково втрачає здатність до активних довільних дій (Соболта Ю., 2020). Це явище обумовлене тим, що згадані розлади нерідко супроводжуються руховими порушеннями, втратою слуху і зору, істеричним проявом симптомів, травмами, спричиненими вогнепальною зброєю, ступорозними станами, дезорієнтацією у просторі й часі, втратами здатності адекватно оцінювати бойову ситуацію та власну особистість. Рівень стійкості до впливу психотравмуючих чинників бою та здатність зберігати активність у бойових умовах значною мірою залежать від загальної спрямованості особистості, мотивації поведінки в бою, готовності до рішучих і жертвних дій, а також від накопиченого бойового досвіду.

Висновки. Таким чином, розглянуто психологічні особливості формування стресу, пов'язаного з екстремальними подіями. Проаналізовано історичні підходи до вивчення стресу. Показано, що стрес, який асоційований зі службовою діяльністю – це багаторівневий процес адаптації людини до умов небезпечних для її життя і здоров'я, багатьох травматичних обставин, пов'язаних з трудовою або службовою діяльністю. Ці виклики призводять до напруження реактивних механізмів саморегуляції, та супроводжуються закріпленням психофізіологічних змін по типу негативних умовних рефлексів. Якщо людина не має змогу пристосуватися до незвичних обставин, виникає

її дезадаптація, з розвитком патопсихологічних та патофізіологічних розладів, надалі руйнуючих її організм.

Як слідство, виникає потреба в досвідчених фахівцях різного профілю спеціалізації. Саме з цієї точки зору варто подивитись на досвід минулого, досвід фахівців, які працювали та стискалися з руйнуючими наслідками війни.

Джерела та література:

1. Бондаревич С. М. Часові характеристики дезадаптації людини у ситуації бойового стресу. *Габітус* : журнал. 2022. Випуск 37 (4). С. 22–31. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.37.4>.
2. Блінов О. А. Опитувальник бойового стресу Блінова О. А. (ОБСВ) : наук. метод. видання. К. : Талком, 2019. 36 с.
3. Жигайло Н. Психологічний супровід військовослужбовців у зоні ведення бойових дій. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*. 2022. Вип. 13 (8). С. 64–70. DOI: <https://doi.org/10.30970/PS.2022.13.8>.
4. Кравченко К. О., Тімченко О. В., Широбоков Ю. М. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців-учасників антитерористичної операції : монографія. Харків : Вид-во НУЦЗУ, 2017. 256 с.
5. Ляц О., Яцюк М. Деструктивний вплив бойового стресу на емоційну сферу особистості військового. *Психологічні перспективи*. 2021. Вип. 37. С. 128–140. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-37-128-140>.
6. Приходько І. І. Профілактика та контроль бойового стресу у військовослужбовців: систематизація досліджень. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2021. № 1 (64). С. 193–215. DOI: <https://doi.org/10.34142/23129387.2021.64.12>.
7. Пузирьов Є. В., Ізвеков В. В. Бойовий стрес та його наслідки для військовослужбовців. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. Том 34 (73). № 1. С. 203–209. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.1/33>.
8. Стасюк В. В., Українець В. М. Історико-психологічний аналіз феномену стресу. *Питання психології. Вісник Національного університету оборони України*. 2023. № 1 (71). С. 126–133.
9. Соболта Ю. Психосоматичне відреагування як виклик у роботі з учасниками бойових дій. *PMGP* [інтернет]. 02, Лютий 2020 [цит. за 31, Березень 2022];4(2):e0402207. URL: <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/207>

О. М. БОРЩЕВСЬКА

канд. юр. наук (PhD), доц.,

*доц. кафедри національного та міжнародного права
Одеський національний морський університет (Україна)*

ORCID: 0000-0003-2549-429X

ЕВОЛЮЦІЯ ГЛОБАЛЬНОГО ПРАВОВОГО СВІТОГЛЯДУ В ПРОФЕСІЇ ПРАВНИКА

На сьогоднішній день професія правника є дуже важливою для сучасного суспільства, оскільки справжній правник має бути людиною з широким світоглядом глобального всебічного розвитку та високим ступенем моральності.

Ще у Стародавньому Римі намітилися тенденції виховання правників відповідно до високих моральних канонів. Так, педагогічна думка щодо формування особистості правника Стародавнього Риму знайшла відображення, передусім, у творах Цицерона, Сенеки, Квінтіліана. У філософсько-педагогічних трактатах Цицерон змалював ідеальний образ всебічно освіченого ритора-філософа, який має динамічний розум, вироблений ним у процесі навчання. Сутність людини Цицерон визначав поняттям «гуманність», «людяність». Ідеал виховання – досконалий ритор, художник слова і громадський діяч. Єдиним шляхом для досягнення справжньої людської зрілості є систематична й неперервна освіта й самоосвіта. Ритору необхідно, передусім, засвоїти загальну культуру й отримати «універсальну освіту». Лише за таких умов можна стати досконалою людиною. Зміст освіти майбутнього ритора Цицерон визначав таким: знання з філософії, історії, законів, оволодіння уміннями і навичками виголошення промов. Для майбутнього ритора характерними повинні бути такі риси особистості як тактовність, чуйність, мужність, помірність, справедливість, розсудливість, дружелюбність, бажання слугувати суспільству. Найогиднішою моральною вадою Цицерон вважав егоїзм [1, с. 86].

Але слід відмітити, що в римському сусіпільстві особлива увага приділялася лише зовнішнім ефектам публічного виступу, його формі, а не змісту. Вважалося за необхідне постійно удосконалювати свої вміння у виступах перед публікою, накопичувати необхідний практичний досвід. Практична спрямованість системи римського навчання призвела до того, щоб зберегти час, відведений на освітній процес, і оптимізувати саму навчальну діяльність, саме римські педагоги поставили питання про створення перших підручників і коротких настанов до викладання. Тобто тоді були закладені окремі засади симбіозу моральності, практичних навичок та знання теоретичних правових засад риторами – ораторами.

Протягом більше ніж двох тисячоліть правова освіта то занурювалася у темряву, то знов набирала обертів. З розвитком інноваційних технологій у 21 столітті слід говорити про те, що сама освіта, взагалі, правнича, зокрема, не можуть стояти осторонь новацій.

На теперішній час кваліфікація правника потребує не тільки практичних навичок як у риторів-ораторів Стародавнього Риму, не тільки теоретичних знань, які викладали у своїх наукових трактатах вчені-філософи новітнього часу. Професія правника повинна охоплювати значний пласт освітнього матеріалу, який ґрунтується на різних галузях наукового знання. Освітній процес підготовки правника не повинен обмежуватися тільки теоретичними знаннями та практичними навичками в юриспруденції. Висококваліфікований професіонал-правник має бути обізнаним в основних новітніх тенденціях розвитку науки та інновацій у багатьох галузях народного господарства. Але передусім, особливу увагу слід приділяти формуванню найвищих моральних властивостей правника, по-перше, як людини, а по-друге, як професіонала.

Для цього в освітньо-професійні програми та навчальні плани закладів вищої освіти, де готують правників, необхідно вводити дисципліни, які б допомагали вивчати специфіку правничих дисциплін з точки зору високої моральності кваліфікації правника. Адже правник, як і лікар, просто не має права нашкодити тому, хто звернувся до нього за допомогою.

Більш того, специфікою правничої науки та освіти є те, що правове життя розвивається досить динамічно завдяки законам та нормативним актам, які міняють один одного досить швидко. Іноді можна отримати ситуацію, коли здобувачі вищої освіти, вивчаючи одну законодавчу базу у закладі вищої освіти та отримавши диплом, стикаються з іншим правовим матеріалом. Тому тут доцільно робити акцент на фундаментальному вивченні теоретичних засад кожної освітньої компоненти, закономірностей та підґрунтя формування законодавства, чітко окреслюючи теоретично-логічні відмінності однієї галузі права від іншої. Це допоможе здобувачам вищої освіти вміло використовувати вивчені засади правової теорії, накладаючи на них ту практику, з якою вони стикаються в своєму професійному житті.

Також, більше уваги слід приділяти саме формуванню практичних навичок у здобувачів вищої освіти. На жаль, на теперішній час через війну проходження практики здобувачами-правниками не охоплюється в повному обсязі у всій різноманітності специфіки правничої діяльності, з якою випускник може стикнутися, закінчивши заклад вищої освіти. Вважається за доцільне нараховувати певний практичний ценз, на кшталт лікарняного стажу інтернів, плавального цензу курсантів морських ЗВО та моряків тощо. Це буде стимулювати здобувачів вищої освіти не тільки займатися теорією, але й вивчати глибше з середини свої майбутні професійні обов'язки. Причому практичну частину професійного практичного стажування слід приймати та зараховувати не професорсько-викладацькому складу ЗВО, а практикуючим правникам, які довели свою професійну спроможність.

Слід наголосити на впровадженні в освітній процес дисциплін, що стосуються правовому регулюванню протидії корупції. Але навіть вивчивши теоретичну базу з цих освітніх компонентів, майбутні правники мають бачити наочно виконання принципів протидії корупції в усіх ешелонах влади, щоб на практиці не виникало когнітивного дисонансу від неможливості виконання приписів законодавства через відсутність чи недосконалість правового механізму реалізації норм законодавства.

Отже, правнича освіта повинна переслідувати три-чотири основні складові, які повинен опанувати майбутній бакалавр/магістр права, це: високоякісне вивчення теоретичних засад формування та дії права і законодавства, отримання глибоких практичних навичок майбутнього правника в різноманітних галузях правової діяльності, ознайомлення з новітніми тенденціями розвитку основних галузей народного господарства та втілення високої моральної культури при здійсненні своїх професійних обов'язків, яка повинна виділяти правника, як людину, яка володіє та використовує правові важелі держави тільки на користь людині та країні.

Причому, пропонується градація спеціалізації майбутніх правників залежно від отриманої оцінки знань в тому чи іншому напрямку правових знань. Це буде стимулювати здобувачів вищої освіти не тільки відбути курс з тієї чи іншої дисципліни, а вивчити її та скласти цей предмет на вищий бал, адже від цього має залежати майбутня кар'єра. Бал оцінювання можна буде підвищити шляхом повторного проходження теоретичного курсу та отримання сертифікату про підвищення практичної кваліфікації. Оцінювання повторного теоретичного курсу пропонується проводити незалежно, тобто заклад вищої освіти, що буде оцінювати знання претендента, може вибиратися за допомогою комп'ютерного жеребкування серед ЗВО, які будуть мати ліцензію на проведення такого роду оцінювання знань.

Все це буде сприяти формуванню сучасного глобального правового світогляду правника, який стане конкурентоспроможним у сфері своєї професійної діяльності та забезпечить країні високий рівень визнання української правничої думки у світі.

Джерела та література:

1. Марк Туллій Ціцерон. Тускуланські бесіди. Про обов'язки. Апріорі, 2021. 440 с.

T. S. BOSA

Senior lecturer

Odesa state academy of civil engineering and architecture (Ukraine)

ORCID: 0000-0002-0806-6528

MODELS OF THEORIES OF LITERARY TRANSLATION

Translation, as a creative process, consists in finding correspondences between different categories of the original text and the translation. The most developed method of studying the translation process is the creation of theoretical translation models and the description of various types of transformations (transformations), with the help of which it is possible to move from a segment of the original text to a segment of the translation text.

A conditional description of a number of mental operations is called a translation model, performing which the translator can translate the entire original or some part of it [1, p. 261].

In the linguistic theory of translation, translation models represent the process of translation in the form of a number of mental operations on linguistic or speech units, that is, in the form of linguistic operations, the choice of which is justified by the linguistic features of the original and the corresponding phenomena in the language of translation.

The following translation models have developed in translation studies: *situational, semantic, psycholinguistic, transformational, communicative, informative, linguistic (regular) counterparts, semantic-semiotic, theory of equivalence levels, theory of military translation, theory of machine translation, communicative-functional, functional-pragmatic (dynamic), hermeneutic, etc.* These concepts, in our opinion, also include neurolinguistic and holistic models, which are known from research in neurolinguistics.

Let's consider each model in detail:

1. *Situational (denotative) translation model* (N. Balandina, I. Lytvyn, M. Wennerem, V. Hook, J. Catford, E. Nida, M. Sel-Hornby etc.). At the heart of this model is the recognition of the correlation of the

language units of the original and translation with the facts of the surrounding reality (referents and denotations), which are uniform for all mankind. On this basis, translation acts as a process of replacing (substitution) of material signs of denotations (words) in one language with signs of another language corresponding to the same denotations.

2. *Transformational model* (O. Kalnichenko, I. Lytvyn, J. Catford). It arose under the influence of the ideas of transformational grammar (N. Chomsky, Z. Harris), is based on the transformation (transformation) of syntactic structures of the original text into structures of the translated text. These transformations are described in two concepts: according to the first concept, the essence of translation is to select according to certain “methods of translation” the corresponding units of the translation text (hereinafter – PT), which with the units of the original text (hereinafter – OT) belong to a single transformational and translation complex. The translator, according to representatives of the second concept, minimizes the original structures precisely into deep nuclear structures that coincide for different languages in terms of the commonality of logical-syntactic connections and their corresponding vocabulary. It is they who, according to certain stages (taking into account the speech situation: presuppositions of statements), replace the language of translation with adequate structures. The consequence of this is the text of the translation, which corresponds to the original in terms of the reproduced structures [2, p. 182].

3. *Semantic (content) model* (I. Lytvyn, A. Mamrak, P. Newmark, R. Jacobson), based on component analysis, manifests itself in two main concepts. According to this model, translation is reduced to the analysis of the plan of subject-logical and expressive-stylistic content (concept 1) or, taking into account the achievements of the transformation approach, to the analysis of deep meanings as content categories of generative semantics (concept 2). As a result, elementary semantic, stylistic, etc. are determined characteristics, or seven contents, which during the synthesis of PT find counterparts in the translation language. In other words, this model consists in defining all the content elements of the original and replacing them during translation. The more coincidences of elementary meanings in the original languages, the more adequate the translation is, and vice versa.

Related to semantic *psycholinguistic* (D. Gile, N. Dyachuk, L. Shkolyar) and *neurolinguistic* (A. Hervais-Adelman, D. Moser-McCarthy, N. Golestani) *models*. These models form the “internal program of the future message” and project the neural interaction of brain structures that can be observed during translation using devices (tomographs, SPET). However, these models are only at the beginning of their scientific formation, although they have significant prospects.

4. *Communicative model* (G. Vermeer, O. Kade, O. Kalnychenko, I. Lytvyn, A. Nybert, K. Nord, K. Reiss). According to this model, the pragmatic foundations of which were laid by the Leipzig School (O. Kade, A. Nybert), the translation process is seen as an act of bilingual communication based on the exchange of encoded information through certain information communication channels between the “transmitter” and the “receiver”. The problem of translation boils down to the problem of changing codes. In this way, the sender encodes the message and sends it through the appropriate channel (written or spoken); the translator transcoding from the original source language (hereinafter – VM) to the translation language code (hereinafter – PM) acts as a generally connecting chain between the “transmitter” of the message and its “receiver”.

As you can see, the communicative model takes into account the relationship between signs (syntactics), between sign and denotation (semantics) and between communicators (pragmatics), which make up the invariant basis of the statement. However, code relations can only be based on a complete isomorphism between the structures of VM and PM. The semantic and transformative aspects of the message also remain outside the analysis.

5. *Informative model* (M. Becker, V. Koller, I. Lytvyn, A. Mamrak). According to this model, the text and its basic unit – the word – are carriers of various information that the translator must perceive and understand in full, that is, with all its semantic, stylistic, situational, aesthetic and other background features. Here, the basis of transcoding is the reproduction of the content of thought, that is, information. Therefore, supporters of this concept believe that the translation process is based on the intellectual characteristics of the sender (author) and recipient (translator), the originality of cultures and the

vision of the world characteristic of two language communities, as well as on the situational and communicative conditions of the generation of the source text.

6. *Semantic-semiotic model of translation* (A. Berman, R. Jakobson). According to this model, its individual components – denotative, signifying, intralinguistic and pragmatic are distinguished in the general content of the text. Scientists have shown that when moving from the source text to the translation text, not the entire content of the original is preserved, but only certain of its components.

7. *Holistic concept* (D. Gile, D. Moser-McCarthy, etc.). This model is based on the advantages of previous models, so linguists tried to combine these models, namely, the theory of dynamic and later functional equivalence and the theory of equivalence levels. The proposed levels have, however, different logical bases that do not combine in a single model, which deprived the proposed model of the desired universality [3, p. 107].

8. *Theory of equivalence levels* (I. Lytvyn, A. Mamrak). Its essence is that the discrepancies between the language systems of the Source and the Receptor and the peculiarities of the creation of texts in each of these languages affect the preservation of the content of the original in the translation. Therefore, translation equivalence is based on the preservation or loss of various elements of content contained in the original.

9. The functional-semantic model of the translator's activity is based on the *theory of military translation* (V. Balabin, M. Bilan, B. Dzis, P. Matyusha, O. Yundina, S. Yanchuk). This is a kind of concrete-genre manifestation of the functional-pragmatic concept of translation. The author introduces the basic concepts of the *theory of military translation* (information and messages, translation and translation, message invariant and translation invariant, meaning of expression, communicative task, etc.), offers a detailed classification of genres of military texts, describes the types of activities of a military translator, reveals the problems of translation military terminology and deciphering military abbreviations. The reasons for translation transformations, according to the scientist, are the discrepancy in the scope of concepts, or the discrepancy in the systems of concepts among different peoples, the need to observe

the norms of the translation language (hereinafter – MP), the impossibility of combining words in the MP based on the model of the original language (hereinafter – MO), the need to observe the stylistic norms of the MP, the established language tradition, or the accepted use of words (*usus*) [4, p. 12].

10. *The model of automated translation* replacement was reflected and embodied in *the theory of machine translation* (E. Okhremova, K. Ryabova, M. Tkachivska), on the one hand, in numerous descriptive works of “creators” so-called “paper” algorithms of machine translation – I. Bar-Hillel, U. Weaver and many others, and on the other hand, on the essential side, – in the pragmatic industrial models (systems) described in the works of V. J. Hutchins, L. Dosterta, H. Edmundson and others.

11. *Communicative and functional translation model* (H. Vermeer, I. Lytvyn, O. Kalnychenko, K. Reiss) is based on the *relevant theory*. The central problem of this theory is the distinction and relationship between the concepts of linguistic meaning and speech meaning. According to scientists, the main reasons for translation transformations are linguistic and extralinguistic in nature. Linguistic reasons for transformations are related to the divergence of systems, norms and ususes of MO and MP. Extralinguistic – reflect the differential in the meanings and experience of the author of the original and the addressee of the translation. The author considers the principle of communicative and functional equivalence of the texts of the Ministry of Defense and the Ministry of Defense as the main operational principle of the translation process and, accordingly, the main criterion for the adequacy of the translation of the original.

12. *Functional-pragmatic (dynamic) translation model (FP(D)MP)* (H. Vermeer, V. Demetska, M. Markina, K. Nord, V. Podminogin, K. Reiss). The author gives a description of the translator’s decision-making process based on one or another configuration of linguistic and non-linguistic determinants of translation. According to the scientist, the process of making a decision by a translator consists of two main stages: 1) for developing a translation strategy and 2) for determining the specific linguistic embodiment of this strategy (this includes translation transformations that make up translation technology).

Translation is interpreted not as an absolute, but as a relative concept. The meaning formed by the context and communication situation remains invariant in the translation process. It is the linguistic context and the communication situation that make it possible to neutralize discrepancies between non-identical meanings or, in other words, to use different meanings to convey the same content [5, p. 241].

13. *Hermeneutic model* of translation (A. Berman, A. Kryukov, G. Steiner). In this model, translation is subject to the law of understanding: translation begins with and ends with understanding. The translator re-understands what he already understands, counting on the foreign recipient of the translation text. The hermeneutic model of translation is related to the interpretation of the interpretation of the essence of the translation process, which is understood as the process of secondary generation of the text. "The translation model sets itself the task of presenting the translation process as a whole, indicating the general direction of the translator's thought and the successive stages of the transition from the original to the translation. A more detailed characterization of the translation process is achieved by describing the types of mental operations by which the translator finds the desired translation option" [6, p. 128].

The operational description of the translation process differs from the depiction of this process within the translation model in that it: (1) does not give a general scheme of the translation process, but indicates the methods of translation used in the transfer of knowledge of units of MO of a certain type; (2) transformations, which describe the translation process, do not occur separately within the MO and within the MP, but exclusively between multilingual units that is, they all imply a direct transition from the original to the translation without intermediate steps; 3) in this regard, said transformations (translation methods) are no longer reduced to known intralingual transformations, but are purely translation operations.

So translation models are hypothetical formalized and idealized schemes for representing the translation process, the purpose of which is to try to find an explanation for the transformation of content expressed by means of one language into the corresponding content expressed by means of another language. Researchers

consider denotative, semantic, transformational, semantic-semiotic, informative and communicative-functional models of translation to be the most common in the general theory of translation.

The transformational-semantic model of translation (TSMP) is based on the assumption that the values of the original units are transferred during translation. She sees the translation process as a series of transformations by which the translator moves from units of the translation language to units of the original language, establishing an equivalence relationship between them. Thus, TSM is focused on the existence of a direct connection between the structures and lexical units of the original and translation. The ratio of units is considered as the initial and final states of the translation process [7, p. 335].

TSMP has considerable explanatory power. It allows you to describe many aspects of the translation process that are not available for direct observation. It is important that, unlike the situational model, this model makes it possible to reflect the role of the values of language units in the content of the initial text and the dependence (although not always direct) on these units of the means of the translation language used in the translation. In this way, methods of achieving equivalence of the fourth and fifth types are modeled, where the main meaning of syntactic structures and lexical units of the initial text is preserved.

The method of presenting the translation process used in TSM largely relies on the intuition of the translator, who is often forced to solve the problem of the most accurate translation of one or another seven in the sense of the original word. Within this model, an attempt is made to explain the commonality of the content of the original and the translation at the level of microcomponents of the semantics of language units, i.e. sem. The commonality of families is the basis of translation equivalence both in the case of the maximum coincidence of the composition of families in the original and translation, and in those cases when part of the semantic features is sufficient for interlingual communication. Not all seven present in the content of the original are communicatively relevant for such an act of communication. The task of the translator, first of all, is to preserve the communicatively relevant seven. A comparison of the seminal composition of the original and the translation shows that these are the seven that are reproduced in the translation process [8, p. 33].

Given the fact that the main content of any message is to reflect an out-of-language situation, the situational translation model considers the translation process as a process of description using the translation language of the same situation described in the original language. By perceiving the text of the original, the translator identifies the constituent units of this text with the linguistic units of the original language known to him and, interpreting their meaning in context, finds out what situation of real reality the original describes. The situational model of translation has significant explanatory power. It adequately describes the translation process, when in order to create a communicatively equivalent text in the translation language, it is necessary to point to the same situation as described in the original. In other words, equivalence at the level of situation identification can be achieved with this model [9, p. 67].

Since the non-equivalent units of the original language do not have ready-made correspondences, any way of creating an occasional correspondence for such units is related to addressing the situation described with their help in the original. Even if the correspondences produced relate directly to the word being translated or to the phrase, they can only be selected on the basis of a correct elucidation of the whole situation [9, p. 86].

The above proves that the situational translation model correctly reflects the important aspects of the translation process and makes it possible to explain those features of the choice of translation option, which are related to the translator's appeal to real reality and its subsequent description by means of the translation language. At the same time, this model has limited validity, since it covers only some ways of implementing the translation process.

Therefore, the translation model is aimed at non-linguistic reality or at individual structural and semantic features of language units, which allows you to correctly choose the desired translation option. Translation is seen as the process of duplicating the same event or situation in the language of translation. Language systems differ among themselves, the translator chooses the translation option that will sound best in such a situation from the point of view of the native

speakers themselves. When translating non-equivalent units, the translator has space for personal interpretation of the text. It is about finding the appropriate units, in the case when, for example, a word has no analogue in the language of translation, then the translator can replace this word with a phrase or even a whole sentence.

The situational model requires the translator to pay attention to certain circumstances, knowledge of culture, customs of the country of the original language, as well as orientation in historical events, facts, professions, terms, etc. She explains this process of information transmission, when the translator describes the situation from the point of view of a real observer, as if he himself learned about the events (saw or heard), and did not read in the work. The translator tries to convey the feeling so that they do not sound strange and unacceptable in the translated language, but on the contrary, so that the translation sounds bright, refined and the recipient does not have difficulties with its interpretation.

References:

1. Bosa T. S. Zahalni problemy perekladu poetychnykh tvoriv [General problems of translation of poetic works]. *Ukrainica IV. Soucasna Ukrainistika. Problemy jazyka, literatury a kultury*. [1. Cast]. Sbornik clanku. V Olomouckem sympjzium ukrainistu. 26–28. Sprna 2010. P. 260–263.
2. Bosa T. S. Semantyko–stylistychni osoblyvosti perekladu prykmetnykiv u dramy Y. V. Hete “Faust” [Semantic and stylistic features of the translation of adjectives in the drama Y. IN. Goethe “Faust”]. *Nova filolohiia* : zbirnyk naukovykh prats. Zaporizhzhia : ZNU, 2014. № 65. P. 179–186.
3. Zorivchak R. P. Realii i pereklad [Reality and translation]. Lviv : Vyd-vo Lviv. un-tu, 1989. 215 p.
4. Balabin V. V. Teoretyko–kontseptualni osnovy viiskovoho perekladu [Theoretical and conceptual foundations of military translation]. *Filolohichni traktaty*. T. 10, № 1. Sumy : SDU, 2018. S. 7–18.
5. Bosa T. S. Lakuny v ukrainskii ta nimetskii movakh [Lacunas in Ukrainian and German]. *Naukovi zapysky. Serii: Filolohichni nauky (movoznavstvo)* : U 4 ch. Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2009. Vypusk 81 (4). P. 238–242.
6. Kravchenko N. A. Propoved kak osobij vyd tekstovoho vozdeistviia (K ystoryi voprosa) [Probe as a special type of textual influence (To the history of the question)]. *Zapysky z romano-hermanskoj filolohii*. Odesa : ODU, 2002. Vol. 11. P. 127–133.

7. Bosa T. S. Spetsyfika perekladu khudozhnoi literatury z inozemnoi movy ukrainskoiu [Specifics of translation of fiction from a foreign language into Ukrainian]. *Mova i kultura* : naukovyi zhurnal. Kyiv : Vydavnychy dim Dmytra Buraho, 2009. Vol. 12. T. V (130). P. 333–338.
8. Shama I. N. Perevod – yskusstvo ponymat... [Translation – art to understand..]. Zaporozhe : Prosvita, 2005. 240 p.
9. Kovganyuk S. Praktyka perekladu [Translation practice]. Kyiv : [b.v], 1968. 275 pp.

І. В. БРУЯКО

докт. іст. наук, доц.

*Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського (Україна)*

ORCID: 0000-0001-6359-2806

АРХЕОЛОГІЧНА ПАМ'ЯТКА – ГОРОДИЩЕ КАРТАЛ / ОРЛІВКА – МЕДІАТОР КРОСКУЛЬТУРНОГО ДІАЛОГУ МІЖ ПІВНІЧНИМ ПРИЧОРНОМОР'ЯМ ТА БАЛКАНАМИ ДОБИ ПРОТО-ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ ТА РАННІХ ІМПЕРІЙ

Давно усвідомлено і стало усталеною тезою, що неабияке значення археологічного пам'ятника Картал / Орлівка обумовлене його ландшафтно-культурним статусом. А, саме, лише в цьому місці, біля Карталу знаходився єдиний в пониззі Дунаю район, де протягом тисячоліть людина могла здійснювати переправу через цю європейську річку, в тому числі, й в складі великих (військових) формувань.

Береги Дунаю в цьому районі є єдиною ділянкою в нижній його течії, де через цілий комплекс умов (ландшафтні, геологічні, гідрогеологічні) можна було здійснювати переправу через цю крупну водну перешкоду [1, с. 19–22]. Фактично, саме тут знаходилася головна і єдина комунікаційна лінія, що пов'язувала Північне Причорномор'я з Центральними і Південними Балканами. Стратегічна унікальність цього коридору зберігалася з епохи найперших землеробських культур і цивілізацій аж до Новітнього часу, коли транспортні можливості людства вийшли на якісно інший рівень.

В цій доповіді ми торкнемось лише історичного періоду в життєдіяльності городища, коли його населення знаходилося у режимі культурного діалогу з ранніми прото-державними утвореннями, а пізніше – імперіями.

Провідним населенням, що складало етнокультурну специфіку городища Картал впродовж майже всього історичного

періоду, були різноманітні племена фракійського етносу, що складали велику спільність культур так званого «фракійського гальштату». У XII–XI ст. територію городища населяють представники ранніх культур цієї спільності (культури різбленої і прокресленої кераміки). Найбільш яскравим епізодом в історії носіїв цих культур було переселення якийсь їхньої, мабуть, достатньо великої групи на південь. Кінцевим пунктом цієї міграції стала легендарна Троя періоду VIIb. Багаторічними розкопками цього пам'ятника встановлено, що в XII ст. до н. е. в місті з'являється варварське населення, первинним ареалом якого були області Нижнього Дунаю [2].

Розкопки в Карталі дають численну колекцію кераміки, яка абсолютно тотожна тій, яку знаходили в Трої всі дослідники цього пам'ятника, починаючи з Г. Шлімана [3]. Поселення цього часу, було одним з найбільших в історії Картала. За попередніми даними площа поселення епохи раннього гальштату складала не менше 10 га. На цей час розкопками відкриті житлові комплекси, які були житловими приміщеннями, заглибленими в ґрунт із вогнищами для обігріву і приготування їжі. Виявлені численні господарські ями. У колекції археологічного матеріалу переважає кераміка серед якої найбільш важливу групу складає посуд прикрашений найрізноманітнішим орнаментом. Крім кераміки знайдені металеві знаряддя праці (бронзові ножі), знаряддя праці з каменя і кременя, глиняні прясельця, прикраси з кістки.

Доля населення Картала останньої чверті II тис. до н. е. поки залишається неясною. Можна говорити лише про те, що в X столітті життя на поселенні поступово приходить в занепад. А, новий період активності настає в IX–VIII ст. до н. е., коли тут з'являється нова крупна культурна група, яка за своєю хронологією укладається в період середнього гальштату. Найцікавішим і важливішим об'єктом цього періоду в археологічному відношенні є ґрунтовий могильник. Він був відкритий в 2004 р. і його дослідження тривають й досі [4]. Вже зараз можна казати, що це найкрупніший могильник епохи середнього гальштату з усіх відомих в Карпато-Дунайському регіоні. Всього відкрито майже 530 поховань, здійснених за обрядом

трупопокладання. Поховання супроводжуються великою кількістю керамічних посудів самих різних форм, бронзовими прикрасами і деталями костюму (браслети, фібули, бляхи, кільця, деталі поясів), знаряддями праці (залізні ножі), зброєю (залізні наконечники списів), намистами (скло, янтар).

Період VIII–VII ст. до н.е. виключно важливий в історії регіону. Це час безпосередньо передував появі перших грецьких колоній, і співпадав із періодом появи і активної життєдіяльності в регіоні перших кочівників євразійських степів – кіммерійців та скіфів. Сліди присутності як одних так і інших зафіксовані при розкопках Картала. Надзвичайно складною і цікавою повинна бути картина взаємин населення Картала з цими воєвничими племенами, що здійснювали глибокі рейди на територію зайняту державами Стародавнього Сходу і давньогрецькими містами Малої Азії. У письмових джерелах є непрямі вказівки на те, що одним з маршрутів по якому кіммерійці здійснювали свої рейди до Малої Азії, був шлях через Балкани. У такому разі, знов повертаючись до постійно діючого чинника дунайської переправи, ми можемо стверджувати, що перехід кочівників через Дунай міг відбуватися лише в тому самому районі, де знаходилося городище Картал, і тим самим безпосередньо торкатися інтересів мешканців цього крупного фракійського поселення.

У Карталі виявлені і сліди присутності найбільш ранніх скіфських груп другої половини VII ст. до н.е. (бронзові наконечники стріл). Не виключено, що поява поблизу дунайської переправи цих кочівників поклала край історії Картала епохи фракійського гальштату.

Починаючи з VI ст. до н.е. Нижній Дунай стає сферою економічних інтересів Істрії – одного з найкрупніших грецьких полісів Північно-Західного Причорномор'я. Основним варварським населенням, що опинилося в зоні цих самих інтересів були племена гетів. Їхні поселення відомі на лівому березі Дунаю починаючи з V ст. до н.е. [5]. Приблизно в кінці цього сторіччя крупний населений пункт гетів з'являється і в Карталі. Розкопками відкриті залишки численних житлових і господарських споруд. Дуже різноманітним є керамічний комплекс городища

цього періоду. Серед ліпної кераміки повністю домінують фракійські (гетські) форми. У той же час, виявлені і типово скіфські сосуди. Про присутність тут скіфів говорить і колекція бронзових стріл, бронзове дзеркало, залізні ножі з кістяною ручкою. А про те, що поселення знаходилося в зоні економічних інтересів давньогрецьких полісів свідчать знахідки імпортного грецького посуду. Це зразки аттичної парадної чорнолакової кераміки, окремі знахідки розписного червонофігурного посуду. Достатньо різноманітна колекція амфорної тари, у тому числі фрагменти амфор з клеймами. Судячи по цій колекції, на поселення в результаті прямих або опосередкованих торгових операцій потрапляли амфори з острова Фасос, Гераклії Понтійської, Синопи. В кінці 60-х рр. XX в. був відкритий і могильник цього періоду [6, с. 75–79]. Розкопки показали, що населення застосовувало 2 види поховального обряду – трупопалення (кремація) і трупопокладання (інгумація). Світову популярність приніс Орловці скарб золотих монет міста Кізіка. Цей скарб, який на сьогодні є третім в світі за кількістю монет, був випадково знайдений в 1967 році на території сіла при будівельних роботах [7]. Час його заховання визначається 30 рр. IV ст. до н. е. і можливо, ця подія була пов'язана з походом проти скіфів македонського полководця Зопіріона в 331 р. до н. е.

Вперше з епохи пізнього енеоліту вдалося зафіксувати залишки оборонної лінії, що захищала підступи до цитаделі на «Кам'яній Горі» в IV ст. до н. е. Це був могутній вал, який за всіма канонами фортифікації з боку степу повинен був бути опоясаний ровом. Пошуки цього рову зараз і є одним з головних завдань експедиції, що веде розкопки в Карталі. Можливо, саме Картал мав на увазі римський історик Арріан, коли писав про укріплене гетське місто на лівому березі Дунаю, мешканці якого намагалися організувати відсіч армії Олександра Македонського в 335 р. до н. е. [8, I, 4].

Поселення гетів існує тут аж до середини III ст. до н. е. У нас поки немає повноцінних джерел по історії пам'ятника в II–I ст. до н. е. Однак, для періоду панування на Нижньому Дунаї Римської імперії цих даних більш ніж достатньо. У римську епоху Дунай був межею імперії, зміцненню і охороні якої римляни

надавали першорядне значення. Фактично, вже найперші обстеження пам'ятника в середині XIX ст. (М. Н. Мурзакевіч, О. С. Уваров) дозволили встановити наявність тут римській фортеці (або форту), яка була структурним елементом оборонного вузла, що контролював дунайську переправу [9, с. 155–158]. Двома іншими сегментами цього стратегічного пункту були невелике укріплення поблизу нинішнього села Новосільське в 10 км нижче за течією Дунаю [1] і досить могутня фортеця Новіодунум, залишки якої розташовуються на правому березі річки поблизу румунського міста Ісакча.

Можливо, що фортеця на «Кам'яній Горі» існувала ще напередодні римського завоювання. В середині I ст. до н. е. в Карпато-Дунайському басейні з'являється могутнє об'єднання гетських племен, створене волею однієї людини. Це був цар Буребіста – одна з самих культових фігур в історії фракійського світу. Проводячи активну загарбницьку політику в приморській зоні і в пониззі Дунаю, Буребіста не міг не враховувати стратегічної важливості дунайської переправи. Тому, не виключено, що фортеця на «Кам'яній Горі» була споруджена гетами ще в середині I ст. до н. е. [10, с.32].

Після рубежу ер новим фракійським етносом, який визначив етнокультурну специфіку регіону майже на 300 років, стають племена легендарних даків. Стародавні автори вважали їх нащадками гетів. Ймовірно, на якийсь час до даків переходить і контроль над переправою. Коли на «Кам'яній Горі» з'явився вже безпосередньо римський гарнізон, достеменно невідомо. Можливо, це трапилося після утворення провінції Мезія і встановлення межі імперії по Нижньому Дунаю в другій половині I ст. н. е. А, можливо, це відбулося вже після дакійських війн імператора Траяна на початку II ст. н. е.

Історія римської фортеці на «Кам'яній Горі» охоплює період близько 150 років. Знахідки епіграфічних пам'ятників у вигляді покрівельної черепиці з клеймами легіонів дозволяють говорити про те, що в різний час гарнізон фортеці складали підрозділи трьох римських легіонів – I Італійський, V Македонський і XI Клавдієв [11, с. 79–80]. Фортеця, судячи з усього, володіла всіма ознаками, характерними для римських військово-інженерних

споруд такого роду, – стіни, башти, ворота, рів. Залишки останнього до цих пір виразно видні у вигляді глибокої балки, що відокремлює «Кам'яну Гору» від іншої частини мису. Територію прилеглу до фортеці і підступи до Дунаю захищали також земляний вал і рів. Ці об'єкти добре видно на сучасних полях в 3 км на схід і північний схід від городища.

Матеріальна культура поселення римського часу представлена типами речей, що характеризують так звану провінційно-римську культуру, а також старожитностями даків і сарматів. Останні, на рубежі ер стають повновладними господарями степової смуги, змінивши в цій якості племена скіфів. Надзвичайно багатим і різноманітним є керамічний комплекс цього часу. Велику групу складає імпортна гончарна кераміка виробництва римських провінційних майстерень (Мезія, Дакия). На поселенні було налагоджено і виробництво власної гончарної кераміки. У 2007 р. на території передмістя була відкрита піч для випалення кераміки (горн), в якій знаходилося велике число різних форм сіроглиняного посуду. Металеві вироби представлені різноманітними типами фібул (бронзовими і срібними), прикрасами, медичними інструментами, фрагментами металевих посуду. До римського часу відносяться більшість монетних знахідок на городищі. Найбільш ранні монети датуються ще періодом пізньої Республіки (Юлій Цезарь, Марк Антоній). Найпізніші відносяться до IV ст. н. е. (Костянтин Великий, Констант, Констанцій). На території передмістя відкрито декілька поховань римського часу. Вони супроводжувалися керамікою, прикрасами з срібла і бронзи (сережки, підвіски), скляними намистами.

До середини III ст. н. е. римський гарнізон залишає фортецю. Натиск варварів на дунайську межу Імперії стає настільки сильним, що римляни вимушені були повсюди перейти на правий берег річки, де і проходила тепер лінія оборони. А, на території колишнього римського поселення розташовується могильник сарматів, сліди якого у вигляді окремих поховань були зафіксовані розкопками різних років [12, с. 76–78].

У другій половині IV ст. н. е. територію поселення займають племена черняхівської культури, в утворенні якої велику

роль відіграли германські племена (готи). Драматичний фінал античної епохи, а разом з нею і завершення основного періоду в історії Картала, припадають на рубіж IV–V ст. н. е. Ці епохальні події пов'язані з появою в Північному Причорномор'ї племен гунів.

Втім, історія городища на цьому зовсім не закінчується. Просто, надалі вона уявляє собою окремі, більш менш тривалі і насичені епізоди. Такі наприклад, як період існування культури Першого Болгарського царства. У цю епоху (IX–XI ст.) на території передмістя існує невелике поселення цієї культури, яку ще називають балкано-дунайською. До цього часу відносяться і знахідки монет Візантійської імперії, виявлені як на території пам'ятника, так і в околицях села Орлівка.

Окремими знахідками представлені і пізніші епохи. До золотоординському часу відносяться поодинокі знахідки предметів озброєння (залізні наконечники стріл) і монети. До XV–XVIII ст. належать знахідки турецької кераміки, глиняні люльки, прикраси, монети. Проте, цей, завершальний період історії пам'ятника, фактично вже є і раннім періодом історії сучасного села, яке, ймовірно виникає десь на межі XVI–XVII ст.

Джерела та література:

1. Бруяко И. В., Ярошевич Ю. И. Городище у с. Новосельское на Нижнем Дунае. Одесса : Гермес, 2001. 144 с.
2. Blegen K. Troy IV. Settlements VIIa, VIIb and VIII. Princeton University Press, 1958. Vol. IV. Part 1–2. 386 p.
3. Бруяко И. В. Троя и культуры Нижнего Дуная. Некоторые параллели позднего бронзового века (керамика и орнаментальные стили). *Материалы по Археологии Северного Причерноморья*. 2010. Вып. 11. С. 249–300.
4. Бруяко И. В., Субботин А. В., Субботин Л. В. Открытие могильника эпохи среднего гальштата на территории посада городища Картал в 2004 г. Археологічні відкриття в Україні 2003–2004 рр. 2005. С. 70–73.
5. Бруяко И. В. Поселение Ново-Некрасовка-II («Геродотовы» геты на Нижнем Дунае). *Revista Arheologică*. 2005. Vol. 1. Nr. 1. С. 279–300
6. Бондарь Р. Д. Археологические раскопки у с. Орловка в 1968 году. Археологические исследования на Украине. 1971. С. 66–80.
7. Булатович С. А. Клад кизикинов из Орловки. *Вестник древней истории*. 1970. № 2. С. 73–86

8. Арриан. Поход Александра / пер. С. Кондратьева. URL: <https://djvu.online/file/G1Ys9q2W059zv> (дата звернения 5.10.2025).
9. Бондарь Р. Д. Некоторые проблемы истории нижнедунайского лимеса. *Вестник древней истории*. 1973. № 3. С. 144–159.
10. Бондарь Р. Д. Городище у села Орловка. *Археология СССР*. Москва : Наука, 1984. Т. 9 : Античные государства Северного Причерноморья. С. 31–32.
11. Головки И. Д., Бондарь Р. Д., Загинайло А. Г. Археологические исследования у с. Орловка Болградского района Одесской области. Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея. Одесса, 1965. С. 68–80.
12. Бруяко И. В., Дзиговский А. Н. Заметки по истории городища Кар-тал в римское время. *Древнее Причерноморье* : материалы конф. посв. памяти проф. П. О. Карышковского. Одесса, 2008. Вып. VIII. С. 74–79.

ХРИСТИЯН ВАЙЗЕ (CHRISTIAN WEISE)

*перекладач, публіцист
м. Франкфурт-на-Майні
(Німеччина)*

ФРІДРІХ ГЕЙЄР – «ЕКУМЕНІЧНИЙ КОЗАК» І ВЧЕНИЙ-ТЕОЛОГ. БІОГРАФІЯ

Фрідріх Гейєр народився 24 січня 1908 року в м. Дармштадті, старший син лікаря Германа Гейєра (1873–1914) і його дружини Гедвіги (уродженої Клаас, 1883–1909) [1]. Дуже рано ставши сиротою, він виріс у будинку мачухи Матильди Гейєр (1888–1980), а пізніше – у будинку бабусі Луїзи Клаас (1860–1930) у центрі м. Дармштадта. До ранніх дитячих вражень належали картини та розповіді про сім'ю великого герцога Гессен-Дармштадтського, яка мешкала в безпосередньому сусідстві. На нього великий вплив мали елітарні скаути та спілкування з тіткою-письменницею Геленою Крісталлер (1872–1953) та її великобуржуазними колами в м. Югенхаймі. Після закінчення гімназії Людвіга-Георга в Дармштадті Гейєр вибрав серед своїх трьох захоплень (спортивної медицини, акторства та теології) вивчення теології. Навчання привело його з Тюбінгена до Гіссена, в 1928/29 роках – як посланця теологічного факультету Гіссена, за посередництва Жюля Рамбо (1920–1949) – у французьке місто Монпельє і, нарешті, до Геттінгена. Гейєра підтримував фонд, заснований у 1925 році під назвою «Економічна допомога німецькому студентству» (Wirtschaftshilfe der Deutschen Studentenschaft), до якої його порекомендував професор механіки з Дармштадта Вільгельм Шлінк (1875–1968).

Після закінчення навчання, семінарії та вікаріату, у 1931–1932 рр. він працював вихователем і палацовим проповідником у князівській родині в Ернстбрунні (Австрія).

У 1932 році Гейєр разом зі своїм другом Отто Лушнатом (1911–1990) вирушив у свою першу тривалу навчальну подорож

разом зі своїми товаришами-скаутами і кузеном географом Вальтером Крісталлером (1893–1969). Вони пройшли понад 1 тис. км Балканами в пригодницьких походах і дісталися Афону. Тут Гейєр вперше глибоко познайомився з православ'ям. Професор Ніколаос Луваріс (1887–1961), який після навчання в Німеччині, займався екуменічною діяльністю, викладав Новий Заповіт в Афінах та монахи Афону – ввели його в курс справи. Паломники на Афоні також зустрічалися з вченим-архієпископом Хризостомом Пападопулосом. Цей епізод з життя Гейєра яскраво ілюструє тісний зв'язок між молодіжним рухом (Jugendbewegung) XX ст. і екуменізмом, який був характерний для початків екуменічного руху загалом.

Повернувшись до Німеччини, Гейєр відразу ж отримав посаду інспектора мовного конвікту (гуртожитку, навчального закладу) в Геттінгені та міського ад'юнкта (вікарія на особливій службі) в Брауншвейгу. Завдяки посередництву вчителя Емануеля Гірша (1888–1972), якого він часто супроводжував, у 1934 р. він став пастором церкви Святого Михайла в Шлезвігу. Того ж року він одружився з Гедвігою Ліско († 1987), яка походила з відомої родини пасторів. У шлюбі народилося четверо дітей. Власна позиція молодого пастора спершу була німецько-націоналістичною, він у 1933 р. був короткий час членом студентської СА.

У 1938 р. Ф. Гейєр отримав ступінь доктора філософії на теологічному факультеті Геттінгенського університету, який на той час мав німецько-християнське спрямування, досліджував історію догматики про ентузіастів епохи Реформації [2]. Цей перший історичний підхід до сект і вільних церков Гейєр пізніше продовжив у сучасності.

Восени 1934 р. навчався на курсах підготовки піхоти в Альтоні, а через кілька тижнів після початку війни отримав звання командира взводу в званні лейтенанта і почав працювати в Таємній польовій поліції, тобто «гестапо армії», спочатку в Бельгії, а з 1941 р., переважно в Україні [3]. У двох українських центрах, де діяв його підрозділ, у Здолбуніві та Полтаві, Гейєр завів дружні стосунки з ієрархами Леонтієм (Філіпповичем, 1907–1971) із Житомира та Мстиславом (Скрипником, 1898–1993) із Переяслава, а також з іншими священиками,

такими як Степан Ляшевський, Афанасій Мартас (1904–1983) та іншими, більшість з яких після війни жили на Заході.

Для Гейєр були зворушливими можливості брати участь у релігійному житті місцевих жителів, яких він хрестив і відспівував. Іноді православні священники та парафіяни виявляли вдячність за захист, чи то за надання їм можливості вести раніше придушене релігійне життя, чи то через неприязнь до поляків і росіян. Сам він розумів ці зустрічі як прояви екуменічного досвіду.

Наприкінці війни Гейєр виїхав через Румунію, Угорщину та Австрію до Німеччини і відновив свою пасторську діяльність у Шлезвігу. 8 липня 1945 р. він оголосив про навчання при церкві для викладачів і студентів евакуйованого університету Кіля, зруйнованого війною, і знову поставив свої організаторські здібності на службу церкві. Влітку 1947 р. Гейєр був заарештований англійською армією за підозрою в участі у військових злочинах і на кілька тижнів поміщений у табір для військових злочинців у Гамбурзі-Фішбеку, потім на кілька місяців переведений до Брюсселя та Антверпена для судового розгляду і, можливо, навіть спочатку засуджений до смерті, але незабаром після судового розгляду в Бельгії звільнений з-під варти. Це був час початку «холодної війни». Хоча він не брав участі у розстрілах під час війни, Гейєр висловлював жаль з приводу того, що *Abwehr* був причетний до смертельних, життєвих трагедій і тому докоряв собі.

Після звільнення з-під варти Гейєр взявся за створення «Церковної школи Шлезвіга», з якої в 1954 році виникла Євангелічна академія Шлезвіга, якою він керував. У ній зібралася інтелектуальна та політична еліта післявоєнної Німеччини.

Паралельно з побудовою академії він продовжує займатися науковою і у 1951 році було прийнято його габілітаційну роботу [4] про православну церкву України в першій половині 20 ст. та видано книгу разом з *Corpus Catholicorum* [5]. Його призначили приват-доцентом з новітньої історії церкви та зарубіжної церковної науки. Незабаром після цього, у квітні та травні 1953 року, він відправився до США, у Саут-Баунд-Брук (Нью-Джерсі), де Українська автокефальна православна

церква (УАПЦ) створювала свій центр під керівництвом єпископів Іоана (Теодоровича, 1887–1971) та Мстислава (Скрипника), а також до Сан-Франциско, зокрема, щоб представити там свою публікацію.

Після того, як Євангелічна академія Шлезвіга була заснована з Гейєром на чолі, завершено його габілітацію, навесні 1956 р. відбулася тримісячна подорож мікроавтобусом до Єрусалиму. Загалом було заплановано 20 поїздок до Святої Землі. Мета розширити знання про східні церкви відповідала раніше опублікованим конфесійним дослідженням, в яких перша частина присвячена «східним» церквам. Ці єкуменічні розмови під час подорожей з представниками східних церков були продовжені в Академії Шлезвіга, що задокументовано у восьми брошурах «Визнання лютерансько-православної зустрічі» (1958–1965), виданих у вигляді «самвидаву». Завдяки своїм новим контактам в академічних колах він зміг дати поштовх до створення православних церковних академій у Фінляндії та на Криті. Відповідно, він не брав участі в діалозі з Московським патріархатом, розпочатому в 1959 році Євангелічною церквою Німеччини, але брав участь у діалозі з Константинополем, що тривав з 1969 року [6].

З кінця 1950-х рр. Гейєр писав працю про католицьку церкву від Вестфальського миру до Першого Ватиканського собору [7]. Особливу увагу він приділяв розвитку французького католицизму, який відіграв важливу роль у XIX столітті. Під час поїздок до Парижа віг відвідував філософа релігії та конфесіолога Льва Зандера (1893–1964), який викладав в православному інституті Святого Сергія і який жартома Гейєра називав «єкуменічним козаком» [8].

У 1963 році Ф. Гейєр був призначений позаштатним професором Кільського університету, а через рік позаштатним професором на новостворену єдину в Німеччині кафедру конфесіології в Гейдельберзі. Відтоді Гейєр викладав, з 1967 року як штатний професор, не тільки до виходу на пенсію в 1976 році, а й до 1998 року, «фаза після виходу на пенсію навіть стала справжнім піком його академічної викладацької діяльності» [9]. У 1977 р. Гейєр спільно з іншими експертами опублікував

великий твір з конфесійних наук, що включав також секти і, нарешті, екуменічний рух [10], який одночасно отримав продовження у вигляді тому про вільні релігійні течії, а через 25 років був доповнений «улюбленим дітищем освічених громадян» – антропософією [11], опублікував безліч невеликих та біографічних статей. Але перш за все Ф.Гейер підтримував різноманітні стосунки, регулярно запрошував студентів разом із цікавими гостями з екуменічного руху на вечерю та бесіди. В період з 1980 по 1999 роки організував сімнадцять навчальних курсів на «Святій Землі», для підготовки до яких він написав свою історію церкви. Крім того, він здійснив сім поїздок на грецькі острови, продовжував подорожувати Ефіопією – загалом одинадцять разів відвідав цю країну – регулярно відвідував Балкани та Румунію, а також по одній поїздки до Вірменії, Індії, Росії та України (1994), про що разом з автором цієї статті залишив спогади [12].

За свою діяльність Ф.Гейер отримав нагороди від православних церков. Йому було присвячено кілька ювілейних видань, останнє з яких вийшло до його 95-річчя [13]. Серед півдюжини академічних учнів Гейєра слід особливо відзначити Андреаса Мюллера.

Герменевтика Ф.Гейєра. Герменевтична перспектива науковця, його оцінки та «методи» виявляються з випадкових вступних зауважень і, перш за все, з його автобіографії. Більш детальної або навіть власної герменевтики, як її сформулював у середині 1980-х років його колега з кафедри Нового Завіту Клаус Бергер, з яким він відчував себе пов'язаним, у нього не знайдено. Як першу лаконічну публікацію, призначену для його численних православних учасників Шлезвільських православних церковних днів, Гейєр представив опубліковану слов'янською мовою інформацію про свою церкву. Ця стисла «конфесіологія» для інших ледь не коштувала йому його габілітації. Ф. Гейєр пише:

«Автор, як і інші священнослужителі та віруючі лютеранської церкви, які сьогодні покладають великі надії на зустріч з православною церквою і відкрили свої серця, щоб вчитися у неї, не має наміру покидати лютеранську церкву і переходити в православ'я. Але якщо

колись єпископат лютеранської церкви прийме апостольську спадкоємність у спосіб, визнаний православною ієрархією, і православна церква встановить спілкування з лютеранською церквою, він не буде проти цього, а буде славити Бога за те, що Він вислухав молитви, якими обидві церкви благали про єдність Тіла Христового». Його висловлювання про Православну церкву в Україні насичений детальною інформацією, отриманою під час зустрічей, але без оглядів, акцентів чи підсумків, що ведуть читача, мозаїчний, фрагментарний, з огляду на дуже поверхневе висвітлення територіальної церковної сучасної історії центральної єпархії Харкова та Києва і, перш за все, без архівних досліджень. Методологічно привертають увагу численні біографічні деталі, що вказує на його розуміння людей і зустрічей як збагачуючих духовних зразків для власної життєвої практики:

«Якби Друга світова війна не привела автора як солдата до міст і монастирів України і не дозволила йому зустріти багатьох з тих православних ієрархів і священиків, яким у 1941 році було довірено будівництво церкви, ця книга ніколи не була б написана. Звіти з вуст цих чоловіків були зібрані у вигляді мозаїки. Серед письмових записів, які тут використовуються, деякі мають за собою пригоди історію...» [14].

Одночасно цікавився Ефіопією, відновивши «Німецько-вірменське товариство» та створивши як орган публікацій «Вірменсько-німецьку кореспонденцію», у 1978 році він видав збірку есе про Вірменську церкву.

Також з 1971 року Гейер започаткував третю тему на додаток до попередніх екуменічних діалогів Євангелічної церкви в Німеччині – «Теологічні семінари Південно-Східної Європи», есе з яких він знову опублікував у формі розмножених самодруків. Балкани також перебували на периферії загального інтересу.

Герменевтична концепція Гейера ще раз чітко проявилася в його праці «Конфесіологія» (Konfessionskunde), виданій у 1977 році. Його «Конфесіологія», яка вийшла через 50 років після «Конфесіологія» Германа МулERTA, відрізняється від свого попередника методологією та претензіями: систематичні міркування, що ще були пов'язані з попередньою «символікою» (Знання віросповідань), були зведені до мінімуму. Відбулася відмова від реконструкції різних сутностей або принципів окремих

церков. Завдяки великій працьовитості у зборі матеріалів, поєднаній з розумінням фрагментарності цих зусиль, ця книга про конфесії, як підручник і хрестоматія, має на меті служити діалогу. Вона слідує і служить екуменізму:

«Земна куля нібито вкрита діалогом між розділеними церквами. «Єдність, задана в Христі», вирушила на пошуки себе в нашому історичному світі. Хто хоче розмовляти один з одним, повинен знати один одного. Таким чином, конфесійна практика перетворюється на конфесійне вчення – результат рефлексії, яка слідує за практикою і готує подальшу практику».

Оглядаючись назад у 2002 році, Гейєр охарактеризував конфесіологію як «науку, яку можна вивчити, лише мандруючи світом у пошуках пригод» [15]. «Різноманітність у близькості до Бога» (Vielfalt in der Nähe Gottes), як він назвав свою збірку есеїв, або космос церков, означав для нього більше, ніж конфесія. Утримуватися від суджень і виявляти симпатію в численних зустрічах було активною герменевтикою для Гейєра.

Література та джерела:

1. Див.: FRIEDRICH HEYER, Die Hügelstraße. Das Zeitalter in der Erinnerung eines Theologen [Гірська дорога. Епоха в спогадах теолога.] Heidelberg, 2002. С. 237–300; CHRISTIAN WEISE, Heyer, Friedrich : BBKL 29 (2008). P. 621–659; JAN-GERD BEINTKE, Nachruf : Kirche und Schule in Äthiopien 58 (2005). P. 10–14; ANDREAS MÜLLER, Friedrich Heyer als Förderer des orthodox-evangelischen Dialoges (1908–2005) : Irena Zeltner-Pavlović, Martin Illert (Hrsg.): Ostkirchen und Reformation. 2017. Begegnungen und Tagungen im Jubiläumsjahr. Band 1: Dialog und Hermeneutik. Leipzig, 2018. С. 149–159.
2. Der Kirchenbegriff der Schwärmer [Поняття церкви у ентузіастів]. Leipzig, 1939 (SVRG 56,2).
3. Див.: C. WEISE, Heyer Friedrich. P. 623–625; Петер Браун Nostra Pulchra oder das Glück von Polen. Düsseldorf-Köln, 1965. Повна бібліографія, включаючи рецензії на твори: CHRISTIAN WEISE, Bibliographie Friedrich Heyer (Darmstadt 24.1.1908 – Schleswig 10.4.2005) ergänzt um allerhand Rezensionen. Frankfurt-Höchst, 2009. URL: www.academia.edu/8990578/Bibliography_Friedrich_Heyer
4. Die orthodoxe Kirche der Ukraine von 1917 bis 1945 [Православна церква України з 1917 по 1945 р.]. Köln-Braunsfeld, 1953.
5. Dr. Johannes Fabri Malleus in haeresim Lutheranam (1524), Herausgegeben von Anton Naegele und Friedrich Heyer. Münster, 1952 (CCath 25/26 Zweiter Halbband).

6. Die katholische Kirche von 1648 bis 1870 [Католицька церква з 1648 по 1870 р.]. Göttingen 1963 (KiG N1). The Catholic Church from 1648 to 1870. London, 1969.
7. In der Hülstraße. С. 177.
8. KARL CHRISTIAN FELMY, Friedrich Heyer 75; Ruperto Carola 69 (1983). С. 276–278.
9. Konfessionskunde [Конфесіологія]. De Gruyter, Berlin 1977 (De-Gruyter-Lehrbuch).
10. FRIEDRICH HEYER (Hrsg.), unter Mitarbeit von Volker Pitzer, Religion ohne Kirche. Stuttgart 1977, 1979;
11. Anthroposophie – ein Stehen in höheren Welten? Konstanz 1993 Reihe Apologetische Themen (R.A.T.) Band 3;
12. У зв'язку з цією поїздкою, у співпраці з Крістіаном Вайзе, було створено наступне: Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert. Von der Epochenwende des Ersten Weltkrieges bis zu den Anfängen in einem unabhängigen ukrainischen Staat. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003;
13. З ювілейних видань слід особливо відзначити: MICHAEL KOHLBACHER / MARKUS LESINSKI (Hrsg.), Horizonte der Christenheit. Festschrift für Friedrich Heyer zu seinem 85. Geburtstag. Erlangen, 1994. (Oikonomia 34); MARTIN TAMCKE (Hrsg.), Blicke gen Osten. Festschrift für Friedrich Heyer zum 95. Geburtstag. Münster 2004 (Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte);
14. Die orthodoxe Kirche der Ukraine. С. 9. Пізніше можна знайти деякі пригоди та посилання, наприклад. С. 201, примітка 47, на куховарку Шуру, яку Гейер також цитує у своїй автобіографії на стор. 76, а також у різдвяній молитві 1956 року. Складний розділ про шпигунство «Скандальні історії». С. 213–217, був вилучений з розширеного перевидання 2003 року.
15. In der Hülstraße. S. 21.

Л. А. ВОВЧУК

к. іст. наук, доцент

Чорноморський національний університет імені П. Могили

(Миколаїв, Україна)

ORCID: 0000-0002-8324-5235

ВБИВСТВО ІТАЛІЙСЬКОГО ВІЦЕ-КОНСУЛА В ОДЕСІ (НА МАТЕРІАЛАХ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ 1927–1928 рр.)

Сьогодні серед вітчизняних дослідників все актуальнішою стає тематика вивчення діяльності іноземних дипломатичних та консульських представництв на теренах сучасної України упродовж 19–20 ст.. Серед таких й генеральне консульство Італії в Одесі на період 1920–30-х рр. На жаль, праці, що висвітлюють діяльність цієї консульської установи, можна перерахувати на пальцях однієї руки. Це наукові дослідження Л. Вовчук, І. Матяш, С. Павленко, В. Савченка та О. Тригуба, в яких безпосередньо й згадується про гучне вбивство італійського віце-консула С. Коцціо в Одесі, чому власне і буде присвячена ця стаття.

З моменту відкриття італійського консульства в Одесі (1924 р.) і до 1927 р. функції спочатку штатного, а потім почесного віце-консула виконував добре відомий в Одесі Сільвіо Коцціо. Він був вихідцем із Тифліса. 1862 р. родина Коцціо переїхала до Одеси, яка й стала для 5-річного Сільвіо другою батьківщиною. З 1920-х рр. він проживав зі своєю заміжною племінницею.

Його кар'єрне зростання розпочалося 1879 р. з посади перекладача консульства Італії в Одесі, а згодом – секретаря цієї ж установи. 17 листопада 1902 р. С. Коцціо призначили віце-консулом італійського консульства в Одесі. Поза професійною діяльністю він захоплювався історичними дослідженнями, вивчав генуезькі поселення на Півдні України і в Криму та історію еміграції італійців на українській землі, історію Одеси, був активним членом Лігурійського товариства історії вітчизни [8, с. 224–225]. З 1920-х рр. згідно з архівними

документами ГДА СБУ він проживав із своєю заміжною племінницею, оскільки так і не обзавівся власною родиною.

Наприкінці грудня 1927 р. його знайшли вбитим. Вбивство італійського почесного віце-консула набуло не лише максимального розголосу в УСРР, СРСР та за його межами, але породило низку чуток, припущень і підозр. «Таємниче вбивство» сколихнуло весь консульський корпус міста, думки яких також розділилися у питанні його мотиву. Більшість вважали це вбивство політичним. Такі ж припущення з'явилися й в італійській пресі. З причинами цієї версії можна буде ознайомитися в науковій праці Л. Вовчук та В. Савченка, публікація якої планується в грудні 2025 р. в Східноєвропейському історичному віснику.

28 грудня 1927 р. із газети «Красный Север» стає відомо, що о третій годині дня на дачі Ц. Гінанда (відомого підприємця і власника винного торгового дому [8, с. 231]), що прилягала до глухого Батарейного провулку, було знайдене тіло невідомого в одній спідній білизні. Незабаром з'ясувалося, що померлим був італійський віце-консул С. Коцціо, який пішов із консульства о 16.00 і вже не повернувся додому. Попередньо влада припускала, що це могли скоїти бандити, які підкараулили його у безлюдному провулку. Коцціо вбили тупою зброєю, знявши опісля весь одяг, взуття та вирвавши золоті зуби. Терміново на місце злочину прибули Голова окружного виконкому, прокурор, агент НКЗС, представники міліції, а також італійський генеральний консул Тонкер. Міліція одразу розпочала пошук бандитів, а Голова окружного виконкому Криницький і агент НКЗС Борсукевич відвідали італійську консульську установу, висловивши свої співчуття. В цій же газеті повідомлялося, що на момент вбивства Коцціо було 75 років, він був холостяком та вів одинокий спосіб життя [9, с. 1]. Аналогічна інформація була опублікована й у газетах «Красное знамя» у рубриці «Останні новини» [2, с. 1] та «Коммуна» [15, с. 1].

29 грудня 1927 р. заступник завідувача відділу англо-романських країн НКЗС І. А. Залкінд відвідав італійського посла в Москві Феруччі, виразивши від імені Комісаріату співчуття щодо вбивства С. Коцціо. У цей же час в Одесі був проведений розтин тіла вбитого, згідно з яким це вбивство мало

винятково кримінальний характер, без жодного політичного підтексту. Вбитому було нанесено кілька ударів в голову, а після роздроблено череп [9, с. 1; 4, с. 1]. Варто зауважити, що слідчі дії проводилися максимально швидко, що тим самим викликало низку питань.

1 січня 1928 р. газета «Красный Север» опублікувала подробиці вбивства, які мали певні неточності. В замітці про вбивство С. Коцціо вказувалося, що «з'ясувалася картина трагічного вбивства італійського віце-консула. У вівторок ввечері Коцціо гостював у своїй племінниці і лише об 11 годині ночі відправився додому через безлюдний Батарейний провулок. Поблизу дачі, що пустувала, його підкараулили бандити, вдаривши каменем у скроню та потилицю, призвівши до миттєвої смерті останнього. Опісля вони зняли з нього одяг та взуття». Зазначалося, що при Коцціо був револьвер, але він так і не встиг ним скористатися. Вже вночі поліція заарештувала низку підозрілих осіб, але на слід вбивць так натрапити і не вдалося. Тіло померлого перенесли в католицький костел, поклавши на кришку труни вінки від агентства НКЗС та виконкому із написом: «трагічно загиблого віце-консулу Коцціо» [11, с. 1]. Тобто, навіть у цьому написі чітко підкреслювався кримінальний намір вбивства. Та й сам Тонкер, розуміючи можливі наслідки для розвитку італійсько-радянських відносин, «прийняв» це вбивство як неполітичне. 4 січня 1928 р. він висловив подяку пану Борсукевичу та представникам місцевої влади за участь у похованні «трагічно загиблого віце-консула» [3, с. 1].

У той же час, коли за подробицями вбивства Коцціо до нього звернувся посол Італії в Москві Черутті з проханням передати їх телеграфом, то Тонкер до останнього не хотів цього робити, боячись, що ця інформація стане відома радянській владі. Зрештою, під тиском посла, Тонкер повідомив, що «місцевість, де проживав Коцціо була небезпечною, бо недалеко від неї знаходився вхід в підземелля, де переховувалися злочинці та були розташовані будівлі, заселені підозрілими особистостями. Окрім того, до жовтневих святкувань амністією було звільнено 800 карних злочинців, з якими міліції було нелегко. У тому ж районі за деякий час до вбивства фіксувалися

напади на громадян» [5, арк. 291]. Тобто, цілком ймовірно, що це вбивство могло бути випадковим, враховуючи кримінальність місцевості, або ж – спланованим, проте замаскованим цією ж небезпечністю місцевості.

Це вбивство набуло резонансного розголосу і 4 січня 1928 р. окружний прокурор Штейбергський повідомив кореспонденту РАТАУ, що пошуки вбивць італійського віце-консула відбуваються максимально швидко, а попередньо зібраний матеріал свідчить, що це вбивство було вчинене з метою пограбування [6, с. 1]. Ідентичне повідомлення було опубліковане й у «Власть Труда» [17, с. 2].

7 січня 1928 р. стало відомо, що у результаті 10-денної напруженої роботи працівникам окружного відділу ГПУ та кримінального розшуку вдалося заарештувати вбивцю С. Коцціо, який під час допиту зізнався, що скоїв це з метою пограбування. Разом з ним був затриманий перекупщик, який намагався продати шубу Коцціо. На вбивці були виявлені черевики та піджак вбитого. Слідство продовжувалося, а Борсукевич негайно про все повідомив італійському генконсулу Тонкера [1, с. 1].

12 січня 1928 р. в газеті «Красная Печора» була опублікована коротка замітка: «Одеським окружним розшуком і окружним відділом ГПУ розкрито справу щодо вбивства італійського віце-консула в Одесі Коцціо. Винуватців заарештовано» [18, с. 1].

17 січня з'явилася інформація щодо заперечення вбивці італійського віце-консула наявності співучасника, у що було досить складно повірити. Тому, 18 січня 1928 р. була здійснена спеціальна судово-медична експертиза для з'ясування питання чи міг змовник самостійно вчинити вбивство, про що він зазначав при допиті. У результаті, експертиза довела вищевказане. Слідство у справі вбивства було завершеним і передавалося в окружний суд для позачергового слухання [13, с. 2].

У недільному випуску газети «Советская Сибирь» від 22 січня 1928 р. було повідомлено, що вбивство віце-консула завершилося слідством, у результаті якого вбивці Добровольському інкримінували найвищу статтю згідно із Кримінальним кодексом. Перекупщику речей вбитого Гуковичу було інкриміновано покарання на строк 3 роки з конфіскацією всього майна [7, с. 3].

Про це ж писалося й у «Власти Труда» під заголовком «Слідство над вбивцею Коцціо завершено» [14, с. 1].

13 лютого того ж року стало відомо про винесений вирок підозрюванім. Так, Добровольський був засуджений до розстрілу, а Гукович – до 3 років в'язниці із конфіскацією всього майна, пониження у правах на 5 років та залишенням України на такий же термін. Опісля захисник Добровольського подав у Верховний суд касаційну скаргу з проханням помилувати його підсудного [16, с. 3; 12, с. 1].

Вбивство Сільвіо Коцціо, яке було вчинене майже 100 років тому, має більше питань, ніж відповідей, особливо, що стосується його мотиву. Проте, на нашу думку, почесний віце-консул не загинув трагічно, він радше був вбитий цілеспрямовано. І питання тут точно не в його шубі та золотих зубах, як намагалися у тому переконати радянська влада та міліція.

Джерела та література:

1. Арест убийцы итальянского консула в Одессе. *Красный Север*. 1928. 10 января. № 8 (2594). С. 1–8.
2. Бандитами убит в Одессе итальянский вице-консул. *Красное знамя*. 1927. 30 декабря. № 298 (2668). С. 1–4.
3. Благодарность итальянского консула. *Красный Север*. 1928. 4 января. № 3 (2589). С. 1–8.
4. Вскрытие тела Коццио. *Красное знамя*. 1927. 31 декабря. № 299 (2669). С. 1–4.
5. ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Справа 419. Т. 1. Частина 2.
6. К убийству итальянского вице-консула. Поиски преступников. *Красный Север*. 1928. 6 января. № 5 (2591). С. 1–8.
7. Закончено следствие об убийстве вице-консула Коццио. *Советская Сибирь*. 1928. 22 января. № 19 (2460). С. 1–4.
8. Матяш І. Іноземні представництва в радянській Україні (1919–1991): протистояння і співпраця. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 503 с.
9. Нападение бандитов на итальянского вице-консула в Одессе. *Красный Север*. 1927. 30 декабря. № 297 (2585). С. 1–8.
10. Нападение бандитов на итальянского вице-консула в Одессе. *Красный Север*. 1927. 31 декабря. № 298 (2586). С. 1–8.

11. Подробности убийства итальянского вице-консула. *Красный Север*. 1928. 1 января. № 1 (2587). С. 1–8.

12. Приговор над убийцей итальянского вице-консула в Одессе. *Красный Север*. 1928. 15 февраля. № 39 (2625). С. 1–8.

13. Следствие об убийстве итальянского вице-консула в Одессе. *Красный Север*. 1928. 19 января. № 16 (25102). С. 1–8.

14. Следствие убицы Коццио закончено. *Власти Труда*. 1928. 22 января. № 19 (2424). С. 1–3.

15. Убит итальянский вице-консул. *Коммуна*. 1927. 31 декабря. № 299 (2710). С. 1–4.

16. Убица вице-консула приговорен к расстрелу. *Советская Сибирь*. 1928. 13 февраля. № 39 (2480). С. 1–4.

17. Убицы Коццио разыскиваются. *Власть Труда*. 1928. 6 января. № 5 (2410). С. 1–3.

18. Убицы найдены. *Красная печора*. 1928. 12 января. № 3 (502). С. 1–4.

О. О. ГАДИНКО

учитель історії та громадянської освіти

Сторожинецька гімназія (Україна)

ORCID: 0009-0005-3111-0872

**ЄВРЕЇ БУКОВИНИ: ЗАСЕЛЕННЯ, ПРОЖИВАННЯ,
СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНІМІЧНІ ВІДНОСИНИ
XVIII ст. – КІНЕЦЬ 30-х рр. XX ст.
(НА ПРИКЛАДІ М. СТОРОЖИНЕЦЬ)**

Євреї належать до найдавніших етнічних груп Буковини, що здавна проживали на цих теренах. Опосередковано відомо, що ще за часів римського імператора Траяна, який заселив нову римську провінцію Дакію різними племенами сусідніх народів, євреї також прибули й оселилися там як торговці та ремісники, тоді як інші перетинали великі каравани як перевізники. Вони завжди адаптовувалися до нових умов середовища та нових умов життя і швидше, ніж інші іммігранти. Про іудаїзм на Буковині мало що відомо, хоча вже є певна напрацьована історіографічна база та архівні матеріали. Наявні джерела свідчать, що задовго до захоплення Буковини Австрією в 1774 р. євреї вже тут жили і перебували під юрисдикцією єврейської громади «Бресла юдовяска».

Перед початком російсько-турецької війни 1768–1774 рр. в Буковині проживало 206 єврейських родин (986 душ). Значне збільшення євреїв відбулося під час цієї російсько-турецької війни між 1768 і 1774 рр. Завдяки імміграції під час війни кількість єврейських сімей зросла з 986 до 1346 душ. На момент захоплення Буковини Австрією в 1774 р. у цьому краї вже проживало 504 родини (2232 душі). Варто зазначити, що цей регіон постійно поповнювався новими єврейськими родинами, і в 1780 році їх було вже 1069 сімей. Нова хвиля імміграції прийшла після третього поділу Польщі в 1795 р., а саме з окупованої Росією частини Польщі. Багато євреїв бігли на Буковину, щоб не залишитися під владою царської Росії [1, с. 3–8], [7, с. 888], [8, с. 177–178].

Зростання чисельності єврейського населення та розвиток іудаїзму на Буковині можна пояснити тим фактом, що вони знайшли повну підтримку євреїв, які вже там проживали. Чи то в Галичині, чи то на Буковині, чи деінде в монархії, євреї мали ту саму мову й те саме письмо – іврит. Євреї спілкувалися єврейською мовою або єврейським письмом, якого не розуміла жодна інша етнічна група, крім них, євреїв. Вони також носили однаковий одяг.

Євреї, які оселилися на Буковині, займалися переважно дрібною торгівлею, були ремісниками, орендарями шинків чи млинів. Ті, хто вже був більш забезпечений (багатший), воліли краще орендувати у бояр (дідичів) винокурні чи маєтки. Єврейські ремісники здебільшого займалися легкими ремеслами, не любили важкі ремесла, наприклад, муляра чи коваля. Фермерів теж не було. Багато безробітних євреїв, відомих як «євреї-жебраки», переважно прибули з Польщі чи Галичини під час російсько-турецької війни, оскільки у той час кордон між Галичиною та Буковиною був відкритий. З огляду на велику імміграцію, військовий уряд був змушений вислати багатьох євреїв, які іммігрували, особливо євреїв-жебраків. Причиною їх вигнання було те, що євреї відмовлялися займатися землеробством і в основному займалися лихварськими операціями. Раніше євреї купували врожай у селян наперед за невелику суму. Збіднілі торгівлею, вони змушені були тікати з країни. Коньяк і вино продавалися виключно євреями і ця торгівля перебувала у їхніх руках [8, s. 178–179].

Генерал Енценберг та інші військові мали різні думки щодо депортації осіб цієї національності, не хотів сам нести відповідальність за їх вигнання. Він скликав комісію з офіцерів, які після тривалих спостережень і переговорів представили Військовій раді пропозиції щодо заходів, які необхідно вжити. Хоча були вагомі причини для вигнання євреїв, імператор Йосип II (1780–1790 рр.) у листі від 13 травня 1784 р. вимагав, щоб євреї отримали нові можливості для інших професій і щоб лихварство контролювалося через закони. Водночас імператор видав розпорядження, за допомогою яких становище євреїв змінилося на їхню користь не лише на Буковині, а й у всіх спадкових

землях. Цей указ підтверджував рівноправність євреїв з іншими народами монархії. Одночасно було видано наказ, згідно з яким євреї більше не складатимуть договорів, договорів, свідоцтв тощо єврейською мовою, як раніше, а повинні будуть засвідчувати зобов'язання та інші документи судовою мовою країни, тобто німецькою [4, с. 259–260], [8, s. 179–180].

Шлях до досягнення цього полягав ще в тому, щоб дозволити було євреям відвідувати державні школи, але при цьому не впливати на церковні служби та віру. Також йшла мова про те, щоб дозволити їм навчатися в школах і університетах, щоб уберегти їх від власного лихварства та торгівлі. Вони також повинні були займатися сільським господарством і орендувати необроблену землю, освоювати інші менш привабливі професії: муляри, ремісники, візники, ковалі тощо.

Згідно з новим наказом від 31 жовтня 1871 р., євреї, які жебракували, які іммігрували з 1769 р., повинні бути виселені, якщо вони не займалися сільським господарством. Усі єврейські ремісники, якщо вони платили щорічний «внесок» менше чотирьох гульденів, були залишені у спокої та не підлягали депортації.

Цей указ, який дозволив євреям відвідувати державні школи вперше, створив дві групи євреїв: ортодоксальних і сучасних. Ортодоксальні євреї, боячись втратити свій спосіб життя, відмовлялися надавати своїм синам освітні можливості, які були доступні. Як і раніше, вони віддавали своїх синів у «Чедер» (Хедер – традиційна початкова школа, де викладалися основи іудаїзму та івриту), який вважали достатнім для навчання синів. Вони продовжували зберігати свій стиль одягу та традиційний спосіб життя. Клас інтелігенції розвинувся серед сучасних, «освічених» євреїв, які також були матеріально краще, ніж ортодоксальні, і які вже посиляли своїх синів до шкіл та університетів та почали відігравати велику роль у суспільному житті. Вони користувалися німецькою мовою та освітою та перейняли німецькі звичаї та звичаї [5, с. 3–6], [8, s. 180–181].

Згодом багато євреїв обрали такі академічні професії як клерки, фармацевти та юристи. Переваги, надані академічно освіченій людині, згодом призвели до того, що синів ультра-ортодоксальних євреїв також відправляли до державних шкіл.

Тим не менш, багато хто із «сучасних» євреїв не відмовилися від ортодоксального способу життя, а навпаки дотримувалися, погано, й не дуже строго. Цей указ також призвів до великого економічного успіху євреїв. Виникли нові великі підприємства, такі, які давно існували в найгіршій частині монархії. Торгівля із західною частиною монархії процвітала і досягла високого рівня. Втім, це також завдяки тривалому стану без війни. З початком Першої світової війни (1914–1918 рр.) торгівля на Буковині була майже виключно в руках євреїв. Розвиток іудаїзму досяг свого чисельного та економічного розквіту.

Кілька груп будинків у Сторожинці, які були вже дуже старими, також свідчать про присутність євреїв у Сторожинці до захоплення майна. За часів Молдови євреям дозволялося будувати свої будинки лише поза селами. Одна з цих груп будинків стояла безпосередньо біля броду через Серет, поруч із яким австрійські піонери побудували великий Серетський міст після захоплення території. Той факт, що євреї побудували там свої будинки, міг бути також тому, що фермери проходили повз єврейські будинки зі своїми продуктами, і євреї могли купити їхню продукцію. Ця група будинків, практично рядовий будинок, була побудована з дерев'яних брусів, оштукатурених глиною всередині і зовні та побілених. Він був дуже низький і покритий ґонтом. Маленькі віконця були міцно врізані в стіни і їх неможливо було відчинити. Апартаменти склалися з однієї великої кімнати, яка одночасно була спальнею та вітальнею. Зазвичай також було вогнище, де люди могли готувати та пекти. На такій печі, яка мала вбудований поміст, можна було і спати. У деяких хатах крім великої кімнати була ще маленька кімната, яка тоді служила кухнею. У кімнатах не було дерев'яної підлоги, лише глиняна підлога, затверділа коров'ячим гноєм, яку мили водою раз на тиждень.

Такого роду підлогу можна зустріти й сьогодні серед бідніших верств населення міста. Нефарбовані входні двері, виготовлені з грубих дощок, рідко мали залізну фурнітуру. Зсередини вона замикалася дерев'яною балкою, що йшла на всю ширину дверей. Замок являв собою маленький засув, який відкривався через отвір у дверях за допомогою прямокутного вигнутого шматка

заліза. У цій групі будинків не було димарів: дим, що піднімався від каміна з отвору в стіні, рухався через горище, а звідти через люк на даху виходив назовні.

Мешканці цієї групи будинків торгували кусковим вапном, яке зберігали в сараї за будинком. Після Першої світової війни (1914–1918 рр.) ці будинки були знесені через свою ветхість і пожежонебезпечність. У сусідньому будинку жив єврей-кравець, якого сусіди називали «Іржі Шкраб» і який дуже страждав від знущань п'яних селян, що проходили повз [6, с. 547–548], [8, s. 180–181].

Про існування інших єврейських родин у Сторожинці того часу свідчать також будинки у так званих «Серелівці». У цьому районі, який колись також належав до околиці, стояли окремі групи будинків та окремі будинки вже описаного типу. Жителями цього району були виключно євреї різних професійних груп. Цей район розширився перед Першою світовою війною (1914–1918 рр.) завдяки імміграції українських і переважно польських сімей, які будували свої будинки праворуч від невеликого струмка, що протікав через район і який у народі називали «Сторожинчек». Що було характерним для “Bachgasse”, так це неприємний запах і бруд через невідповідні погано діючі туалети. Дощі і вода струмка час від часу забезпечували видалення цих нечистот. Багатші єврейські родини вже мали будинки в інших частинах міста. Експансія євреїв почалася лише після 1848 р. Євреї отримали повну рівноправність лише тоді, коли 21 грудня 1867 р. набув чинності основний державний закон Австро-Угорської монархії, в якому були зняті всі обмеження щодо статусу євреїв.

Через «економічну політику сторожинецьких старост» (бургомістрів) і після заснування Сторожинецької міської ощадної каси більшу частину центральної частини міста викупили євреї. Почалася жвава будівельна діяльність, і там, де колись стояли окремі котеджі, будували представницькі будинки з крамницями, які, за одним винятком, були єврейськими. До цієї акції, яку ініціював міський голова Сторожинця, були залучені всі охочі зі старого центру міста. Багато старих, одноповерхових, простих будинків, населених євреями, ще стояли і являли собою потворне видовище. Лише після Першої світової війни деякі

з цих старих будинків було знесено під російським правлінням, частково через ризик пожежі та обвалу, а деякі були замінені масивними новими будівлями. З лівого боку “Czernowitzer Straße”, майже до “Bachgassen”, було побудовано кілька красивих цегляних будинків. Між старими дерев’яними будинками на Бахгассе, де ще жили євреї, була найстаріша лазня у Сторожинці, відома в місті як «єврейський піт», тип «сауни», якою користувалися майже виключно євреї. Коли цю баню відкрили – невідомо. Судячи з його зовнішнього вигляду та меблів, він, ймовірно, вже існував як спільна лазня для євреїв. У 1872 році лазню відреставрували і отримали півторасильний паровий двигун для водокачки, до річч, першої парової машини в Сторожинці. Влітку, коли вода Серета вже була придатна для купання, євреї також купалися в Сереті, але ніколи не поодинці, а лише групами [2, с. 99–110], [8, с. 182–184].

До 1800 року ремесла також були в руках євреїв. Ремісників серед місцевого населення майже не було. Особливо широко були представлені професії кравця, шевця, торгівлі та адвокатури. Ремеслом м’ясника займалися виключно євреї. Причина полягала в тому, що євреї їли тільки м’ясо забоїтої худоби, та й то не все, а тільки м’ясо передньої частини. Перш ніж приготувати м’ясо, воно повинно було деякий час полежати на пруті, щоб кров розщепилася сіллю. Єврейські різники різали лише велику рогату худобу та овець. Цей вид забою був заборонений румунським урядом у 1930-х роках.

На бійні при кожному забої був присутній різник, який довгим ножом перерізував корові горло, щоб вона стікала кров’ю. При будь-якому забої, включно з ритуальним, мав бути присутнім ветеринар, який перевіряв м’ясо на їстівність. Крім того, його перевіряв єврейський інспектор м’яса, щоб визначити його їстівність відповідно до стилю. Для забою курей була окрема птицебойня. Забій відбувався у четвер і лише у вечірній час.

У п’ятницю ввечері, з настанням темряви, євреї припиняли будь-яку діяльність. Шабат починався з бенкету при свічках, на який йшла вся родина. Наступного дня, в суботу, чоловіки йшли до храму в єврейському святковому одязі, у довгому каптані, чоботях і в оксамитовій шапці з широкими хутряними

полями на голові. Усі магазини були закриті, включно з неділею, яка була державним святом. Ділові приміщення також забороняли залишати закритими по суботах.

У Сторожинці було відносно багато єврейських корчм (шинок, де продавали спиртні напої, їжу, а також проводили збори громади й укладали угоди). Ті, які були добре обладнані, їх відвідувало багато євреїв. Ще було багато корчм, які відвідували лише робітники та селяни. Оскільки в деяких тавернах іноді траплялися бійки, а іноді навіть грабежі, євреї захищалися, встановлюючи в кімнаті бару клітку з суцільних рейок, яка доходила до стелі і зазвичай була відділена лише від кімнати бару. У цій клітці подавали напої та їжу. Видається службовий люк або ожеледичний люк. Інші меблі в банківській кімнаті склалися з довгих столів і лав, стільців і барної стійки. Цей запобіжний захід існував лише в єврейських ресторанах.

Єврейські лавки та бакалійні лавки були відносно добре обладнані та мали різноманітний асортимент товарів. Текстильні магазини та готові товари не витримували конкуренції з чернівецькими магазинами, але задовольняли потреби населення Сторожинця. Взуттєві та інші магазини були добре укомплектовані: був тоді навіть «Король краваток». У книжкових і паперових крамницях був широкий асортимент різного канцелярського приладдя, бланків тощо. Були доступні німецькі та румунські журнали. Постійно була зайнята перша друкарня А. Ліппа. Там у 1917/1918 рр. друкувався «Karpatenzeitung», який видавав німецький штаб для німецького «Patenkorps», що дислокувався на Буковині та в Північній Румунії. Ця друкарня припинила друк на початку 1930-х років. Було відкрито дві нові друкарні. В одній із двох друкарень друкувалася щотижнева газета німецькою та італійською мовами. Його публікація була припинена навіть після короткого періоду існування через труднощі з продажем. Сторожинець любив багато маленьких крамниць, євреї називали їх «склепами» [3, с. 184, 196, 210], [8, s. 184–186].

Багато з цих крамниць існували в Румунії. Вони проходили суворий гігієнічний контроль. Не менш типовими були постійні єврейські лавки на базарній площі. Вони були приблизно метр завширшки та один метр завглибшки, стабільні ящики,

що замикалися і були накриті. У базарні дні торговці, всі євреї, приносили товари зі своїх крамниць і складали їх у ці ящики. Пропоновані товари потім розміщували на коробках. Тут був різноманітний вибір ношеного одягу, головних уборів, нових сорочок, панчох і шкарпеток та багато іншого. Ці лавки належали місту і здавалися в оренду торговцям на цілий рік. Інші торговці розміщували свої товари на столах, які вони принесли з собою, або прямо на підлогу, як, наприклад, гончарі. Євреї їздили на ринкові дні в навколишні села з возами, навантаженими товарами, щоб пропонувати свої товари. Як і скрізь, у Сторожинці було прийнято в будні дні виставляти різні товари перед крамницями.

Відносини між євреями та іншими етнічними групами були дуже різними. У той час як ортодоксальні євреї майже не контактували з представниками інших етнічних груп поза межами своїх цехів і в діловому житті, можна було спостерігати поодинокі випадки дружніх стосунків між «сучасними», звичайно, якщо вони були на однаковому інтелектуальному рівні чи були один з одним професійно близькі. Кожна етнічна група зберігала свої власні звичаї та способи, які по-різному тлумачилися іншими етнічними групами. До Першої світової війни мова навчання в державних школах, які відвідували євреї, була німецькою, що призвело до того, що деякі євреї нехтували їдишем вдома; їхні батьки розмовляли лише на їдиш, а поза школою хлопці спілкувалися між собою лише їдиш. Інакше було з інтелектуалами, які вже в середній школі чи в університетах говорили правильною німецькою. У Сторожинці було кілька єврейських сімей, які розмовляли між собою німецькою мовою, а діти яких майже не розмовляли їдишем або розмовляли погано [5, с. 8–12], [8, с. 185–187].

До Сторожинця два-три рази на рік приїжджала єврейська театральна група, яка давала вісім-десять вистав. Це були переважно єврейські народні твори, які були представлені лише мовою їдиш, з багатьма виразами на івриті. Були також вечори декламації на їдиш. Такого суспільного життя, як те, що відбувалося серед німецької етнічної групи в Німецькій культурній асоціації, не спостерігалось. У єврейському футбольному клубі

«Хасмонея» виступали лише представники свого народу. Тенісний корт, побудований групою єврейських інтелектуалів, мав приватний характер і використовувався виключно ними.

Спектр занять євреїв Сторожинця був дуже різноманітним. Починаючи від невеликих вуличних торговців старим одягом, воно поширилося на юристів, лікарів, фармацевтів та інших академічних професій. До Першої світової війни в Сторожинці були лише лікарі та ветеринари євреї.

Частка науковців серед євреїв Сторожинця була досить високою як етнічна група, яка організаційно об'єднувалася в «Єврейську культурну громаду» Сторожинця, яка представляла всі інтереси євреїв Сторожинця. Ця установа існувала ще за часів Молдовського князівства, де вона була відома як “Bresla jidoveasca”. Голову громади обирали комітетом на два роки, якому передувала запекла виборча кампанія. Завдяки своїй чисельності єврейська етнічна група становила найбільшу частку учнів гімназії до Першої світової війни. Євреї майже завжди мали можливість навчатися у вищих школах. У той час єврейські випускники середніх шкіл надавали перевагу навчанню за кордоном, можливо, також з тієї причини, що в румунських університетах існував непрямий «*numerus clausus*» для нерумунів [4, с. 318], [8, с. 186–187].

Патріотичне ставлення євреїв до своєї єврейської батьківщини залишало бажати кращого. Єврейські купці мали власні погляди на податки, а судові слухання та процеси за ухилення від сплати податків завжди були на порядку денному. Зазвичай лише бідні євреї проходили військову службу; багаті вміли відкуповуватися. За часів нацистської Німеччини можна було спостерігати недовіру німецької етнічної групи.

Політичні настрої євреїв Сторожинця стали очевидними лише після вторгнення «совєтів у червні 1940 року». Глузування та образа румунської армії, що відступала, не було жестом їх величч, тим більше, що євреям у Румунії жилося непогано. Марш і парад майже всіх євреїв з червоними прапорами і стиснутими кулаками перед радянським командиром яскраво засвідчили їхню позицію, проте це вже інша сторінка минулого міста Сторожинець, яку перегорнули її мешканці.

Джерела та література:

1. Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст. : збірник документів та матеріалів / упор. О. В. Добржанський, М. П. Кушнір, М. Д. Никирса. Чернівці : ТОВ «Видавництво “Наші книги”», 2007. 464 с.
2. Антошкіна Л. Особливості буковинського пограниччя: історія культурного полілогу: монографія / Лідія Антошкіна, Олександр Гадинко, Гелена Красовська, Петро Сигеда, Олексій Сухомлинов. Донецьк : Вид. «Ноулідж», 2010. 237 с.
3. Ботушанський В. Сільське господарство Буковини. (друга половина XIX – початок XX ст.). Чернівці : Золоті литаври, 2000. 340 с.
4. Буковина. Історичний нарис. Чернівці : Зелена Буковина, 1998. 416 с.
5. Гадинко О. Сторожинець: мандрівка крізь віки. Чернівці : Прут, 2013. 208 с.
6. Історія міст і сіл України. Чернівецька область. К. : УРЕ АН УРСР, 1969. С. 546–558.
7. Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. Париж–Філадельфія–Детройт : Зелена Буковина, 1956. 967с.
8. Liebenwein D. Storozynetz. Buchenland – Bukowina. Beschreibung und Erinnerungen. Darmstadt, 1983. 206 S.

О. ГОЛЬД

PhD, професор

Science Po Aix (Франція)

ORCID: 0000-0003-1689

М. ВАСАЛАТІЙ

аспірант

Одеський національний політехнічний університет (Україна)

ORCID: 0009-0003-5191-5542

ФІЛОСОФІЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ Й ПРОБЛЕМИ КРАЇНИ ТА РЕГІОНУ

Питання філософії збереження архітектурної спадщини в сучасному світі, зокрема її матеріальних та духовних цінностей, звертаючи увагу на обставини війни та масованих атак в Україні у ХХІ столітті залишаються актуальними. Філософія є посередником між архітектурою та культурою, а архітектурну спадщину ми вважаємо невід'ємною частиною культури.

Збереження історичних об'єктів культурної спадщини є одним із найпроблемніших напрямків діяльності сфер культури, будівництва, антропології, політики та філософії. Особливо це стосується пам'яток архітектури, які руйнуються під впливом конфліктогенних, природних та антропогенних явищ.

Українська культурна спадщина, яка належить до прикладів світового мистецтва, є взірцем захисту та збереження, що є актуальним та потребує глибокого сучасного наукового осмислення. Потреби в збереженні культурного нащадку Європи зараз є актуальними не тільки для українського суспільства, а й для світової спільноти, що має продемонструвати необхідність дотримання цивілізованих методів відновлення культурної спадщини.

Спадщина, що зберігається в українських містах, фрагменти історичних будівель, мають свої культурні особливості та цілісність. Історичні будівлі українських міст формують естетичне та комфортне соціально-культурне середовище. Зв'язок з архітектурними традиціями та стилем, запозичення кам'яних будівельних декорацій з характерною архітектурою міста, загальний масштаб та характер малюнку поділів створюють гармонію в архітектурному ансамблі та несуть емоційний та естетичний вплив. Це дозволяє українській архітектурі зробити особливий внесок у глобальне різноманіття – мультикультуралізм середовища.

Дослідження архітектурних напрямів та концептів в аспекті українознавства, та збереження культурної спадщини мають давню традицію. У загальному розумінні збереження архітектури з різних аспектів досліджувалося ще в працях давньогрецьких філософів, далі, в роботах Альберті Л. Б., Вітрувія вже існують наброски презентації філософії, культури та архітектури як природного існування людини, а також соціуму, держави, які є їх об'єктами збереження.

Предметом сучасних наукових досліджень є прояви феномену збереження архітектурної спадщини, його теорія, практика, та суперечливий характер. Серед наукових праць, присвячених проблематиці архітектури, та спадщини слід назвати розвідки Асєєва Ю., Слєпцова О., Ясієвича Б. Кілессо Т., Спенсера Г., Сассен С., С. Сусуму. Аналіз соціально – архітектурної філософії було здійснено в працях авторів: Буравченко С. Г., Карповим В. В., Бармашиною Л. Н., Башляр Г., Куччиолетою Д., Логвиним Г., Плєшкановською А., Савченко О. та іншими дослідниками. Однак, сьогодні бракує публікацій і документації, яка б охоплювала архітектурну картину України.

Наша гіпотеза полягає в тому, що необхідно розробити алгоритм та механізм відновлення та реставрації матеріальної та духовної спадщини після її руйнування та масового пошкодження.

Методологія:

Комплексний огляд літератури забезпечує систематичний підхід до огляду сучасного стану безпеки архітектури.

Визначення важливих дослідницьких робіт та академічних статей для розуміння унікальних проблем та існуючих рішень.

Класифікація загрози та вразливості, оцінка ефективності сучасних моделей безпеки та визначаємо, де системне мислення може забезпечити більш цілісне рішення.

Враховуючи, що Україна – країна, яка характеризується західними культурними цінностями та рисами, ми доведемо, що докази існування різних культурних тенденцій у нашій країні підтверджені у працях давньогрецьких авторів [4, 1992].

Як вже доводилось звертатися до цієї теми зазначимо, що періодизація існування архітектури збігається з загально-прийнятою історичною періодизацією: доісторична архітектура, антична, середньовічна, Нового часу, новітня архітектура. Періодизація архітектури це перебіг розвитку та зміни архітектурних стилів та напрямків. Це лише додає аргументів в пользу розуміння поняття мультикультуралізму в історії архітектури України [5, 2025].

Тому треба, на нашу думку, дослідити та розробити алгоритм збереження культурної спадщини в сучасному світі, а також з'ясувати механізм розвитку архітектурної філософії щодо захисту культурних об'єктів. При тому, що немає академічних, систематичних, узагальнених та документованих досліджень поглядів сучасних філософів-архітекторів.

Сьогодні ми повинні усвідомлювати специфіку нашого часу та розуміти, що хоча такі процеси не є безпрецедентними в історії, вони мають свої сучасні характеристики. Враховуючи методи сучасної війни та масштаби руйнувань, ми повинні розглянути питання майбутньої реконструкції/відбудови нерухомої спадщини.

Як визначає професор архітектури Karim W. F. Yossef – надання образу – це є значення, яке дизайн надає контексту, який він увібрав у аспекті заданості дизайну. Ці аспекти визначають підхід, який називається контекстно-вбудованим, після розуміння Дельозом архітектури як подвійного процесу складання та розгортання. Отже, цей метод повинен переосмислити завдання дизайну насамперед як завдання надання та заданості. Завдання, полягає в переході від простого представлення

(розробка наративу) до епіфанії (відкриття стилю), де архітектура стає частиною культури та розкриттям істини, до, нарешті, еманації (втілення цінностей), де архітектура переналаштував контекст, а не просто реагує на контекст. Архітектура називається хорошою архітектурою, якщо вона є прикладом рівнів епіфанії та еманації [3, 2025].

Сьогодні ця тема значною мірою ігнорується європейськими організаціями в будівельному, архітектурному та соціологічному секторах. Однак нові технології моделювання та візуалізації все частіше пропонують інструменти для віртуального доступу до цифрової спадщини багатьох європейських будівель різних періодів через зображення, відео або спеціалізовані бази даних інформації, пов'язаної з науковими знаннями. Однак недостатні людські, економічні та технічні ресурси перешкоджають перетворенню досліджень спадщини на корисний контент для ширшої аудиторії.

Предметом сучасних наукових досліджень є прояви феномену архітектурної філософії та культурної філософії в суспільстві, їхня теорія та практика, а також їх суперечлива природа. Вивчення архітектурних стилів та концепцій у контексті культурології, модернізму, постмодернізму та соціальних процесів має давню традицію.

Важливо розглянути питання про відновлення або зміну архітектурного ансамблю міста; відновлення його первісного стилю; та використання нових методів та технологічних можливостей у будівництві. Це вимагає залучення фахівців у галузях соціальної антропології, архітектури, будівництва, мистецтва, права та державного будівництва.

Треба зазначити що в сучасному світі ще не було визначено системно алгоритмів збереження архітектурної спадщини. Незважаючи на кропітку роботу світової організації ЮНЕСКО та намагання меценатів, наприклад у Одесі та Одеській області по втіленню акцій та проектів направлених на збереження спадщини (як матеріальної так і не матеріальної) вони не досягли ще своєї цілі.

Наприклад, багато будівель історичного значення, було охоплено охороною ЮНЕСКО. Зазначимо, що основними сферами

компетенції ЮНЕСКО є культура та освіта. Існує також статут ЮНЕСКО, але він не описує конкретних процедур під час військових операцій, а також не передбачає механізму захисту та реконструкції. Під час активних військових дій та бомбардування міста 25 січня 2023 року історичний центр Одеси був включений до списку об'єктів всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО, що знаходяться під загрозою [6, 2025].

Однак реалії сучасної культури залишаються значною мірою невизнаними. Олександра Ковальчук, заступниця директора з розвитку Одеського національного художнього музею, каже, що «культура ніколи не була стратегічно важливою сферою в незалежній Україні. І одним із способів її придушення завжди були фінанси. Це свого роду заява: ми ніколи не дамо культурі достатньо грошей, щоб ця сфера справді системно розвивалася». Це терпілося українським суспільством, владою, про-російськими політичними силами тощо. І саме це призвело до інших проблем, з якими ми зараз стикаємося в культурі. І доки ми не змінимо цей підхід, ми будемо продовжувати топтатися на місці» [7, 2025].

Щодо механізмів відтворення архітектури, зауважимо, що архітектура України знаходиться під щоденним бомбардуванням з боку російської федерації і задача нас, як науковців, робити якомога більше можливого для збереження цінностей культури, незважаючи на ситуацію.

Професор Карим Йосеф порушує, також, питання терміну «хороший», у хорошій архітектурі одночасно несе в собі сенс дарування утримання, віддачі та відпускання, а в даруванні – утримання. Добро (agathon), засноване на платонівській ідеї, наділяє буття (ousia) силою та дозволяє розкриття істини (aletheia). Добро об'єднує буття та істину під своїм ярмом, забезпечуючи умову для можливості буття та істини [3, 2025].

Однак, як зазначає соціолог Гайке Деліц, коли йдеться про відновлення / відбудову культурної спадщини, насамперед необхідно повністю зрозуміти вимоги та реальність сучасних архітектурних змін. Соціологія (архітектури) – це не лише критична, а й діагностична наука: це самоопис нашого суспільства. Щоб повністю зрозуміти вимоги архітектури, корисно серйозно

поставитися до програмних документів та маніфестів, які є характерною рисою архітектури ХХ століття [2, 2009].

На думку професора філософії Єльського університету Karsten Harries, щодо зв'язку філософії та архітектури, яке він надає архітектурним метафорам чільне місце у філософському дискурсі? Нам дає вказівку Мартін Гайдеггер, який у своїй праці «Будівництво житлового мислення» звертає увагу на очевидний факт, що будівництво служить житлу, але потім у характерній для нього манері звертається до етимології, щоб розкрити під звичним повсякденним значенням «житла» глибше значення, яке, як кажуть, було для нас втрачено: справжнє значення дієслова, а саме жити, було для нас втрачено [1, 2016].

Нагадаємо відомий факт, статуї Будди висотою 55 і 37 метрів, що були зведені в VI столітті нашої ери знищували війська «Талібану» у кілька етапів, зокрема за допомогою зенітних знарядь. Їх було оголошено «язичницькими ідолами». Незважаючи на те, що статуї були повністю зруйновані, ЮНЕСКО у 2003 році внесло ландшафт Баміанської долини до Світової спадщини. Після повалення режиму талібів влада Афганістану мала намір відновити статуї. За підтримки ЮНЕСКО було проведено роботи, спрямовані на зміцнення ніш, у яких стояли Будди та підвищення стабільності їх залишків. «Талібан» знову захопив владу у 2021 році, представники руху почали дивитися на Баміанську долину більш прагматичніше, ніж 20 років тому. На тлі відсутності іноземної підтримки та гострої необхідності в грошах, таліби почали розглядати останки статуй Будди як потенційно прибуткове джерело доходу та працювати над залученням туристів. Тепер вони хочуть перетворити долину на одну з головних визначних пам'яток країни. «Баміан і особливо Будди мають велике значення для нашого уряду, так само як і для всього світу», – сказав у бесіді з Washington Post заступник міністра культури Афганістану Атікулла Азізі, зазначивши, що в масштабах усієї країни «Талібан» направив більше тисячі осіб на захист об'єктів культурної спадщини [8, 2023].

Як зауважують на проблему руйнування архітектури викладачі Київського національного університету будівництва та архітектури Здетовецька Н., і Ковальська О.: часто

через агресивне нове будівництво в міських історичних центрах і нехтування урядовцями своїми зобов'язаннями в охороні культурних пам'яток єдиним способом зупинити руйнування архітектурної пам'ятки стають громадські протести. Однак, хоча активна громада – це ознака здорового демократичного суспільства, вона не може гарантувати збереження цих об'єктів на довгий час. Тому в умовах, коли зацікавленість уряду в культурній сфері знижується, бюджет пам'яткоохоронної діяльності скорочується, а функції контролю передаються на місця без забезпечення фінансуванням і фахівцями, постає потреба створення дієвих механізмів для взаємовигідної співпраці в пам'яткоохоронній діяльності різних зацікавлених сторін: власників, державних інституцій, спеціалістів, громадських організацій [9, с. 51, 2023].

Терени України зазнавали впливу ідей філософії архітектури тих держав, які панували в ті часи, і що завдало особистий стиль містам. Таким чином, сьогодні треба, використовувати як один із важелів впливу, привертання уваги європейської / світової спільки архітекторів для збереження спільної культурної спадщини. Звертаючи увагу на факт ми стоїмо на боці збереження архітектурної спадщини України яка є самобутньої і має свій особистий внесок в світову історію мистецтва. Руйнування та знецінення української архітектури є неприпустимими фактом сучасного варварства.

Тому після Перемоги постає завдання, яке є запрошенням до відкритої дискусії:

- а) чи потрібно взагалі відтворювати;
- б) якою має бути правова основа для збереження спадщини в сучасному світі;
- в) чи відтворювати, і наскільки подібним до того, що було раніше;
- г) будувати нові міста, використовуючи можливості, які ми матимемо.

Джерела та література:

1. Harries K. (2016). URL: <https://cpb-us-w2.wpmucdn.com/campuspress.yale.edu/dist/8/1250/files/2012/09/Philosophy-of-Architecture-1ws00yk.pdf>

2. Delitz Heike. (2009). Architektursoziologie Einsichten / Themen der Soziologie. DOI: 10.17877/DE290R-8537.
3. Karim Youssef. (2025). GIVING IMAGE AND DESIGN GIVENNESS: THE HALLMARKS OF DESIGNING GOOD ARCHITECTURE AMPS | California State University Los Angeles, USA | Universidad de los Andes, Chile | Universitas Katolik Parahyangan, Indonesia. URL: https://www.researchgate.net/profile/Karim-Youssef-7/publication/395537027_New_Schools_of_Thought_-_Critical_Thinking_Creative_Teaching_GIVING_IMAGE_AND_DESIGN_GIVENNESS_THE_HALLMARKS_OF_DESIGNING_GOOD_ARCHITECTURE/links/68c9942c508ac7086f5a43e3/New-Schools-of-Thought-Critical-Thinking-Creative-Teaching-GIVING-IMAGE-AND-DESIGN-GIVENNESS-THE-HALLMARKS-OF-DESIGNING-GOOD-ARCHITECTURE.pdf
4. Геродот з Галікарнасу. (1992). Скіфія: найдавніший опис України з V століття до нашої ери. Kyiv : Dovira. P. 44–46.
5. Гольд О., Васалатій М. (2024). Філософія архітектури Украхни: історико-соціальний аспект. *ПЕРСПЕКТИВИ – socio-political JOURNAL*. № 3. P. 167–173. DOI: <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.20>.
6. UNESCO, World Heritage list (2025). Available online at. URL: <https://whc.unesco.org/pg.cfm?cid=31&l=en&&mode=table&&order=region>
7. Ковальчук О. (2025) Ukrainian cultural heritage: what cannot be saved must not be lost, – Available online at. URL: https://lb.ua/culture/2025/05/09/675295_ukrainska_kulturna_spadshchin.html/
8. Бути Будді чи не бути? Або чому таліби прокинулися запізно... (2023). URL: <https://cpc.com.ua/articles/buti-buddi-chi-ne-buti-abo-chomu-talibi-prokinulisya-zapizno>
9. Здетовецька Н., Ковальська О. (2023). Адаптація та збереження архітектурної спадщини. *Питання ефективного використання: Теорія та практика дизайну*. Вип. 27. Архітектура та будівництво. DOI: <https://doi.org/10.32782/2415-8151.2023.27.6>.

О. С. ДЗИНГЛЮК

*доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін
Одеський національний морський університет (Україна)*

ORCID: 0000-0003-0000-1639

МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ МОВНИХ ДИСЦИПЛІН В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

20-ті роки ХХІ століття стали для України справжнім випробуванням на різних рівнях: економічному, політичному, соціальному, культурному. Протистояння російській військовій агресії стало могутнім поштовхом для переродження світогляду багатьох українців, що стало підґрунтям для змін у соціальній, культурній, освітній площинах буття наших людей. Всі зміни, що відбуваються у соціумі вплинули і на принципи освітніх послуг закладів вищої освіти. Особливої уваги потребують гуманітарні дисципліни, зокрема курси «Українська мова за професійним спрямуванням», «Українська мова як іноземна» тощо.

Непросте сьогодення порушило перед вищою школою надважливе питання – підготувати висококваліфікованих фахівців-патріотів своєї держави, які творчо, нестандартно мислять, здатні працювати в колективі заради спільного позитивного результату. Саме тому перед викладачами гуманітарних дисциплін, зокрема української мови, постала нагальна проблема пошуку шляхів підвищення пізнавального інтересу студентів до вивчення мови. Вирішення цієї проблеми зможе змінити і їх позитивну мотивацію у навчанні загалом.

Час поставив освітянам завдання – визначити, які навчальні технології стануть у нагоді при викладанні мовного курсу – традиційні чи інноваційні.

Традиційні методи навчання дозволяють доступно, систематично викласти великий обсяг матеріалу. Існування різних класифікацій у системі методів навчання свідчить про постійний науковий пошук, вивчення та теоретичне узагальнення педагогічного досвіду викладачів-мовників.

Сучасні дослідники О. Біляєв, В. Мельничайко, С. Караман є прихильниками таких напрямів у роботі викладача зі студентами: викладач розповідає – студенти слухають; викладач і студенти обмінюються думками з теми, формують визначення, правила; викладач організовує спостереження над мовними фактами і явищами з наступним колективним обговоренням; студенти самостійно здобувають знання за різним методичним матеріалом.

Спосіб взаємодії викладача зі студентами українські лінгводидакти (М. Пентилюк, С. Караман) розподілили на усний виклад викладачем матеріалу; бесіду; спостереження студентів над мовою; роботу з підручником; метод вправ.

Дослідники інноваційних технологій (І. Бех, Л. Даниленко, І. Дачківська, А. Камінська, М. Кларін, І. Гавриляк, С. Гавриляк та ін.) виділяють такі особливості інноваційних технологій: суб'єктивний тип та характер взаємовідносин між здобувачами освіти та педагогом; діалогічний, демократичний та рефлексивний стиль взаємодії, групові та колективні форми організації навчального процесу; проблемні, пошукові, евристичні та дослідницькі методи навчання; ефективні способи отримання та засвоєння інформації, що орієнтовані на пошуково-мисленнєву діяльність [1; 2].

У педагогіці термін «інновація» позначає нововведення, оновлення процесу навчання. У нашій країні ще наприкінці минулого століття такі методи були заборонені. Лише у кінці 80-х рр. вітчизняні викладачі-практики почали використовувати інноваційні методи, оскільки до зазначеного періоду нові методичні технології були заборонені. Вони містять такі підходи до викладання української мови:

- інтерактивні методи викладання;
- використання технічних засобів навчання (комп'ютерних та мультимедійних, мережі Internet) для контролю знань, зберігання і використання навчальних матеріалів.

Специфіка методів навчання української мови (дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням», «Українська мова як іноземна», «Сучасна українська мова») зумовлюється закономірностями і принципами її вивчення, логічною

структурою змісту предмета, характером тих знань і вмінь, яких набувають студенти.

Метою дослідження є висвітлення доцільності використання інноваційних форм та методів навчання, а саме інтенсивного методу, при вивченні мовних дисциплін, зокрема сучасної української мови, української мови як іноземної.

Вивчення будь-якої мови на сучасному етапі розвитку суспільства відбувається, передусім, з метою спілкування. Усне мовлення є основою спілкування. Тому труднощі мовного спілкування зростають прямо пропорційно до кількості тих, хто спілкується.

Саме тому особливого значення набувають методи, пов'язані з розвитком мовлення. Цілеспрямований процес оволодіння знаннями, вміннями та навичками української мови передбачає засвоєння читання, аудіювання, письма. Комунікативно-активний підхід до навчання використовується у комбінованих або синтезуючих (наприклад, комунікативний – процес навчання є моделлю спілкування) та інтенсивних (прискорених) методах вивчення мови.

Комунікативна спрямованість навчального процесу залежить від інтесифікації, що передбачає концентрацію й безперервність навчальних занять, їх насиченість активними формами роботи, наближення процесу навчання до реального спілкування. Значну роль відіграє викладач як мовний партнер, він вводить проблемний матеріал, наочність, враховує індивідуально-психологічні особливості студентів, сприяє розвитку у них смислової пам'яті. До переваг інтенсивного навчання належить те, що цей метод дозволяє виявити невикористану у звичному навчанні резерви особистості, різні форми педагогічного спілкування, створює адекватну навчальну ситуацію із застосуванням спеціальних вправ-етюдів [3, с. 215]. Мета інтенсивного методу полягає у досягненні максимального обсягу засвоєння матеріалу у короткі строки.

Особиста зацікавленість інтенсивними методами виникла у нас через неабияке прагнення студентської молоді швидкого оволодіння комунікацією в усній формі. З метою інтенсивності навчального процесу під час практикуму нами було

використано елементи інтенсивного методу протягом п'ятнадцяти занять. Для забезпечення навчального процесу розроблено чотири мікроцикли, кожен з яких включає текст-полілог, додаткові тексти для читання, різні типи завдань. Основу фактичного матеріалу обсягом понад дев'ятсот лексичних одиниць складають такі теми «Народ і нація», «Становлення і розвиток професійної мови», «Культура мовного довкілля», «Питання соціолінгвістики». Під час занять застосовувались елементи сугестопедичного методу навчання (*suggestia* від лат. *suggestion*, від *suggero* «навчаю», «навіюю» – вплив навіювання) [4, с. 799].

Інтенсивні методи навчання містять певні методичні принципи: розширений програмний матеріал, безпосереднє входження у мовне середовище, система комунікативних етюдів, стимулюючих діяльність членів навчальної групи тощо. Фонетичний, морфологічний та граматичний рівні мовної системи коротко коментуються під час проведення занять.

Заняття з використанням елементів інтенсивного методу повинні відбуватися за допомогою спеціальних посібників. Отже, одним із завдань є підготовка навчального посібника з обов'язковими і додатковими навчальними матеріалами.

У практиці інтенсивних методів відзначаються й певні труднощі, недоліки, невирішені проблеми. Досвід занять за інтенсивною моделлю свідчить, що найбільш результативним є навчання у невеликих групах (до 15 осіб) з урахуванням психологічно-розумових здібностей слухачів і лідера групи, який повинен мати певні достоїнства, якості характеру.

Оскільки при застосуванні інтенсивних методів головна увага зосереджується на мовній діяльності і порівняно мало – на мовних засобах спілкування – у мовленні студентів зберігаються помилки. Ці недоліки ми намагалися усунути шляхом включення до системи занять тренувальних вправ, граматичних пояснень.

Отже, незважаючи на всі недоліки, практика показує, що використання надбань інтенсивного навчання (особливо у короткі строки) сприяє швидкому оволодінню мовленнєвою діяльністю в обмежених темах і ситуаціях.

Джерела та література:

1. Гавриляк І. С. Ідеї становлення освітніх інновацій в сучасній Україні. *Молодий вчений*. 2018. № 3.1. (55.1.) С. 23–26.
2. Грабовська С. Л. Інтерактивне навчання у вузі: проблеми і перспективи. *Вісник Львів. ун-ту*, 2007. № 15. С. 171–176.
3. Леонтьев А. А., Китайгородская Г. А. Содержание и границы понятия «интенсивное обучение». *Психолого-педагогические проблемы интенсивного обучения иностранным языкам* : сб. науч. тр. М, 2000.
4. Словник іншомовних слів / за ред. акад. О. С. Мельничука. К. : Гол. ред. Укр. рад. енциклоп., 1985.

О. ДЗИНГЛЮК

*доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін
Одеський національний морський університет (Україна)*

ORCID: 0000-0003-0000-1639

Д. СПЕЙЧИС

*здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти (ННІМФ)
Одеський національний морський університет (Україна)*

ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОРСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Термінологія є однією з найдинамічніших та найбільш соціально значущих складових лексики будь-якої мови, оскільки відображає рівень наукового, технічного та культурного розвитку суспільства. Термін як основна одиниця термінології – це слово або словосполучення, що має дефініцію та вживається для точного найменування спеціального поняття в певній галузі знань чи діяльності.

Основні ознаки термінів, які забезпечують їхню ефективність у професійній комунікації, включають:

Системність: термін існує не ізольовано, а як елемент певної терміносистеми.

Точність: термін повинен мати чітке, однозначне значення в межах своєї галузі.

Специфіка: лексика кожної сфери діяльності (науки, техніки, мистецтва) має свою власну специфіку і функціональні особливості.

Морська термінологія, у свою чергу, є однією з найдавніших та найбільш інтернаціоналізованих терміносистем, що історично формувалася як із власне слов'янського лексичного фонду, так і через активні міжмовні запозичення. В історії української морської термінології чітко простежуються два етапи її розвитку: формування слов'янської основи (княжа

доба) та масштабний вплив іноземних мов у зв'язку з розвитком мореплавства і суднобудівництва.

Історичне ядро: слов'янське походження.

Староукраїнська морська термінологія первісно мала переважно слов'янське походження і охоплювала терміни, пов'язані з водними об'єктами, кліматичними явищами та риболовлю.

Староукраїнський термін-Слов'янське походження (приклади):

річка, потік – ріка, ручай, пруд, струга;
берег – гора, пол, поморіє, бережіє;
шторм – туча, буря, вихр, віялиця, триволніє;
штиль – утишеніє, тишина;
рибалка – неводич, рибарин, риболов(ець);
гирло – устіє, усть, уста.

Первісними слов'янськими суднами були рибальсько-річкові судна та судна, обшиті дошками.

Шляхи запозичень у термінології.

Із початком розвитку мореплавання та суднобудівництва у слов'янських мовах значно зростає частка запозичень, які стосувалися переважно частин корабля та навігації.

1. *Середземноморський вплив (грецька та італійська).*

Назви термінів, пов'язаних із великими суднами, торгівлею, навігаційним обладнанням та береговою інфраструктурою, походять переважно з грецької та італійської мов:

1) *Грецька мова (через давні торгові контакти):*

Катарть – щогла (від грецького).

Парус – вітрило (від грецького).

Анкура – якір (від грецького).

Кормчий – хазяїн корабля (navkliros).

Лимень – пристань, гавань (limin).

Пиргос – кам'яна вежа, стіна над морським берегом (pyrghos).

Налон – плата за проїзд кораблем (navlon).

2) *Італійська мова (історично впливова морська держава):*

Галеас (galiazza) – велике вітрильно-гребне військове судно.

Галера (galera) – дерев'яне гребне військове судно.

Бусол (bussola) – компас.

Каштель (castello) – напівбак.

Куверта – палуба.

2. Північно-західний та Центральноєвропейський вплив.

Розвиток судноплавства на північних річках та торгівля з Європою збагатили термінологію за рахунок німецької, польської та особливо голландської мов:

1) Голландська мова (період розквіту суднобудування):

Частини корабля: Кіль (kiel), штевень (steven), борт (boord), дек (dek).

Типи суден: Баржа (barge), бот (boot), крейсер (kruiser).

Інфраструктура: Верф (werf), стапель (stapel), гавань (haven), док (dok).

Клімат / географія: Бухта (bocht), шторм (storm), штиль (stil).

2) Німецька мова:

Персонал / Вантаж: Шипер (завідує харчами), стерник (стоїть на руделі), фрахт (вантаж).

3) Польська мова (полонізми):

Фаля – морська хвиля.

Окрут – корабель.

Стир – кормило.

3. Східний та варязький вплив.

Тюркські мови: Свідчать про контакти у Чорноморському регіоні.

Лиман – річковий залив.

Чайка – козацький човен.

Ушкал – пірат.

1) Варязька (старонорвезька): Давній скандинавський вплив (похід «із варяг у греки»).

Щегла – щогла (зі ст. норд.).

Якорь – якір (з варяж.).

2) Угорська (Мадярська): Цікавим є приклад двостороннього впливу, де і слов'янська лексика позичалася.

Слов'янські слова, що увійшли в мадярську: iszap (исзоп – намул), naszad (насад – річкове судно), ikra (ікра).

4. Військово-морська термінологія Козацької доби:

Особливе місце займає лексика, що сформувалася в часи Запорізької Січі, пов'язана з військовими операціями на морі:

Судна: Чайка (швидкий козацький човен), галера (гребне судно), байрак.

Морський бій (французький вплив):

Абордаж (abordage) – спосіб ведення морського бою, що полягав у зчепленні бортів для рукопашної сутички.

Терміни бою: Бій (битва), баталія (битва мішаного характеру), січа (у запорожців).

Розвідка: Пластун – лазутчик.

Отже, можемо зазначити, що українська морська термінологія є самостійною терміносистемою, що почала формуватися ще за часів Русі, із розвитком морської справи поповнювалася новими поняттями та назвами протягом багатьох століть. Шляхи поповнення – різні: запозичення з інших мов, творення нових назв морфологічним, синтаксичним способами тощо.

Морська терміносистема продовжує розвиватися і тому потребує подальшого вивчення і систематизування.

Джерела та література:

1. Дакі О. А. Українська морська терміносистема: предметно-семантична організація. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. *Філологічні науки*. 2015. Вип. 38. С. 126–130.
2. Корнодудова Н. Походження, склад і функціонування морської термінології в українській літературній мові. *Мовознавчий вісник / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького*. Вип. 10. С. 280–284.

О. В. ДИМОВА

канд. політ. наук, доц.,

Одеський національний морський університет (Україна)

ORCID: 0000-0002-7695-1414

СУЧАСНА ДЕМОКРАТІЯ: ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ В УМОВАХ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Вплив війни в Україні на європейську політику в цілому та окремі аспекти державної стратегії кожного європейського суспільства складно перебільшити. Щоденні небезпечні події в нашій державі стали якщо не центром, то точно одним з важливих факторів, що враховується європейськими політиками при прийнятті стратегічних рішень. І це не тільки зміни у європейській інституції безпеки та оборони, що повинні значно змінити свої пріоритети та акценти, якщо зосередитися на Європі, а не інтересах Північної Америки; не тільки створення єдиної партнерської політичної програми розвитку економічних потужностей чи узгодження митних та кордонних заборон задля встановлення простору безпеки. Мова йде, з моєї точки зору, у першу чергу, про створення ментально здорового простору європейської співдружності, яка залишає для себе у пріоритеті такі поняття як демократія, лібералізм, солідарність. Європейська співтовариство вважає неможливим стабільність та розвиток держави без опори на демократичні інституції, ліберальні цінності та політику, що створює умови взаємоповаги й взаємопідтримки.

Аналіз функціонування демократичних інституцій неможливо без визначення якісних концепцій сучасної політології, які активно шукали нові акценти на протязі всього XX сторіччя. Критичні підходи, що представлені як «умовно правим» (К. Шмітт [див.: 6]), так й «умовно лівим» (М. Фуко [див.: 1]) конструюванням майбутнього людства, дають нам інструменти розуміння тих нових викликів, з якими зустрічається суверенна

держава. Визначимо критичну позицію сучасного відомого французького політичного філософа Жака Рансьєра щодо таких категорій як «політика» та «демократія», суперечливий простір яких розкрито ним у низькі наступних положень: «політика є мистецтво управління життям суспільства; демократія є стиль життя людей множинного; політика є мистецтво перетворити закон демократичного множинного у принцип життя спільноти» [7, с. 12]. Таким чином ми приходимо до двох засадних контр-принципів: «політика не є мистецтвом керувати спільнотами, це форма людської дії, що базується на розбіжностях, це виключення з правил, відповідно до яких реалізується згуртування людських груп та керівництво ними. Демократія не є ані формою керування, ані стилем суспільного життя; це режим суб'єктивації, у якому існують політичні суб'єкти. Це подвійне контр-ствердження припускає розрив з ідеєю політичного як суттю загального буття. Воно потребує відділення думки про політику від думки про владу...» [7, с. 13].

Чи можемо цю тезу використовувати по відношенню до аналізу сучасної кризи демократичних інституцій? Якщо прийняти до якісної ознаки його засіб бачення сучасних суспільно-політичних подій скрізь призму відділення «поліції» як інституції що керує суспільством, та «політики» як засобу реалізації у суспільному бутті принципу рівності, то багато сучасних проблем висвітлюється як зрозумілі задля раціонального аналізу та можливості знайти засоби вирішення цих завдань. Сучасна європейська політика дуже влучно висвітлює цю диференціацію між тими, хто просто виконує владні повноваження (і саме так виглядають сучасні європейські політики – просто чиновники на владних посадах) та тими хто намагається перетворити в життя ідею рівності (у даному випадку цю категорію можна ототожнити зі ідеєю соціальної справедливості). Сучасні європейські управлінські рішення не виглядають як стратегічні, вони можуть бути визначеними максимум як тактичні, бо не визначають чіткого нового майбутнього, що спроможні сконструювати. Їх максимум – це вкрай запізнена реакція та спроба пристосуватися до чергових кризових ситуацій, які вони повинні передбачати й уникати, якщо вони

себе позиціонують як політичні суб'єкти. Ж. Рансьєр вважає, що тільки політичні суб'єкти мають бажання й волю втілювати нові стратегії розвитку окремих соціальних груп та суспільства в цілому. Жоден зі сучасних політологів не заперечить щодо цієї тези. Головна проблема знайти цих акторів, бо місце їх народження – простір громадського суспільства – не виконує функцію перетворення різноманітних незадоволених меншин в суб'єктів, що мають власну волю.

Сучасний європейський простір прийняття управлінських рішень – це надзвичайно розвинута інституційна система, яка вже прийшла до свого логічного перебільшення – надзвичайно високого рівня бюрократизації та низької ефективності. Тобто інституції, що повинні, з точки зору європейського чиновника, приводити до максимально високого рівня соціальної справедливості, щонайменше – фіксують й зберігають нерівність та, як слідство, високий рівень незадоволеності населення. [див.: 2; 5]. Наступний крок – знайти у просторі громадськості нових акторів, які будуть впливати на інституції ззовні, перетворюючи їх механізми на такі, що будуть деякий час збільшувати індекс рівності (демократії), щоб потім, через певний інтервал, знову консервувати нерівність в суспільстві.

Чому ані гендерні, ані етнічні меншини не перетворюються на дійсних акторів політики? Чого не вистачає простору громадськості, який у бурхливе XIX сторіччя народив декілька політичних суб'єктів (робітничий клас та селянство – точно, хоча можна було б визначити й нового актора, що проявить себе у XX ст. – «білий комірець»), які активно трансформували суспільно-політичний простір Європи у бік збільшення демократії? Якої саме сировини не вистачає неструктурованому простору суспільства, що активно живила новонароджений акторів політики на протязі історії людства? Це відкрите на сьогодні питання, на яке можна відповісти й зверненням до дуже комфортних умов існування європейця, й наявності відволікаючорозважальних факторів віртуальних іграшок інформаційного суспільства, й пригніченості тваринної складової людини, яка не зупиняється ані перед чим задля задоволення своєї спраги та також зверненням до багато інших аспектів.

З іншого боку – Україна, яка має сьогодні багато аспектів суспільного життя з вкрай низьким рівнем інституалізації, значним індексом незадоволення населення своїм рівнем буття [4] та поки ще високим рівнем освіти, що дозволяє аналізувати ситуацію та робити неприємні для правлячої еліти висновки. В аналітичній доповіді «Пастки інституційної спроможності у системі державної влади в Україні» Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України визначено наступні недоліки щодо реформування інституцій прийняття управлінських рішень у бік децентралізації. По-перше, «проблемними питаннями залишаються розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади» [3, с. 43]. А саме цей простір взаємин й є важливою середою виникнення спільної праці умовної «поліції» (чиновників вищого рівня) та умовної «демократії» (нового суб'єкту політики, який можливо ось-ось з'явиться в Україні). По-друге, «бракує практик обміну і поширення позитивного досвіду, реалізованого в територіальних громадах. Це свідчить про кваліть розвитку, а відповідно і кваліть спроможності» [3, с. 43]. Й останнє, найскладніше – «законодавче врегулювання відновлення діяльності органів місцевого самоврядування на деокупованих територіях та перехід від військових до цивільних адміністрацій, що стане великою процедурною проблемою повоєнного часу» та, як слідство, «відсутні запобіжники можливості згортання децентралізації» [3, с. 43]. Все це свідчить про необхідність використання критичного підходу до аналізу функціонування сучасних суспільно-політичних інституцій, з одного боку, та дослідження громадянського суспільства як джерела «політики», «демократії» у розумінні Ж. Рансьєра – з іншого. Взаємовплив та трансформація одного в інше й навпаки – простір ребусів для тих, хто претендує на звання «політична еліта» та завдань «з зірочкою» для нових суб'єктів політики, що визначають нові форми втілення демократії й соціальної справедливості.

Джерела та література:

1. Кулик В. Фуко Мішель. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. К. : Парламентське видавництво, 2011. С. 755
2. Мігранти в Європі: причини, масштаби, перспективи розвитку. [Електронний ресурс]. URL: <https://migrant.biz.ua/dovidkova/emigracia/myhranty-v-evrope.html>
3. Пастки інституційної спроможності у системі державної влади в Україні. налітична доповідь / кол. авт.: Г. Зеленько (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 64 с.
4. Україна є найнещасливішою країною Європи за посиланням на World Happiness Report 2021. [Електронний ресурс]. URL: <https://suspilne.media/144787-ukrainu-e-najnesaslvisou-krainou-evropi-zvit/>
5. Lifestyle 2024: задоволеність життям та побоювання країн Центрально-Східної Європи [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kantar.com/ua/inspiration/public-sector/lifestyle-2024>
6. Mehring R. C. Schmitt: Aufstieg und Fall : eine Biographie. Münch., 2009
7. RANCIERE, JACQUES. Aux bords du politique. Paris : Editions Osiris, 1990

Н. М. ДІАНОВА

докт. іст. наук, проф.,

*ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»*

(Україна)

ORCID ID: 0000-0003-0406-6907

ВІДОБРАЖЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПРОТОІЄРЕЯ АРСЕНІЯ ЛЕБЕДИНЦЕВА В ПРАЦЯХ С. ПЕТРОВСЬКОГО

Протоієрей Арсеній Гаврилович Лебединцев (1818–1898 рр.) залишив вагомий слід в історії Православної церкви та історичної науки. Він активно займався не лише церковно-релігійною діяльністю, а й науково-історичними дослідженнями Південної України XVIII–XIX ст. Його праці стали важливим джерелом для репрезентації церковної та світської історії краю. Проте вони ніколи не перевидувались і вже стали бібліографічною рідкістю. Попри заслуги А. Лебединцева його діяльність не знайшла належного висвітлення в історіографії. Важливу роль для вирішення цієї проблеми відіграють роботи історика церкви, протоієрея Сергія Петровського, де відображено основні напрями діяльності о. Арсенія та здійснено аналіз деяких його історичних праць [1, 2]. Об’єктивне дослідження діяльності православного духовенства на півдні України є актуальним завданням для сучасної історичної науки, що зумовлено відсутністю належного висвітлення даної проблеми в історіографії.

У 1908 р. С. Петровський видав біографічний нарис до 10-річчя смерті А. Лебединцева [1]. У додатках він опублікував 12 документів, які стосуються життя протоієрея. Це його листи, здебільшого до архієпископа Інокентія (Борисова), та укази про нагородження.

Автор навів коротку біографію протоієрея, який народився 2 березня 1818 р. у багатодітній сім’ї священика села Яблунівки Канівського повіту на Київщині (нині Черкаська обл.). До речі, А. Лебединцев був українцем за походженням, нащадком осавула

Війська Запорозького Лебединця. Початкову освіту він отримав у Богуславському училищі, потім успішно закінчив Київську духовну семінарію. У 1939 р., як один із кращих вихованців, отримав рекомендацію правління семінарії для вступу до Київської духовної академії. Навчання в КДА відбувалося під час ректорства двох видатних особистостей: спочатку Інокентія (Борисова), а потім Димитрія (Муретова), які в подальшому стали архієпископами Херсонської єпархії й відіграли важливу роль в житті о. Арсенія. С. Петровський навів спогади А. Лебединцева про ректора Димитрія (Муретова), якого студенти дуже любили та поважали. Його блискучі лекції вражали своєю оригінальністю та досконалістю. До того ж професор вільно володів матеріалом, читав їх по пам'яті, ніколи не дивився в свої записи, наводячи при цьому низку цитат, посилань і дат [1, с. 4]. Ці спогади були опубліковані в 1886 р. у «Записках Одесского общества истории и древностей» [3].

У 1843 р. А. Лебединцев закінчив Київську духовну академію зі ступенем магістра богослов'я й отримав призначення до Одеси на посаду викладача Херсонської духовної семінарії.

Саме з цим містом була пов'язана переважна більшість його життя. Лише упродовж 1848–1857 рр. він, за призначенням Херсонського архієпископа Інокентія (Борисова), перебував на посаді настоятеля Севастопольської Петропавлівської церкви і брав участь у відродженні християнських святинь Криму. Він став довіреною особою архієпископа стосовно проблеми вивчення і реконструкції християнських святинь Херсонеса та Інкермана. Протоієрей регулярно повідомляв про хід археологічних розкопок давніх християнських храмів у Херсонесі, про знайдені там артефакти. Про сумнісність його роботи свідчить оголошена в 1851 р. архіпастирська подяка.

У Севастополі А. Лебединцева застала Східна війна, в період якої він не лише виконував обов'язки священнослужителя, але й записував свої враження від усього побаченого. С. Петровський, спираючись на опубліковані спогади о. Арсенія А. Лебединцева та його неопубліковані листи, спробував відтворити священицьку діяльність протоієрея в Севастополі на тлі страшної картини цієї війни [1, с. 11–23].

Відзначено, що він морально підтримував захисників міста, відвідував поранених у госпіталях, прагнучи полегшити їхні страждання. А. Лебединцев, як радив архієпископ, регулярно надсилав йому листи, в яких детально описував про події в місті та вів щоденник, куди заносив свої враження від побаченого і пережитого. У подальшому щоденник був втрачений і авторові вдалося реконструювати і опублікувати лише окремі його фрагменти. Вони, як і севастопольські листи, є своєрідним літописом Східної війни. А. Лебединцев неодноразово писав про діяльність Хрестовоздвиженської общини сестер милосердя, утвореної за ініціативи великої княгині Олени Павлівни. У відповідь на її звернення був утворений загін із 11-ти лікарів і 28-ми сестер, який у жовтні 1854 р. під керівництвом хірурга М. Пирогова був відправлений до Севастополя. Протоієрей став духівником Общини сестер милосердя. Він описав її героїчну діяльність, націлену на порятунок поранених, на тлі антигуманних дій та бездуховності російського командування та вищих чиновників [4].

За діяльність в період війни А. Лебединцев був нагороджений золотим нагрудним хрестом на Георгіївській стрічці та діамантовим перснем від великої княгині Олени Павлівни, а також бронзовим Хрестом на Володимирській стрічці за оборону Севастополя, срібною медаллю на Георгіївській стрічці та медаллю на Андріївській стрічці [1, с. 24; 5, арк.10].

Цілком логічно, що С. Петровський акцентував увагу на одеському періоді життєдіяльності о. Арсенія, який розпочався після повернення до Одеси (1857 р.) і тривав до кінця його життя (1898 р.). Він виокремив три основних напрями його діяльності: церковний, освітянський та науковий, що гармонійно поєднувались між собою.

Після приїзду до міста А. Лебединцева спочатку призначено священиком Стретинської церкви та ключарем Одеського кафедрального собору (1857–1874 рр.), а в подальшому – кафедральним протоієреєм цього собору (1874–1898 рр.), де він прослужив 41 рік і доклав чимало зусиль для його розбудови. Йому неодноразово доводилось організовувати ремонтні роботи та займатися благоустроєм. Крім добросовісного виконання

священницьких обов'язків, протоієрей брав безпосередню участь у розборі та описі архівних справ Дубосарського духовного правління, переданих Херсонській духовній консисторії, та в роботі по написанню започаткованого ним «Літопису Одеського Преображенського собору» [1, с. 25–26].

О. Арсеній успішно поєднував церковну роботу з діяльністю в галузі церковної та світської освіти. Підтвердження знаходимо у звіті за 1874 р. наглядача за викладанням Закону Божого у світських закладах освіти протоієрея, професора ІНУ О. Кудрявцева, де відзначено протоієрея Арсенія Лебединцева як одного з найкращих викладачів, підкреслено його сумлінність та високий фаховий рівень [6, арк. 14–34]. З 1857 р. о. Арсеній викладав Закон Божий в міському дівочому училищі та Одеській Рішельєвській гімназії (1867–1875 рр.). У 1863 р. його обрано членом ради повітового училища від духовенства, а через три роки – його головою. На цій посаді він перебував до 1873 р. Одночасно працював законовчителем у німецькому реальному училищі св. Павла в Одесі.

Належну увагу о. Арсеній приділяв і розвитку духовної освіти в Херсонській єпархії. Він входив до Комітету по покращенню навчально-духовних закладів Херсонської єпархії та являвся членом правління Херсонської духовної семінарії. За свою довгу і плідну викладацьку роботу А. Лебединцев отримав значну кількість відзнак і нагород від керівництва єпархії [7, арк. 1–4].

С. Петровський відзначив палку любов Арсенія Лебединцева до історичної науки. Упродовж 17 років (1881–1898 рр.) він був дійсним членом Одеського товариства історії і старожитностей. На сторінках «Записок» Товариства опубліковано деякі з робіт дослідника. У 1860–ті рр. він активно співпрацював з церковним періодичним виданням «Херсонские епархиальные ведомости», редактором якого був його друг – протоієрей І. Знаменський. С. Петровський коротко проаналізував основні праці А. Лебединцева, переважну більшість яких опубліковано на шпальтах цього видання. Здебільшого вони стосувались історії Південної України XVIII–XIX ст. [1, с. 37–38]. Першою і найбільш вагомою стала стаття «Ханська Україна», що репрезентує церковну та світську історію цього краю [8]. Автор назвав її церковним

літописом нової України. Спираючись на комплекс документів, А. Лебединцеву вдалося відтворити історію населення, що проживало в Буго-Дністровському межиріччі до середини XIX ст. і довести, що переважну його більшість становили українці. Наведено статистичні матеріали, що стосуються храмів і монастирів. У додатку автор помістив 15 документів, знайдених ним у архіві Херсонської консисторії, що додає праці особливої наукової цінності.

Варто зазначити, що в 1912 р., у зв'язку з приєднанням Бессарабії до Російської імперії, ОТІС перевидало цю статтю А. Лебединцева, помістивши її в XXXI том «Записок Одесского общества истории и древностей». Члени Товариства визнали цінність матеріалів, наведених у статті та додатках для вивчення історії Бессарабії [9].

О. Арсеній плідно працював над дослідженням історії Православної церкви в Криму. Це знайшло відображення у двох наукових працях. Перша з них стосувалася Феодосійської (вікарної) єпархії, де розглянуто історію розвитку єпархії впродовж 12 років – до ліквідації в 1800 р. [10, с. 40–57]. Продовженням стала наступна його робота, що присвячена розвитку Православної церкви Криму впродовж 1783–1883 рр., яку опубліковано в 1883 р. у XIII томі «Записок» ОТІС [11]. Вона акумулює відомості про стан Церкви на півострові, зібрані раніше архієпископами Гавриїлом (Розановим) та Інокентієм (Борисовим). Автор доповнив свої матеріали по історії Феодосійської єпархії новими даними про період 1800–1883 рр. Ця праця зберігає свою актуальність і є вагомим джерелом з церковної історії Криму.

Деякі роботи А. Лебединцева стосуються життєдіяльності православного духовенства. Їх опубліковано на шпальтах «Херсонских епархиальных ведомостей» упродовж 1861–1862 рр. Насамперед, це його спогади про архієпископа Інокентія (Борисова). Автор проаналізував науково-освітню діяльність свого вчителя на чолі Київської духовної академії, розглянув історико-археологічні дослідження архієрея в Криму, його мужність і патріотизм в роки Східної війни [12].

Для дослідників церковної історії півдня України важливою є праця Арсенія Лебединцева, присвячена діяльності протоієрея

Петра Семеновича Куницького. Вона складається з двох частин. У першій з них приділено основну увагу церковній роботі П. Куницького в Бессарабії та його стосункам з митрополитом Гавриїлом (Бонулеско-Бодоні). У примітках опубліковано деякі промови протоієрея, листи до нього від митрополита та протоієрея Данила Сулими. Друга частина стосується одеського періоду П. Куницького та його діяльності під час перебування на чолі Одеського Преображенського собору [13]. У науковому доробку о. Арсенія є праці, опубліковані й іншими виданнями, зокрема «Новороссийским Телеграфом» та «Киевской Стариной».

У 1908 р. С. Петровський, до сторіччя з дня освячення Одеського Преображенського кафедрального собору, видав свою найбільшу працю, яку присвятив пам'яті першого історика цього собору, кафедрального протоієрея Арсенія Лебединцева [2]. У першому розділі автор розглянув дискусійне питання про дату закладки і освячення собору, яке мало безпосереднє відношення до дати заснування Одеси. Він навів точки зору різних дослідників. Ідеологом офіційної версії, згідно якої 22 серпня 1794 р. митрополитом Гавриїлом (Бонулеско-Бодоні) закладено храм в ім'я Св. Миколая – в подальшому кафедрального Преображенського собору, він по праву вважає А. Скальковського. У примітках С. Петровський опублікував листа А. Скальковського до професора Д. Самоквасова, датованого 1893 р., де він обґрунтував свою точку зору. Дослідник посилався на документ, знайдений ним свого часу в Катеринославському архіві – «Рапорт інженера-полковника Де Волана від 24 січня 1797 р. в сенат і канцелярію головної артилерії і фортифікації». Саме в цьому документі зазначено, що днем заснування міста є 22 серпня 1794 р. Тож прохав професора знайти цей документ і надіслати йому копію. Погляди А. Скальковського поділяла світська влада та Херсонський архієпископ Інокентій (Борисов). Тож попри те, що цю концепцію не підтримували архієпископ Гавриїл (Розанов), історики: К. Смольянинов, В. Надлер, С. Бернштейн та інші дослідники XIX ст., вона стала офіційною.

С. Петровський зазначив, що Арсеній Лебединцев першим розпочав дослідження цього суперечливого питання, посилаючись на вивчені ним документи [2, с. 1,2]. Підтвердженням

стала публікація двох його праць «Одесский кафедральный Преображенский собор» [14] та «Одесса в первые эпохи ее существования» [15]. А. Лебединцев зазначав, що посилаючись на донесення митрополита Гавриїла (Бонулеско-Бодоні) Св. Синоду складається враження, що ним особисто в Одесі 22 серпня 1794 р. було закладено чотири церкви в Одесі: св. Миколая (соборну), св. Трійці (грецьку), св. Катерини (для військових) та О. Невського (в фортеці). Але згідно з документами Херсонської духовної консисторії митрополит особисто заклав лише дві церкви: кам'яну Миколаївську (14 листопада 1795 р.) і Олександрівську (15 листопада 1795 р.). А. Лебединцев вважав, що першим у місті став похідний храм Нижньогородського полку, який прибув до Хаджибея (попередника Одеси) в травні 1794 р. До завершення будівництва Миколаївської церкви богослужіння велося в тимчасовому дерев'яному храмі священиком Євдокимом Сергеевим. 25 травня 1808 р. добудований храм освячено архієпископом Платоном (Любарським) в ім'я Преображення Господнього і він став називатися Свято-Преображенським [14, с. 127–137].

Погоджуючись в цілому з думкою А. Лебединцева, С. Петровський провів власне дослідження зазначеної проблеми. На підставі того, що в січні 1795 р. Дубосарським духовним правлінням Миколаївській церкві була видана парафіяльна книга, дослідник робить висновок, що 22 серпня 1794 р. Одеса отримала архієрейське благословення на будівництво «тимчасової» церкви в ім'я св. Миколая. Вона була дерев'яною і тісною й не вміщала усіх парафіян. Тож 14 листопада 1795 р. митрополитом Гавриїлом (Бонулеско-Бодоні) особисто був закладений кам'яний Миколаївський собор, який і мав стати головним у місті. До завершення його будівництва протоієрей Є. Сергеев здійснював богослужіння велося в «тимчасовій» церкві. 25 травня 1808 р. архієпископ Платон (Любарський) освятив добудований Миколаївський собор в ім'я Преображення Господнього, який і став кафедральним [2, с. 6].

С. Петровський дав високу оцінку дослідженню А. Лебединцева історії церкви св. Катерини в Одесі, яка призначалась для військовослужбовців [2, с. 4]. На основі залучених документальних матеріалів автору вдалося дослідити історію одного

з перших чотирьох православних храмів міста, який так і не був побудований. О. Арсеній переконливо доводив, що цю церкву закладено, згідно з розпорядженням Гавриїла (Бонулеско-Бодоні), у 1795 р. і освячено протоієреєм Карпом Павловським. Він обґрунтував призупинення будівництва храму економічною причиною. Внаслідок торгово-економічного розвитку міста значно скоротилася чисельність військовослужбовців, тож відпала потреба в будівництві для них окремої церкви. У 1821 р., з дозволу духовного відомства, градоначальник Одеси М. Трегубов наказав розібрати недобудовану церкву і старі будівлі навколо неї [16].

С. Петровський цілком обґрунтовано позиціонує Арсенія Лебединцева як одного із видатних церковних діячів і активних дослідників історії Південної України. Дослідження ним християнських святинь Криму, співпраця з Одеським товариством історії і старожитностей, історичні дослідження та численні публікації сприяли розвитку церковної і світської історії та Православної церкви на півдні України.

Джерела та література:

1. Петровский С. К десятилетию смерти кафедрального протоиерея А. Г. Лебединцева. Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1908. 42 с.
2. Петровский С. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. К столетию со дня его освящения 14 ноября 1795 г. 25 мая 1808 г. – 25 мая 1908 г. Историческое описание по вновь изданным документам, сообщенным А. М. Гамовым. Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1908. 480 с.
3. Лебединцев А. Димитрий, архиепископ Херсонский и Одесский : некролог. ЗООИД. Одесса, 1886. Т. XIV. С. 783–784.
4. Письма протоиерея Арсения Лебединцева к Преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому о ходе военных действий и состоянии церквей и духовенства во время 11-месячной осады Севастополя. К. : тип. Корчак-Новицкий, 1896. 185 с.
5. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 553.
6. ДАОО. Ф. 631. Оп. 1. Спр. 50.
7. ДАОО. Ф. 37. Оп. 4. Спр. 239.
8. Лебединцев А. Ханская Украина. Лебединцев А. Г. Ханская Украина. Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям (Далі – Приб. к ХЕВ). 1860. № 6. С. 301–316.
9. Лебединцев А. Ханская Украина. ЗООИД. Т. 31. Одесса, 1913. Исследования. С. 1–22.

10. Лебединцев А. Г. О Феодосийской (викарной) епархии. *Приб. к ХЕВ.* 1861. Ч. 2. С. 40–57.
11. Лебединцев А. Г. Столетие церковной жизни Крыма, 1783–1883. ЗООИД. Одесса, 1883. Т. XIII. С. 201–219.
12. Лебединцев А. Г. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом. *Приб. к ХЕВ.* 1862. Ч. 5. С. 30–62.
13. Лебединцев А. Г. Протоиерей о. П. Куницкий. *Приб. к ХЕВ.* 1861. № 20. С. 181–222; № 21. С. 253–274.
14. Лебединцев А. Одесский кафедральный Преображенский собор. *Приб. к ХЕВ.* 1860. № 3. С. 127–137; № 4. С. 161–173.
15. Лебединцев А. Одесса в первые эпохи ее существования. *Приб. к ХЕВ.* 1894. № 1. С. 7–15.
16. Лебединцев А. Церковь св. Екатерины в Одессе. *Приб. к ХЕВ.* 1860. № 8. С. 506–511.

А. Р. ДОВГАНЬ

здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти (ННІМФ)
Одеський національний морський університет (Україна)

В. В. ЛЕВЧЕНКО

канд. іст. наук, доц.,
Одеський національний морський університет (Україна)
ORCID: 0000-0001-6907-7768

ЗИГЗАГИ ПРОФЕСІЙНОЇ КАР'ЄРИ ПРОФЕСОРА ОДЕСЬКОГО «ВОДНОГО» 1930-х РР. Ю. А. ШРАБШТЕЙНА

Багаторічна історія історичної науки в Одесі в радянський період зазнала масових політичних репресій та інших серйозних випробувань, через що пройшла складний і суперечливий шлях, на якому втрачала своїх яскравих та талановитих представників. Перше покоління радянських вчених-істориків Одеси, до яких належать В. О. Арнаутів, О. Б. Варнеке, В. Я. Герасименко, А. В. Музичка, Ю. Г. Оксман, М. Є. Слабченко та інші, зазнало політичних репресій у 1930-х рр. через звинувачення у буржуазному націоналізмі, троцькізмі, правому і лівому ухилах та інших відхиленнях від генеральної лінії партії більшовиків та основоположних навчань класиків марксизму-ленінізму, які панувала в СРСР. На зміну цьому, майже повністю знищеному репресіями поколінню вчених-істориків, за винятком деяких, прийшла молода поросль ранньорадянської генерації [1–2], представники якої здобули вищу історичну, педагогічну, економічну, юридичну або іншу освіту в різних освітньо-наукових центрах радянського союзу. До цього першого покоління радянських вчених-істориків Одеси належить і Юхим (Єхіль) Анатолійович (Нафтулович) Шрабштейн (1900–1986), який маючи вищу економічну освіту до лона історичної науки потрапив випадково наприкінці 1920-х рр.

У науковій літературі його повне ім'я репрезентовано як Юхим Анатолійович, але в особистій справі інструктора політичної освіти від 12 листопада 1923 р., що зберігається у фонді Одеської губернської інспектури народної освіти Державного архіву Одеської області (ДАОО) вказано його повне ім'я від народження – Єхіль Нафтулович [3, арк. 262–263]. Отже, зміна повного імені Ю. А. Шрабштейном відбулася у перші роки існування радянської влади, що стало результатом його інтеграції до російськомовного культурного простору, який переважав в Одесі на початку ХХ ст. Юридичний документ, який підтверджував би цю трансформацію на сьогодні нами не виявлено та з великою ймовірністю можемо стверджувати, що він навряд чи існує в природі. Дозволимо собі припустити, що можливість знайти відповідь на питання навіть і коли ця зміна була зроблена, дорівнює нулю. Фактом залишається те, що надалі протягом усього свого життя вчений використав змінений варіант повного імені.

У Ю. А. Шрабштейна доля була непростою, але притаманною більшості людей, яким довелося народитися в Російській імперії та пережити карколомні події першої половини ХХ ст. Суспільно-політичні процеси в УСРР в період 1920-х – 1930-х рр. важко уявити без конкретних історичних постатей. Реконструкція та аналіз їх життєвого шляху, громадсько-політичної і публіцистично-наукової діяльності дає можливість більш деталізовано осмислити історичні події і явища та розкрити зміст і специфіку суспільно-політичних подій, абстрагуватись від притаманних радянській історіографії стереотипів щодо місця і ролі особи в історії та переосмислити минуле через призму об'єктивності, критичного мислення та сучасних наукових підходів.

Життєвий шлях Ю. А. Шрабштейна, його публіцистична і наукова спадщина до цього часу залишаються не вивченими. Хоча його діяльність, без сумніву, заслуговує на спеціальне дослідження, що дозволить показати внесок цієї непересічної особи в громадські й політичні процеси в Одесі в 1920-х – 1930-х рр.

Тому метою даної розвідки є спроба висвітлити громадсько-політичну і наукову діяльність Ю. А. Шрабштейна на тлі історичних подій першої третини ХХ ст., систематизувати його

публіцистичну і наукову спадщини. Аналіз наукової літератури свідчить, що наукова спадщина вченого стала використовуватися дослідниками лише в останнє десятиліття. До цього часу в українській історичній науці не існує спеціального комплексного дослідження, присвяченого його постаті. Перші публікації про нього в сучасній історіографії почали з'являтися у 2010-х рр. Для вирішення поставлених у статті завдань було використано значне коло архівних джерел, які умовно можна поділити на дві підгрупи: архівні документи, що містять основну частину інформації щодо зазначеної проблеми, та матеріали періодичних видань. Головним історичним джерелом, яке стало основою підготовки даного дослідження, є документальні матеріали семи фондів ДАОО. Отже, до наукового обігу вперше введено значний масив архівних документів, які розкривають основні етапи першої половини життєдіяльності Ю. А. Шрабштейна. На сьогоднішній день його творча спадщина не втратила своєї актуальності. Систематизація та аналіз публіцистичних і наукових публікацій надасть можливість більш повно використати їх у дослідженнях з соціального життя населення 1920-х рр., сходознавства, історії, морського транспорту.

Ю. А. Шрабштейн народився 28 (15) червня 1900 р. в багатодітній єврейській сім'ї службовця, який згодом став кустарем. З раннього дитинства він навчався вдома та в єврейських релігійних початкових школах (хедерах). У 1909 р. вступив до міської школи, де навчався до 4 класу, який залишив через скрутне матеріальне становище свого батька. У зв'язку з такою ситуацією почав працювати, як службовець або конторник в різних крамницях і конторах. Одночасно з цим вчився екстерном та 1917 р. вступив до 7 класу Люблінської гімназії, яку згодом було евакуйовано до Одеси, де вона стала 8 гімназією [4, арк. 55, 58]. У 1919 р. закінчив гімназію та вступив до Політехнічного інституту, але не мав змоги там навчатися, тому пішов добровольцем до лав Червоної армії, де служив в якості політбойця, голови політично-освітнього комітету, секретаря редакції [4, арк. 58]. У 1920 р. став членом РКП(б) [3, арк. 262 зв.]. Брав участь у бойових діях на польському фронті, але через хворобу наприкінці 1920 р. залишився на окупованій поляками території. Після одужання

переїхав до Відня, де перебував впродовж 1921–1922 років, а згодом, на початку 1923 р., повернувся до СРСР. З того часу постійно працював в системі масової політично-освітньої роботи (політосвіта) серед дорослого населення для виховання народних мас у дусі марксизму-ленінізму, ознайомлення з ідеями і програмою комуністичної партії та мобілізації їх для виконання конкретних завдань радянської влади. За цей час працював як завідувач клубом, губернським інспектором клубів, інструктором клубної роботи, завідувачем семінару з політосвіти, керівником-методологом, консультантом з методики тощо. Одночасно з виконанням цих обов'язків проводив викладацьку діяльність: з політосвітньої роботи в Одеській радянській партійній школі (1925–1929), Одеському музикально-драматичному інституті; з суспільствознавства на загально-освітніх курсах; з професійного руху в двох школах. Також виконував окремі завдання щодо методики пропаганди з боку Відділу пропаганди та агітації (агітпропу) Одеського окружного комітету КП(б)У та кабінету професійного робітника, де в першому випадку являвся членом методичного бюро, а в другому – членом Президії. Наслідком активної діяльності Ю. А. Шрабштейна в системі масової політосвіти та професійного руху стали публікації статей у профільних журналах [4, арк. 58]. У першому випадку це в журналі Одеської губернської політосвіти «Політосвіта» (дод.: 1–4), стосовно другого – двотижневий журнал Одеської окружної ради професійних спілок «Молот» (дод.: 5–7).

У 1926 р. Ю. А. Шрабштейн закінчив економічний факультет Одеського інституту народного господарства (ОІНГ) [4, арк. 58; 5, арк. 3]. Відразу після закінчення вишу, у травні 1926 р. вступив в аспірантуру секції міжнародного права Науково-дослідної кафедри сучасних правових проблем при ОІНГ [4, арк. 55–56], де його науковим керівником був професор О. Я. Шпаков. Керівник цієї кафедри професор Е. Я. Немировський [6] та ректор ОІНГ Ф. Г. Альохін при вступі молодого науковця до аспірантури надали йому позитивну характеристику: «Тов. Шрабштейн виявив достатню академічну активність, добру підготовку та інтерес до наукових питань, а також здатність і знання чужою мовою» [4, арк. 56–56 зв.]. Відносно

його знань іноземної мови виникає питання, про яку саме мову згадували професори. Бо в «Особистій карточці аспіранта, зареєстрованого Укрнаукою» від 28 травня 1926 р. в графі «Яку чужу мову знаєте й оскільки» Ю. А. Шрабштейн власноруч вказував, що він «добре» знає російську мову, а німецьку мову – «середнє» [4, арк. 57].

На другому році навчання в аспірантурі секції міжнародного права 27 серпня 1927 р. Ю. А. Шрабштейн вирішив змінити вектор своїх наукових досліджень та подав заяву щодо переведення його до секції сходознавства (керівник О. О. Сухов [7–8]) Науково-дослідної кафедри світового господарства при ОІНГ [9, арк. 15]. Скоріш за все це було пов'язано з тим, що 25 червня 1927 р. Ю. А. Шрабштейн став співробітником політично-економічного відділу Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (Одеської філії ВУНАС) [10, с. 6], хоча ще однією причиною могла стати смерть його наукового керівника професора історії права О. Я. Шпакова 7 липня 1927 р. Заява була підписана керівництвом Українського головного управління науковими установами при НКО УСРР (Упрнаука), тому вже 1928/29 академічного року він як аспірант секції сходознавства отримував 60 руб стипендії [11, арк. 3.]. Цього академічного року йому було доручено вивчення теми щодо радянської нафтової справи за матеріалами відповідних виробничих та торговельних організацій [11, арк. 3 зв.]. 15 листопада 1928 р. через скрутне матеріальне становище він надав заяву до Упрнауки з проханням збільшити стипендію до 100 руб [12, арк. 4–4 зв.], але відповіді на це питання з боку центрального керівництва не було. Вказування в заяві факту щодо свого складного матеріального положення виглядає як мінімум дивним, бо в період 1927–1929 рр. він працював економістом у конторі Одеського нафтового заводу [13, арк. 191 зв.].

Незважаючи на існуючі матеріалі труднощі за новим напрямом наукової діяльності Ю. А. Шрабштейн працював активно і плідно та дуже швидко зазнав кар'єрного зростання. Після виступу 16 грудня 1927 р. на засіданні політично-економічного відділу Одеської філії ВУНАС з доповіддю на тему «Огляд взаємин СРСР та Туреччини» [10, с. 13] 25 квітня 1928 р. в статусі

аспіранта його обрали дійсним членом політично-економічного відділу Одеської філії ВУНАС [10, с. 6], 28 жовтня 1928 р. залишаючись аспірантом, але невідомо на підставі чого в статусі доцента став дійсним членом і членом Правління Одеської філії ВУНАС. Зрозуміло, що таке швидке входження у наукове середовище відбулося завдяки його науковому керівнику О. О. Сухову, який був заступником голови Правління філії, головою політично-економічного відділу філії (з 1926 р.) та членом Правління ВУНАС (з 1927 р.) [10, с. 4]. На засіданнях політично-економічного відділу Одеської філії ВУНАС він ще виступив з п'ятьма доповідями: «Транспортна проблема Персії» (11 червня 1928 р.), «Торговельні взаємини СРСР та Персії» (24 лютого 1929 р.), «Перспективи розвитку бавовництва Туркменістану» (21 вересня 1929 р.), «Характеристика дискусії про Персію останнього періоду» (19 січня 1930 р.), «Проблема перської нафти» (11 лютого 1930 р.) [10, с. 14, 16]. Крім того, маючи тільки два роки досвіду наукової діяльності та не маючи наукового ступеня Ю. А. Шрабштейн став одним з п'яти учасників (О. О. Сухов, О. М. Смирнов, М. Ф. Болтенко, Ф. Є. Петрунь) від Одеси (хоча Одеська філія нараховувала понад 60 дійсних членів) на II з'їзді ВУНАС, який проходив 1–6 листопада 1929 р. в Харкові та на якому зібралися провідні вчені-сходознавці СРСР. Для участі у з'їзді він підготував доповідь на тему «Торговельні взаємини СРСР та Персії», з якою вже виступав на засіданні політично-економічного відділу Одеської філії 24 лютого 1929 р. [10, с. 12, 14, 16]. Також у складі лекторської групи Одеської філії ВУНАС проводив науково-популяризаторські лекції з вивчення сходознавства [10, с. 24].

Вже через один рік після переведення до секції сходознавства 1928 р. Ю. А. Шрабштейн опублікував у центральному друкованому органі ВУНАС та Українського науково-дослідного інституту сходознавства (УНДІС) журналі «Східний світ» першу свою статтю щодо сходознавчої теми (дод.: 8). У 1929 р. опублікував другу наукову статтю з історії сходознавства в «Записках Одеського інституту народнього господарства» (дод.: 9). В основу цієї статті лягла доповідь «Торговельні взаємини СРСР та Персії», зачитана на одному із засідань політично-економічного відділу Одеської філії ВУНАС [10, с. 14].

Піком наукової діяльності Ю. А. Шрабштейна у царині сходознавства (через два з половиною роки від часу її зацікавленням) став захист його промоційної праці на тему «Проблема Перської нафти (До питання про економічні позиції англійського імперіалізму в Персії)» 11 лютого 1930 р. на відкритому засіданні секції сходознавства Науково-дослідної кафедри світового господарства при ОІНГ в присутності професорів О. О. Сухова (керівник секції) і Ф. Є. Петруня [14], викладачів ОІНГ І. І. Беляєвича [15] і О. М. Смирнова, аспірантів секції О. М. Леппика і В. М. Маслова. На засіданні було заслухано звіт Ю. А. Шрабштейна про його роботу протягом аспірантського стажу, оцінку професора О. О. Сухова роботи Ю. А. Шрабштейна як аспіранта, оцінку професора О. О. Сухова щодо промоційної праці поданої на захист та відгук професора Ф. Є. Петруня щодо промоційної праці. Останній відмітив, що дане дослідження було проведено в галузі взаємовідносин Туреччини та СРСР, яка була важливим і актуальним питанням для того часу. На підставі вище зазначених фактів професор Ф. Є. Петрунь запропонував подати кандидатуру Ю. А. Шрабштейна до УНДІС, що й було ухвалено [11, арк. 4]. Через певний час його було обрано науковим співробітником УНДІС [10, с. 6].

Наприкінці 1920-х рр. втручання влади у справи науки привело до упокорення і підпорядкування її партійному контролю. Проведені на межі 1920–1930-х рр. численні реорганізації вишів і науково-дослідних установ призвели до їх закриття, зокрема й Одеської філії ВУНАС. Також було реорганізовано ОІНГ, в якому Ю. А. Шрабштейн працював доцентом у 1929–1930 рр. Тому він був змушений перейти на роботу до інших вишів – Одеського інституту інженерів водного транспорту (ОІВТ) і Одеського інституту соціального виховання [13, арк. 191 зв.].

В ОІВТ без наукового ступеня та з одним роком досвіду викладання у виші Ю. А. Шрабштейн отримав посаду професора, а у 1934/35 навчальному році займав посаду завідувача кафедри соціально-економічних дисциплін [16, арк. 32]. В новому для нього за профілем виші йому довелося чергового разу кардинально змінювати напрям своїх наукових інтересів. У 1934/35 навчальному році співробітники кафедри під його керівництвом розробили для Одеського обласного виконавчого

комітету адміністративно-транспортну карту Одеської області. Особисто сам Ю. А. Шрабштейн підготував працю з економічної географії Одеської області [16, арк. 32]. З 15 до 29 вересня 1935 р. перебував у науковому відрядженні в різних містах СРСР з метою збору матеріалу для курсу економічних досліджень [17, арк. 163, 172 зв.]. Його віддану роботу високо відмічало керівництво вишу. 6 листопада 1932 р. на честь XV річниці Жовтневої революції його преміювали грамотою [18, арк. 74 зв., 76], 29 червня 1933 р. разом з 26 колегами його було зараховано до кращих ударників вишу серед наукових працівників [19, арк. 128 зв., 132], у червні 1934 р. преміювали як ударника професорсько-викладацького складу [20, арк. 152]. На початку 1936/37 навчального року положення Ю. А. Шрабштейна погіршилося, його перевели на посаду доцента, а 15 грудня 1936 р. було звільнено з ОІВТ. Підставою для звільнення стало те, що з початку 1935/36 навчального року за дозволом адміністрації ОІВТ він почав працювати за сумісництвом в Одеському державному університеті, але без дозволу почав також працювати в третьому виші, що було порушенням договору з ОІВТ [21, арк. 88].

Подальшу долю Ю. А. Шрабштейна на сьогодні встановити ще не вдалося. Нам тільки відомо, що 1946 р. в Університеті марксизму-ленінізму при Одеському будинку вчених читав курс історії міжнародних відносин та зовнішньої політики [22], а 1965 р. в науково-технічному збірнику Управління навчальних закладів Міністерства морського флоту СРСР «Экономика и эксплуатация морского транспорта» опублікував статтю (дод.: 10), про що було повідомлено в розділі «Загальні питання транспорту» в друкованому органі державної бібліографії СРСР «Летопись журнальных статей» [23].

Зрозуміло, що в умовах диктату однопартійної системи, нероздільного панування комуністичної ідеології та нетерпимості до інакодумства Ю. А. Шрабштейн був змушений трактувати багато питань наукових досліджень виключно у дозволених політичною цензурою рамках, тому з різних, суто суб'єктивних причин, був змушений змінювати сфери інтелектуальної діяльності. Незважаючи на зіг'яги долі, він користувався заслуженим авторитетом серед колег.

Додаток

Реєстр виявлених публікацій Ю. А. Шрабштейна

1. Шрабштейн. Клубы Ленинского района (Некоторые предварительные итоги). *Політосвіта*. 1925. Ч. 1. С. 37–38.
2. Шрабштейн. Живое кино. *Політосвіта*. 1925. Ч. 1. С. 40–42.
3. Шрабштейн. Правління робітничих клубів та його комісії. *Політосвіта*. 1925. Ч. 2–3. С. 58–60.
4. Шрабштейн. Положення про Правління робітничого клубу й про комісії цього правління. *Політосвіта*. 1925. Ч. 2–3. С. 60–62.
5. Шрабштейн Е. Комната отдыха в клубе. *Молот*. 1926. № 3 (15). С. 6.
6. Шрабштейн Е. «За» и «против» художественных кружков (в порядке обсуждения). *Молот*. 1926. № 10 (22). С. 6–7.
7. Шрабштейн Е. «Мендель Маранц – завклубом» (Юмореска). *Молот*. 1926. № 12 (24). С. 5.
8. Шрабштейн Е. Будівництво Трансперської залізниці. *Східний світ*. 1928. № 6. С. 113–135.
9. Шрабштейн Е. Торговельні взаємини СРСР та Персії (Спроба аналізу їх розвитку та стану). *Господарство та право / Записки Одеського інституту народного господарства*. 1929. Т. II. С. 113–130.
10. Ананьина В. З., Слапак М. М., Шрабштейн Е. А. К вопросу о задачах и путях совершенствования перевозок и перегрузок химических грузов. *Экономика и эксплуатация морского транспорта*. 1965. Вып. 2. С. 10–19.

Джерела та література:

1. Левченко В. В. «Пролетарсько-революційна» автобіографія – записка приналежності до «ранньорадянської» генерації вчених (на прикладі наукового співтовариства гуманітаріїв Одеси). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2019. Вип. 29. С. 74–89.
2. Левченко В. В. Генерації одеських вчених-істориків 1920–1944 рр.: ідентифікація, склад, особливості. *Сугдейський збірник*. 2019. Вип. 2 (VIII). С. 404–427.
3. ДАОО. Ф. Р–150. Оп. 1. Спр. 202. 267 арк.

4. ДАОО. Ф. Р–39. Оп. 1. Спр. 172. 77 арк.
5. ДАОО. Ф. Р–129. Оп. 1. Спр. 2296. 3 арк.
6. Левченко В. В., Чабанюк Ю. К. З історії життя одеського правознавця Е. Я. Немировського. *Академічна й університетська наука: результати та перспективи* : збірник наукових праць XVI Міжнародної науково-практичної конференції, 12–13 грудня 2023 року. Полтава : Полтавська політехніка 2023. С. 50–52.
7. Левченко В. В., Петровський Е. П. Штрихи до біографії професора О. О. Сухова (до 70-річчя з часів трагічних подій). *Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах*. 2008. Вып. 6. С. 207–226.
8. Левченко В. В., Петровський Е. П. Сухов Олександр Опанасович. 1881–1944. Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). Одеса : Друкарський дім, 2009. С. 391–394.
9. ДАОО. Ф. Р–39. Оп. 1. Спр. 56. 241 арк.
10. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Одеська філія. 1926–1930. Одеса, 1930. 26 с.
11. ДАОО. Ф. Р–39. Оп. 1. Спр. 58. 3 арк.
12. ДАОО. Ф. Р–39. Оп. 1. Спр. 82. 4 арк.
13. ДАОО. Ф. Р–1647. Оп. 1. Спр. 35. 196 арк.
14. Левченко В. В., Мурашко О. С. Федір Євстафійович Петрунь (1894–1963): відомі та невідомі сторінки біографії (до 60-х роковин та 130-ї річниці). *Бібліотечний Меркурій*. 2023. Вип. 2 (30). С. 17–36.
15. Левченко В. В. Науково-педагогічна та організаційна діяльність сходознавця І. І. Белякевича (1925–1978). *Сходознавство*. 2023. № 92. С. 225–268.
16. ДАОО. Ф. Р–5397. Оп. 4. Спр. 2. 57 арк.
17. ДАОО. Ф. Р–5397. Оп. 10. Спр. 13. 232 арк.
18. ДАОО. Ф. Р–5397. Оп. 10. Спр. 4. 117 арк.
19. ДАОО. Ф. Р–5397. Оп. 10. Спр. 8. 211 арк.
20. ДАОО. Ф. Р–5397. Оп. 10. Спр. 9. 188 арк.
21. ДАОО. Ф. Р–5397. Оп. 10. Спр. 19. 209 арк.
22. Саржевская П. В. В Университете марксизма-ленинизма при Доме ученых. *Большевицкое знамя*. 1946. 24 апреля. № 84. С. 4.
23. *Летопись журнальных статей*. 1966. № 21. С. 99.

В. О. ДОПІЛКА

канд. юр. наук, доц.

Одеський національний морський університет (Україна)

ORCID: 0000-0003-2159-6387

РОЗВИТОК МИТНОГО ПРАВА В ПРИЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ: ВІД ІМПЕРІЙ ДО СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Причорноморський регіон протягом тисячоліть був одним із ключових центрів міжнародної торгівлі, де перетиналися економічні інтереси Сходу та Заходу. Через Чорне море проходили торговельні шляхи Візантії, Османської імперії, Російської імперії, згодом – СРСР і незалежної держави. Кожна з цих епох наклала свій відбиток на розвиток митного права, яке завжди було інструментом не лише регулювання торгівлі, а й політичного впливу.

1. Митне право в добу імперій.

У часи Османської та Російської імперій митна політика використовувалася як засіб контролю над торгівлею в портах Чорного моря.

В Османській імперії митна політика будувалася на принципі ілтизаму (від араб. *iltizām* – «зобов’язання»), тобто системі митних оподаткування, коли держава передавала право на збирання податків і мит приватним особам або групам (орендарям).

Суть системи полягала в тому, що орендар (так званий мультезим) вносив у державну казну заздалегідь обумовлену суму, а натомість отримував право стягувати податки та мита у певному регіоні чи порту.

- Для султана та держави це було вигідно, адже гарантувало стабільні надходження до бюджету без необхідності витрачати ресурси на організацію податкової адміністрації.

- Для приватних осіб це було прибутковим бізнесом, оскільки вони могли стягувати з торговців та купців значно більші суми, ніж віддали державі.

Проте така система мала і негативні наслідки:

1. Зловживання владою: мультезими часто встановлювали надмірні мита, що призводило до зубожіння купців та гальмування торгівлі.

2. Корупція: частина коштів осідала в кишенях орендарів і чиновників, минаючи державну казну.

3. Нестабільність торгівлі: через свавілля у визначенні ставок мит купці намагалися обходити офіційні порти, що сприяло розвитку контрабанди.

4. Політичний аспект: султани нерідко віддавали митні округи наблизеним особам або військовим командирам як винагороду за службу, що підривало принципи справедливості у господарському управлінні.

Особливо актуально це було у Причорноморському регіоні, де Османська імперія мала контроль над ключовими торговими центрами – Кафою (сучасна Феодосія), Очаковом, Варною, Константинополем. Тут ілтизами стосувалися не лише сухопутних зборів, а й портових мит за вантажні операції, перевезення зерна, вина, солі, худоби.

Таким чином, система ілтизаму дозволяла султанові забезпечувати регулярні надходження до бюджету, але одночасно підривала ефективність і справедливість митної політики, що згодом стало однією з причин занепаду фінансової системи Османської імперії.

Після приєднання Криму та Північного Причорномор'я до Російської імперії у другій половині XVIII ст. виникла потреба у створенні ефективної митної системи. Торговельні порти Чорного моря почали відігравати важливу роль у зовнішньоекономічній діяльності імперії, особливо для експорту зерна, вина, тютюну та солі [1, с. 84].

Одним із найяскравіших прикладів митної політики було запровадження у 1817 р. режиму порто-франко в Одесі. Це означало, що товари, які завозилися до порту Одеси, звільнялися від сплати ввізного мита. Така пільга мала на меті стимулювати розвиток торгівлі й перетворити місто на великий міжнародний торговий центр. Результати не забарилися: Одеса стала четвертим за значенням портом Російської імперії та центром експорту зерна до Європи.

Водночас загальна митна політика імперії мала протекціоністський характер. Тарифи встановлювалися таким чином, щоб захищати внутрішнє виробництво від конкуренції імпортованих товарів. Митні органи Причорномор'я (Одеса, Миколаїв, Севастополь) були не лише торговими центрами, а й інструментами реалізації державної економічної політики.

Однак практика порто-франко у середині XIX ст. призвела до зростання контрабанди, адже пільговий режим використовували для нелегального вивезення товарів вглиб імперії. У 1859 р. режим було скасовано, що засвідчило обмеженість використання таких митних експериментів у централізованій імперській системі.

2. Тоталітаризм і митне право.

У радянський період (1922–1991 рр.) митне право набуло зовсім іншого змісту. На відміну від імперського періоду, де воно мало економічний характер, у СРСР митна служба стала інструментом політичного контролю.

Основні особливості:

- Державна монополія на зовнішню торгівлю: приватні особи й підприємці були повністю усунені від зовнішньоекономічної діяльності. Усі операції здійснювалися через державні органи й підприємства.

- Митні органи як каральний інструмент: головним завданням було не стягнення мита, а боротьба з контрабандою, шпигунством та «нелегальним вивезенням» стратегічних ресурсів і культурних цінностей.

- Причорноморські порти під контролем спецслужб: Одеса, Іллічівськ, Батумі та інші великі порти працювали під суворим наглядом КДБ, що обмежувало доступ іноземних суден і екіпажів.

- Уніфікація митного законодавства: митні норми діяли на всій території СРСР однаково, а будь-які місцеві ініціативи були виключені.

Таким чином, митне право радянського типу мало репресивний і закритий характер, воно не сприяло розвитку торгівлі, а виконувало переважно функції державної безпеки. Це різко контрастувало з демократичними країнами, де мито було економічним інструментом інтеграції у світову економіку.

3. Митне право незалежної України: від 1991 р. до сьогодні.

З проголошенням незалежності Україна отримала можливість самостійно визначати власну митну політику та формувати законодавство у сфері митної справи. Це стало важливим елементом державного суверенітету та економічної безпеки.

1-й етап: створення основ митної системи (1991–1996 рр.).

- У 1991 р. утворено Державний митний комітет України – центральний орган виконавчої влади у сфері митної справи.

- У 1991–1992 рр. ухвалено перший Митний кодекс України, що заклав фундаментальні принципи: поняття митного кордону, єдиного митного тарифу, видів митних платежів.

- На практиці цей період характеризувався інституційним становленням митної служби, створенням митниць і митних постів, зокрема в портових містах Причорномор'я.

2-й етап: розвиток і міжнародна інтеграція (1996–2001 рр.)

- Конституція України 1996 р. визначила, що засади митної справи встановлюються виключно законами України. [4]

- Україна приєдналася до ряду міжнародних угод, у тому числі до Кіотської конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур [6].

- У Причорноморських портах (Одеса, Іллічівськ, Миколаїв) почали впроваджуватися сучасні технології митного контролю, хоча проблеми контрабанди залишалися значними.

3-й етап: новий Митний кодекс і систематизація законодавства (2002–2011 рр.)

- У 2002 р. ухвалено новий Митний кодекс України, який набрав чинності 1 січня 2004 р. [3, с. 34]

- Кодекс упорядкував митні процедури, передбачив нові види митного контролю, а також розширив механізми боротьби з контрабандою. [2, с. 47]

- З'явилася тенденція до поступової гармонізації законодавства з нормами ЄС, особливо після підписання низки угод про співпрацю з Європейським Союзом.

4-й етап: євроінтеграційний курс (2012 р. – дотепер).

- У 2012 р. набув чинності чинний сьогодні Митний кодекс України, максимально наближений до європейського законодавства. [5] Він закріпив принципи прозорості, спрощення митних процедур, електронного декларування.

- Після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (2014 р.) митне право стало важливим елементом імплементації європейських стандартів [7].

- З 2016 р. Україна почала впроваджувати митну реформу, яка передбачає автоматизацію митних процесів, зменшення корупційних ризиків, розвиток інституту авторизованих економічних операторів (АЕО).

- У зв'язку з війною 2022 р. та блокадою частини портів Чорного моря митна політика набула ще більшого значення для економічної безпеки, контролю міжнародної допомоги та транзитних перевезень.

Розвиток митного права незалежної України пройшов чотири ключові етапи – від створення основ у 1991 р. до сучасної євроінтеграції. Якщо в перші роки головною метою було формування митних інституцій і забезпечення контролю за зовнішньоекономічною діяльністю, то сьогодні акцент робиться на спрощенні процедур, гармонізації з європейським правом і посиленні прозорості митної системи.

Митне право України, зокрема в Причорноморському регіоні, нині виконує не лише фіскальну функцію, але й завдання економічної безпеки, інтеграції у міжнародні економічні структури та захисту національних інтересів.

Висновки.

Історія розвитку митного права Причорноморського регіону відображає зміну політичних режимів і трансформацію функцій держави.

- Османська імперія використовувала мита як інструмент поповнення казни через систему ілтизаму.

- Російська імперія застосовувала протекціонізм, але експеримент із порто-франко виявився обмеженим.

- СРСР перетворив митне право на каральний механізм контролю за суспільством і зовнішньою торгівлею.

- Незалежна Україна вибудувала власну систему митного права, яка нині орієнтована на євроінтеграцію, прозорість і відповідність міжнародним стандартам.

Митне право з фіскального та карального інструменту трансформувалося у механізм інтеграції, безпеки й розвитку

міжнародної торгівлі, що особливо актуально для держав Причорноморського регіону.

Джерела та література:

1. Kireyev A. Black Sea Ports and Customs Regulation in the Russian Empire / A. Kireyev. *Journal of Maritime History*. 2017. Vol. 29 (2). P. 77–92.
2. Гуржій А. М. Митне право в системі національної безпеки України / А. М. Гуржій. *Вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2020. № 3. С. 45–53.
3. Колосов О. В. Митне право України : підручник / О. В. Колосов. К. : Юрінком Інтер, 2020. 448 с.
4. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Митний кодекс України : Закон України від 13 берез. 2012 р. № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44–45; № 46–47; № 48. Ст. 552.
6. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16 квіт. 1991 р. № 959-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 29. Ст. 377.
7. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 27 черв. 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011

GEORGE ENACHE

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
“Dunărea de Jos” University of Galați (Romania)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9389-993X>*

PATRIARCH NICODIM MUNTEANU'S ATTITUDE TOWARDS THE ESTABLISHMENT OF THE COMMUNIST REGIME IN ROMANIA (1944–1948)

Nicodim Munteanu was the second patriarch of the Romanian Orthodox Church. He was born in 1864 into a peasant family in Moldova. After graduating from theological seminary, he studied at the Kiev Theological Academy from 1890 to 1895. Upon his return to Romania, he became a monk at the great Neamț Monastery (from 1923 to 1935, he was the abbot of this monastery). In 1935, Nicodim was elected Metropolitan of Moldavia, and in 1939, he was elected Patriarch of Romania. Nicodim Munteanu died on February 27, 1948. The period during which Nicodim led the Romanian Orthodox Church was short, but during this time Romania experienced no less than four different political regimes: the monarchical regime of Carol II, the National Legionary regime, the Antonescu dictatorship, and the dawn of communist totalitarianism. Of all these, the most difficult trial was that of the last years of his life, when the atheist communists were increasingly establishing their authority over Romania, and a man who was almost dying had to face an overwhelming force.

The Orthodox Church after August 23, 1944

In the particularly difficult historical conditions of 1939–1944, Patriarch Nicodim attempted to pursue a policy of balance whereby, on the one hand, he avoided conflict between the Church and the state but, on the other hand, he maintained the Church as a separate entity, without it becoming an appendage of another institution. This prudent policy of the patriarch was not to the liking of many, and for this reason, Nicodim was not very popular among his contemporaries.

However, Nicodim patiently endured all the pressure and managed to impose many of his views, succeeding in navigating between the various ecclesiastical and political camps by cultivating in an exemplary manner the image of a patriarch in his old age, worthy of respect. For this reason, all attempts to replace him or sideline him were doomed to failure.

When the events of August 23, 1944, took place in Romania (when Romania renounced its alliance with Nazi Germany and moved closer to the three great Allied powers), the Romanian Orthodox Church felt the need to clarify its position on the new situation, through telegrams sent by Patriarch Nicodim to King Michael and Prime Minister Constantin Sănătescu on August 24, 1944, as well as through the "Pastoral Letter on the occasion of the conclusion of the armistice between Romania and the Great Allies on August 23, 1944." These messages expressed the idea that, in the future, Romanian society would be more democratic and fairer, and that civil liberties would be protected more vigorously. Such a message, coming from a religious denomination, was very natural in those historical circumstances, when the choice between totalitarianism and democracy was acute and Romania had just chosen the camp that claimed that one of its major objectives was the establishment of democratic values.

Unfortunately, Romania had to deal more with that ally (the Soviet Union) which had claimed to be on the side of democracy only for tactical reasons, while in reality wanting to export its own totalitarian socio-political model. Despite the efforts and sacrifices made for the Allied cause, Romania was considered until the end to be a former enemy state that had to be cleansed of elements of the old pro-Nazi regime. The Soviets took care of this, stating through their representatives in Bucharest that they supported the establishment of a genuine democracy. However, the Soviets' understanding of democracy was profoundly original.

For this reason, the period between 1944 and 1947 was schizophrenic in terms of public discourse. The communists and their allies, on the one hand, sought to impose a totalitarian regime, but denied this in public speeches, while the anti-communist forces knew very well what was about to happen, but could not do much due to the inability of the Western allies to intervene effectively

in Romania. The Romanian Orthodox Church was caught in the middle, with both sides fighting to win it over to their side. The reason? The Church's enormous influence among the masses.

The Dilemmas of a Patriarch

In these circumstances, when the Church had become a key stake for political parties in their struggle for power, Patriarch Nicodim continued to pursue the same cautious, balanced policy, trying to avoid the Church's involvement in political disputes that could compromise it. This dissatisfied those in the Church who would have liked to see active involvement in anti-communist actions, but Patriarch Nicodim knew very well that the Romanian Orthodox Church, through its involvement in missionary activities east of the Dniester (Transnistria, between 1941 and 1944), was extremely vulnerable to the Soviet occupation authorities, who were just waiting to strike mercilessly. In fact, shortly after the Soviets succeeded in imposing the first pro-communist government, with Petru Groza as prime minister, measures were adopted to purge or punish those who, in one way or another, had supported the Antonescu regime. Among them were to be many priests.

However, as a sign of "goodwill" towards the Church, the new government created the Ministry of Cults, headed by the collaborator priest Constantin Burducea. He had a clear mission: to do everything possible to win over the clergy to the regime, using both threats and promises. The Patriarch was present at the inauguration of the new minister, on which occasion he suggested that he should not act like other ministers who "interfered in its (the Church's) affairs and always kicked the fence of the Church, which caused suffering to both the state and the Church."

There were two reasons that made Nicodim accept to attend Burducea's inauguration: the fact that the king himself had appointed Petru Groza as prime minister, and the new government had promised that church properties would not be subject to agrarian reform. However, his real feelings about the new political situation in Romania had been clearly expressed in February 1945, when he refused to take part in the inauguration of the new patriarch of Moscow. At that time, the conflict between the democratic forces in Romania and the pro-communist forces had reached its peak, and a trip by the Romanian

patriarch to Moscow would have sent a signal that could be interpreted in favor of the pro-communist forces. However, in the first months of Petru Groza's government, it seemed that a *modus vivendi* could be reached between the Church and the new political power, as expressed in the dialogue between the two parties during the Holy Synod of July 30, 1945, when a number of patrimonial issues were settled, as well as the issue of purges within the Church. Synod on July 30, 1945, when a series of patrimonial issues were settled, as well as the question of purges within the Church. Numerous clergymen believed that the king's attitude would ultimately bear fruit and that the Groza government would eventually be removed. Unfortunately, the Western allies thought otherwise. The priest and the king

The Patriarch and the King

Throughout this conflict, the patriarch stood by King Michael, as the only legitimate source of power in those years. The king was well aware of this and, not coincidentally, decorated the patriarch with the Grand Cross of Romania on July 8, 1945. It was a sign of recognition, but also of encouragement to continue the fight, addressed to an increasingly elderly and sick man, who was forced to spend more and more time resting at the Neamț monastery and who, personally, wanted to give up the burden of the archbishopric. Many of the patriarchal duties had already been delegated to other people (Bishops Iosif Gafton, Pavel Șerpe, and Atanasie Dincă), and Nicodim thought that it might be possible to quickly bring a young bishop to the patriarchal throne, one who would have more energy in the difficult struggle that lay ahead. However, neither the pro-communist forces, which did not yet have people in the Church, nor their opponents, who feared government interference in the elections, believed that it was the right time for patriarchal elections. For this reason, Nicodim made superhuman efforts to continue to represent the Church and defend it from intrusions.

The patriarch's "inappropriate" attitude towards the pro-communist forces resulted in a widespread smear campaign, in which the old bishop was accused of immoral conduct. The main goal was for Nicodim to participate in a congress of "democratic" priests, conceived by the government to counteract the effects of the royal strike.

Between Rome and Moscow

Given the increasingly complicated political and ecclesiastical situation, Patriarch Nicodim finally attended the congress, where he only gave a formal speech at the opening, without taking part in the rest of the proceedings, which considerably reduced the expected impact on the clergy. Furthermore, in January 1946, an event took place that was widely commented on by the public. This was a diplomatic lunch hosted by the Papal Nuncio, Monsignor Andrea Cassulo, which Patriarch Nicodim also attended: "During this diplomatic lunch, according to the press at the time, there was an interesting exchange of greetings between the two churches. This was the first time that the Holy Father addressed the head of the Romanian Orthodox Church directly, giving a common struggle content to the brotherhood between the spiritual leaders of the faithful of two great churches of the world." Contacts between the two sides continued, suggesting to many the idea of an alliance between the two churches against communism. Unfortunately, historical conflicts prevented concrete action from being taken.

Even though everything died down early on, rumors about this made the communist leaders push Patriarch Nicodim even harder to visit Moscow. As the "royal strike" had been resolved in their favor and the elections, scheduled for November 1946, were approaching, the communists insisted that this visit take place at any cost, so that it could be used as a tool in the electoral battle. Well aware of this, Patriarch Nicodim postponed the trip as long as he could, citing health reasons. The government responded with a bill to retire the clergy, which would have effectively decapitated the Synod of the Orthodox Church. Under these circumstances, it was considered better for the patriarch to make the trip after all, even though his health was still poor.

There was immense agitation surrounding this visit, which took place in October 1946, on the part of politicians, but also on the part of those in the Church who were interested in the patriarchal succession. There was a real struggle over who would be part of the delegation, because it was mistakenly believed that the Patriarch of Moscow would have a say in the ecclesiastical elections in Romania. Cynically, one aspirant to the patriarchal dignity expressed himself thus: "In any case, the Patriarch of Moscow is not coming in good

health. Maybe he'll come feet first." In other words, given his illness and old age, Nicodim would not survive the long journey, and it was possible that someone else would return from Moscow as patriarch.

However, Nicodim successfully resisted all efforts, behaving with dignity during his visit to Moscow and arousing the dissatisfaction of the communist agents in the delegation. Although the visit itself had no concrete effects, the Groza government did everything possible to exploit it for electoral purposes. Communist officials accompanied the patriarch on his departure and welcomed him on his arrival, as was the procedure in the interwar period, as a sign that nothing had changed in state-church relations. Moreover, Gheorghe Gheorghiu-Dej himself came out personally and thanked the patriarch for agreeing to go to Moscow, while assuring him that the communist forces did not intend to impose atheism on Romanian society: "There can be no question of separating the Church from the State," said the communist leader.

1947 – the Communist Assault on the Orthodox Church

Obviously, no one believed these speeches, and the communists were ultimately forced to resort to fraud to win. However, although rigged, the election results were recognized by the international community, and the communists, once formally legitimized in power, moved without hesitation to the complete communization of Romania.

Among their objectives was control over religious denominations. Law 166 of May 1947 provided for the automatic retirement of bishops who reached the age of 70. Article 8 stipulated that "clergy may be allowed to remain in office beyond the age of 70 by a decision of the Council of Ministers, based on a proposal from the Ministry of Religious Denominations." These provisions raised major problems for the legislator, as they introduced a right of disposal in the internal affairs of the Church, which was in flagrant contradiction with the Constitution and with the Law and Statute of Organization of the Romanian Orthodox Church of 1925.

In order to formally comply with the legal provisions, the draft law was submitted to the Holy Synod for approval. Fully understanding the consequences of this law for the Church (the elimination of hierarchs who were inconvenient for the communist regime), Nicodim

strongly opposed its adoption, as is clear from a letter addressed to King Michael in March 1947: "The retirement of hierarchs does not exist in any country in the world. Nowhere are hierarchs retired for any reason whatsoever. In the event of illness or disability of any kind, archbishops are given vicars everywhere, as is the case in our Romanian tradition and laws [...] This law is not permitted by either the Constitution of the Church (canons) or the Constitution of the Kingdom of Romania. According to these two fundamental laws, no one can remove bishops from their seats, not even death. Not even God, for bishops are buried in their seats, and thus they are laid to rest, sitting on their seats [...] Such a law would mock our Church, Romania, and the government itself."

Faced with this opposition, the government proceeded to do what it knew best: pressure, blackmail, and smear campaigns, which affected a number of hierarchs. In the end, the laws were adopted, with some amendments, but the government's goal of penetrating the Church's decision-making structures was achieved.

The Meaning of Patriarch Nicodim's life

The enormous pressure to which the patriarch was subjected aggravated his illness, and in June he was on the verge of death. Exhausted, he submitted his resignation to the king on October 3, 1947. The resignation was rejected by the king, who wrote to him: "Your Holiness's presence at the head of the Church is of the utmost benefit, so I consider it best that you remain Patriarch of Romania for the good and joy of all." The elderly Nicodim agreed to carry his cross to the end and remain at the head of the Church as a symbol. As his health was deteriorating, he was brought from Neamț to Bucharest. At the end of December 1947, he learned of the king's abdication at the patriarchal palace. Then the old patriarch said, "If he is gone, I have no purpose anymore."

It would not be long before the sad event of the patriarch's death took place on Friday, February 27, 1948, at 5:45 p.m. The fatal blow was pneumonia, which he contracted during his last trip to Curtea de Argeș in a desperate attempt to show that he was still active. The funeral of His Holiness Nicodim took place on March 4. Only the Ecumenical Patriarchate and the Russian and Bulgarian Orthodox

Churches sent representatives to the event, the highest-ranking being Moscow's envoy, Archbishop Elefterie of Prague. In contrast, an impressive delegation of politicians attended, whose list is worth mentioning: Constantin Parhon, Mihail Sadoveanu, Ștefan Voitec, and Ioan Niculi, members of the High Presidium of the Romanian People's Republic, Prime Minister Petru Groza, and Ministers Traian Săvulescu, Gh. Gheorghiu Dej, Teohari Georgescu, Tudor Ionescu, Emil Bodnăraș, Octav Livizeanu, Stanciu Stoian, Romulus Zăroni, Teodor Iordăchescu, Florica Bagdasar, and other state dignitaries. Photographs taken during the ceremonies are a rarity in the communist world, depicting representatives of the "people's democracy" sitting and listening to the funeral service for Patriarch Nicodim in the patriarchal cathedral, with lit candles in their hands. It was, in fact, a new opportunity to deny the religious persecutions that were beginning to manifest themselves with force.

However, even if the dignitaries were hypocritical, the funeral speeches contained appreciations that Patriarch Nicodim fully deserved. Even his enemies had to acknowledge the value of the man who "was and remained, throughout his long life, a peasant and a monk."

References:

1. *Biserica Ortodoxă Rusă și Războiul pentru apărarea patriei*. București, 1950.
2. *Culte religioase în Republica Populară Română*. București, 1949.
3. *România. Viața politică în documente. 1946*. București, 1996.
4. Aron, Gelu, Patriarhul Nicodim Munteanu, Editura Arhiepiscopiei Dunării de Jos. Galați, 2019.
5. Buchet Constantin. *Bisericile naționale și procesul de comunizare în Europa de Est, 1944–1947*. "Arhivele Totalitarismului", anul VI, nr. 18, 1 / 1998. Pp. 21–37.
6. Cioroianu Adrian. "Secera, ciocanul și crucea. Biserica Ortodoxă Română în anul 1945", in *Focul ascuns în piatră. Despre istorie, memorie și alte vanități contemporane*. Editura Polirom. Iași, 2002. Pp. 287–318.
7. Enache George. Adrian Nicolae Petcu, "Biserica Ortodoxă Română și Securitatea. Note de lectură", in *Totalitarism și rezistență, teroare și represiune în România comunistă*. București, 2001. Pp. 108–136.
8. Enache George. *Amestecul puterii politice în alegerea ierarhilor Bisericii Ortodoxe Române*, "Arhivele Totalitarismului", nr. 1–2/2004. Pp. 7 – 33.
9. Enache George. *Ortodoxie și putere politică în România contemporană*, Editura Nemira. București, 2005.

10. Groza Petru. *Adio lumii vechi! Memorii*. București, 2003.
11. Iacob Lazăr. Biserica și transformările sociale, în "BOR", an LXIII (1945), nr. 7–8, iulie – august. Pp. 302–318.
12. Iosif al Argeșului. *Ce-am văzut în biserica ortodoxă din Rusia Sovietică*, "Legea românească", XXV, 5, Oradea, 1 martie 1945. Pp. 31–32
13. Leu Corneliu. *Cartea episcopilor cruciați*, Editura Realitatea, București, 2001.
14. Ministerul Afacerilor Externe, România – Vatican. *Relații diplomatice*. Vol. I, 1920 – 1950, Editura Enciclopedică, București.
15. Onișoru Gheorghe. *Atitudini politice ale clerului din România 1944–1948*, "Arhivele totalitarismului", anul V, nr. 15–16, nr. 2–3/1997, p. 45–53.
16. Păcurariu, Mircea, *Dicționarul teologilor români*, Editura Enciclopedică, București, 2002.
17. Păiușan, Cristina, Radu Ciuceanu, *Biserica Ortodoxă Română sub regimul comunist*, vol. I, 1945 – 1958, București, 2001.
18. Petrescu – Zoița N. D., Clerul și politica, în "Dreptatea nouă", an I, nr. 60, vineri, 31 august 1945.
19. Tomescu Constantin C. *Jurnal din viața mea*. Editura Cartdidact. Chisinau, 2019.
20. Vasile, Cristian, „Atitudini ale clericilor ortodocși și catolici față de URSS și față de regimul de tip sovietic (1944 – 1948)”, în *Biserică, putere, societate. Studii și documente (sub redacția lect. univ. Ovidiu Bozgan)*, București, 2001, pp. 155–181.
21. Vasile, Cristian, *Istoria Bisericii Greco-catolice sub regimul comunist – 1945–1989. Documente și mărturii*, prefață de Marius Oprea, Editura Polirom. Iași, 2003.
22. Velicu Dudu. *Biserica Ortodoxă în anii regimului comunist. Însemnări zilnice. II. 1948–1959*. București, 2005.
23. Velicu Dudu. *Biserica Ortodoxă în perioada sovietizării României. Însemnări zilnice. I. 1945–1947*. București, 2004.

В. А. ЗОЛОТАРЬОВ

канд. техн. наук, доц.

Харківський національний університет радіоелектроніки (Україна)

ORCID: 0000-0002-6214-755X

О. Г. БАЖАН

канд. іст. наук, доц.

Інститут історії України НАН України (м. Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-2328-4512

РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ НА ОДЕЩИНІ У 1932–1938 РОКАХ: ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА, КЕРІВНИЙ СКЛАД, НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Після утворення Одеської області наприкінці лютого 1932 року було сформовано обласний відділ ДПУ на базі V-го (Одеського) оперативного сектора. У 1934 році радянські органи безпеки зазначали чергової реорганізації. На підставі постанови Центрального Виконавчого Комітету СРСР від 10 липня 1934 року запрацював Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР. Нове відомство мало опікуватися забезпеченням революційного порядку та державної безпеки; охороною громадської (соціалістичної) власності; вести акти громадянського стану (запис народження, смерті, шлюбу та розлучень); забезпечувати охорону кордонів держави. У складі НКВС СРСР утворювалися: Головне управління державної безпеки (ГУДБ); Головне управління робітничо-селянської міліції (ГУРСМ); Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони (ГУПВО); Головне управління виправно-трудова таборів і трудових поселень (ГУТАБ); Відділ актів громадянського стану (ВАГС); Адміністративно-господарче управління (АГУ).

В Україні НКВС було створено постановою Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету від 11 липня

1934 року [3, с. 205]. Того ж дня у наказі НКВС УСРР № 1 Всеволод Аполлонович Балицький (1892–1937) інформував особовий склад про те, що він приступив до обов'язків наркома внутрішніх справ [3, с. 147–148]. За три дні В. Балицький був затверджений на посаді відповідною постановою політбюро ЦК КП(б) (ухвалена опитуванням членів політбюро 11 липня) [1, ф. 1, оп. 1, спр. 340, арк. 4].

Наказом НКВС УСРР № 2 від 11 липня 1934 року В. А. Балицький призначив на посадах начальників Управлінь НКВС (УНКВС) 7 українських областей та Молдавської автономної СРСР (АМСРР). Всі новопризначені, у тому числі і начальник УНКВС по Одеській області Фома Акимович Леонюк (1888–1938), були колишніми начальниками колишніх обласних відділів ДПУ УСРР.

20 липня 1934 року наказом НКВС УСРР № 17 було здійснено перепризначення колишніх заступників начальників обласних відділів ДПУ, начальників відділів обласних відділів ДПУ та їх помічників; начальників територіальних відділів ДПУ УСРР та начальників Особливих відділів (ОВ) військових з'єднань на ті ж самі посади, але вже обласних УНКВС. Про чисту формальність цих кадрових перепризначень територіальних начальників свідчить і той факт, що постановами політбюро ЦК КП(б)У вони не затверджувалися.

Із призначенням наркомом внутрішніх справ СРСР Миколи Івановича Єжова (1895–1940) структура ГУДБ НКВС СРСР була істотно реорганізована. Наказом НКВС СРСР № 00383 від 28 листопада 1936 року були проведені такі заходи: економічний відділ був розформований; оперативний відділ поділений на два відділи: відділ з охорони членів уряду та дипломатичних корпусів та Оперативний відділ; утворений контррозвідальний відділ (на базі частини особливого відділу та розформованого апарату економічного відділу); створений тюремний відділ; транспортний відділ був перейменований у відділ транспорту та зв'язку.

У НКВС УСРР «єжовська реорганізація» мала певні особливості. По-перше, був розформований іноземний відділ, а його особовий склад був переведений до новоствореного контррозвідального відділу. По-друге, тюремний відділ створений не був, а його функції продовжувало виконувати Управління

місць ув'язнення (в обласних УНКВС – відділи місць ув'язнення). По-третє, відділ охорони був створений лише в республіканському апараті, а в обласних УНКВС охорону партійної та радянської еліти продовжували здійснювати оперативні відділи. 25 грудня 1936 року наказом НКВС СРСР № 00411 відділам ГУДБ НКВС з метою конспірації були надані номери: 1-й відділ – відділ охорони; 2-й відділ – оперативний відділ; 3-й відділ – контррозвідувальний відділ; 4-й відділ – секретно-політичний відділ; 5-й відділ – особливий відділ; 6-й відділ – відділ транспорту та зв'язку; 7-й відділ – іноземний відділ; 8-й відділ – обліково-реєстраційний відділ; 9-й відділ – спеціальний відділ; 10-й відділ – тюремний відділ. В Україні відповідна нумерація була введена наказом НКВС УРСР № 001 від 2 січня 1937 року. Відділів № 7 та 10 в республіканському наркоматі не існувало. 8-й відділ УДБ, який раніше називався в НКВС УСРР обліково-статистичним, за «союзним зразком» став «обліково-реєстраційним». До складу УДБ УНКВС Одеської області у першій половині 1937 року входили: 2-й, 3-й; 4-й; 5-й; 6-й; 8-й та 9-й відділи.

Оперативний (2-й) відділу Одеського обласного відділу ДПУ – УНКВС проводив роботу за п'ятьма основними напрямками. Перший напрям – «розвідка зовнішнього спостереження»: негласне зовнішнє спостереження; супроводження з цією ж метою об'єктів під час їхнього пересування по країні; агентурні зйомки та арешти; негласна охорона іноземних місій і посольств апаратом розвідки. Другий напрям – «контроль»: виявлення настроїв серед міського населення, армії, селянства. Третій напрям – «політичний нагляд»: арешти та обшуки за ордерами; виїзди на особливо важливі пригоди; ліквідація конфіскованого майна; виклики на побачення із заарештованими по справам політичних партій; обслуговування міської міліції та проведення агентурних розробок по вказаному об'єкту в Одесі; обслуговування населення в їх будинках і проведення попередніх агентурних розробок по узгодженню із відповідними відділами; розшук політичних злочинців в Одесі; встановлення об'єктів за завданням відділів; боротьба з антирадянською агітацією на вулиці; вилучення через апарат міліції зброї, що зберігається незаконно

у населення; виявлення куркульського елемента в Одесі; керівництво системою прописки та адресними столами; облік елемента, що проходить по установкам та зовнішньому спостереженню (у загальній картотеці секретаріату); повідомлення у відповідні відділи про прийняття заходів по особливо важливим пригодам у місті; оформлення тимчасово затриманих. Четвертий напрям – «спеціальна охорона»: охорона керівництва області; охорона вищих партійних і радянських установ; постійна негласна охорона вищезазначених об'єктів; обслуговування охорони свят, з'їздів, процесів. П'ятий напрям – «технічний»: обслуговування відділів телеграфним зв'язком; обслуговування відділів по контролю телефонної мережі; обслуговування телефонного високочастотного зв'язку. У листопаді 1936 р. в ГУДБ НКВС СРСР із оперативного відділу був виділений відділ охорони. Втім в обласних УНКВС УРСР така реорганізація не відбулася і оперативний відділ продовжував роботу з повним виконанням всіх функцій. З 2 січня 1937 року – став називатися 2-й відділ УДБ УНКВС. Наприкінці 1938 р. реорганізований у 3-й спецвідділ УНКВС. Начальниками відділу у зазначений період були: Борецький Яків Давидович (1932–1936); Житомирський Петро Мойсейович (1936 – 17.02.1938); Король Дмитро Андрійович (1938–06.1938); Мальцев Йосиф Іванович (16.06.1938 – 1938).

Економічний відділ Одеського обласного відділу ДПУ / УДБ УНКВС працював за п'ятьма напрямками. Перший напрям – «промисловий»: агентурно-оперативно обслуговував всі галузі промисловості; проводив «боротьбу з контрреволюцією та шкідництвом, економічним шпигунством» у всіх галузях промисловості. Другий напрям – «сільськогосподарський»: агентурно-оперативне обслуговування сільськогосподарських та пов'язаних із ними радянських органів, боротьба з посадовими злочинами та політичними угрупованнями, «що зростають на цій базі та визнають шкідництво як метод боротьби з радянською владою». Третій напрям «торговельно-кооперативний» агентурно-оперативно обслуговував весь товарний обіг та всю харчову промисловість; боротьба «з контрреволюцією, економічним шпигунством та «політичними організаціями та угрупованнями, які визнають шкідництво,

як засіб боротьби з соціалістичним господарством». Четвертий напрям – «фінанси, приватний капітал»: боротьба з «контрреволюцією» та посадовими злочинами, валютниками, спекулянтами та фальшивомонетниками; здійснення агентурно-оперативного обслуговування приватного сектора. П'ятий напрям – «спеціально-технічний»: використання засуджених фахівців для господарських потреб. У грудні 1936 року економічні відділи були розформовані, а їх особовий склад у переважній більшості перейшов до контррозвідувального відділу. Наприкінці 1938 р. – на початку 1939 року економічні відділи були відтворені в НКВС УРСР і українських обласних УНКВС. Начальники відділу: Рейхман Лев Йосифович (27.02.1932–09.1932); Не з'ясовано 09.1932–07.03.1933; Орлов Данило Володимирович (07.03.1933–22.11.1934); Едвабник Наум Борисович (22.11.1934–12.1936);

3-й (контррозвідувальний) відділ УДБ УНКВС по Одеській області був створений наприкінці 1936 р. з розформованих економічного та іноземного відділів і приєднанням кількох відділів особливого відділу. 26 травня 1937 р. наказом НКВС УРСР № 0096 був затверджений штатний розклад 3-х відділів УДБ НКВС УРСР і 3-х відділів УДБ обласних УНКВС. Штат 3-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області був таким: начальник відділу – 1, заступник начальника відділу – 1, помічники начальника відділу – 1, секретар відділу – 1, друкарок – 3 [2, ф. 9, спр.7, арк. 282].

Номер відділку	Назва відділку	Начальник	Помічник начальника	Оперуповноважений	Помічник оперуповноваженого	Всього співробітників відділку
1	2	3	4	5	6	7
1	Західне	1	1	2	1	5
2	Румунський з закордонною групою	1		3	1	5

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6	7
3	Польська та українська контрреволюція та шпигунство	1		2	1	4
4	Середньо- європейське та східне	1	1	2		4
5	Біла контррево- люція с закор- донною групою	1	1	2		4
6	Важка промисловість	1		2	1	4
7	Легка промисловість	1		2	1	4
8	Сільське господарство	1		2		3
9	Інформаційне	1		2		3
		9	3			

Територіальні органи Одеської області, в яких діяли 3-ті відділки

	Начальник відділку	Помічник начальника відділку	Оперуповноважений	Помічник оперуповноваженого	Всього
Кіровський міський відділ	1		2	1	4
Миколаївський міський відділ	1	1	6	3	11
Херсонський міський відділ	1	2	1		4
Зельцький районний відділ			1		1

У червні 1938 р. з відділень 3-го відділу почали формуватися: 7-й відділ – оборонна промисловість; 8-й відділ – промисловість, 9-й відділ – сільське господарство. Офіційно

керівництво новостворених підрозділів почало призначатися у середині серпня. Начальники відділу: Гришин-Шенкман Григорій Йосифович (03.01.1937–25.02.1937) (керував роботою як заступник начальника відділу); Писарєв Володимир Львович (08.02.1937 (25.02.1937–?) – 04.08.1937); Гришин-Шенкман Григорій Йосифович (04.08.1937–22.10.1937); Шнайдер Олександр Григорович (11.1937 (15.12.1937–?) – 18.06.1938); Рибачков Йосиф Юхимович (29.06.1938–19.04.1939); Раєв Борис Ілліч (04.1939–10.05.1939).

Секретно-політичний (з 02.01.1937 – 4-й, з 01.1939 – 2-й) відділ Одеського обласного відділу ДПУ – УДБ УНКВС проводив роботу по чотирьом основним напрямам. Перший напрям – «антирадянські партії»: викриття, пророблення та облік антирадянського елемента на виробництві, висвітлювання політичних настроїв серед робітничого класу; насадження агентури та викриття і ліквідація терористичних груп серед робітничої молоді на промислових підприємствах; агентурно-оперативне обслуговування всіх учбових закладів і установ, які обслуговують промисловість; розробка антирадянських політичних партій та антипартійних організацій і угруповань (троцькісти, анархісти, меншовики, бундовці, сіоністи, децисти, грузинські меншовики, дашнаки). Другий напрям – «українська контрреволюція»: розробка антирадянських українських партій (УПСР, УСДРП, УСФ, УКП, соціалісти, самостійники, хлібороби, колишні члени галицьких політичних партій); розробка української контрреволюційної громадськості та емігрантів із Галичини; розробка наукових інститутів та наукових об'єднань; розробка закладів освіти та театральних об'єднань; розробка літературних об'єднань, видавництва, преси; розробка артистичних і музичних кіл, кінооб'єднань, музеїв і бібліотек; розробка загально-громадських вузів, української професури, українського міського вчителства, українського Червоного Хреста. Третій напрям – «сільська контрреволюція»: викриття та ліквідація куркульсько-повстанських контрреволюційних організацій та угруповань, нагляд за куркульськими родинами, родинами страчених і засланих куркулів; викриття та розробка контрреволюційних організацій та груп, що у своїй

роботі орієнтуються на правоопортуністичний елемент на селі; розробка «третьої сили на селі» – колишніх червоних партизанів; викриття контрреволюційних організацій серед сільської інтелігенції та молоді (вчителі, медичні працівники, агрономічний персонал); викриття терористичних організацій серед куркульської молоді; облік та оперативне реагування на всі антирадянські прояви на селі (масові виступи, теракти, підпали, листівки); висвітлювання політичних настроїв серед всіх прошарків селянства; висвітлювання та оперативне обслуговування всіх політичних і господарчих кампаній на селі; загальне висвітлювання та оперативне обслуговування сільськогосподарських кооперацій, сільських кредитових систем та інших радянських установ, які можуть бути використані куркульськими ідеологами та організаціями – периферійних органів союзних та українських сільськогосподарських центрів і кооперацій, колгоспів, радгоспів, моторно-тракторних станцій, низового радянського апарату; загальне висвітлювання та оперативне обслуговування сільськогосподарських вузів, технікумів, курсів (професура, агрономічна інтелігенція та студентство), сільськогосподарських науково-дослідних інститутів; розробка антирадянських політичних партій та угруповань, що у своїй основній масі спираються на село. Четвертий напрям роботи «церковний»: розробка легально існуючих церковних об'єднань (обновленці, старослов'янці, українські автокефалісти, грузинська церква, вірменська церква, грецька церква); розробка та викриття підпільних церковно-монархічних контрреволюційних організацій та груп (ультра-православні підгорківці, різні братства, мандрівні монахи); викриття антирадянського елемента у церковних радах; агентурно-оперативна робота серед віруючих та викриття контрреволюційних елементів, що групуються навколо церкви; інформаційне висвітлювання та агентурна розробка всіх видів «сектантства» (євангелісти, баптисти, хлисти, скопці); розробка єврейських релігійних об'єднань». Із 2 січня 1937 року став називатися 4-м відділом УДБ УНКВС, з січня 1939 року – 2-м відділом УДБ УНКВС. Начальники відділу: Блюман Віктор Михайлович (27.02.1932–16.04.1933); Загорський Григорій

Борисович (05.1933–28.08.1934); Осинін-Вінницький Григорій Маркович (29.07.1935–07.10.1936); Надєждін Олександр Михайлович (10.1936–01.1937); Герзон Матвій Михайлович 13.11.1936 (у особовій справі є ще дві дати 31.01.1937, 08.02.1937 – за власними словами з 01.1937) – 06.1937); Федоров-Берков Федір Самійлович 06.1937–08.1937 – керував роботою як заступник начальника відділу; Спектор Марк Борисович (04.08.1937 – 22.10.1937); Калюжний Володимир Пилипович (10.1937 – 10.07.1938); Гапонов Сергій Іванович (13.07.1938 – 09.09.1938); Буркін Микола Іванович (09.09.1938–15.01.1939) – керував роботою як заступник начальника відділу; Гапонов Сергій Іванович (15.01.1939–19.04.1939).

Особливий відділ Одеського обласного відділу ДПУ / УДБ УНКВС займався контррозвідувальною роботою як серед військових частин і установ, так і серед цивільного населення. Після організації 3-го (контррозвідувального) відділу став обслуговувати лише військові частини. Новий штат 5-го відділу УДБ НКВС УРСР і обласних УНКВС був затверджений 26 травня 1937 року наказом НКВС УРСР № 0096. 5-й відділ УДБ УНКВС по Одеській області тепер мав обслуговувати місцевий гарнізон, начальницький склад запасу, ТОСАВІАХІМ і мав такий штатний розклад: начальник відділу – 1, помічник начальника відділу – 1, оперуповноважені – 4, полкові оперуповноважені – 3, помічники оперуповноваженого – 2, діловод-друкарка – 1, друкарка – 1. У серпні 1938 р. особливі відділи були виведені з-під підпорядкування обласним Управлінням НКВС. Начальники відділу: Сапір Абрам Володимирович (27.02.1932–27.11.1932); Гришин (Клювгант-Гришин) Григорій Аркадійович (21.02.1933–28.08.1934); Гришин-Шенкман Григорій Йосифович (16.09.1934–19.12.1934 – керував як помічник і заступник начальника відділу); Ратинський Аркадій Маркович (19.12.1934–03.01.1937); Блюман Віктор Михайлович (09.01.1937–15.06.1937); Ковгаров Олександр Феодосійович 15.06.1937–13.07.1937 (керував як заступник начальника відділу); Глузберг Борис Самійлович (26.07.1937–20.02.1938); Биков Семен Якович (20.02.1938–04.1938 – керував як помічник начальника відділу); Антипін Олексій Васильович (04.1938–02.06.1938).

26 лютого 1935 року наказом НКВС СРСР № 00887 дорожньо-транспортні відділи; водно-транспортні відділи та морські

транспортні відділи ГУДБ, які дислокувалися в місцях знаходження НКВС республік і УНКВС країв та областей, були реорганізовані в транспортні відділи відповідних НКВС – УНКВС. Транспортний відділ УДБ УНКВС по Одеській області проводив роботу по всім напрямкам роботи УДБ УНКВС, але по лінії залізниць. Недаремно ж його відділи називалися економічний, секретно-політичний, особливий, обліково-статистичний. Наказами НКВС СРСР за № 00409 від 14 липня 1937 р. та наказом НКВС УРСР за № 00155 від 28 липня 1937 р. 6-й відділ УДБ УНКВС з 1 серпня 1937 р. був розформований. Особовий склад 6-го відділу УДБ і оперативних пунктів, розташованих на території Одеської залізниці був виключений із складу обласного управління НКВС та переданий у щойно сформований Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ Одеської залізниці. Начальники відділу: Блюман Віктор Михайлович (03.06.1935–03.01.1937); Едвабник Наум Борисович (03.01.1937–27.07.1937).

Іноземний відділ Одеського обласного відділу ДПУ / УДБ УНКВС займався розвідувальною роботою за кордоном. У грудні 1936 р. іноземні відділи УДБ НКВС УРСР і обласних УНКВС були розформовані, а їхні співробітники переведені до контррозвідувальних відділів. Начальники відділу: Ратинський Аркадій Маркович (27.02.1932–01.12.1932); Пескер-Пискарєв Володимир Максимович (25.08.1933–04.12.1934); Сарсков Микола Григорович (21.12.1934–10.1936); Нейман Олександр Соломонович (10.1936–09.01.1937).

6-й (нагляд за міліцією і воєнізованими організаціями) відділу 1-го Управління УНКВС по Одеській області відділ був створений влітку 1938 р. з співробітників 3-го і 5-х відділів. Офіційно став згадуватися в наказах по особовому складу НКВС УРСР з 14 серпня 1938 р. Навесні 1939 р. розформований. Начальник відділу: Макієвський Євген Мойсейович (06.1938–03.1939).

8-й (промисловий) відділ 1-го Управління УНКВС по Одеській області був створений влітку 1938 р. з співробітників 3-го відділу. Офіційно став згадуватися в наказах по особовому складу НКВС УРСР з 14 серпня 1938 р. Наприкінці 1938 р. – січні 1939 р. увійшов до складу відтвореного Економічного відділу УНКВС по Одеській області.

Таким чином, кадровий потенціал, структура та функції радянських органів державної безпеки на Одещині після структурних змін та пошуку ефективної моделі управління в середині 1930-х років отримав нові можливості для реалізації масштабних репресивних акцій у добу Великого терору та забезпечення стабільності сталінського режиму в регіоні.

Джерела та література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань та українці.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України.
3. Історія міліції України у документах і матеріалах [Текст] : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Т. 2 : 1926–1945. – [Б. м.] : [б.в.], 1999. 407 с. : іл.
4. Окіпнюк В. Реформа каральних органів УСРР (1930–1934 рр.) : причини, передумови, юридичний зміст, наслідки. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1919 рр.): історія, структура, функції. Матеріали круглого столу 19 грудня 2013 року, м. Київ. К. : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 134–156.

H. T. KAPUSTIAN

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University (Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-7334-9666

VILLA OF ROMAN KOVSHEVYCH – THE QUINTESENCE OF LATE ART NOUVEAU ARCHITECTURE IN LVIV

Introduction

Tourist activity in Ukraine has suffered significant losses as a result of Russian military aggression, and in regions within or near combat zones it has ceased entirely. Numerous tourist objects have been damaged or destroyed: 1,804 cultural sites, 348 religious buildings, 343 sports facilities, and 164 tourism-related facilities (data as of June 2023). The amount of direct damage inflicted on the infrastructure of culture, religion, and tourism amounts to USD 2.4 billion. The total indirect losses of tourism reach USD 4.4 billion. The tourist infrastructure of Zaporizhzhia, Dnipropetrovsk, Sumy, Kharkiv, Donetsk, Luhansk, Odesa, and Kherson regions has suffered significant destruction [1, p. 20].

Under the conditions of the Russian Federation's military intervention and the temporary occupation of territories rich in historical, cultural, and natural tourist resources, journeys to relatively rear regions of Ukraine remain relevant for admirers of Ukrainian natural and cultural heritage.

In this context, travel to the elegiac city of Lviv becomes particularly attractive. Despite the challenges of war, Lviv remains one of Ukraine's key tourist centers. The city actively welcomes visitors, revives tourism traditions, and adapts to new wartime realities.

Within this framework, the examination of Lviv's architectural milieu, with particular attention to its distinctive Secession style, attains considerable scholarly relevance. Among the corpus of Secession-era private architecture, the early twentieth-century villas of Lviv represent a formative element of the city's architectural ensemble of the period. The villa of Roman Kivshevych constitutes a paradigmatic example of classical Secession, enriched through the integration of Ukrainian ornamental motifs. Despite its evident

cultural and artistic value, this architectural work has remained largely unexamined within academic discourse. The present study seeks to address this research gap. It is further anticipated that the findings will foster scholarly engagement and encourage broader recognition and dissemination of this monument of architecture, thereby underscoring its cultural and societal significance.



The villa of Roman Kovshevych

Context

Lviv is often described as an “open-air Art Nouveau museum.” This is hardly surprising, since both the number and diversity of its buildings in this style are astonishing. Art Nouveau (Secession) was the first architectural style to arrive in Lviv without delay, in synchrony with its emergence in Europe. It was supported by a powerful local architectural school formed at the Lviv Polytechnic, the School of Arts and Crafts, and other institutions, as well as by professional unions and societies active in Lviv at the time.

The city’s rapid development at the turn of the 19th–20th centuries, coupled with demographic growth and urbanization, fueled a construction boom that at times even outpaced contemporary Vienna. Art Nouveau in Lviv developed in two directions: the international one, following broader European trends, and the national one, reflecting local folk traditions [2].

The national style was characterized by expressive volumes, plastic configurations of doorways, windows, and canopies, as well as complex roof outlines with large slopes, sometimes adorned with towers resembling the belfries of Hutsul churches. Folk decorative motifs and color palettes were incorporated into architectural ornamentation with metal and ceramics.

Historical and Cultural Background

The fin de siècle was marked by a search for new forms of emotional expression, boldness in symbolism, and individual artistic interpretation. The world was already facing the inevitability of geopolitical conflicts, while writers, painters, and architects hoped that art could preserve culture against oblivion.

Among the European empires, Austria-Hungary proved relatively more liberal, although it still bore the mark of being a “prison of nations.” Yet, within this relative liberalism, artists and intellectuals found opportunities to express individuality and to disseminate new artistic movements.

In Vienna, at the end of the 19th century, as a counterpoint to academicism in art and historicism and eclecticism in architecture, the Secession style emerged. Its name derives from the Vienna Secession, an association of Austrian artists founded on April 3, 1897, and its iconic exhibition building.

Secession (from German Sezession, Latin secessio – “separation, withdrawal”) was a stylistic direction in Central European architecture of the early 20th century, one of the regional branches of European Art Nouveau [3].

Architectural Features

The distinctiveness of Lviv's Secession monuments is largely due to outstanding architects linked to the Lviv Polytechnic, who integrated local ornamental motifs inspired by Zakopane, the Hutsul region, and even Trypillian ornamentation. This fusion gave rise to a unique regional variant of the style [4].

Among Lviv's Art Nouveau treasures, the villa of lawyer Roman Kovshevych holds a special place. Located at 12 Vyshenskyi Street and built between 1911–1912, it embodies the stylistic evolution of Secession, showcasing its late, more refined traits.

What distinguishes Kovshevych's villa is its harmonious combination of classical Secession forms with traditional Ukrainian folk ornamentation, most notably on the façades. Its most striking feature is a large ceramic decorative panel, serving as the architectural centerpiece and symbolizing the stylistic synthesis.

The villa was constructed by the renowned architectural and construction firm of Ivan Levynskyi (1858–1931), a central figure in shaping the architectural face of modern Lviv, often compared to Georges-Eugène Haussmann's role in Paris [6].

Architecturally, the villa exemplifies Hutsul Secession (also called Carpathian or East Galician style), which emerged as a national-romantic reinterpretation of Viennese Secession. This style consciously integrated folk motifs and traditional symbols into modern European architecture, creating a powerful cultural and political statement of Ukrainian identity.

The villa's ceramic panel, measuring nearly 6 meters high and 2,3 meters wide, originally consisted of 164 individual ceramic pieces. Its symbolism draws upon the cosmology of the ancient Trypillia culture. The panel is not merely decorative but the building's focal artistic expression.

Structurally, the villa is a two-story brick-and-plaster residence with a basement, crowned by a steep tiled roof and accented with a small decorative tower (syhnaturka). The façade integrates arched

and rectangular windows, producing a dynamic rhythm. Unlike earlier, ornament-heavy Secession, its smooth walls reflect a late-stage aesthetic of clean lines and restrained elegance.

Inside, the villa follows an enfilade layout, with sequentially connected rooms, and is situated deep within a private plot, enclosed by a fence. This arrangement reinforces both its exclusivity and the holistic design philosophy of its era.

Biographical Note: Roman Kovskych

The Kovskych family had deep roots in Galicia, tracing back to the 17th century in Polissia. Roman Kovskych was born on July 22, 1873, in Jarosław (today in Poland's Subcarpathian Voivodeship). He studied in Jarosław Gymnasium, later in Vienna and Lviv Universities, and worked as a judge in Solotvyn and the Lviv Regional Court.

He served in the Ukrainian Sich Riflemen Legion and the Ukrainian Galician Army. Kovskych also taught canon law at Kamianets University and, in 1921, became a member of the first Senate of the clandestine Ukrainian Secret University in Lviv, where he lectured at the Faculty of Law. He was an active member of the legal commission of the Shevchenko Scientific Society (NTSh).

Roman Kovskych died on March 4, 1932, in Lviv and was buried in the family tomb at Lychakiv Cemetery [5].

Conclusion

Villa Kovskych is not merely an architectural structure but a tangible artifact of broader cultural and national revival. Recognized as a monument of Lviv's late Secession, it epitomizes the Hutsul Secession style, a synthesis of European modernism with indigenous Carpathian traditions.

The villa contributes to Lviv's broader Art Nouveau heritage, which, although among the most remarkable and best-preserved architectural ensembles in Central Europe, remains "one of the least known." This paradox highlights the ongoing need for greater international recognition of Lviv's unique architectural legacy.

References:

1. Моца А. А., Кожемякін Д. Ю., Шишкін І. Г. Розвиток внутрішнього туризму в Україні під час повномасштабної російської агресії. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2023. Випуск 5. С. 163.

2. URL: https://helviv.com/arkhitektura_lvivskoi_setsesii/
3. Скибицька Т. Сецесія. Архітектура : короткий словник-довідник. Київ : Будівельник, 1995. С. 266.
4. URL: <https://modernism.lviv-online.com/>
5. Ковшевич Р., Андрусак Т. Г. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс]. Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. НАН України; ТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2013. С. 323.
6. Ігор Жук. Архітектура Львова кінця ХІХ – початку ХХ століть: спадщина Івана Левинського та його фірми. «Галицька брама». Ч. 3, 4, 6, 7, 9 за 1994–1995 рр.

О. В. КАРАНФІЛОВА

к.ф.н, доцент

Одеська державна академія будівництва та архітектури (Україна)

ORCID: 0000-0002-5823-7006

В. С. ДУХІНА

здобувачка вищої освіти магістерського рівня

Одеська державна академія будівництва та архітектури (Україна)

ORCID: 0000-0002-5560-2434

«ШРАМИ МІСТА» ЯК ФІЛОСОФСЬКО–АРХІТЕКТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ВІД РУЇНИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ

Анотація. У статті розглянуто концепцію «шрамів міста» як культурно-символічного та архітектурно-урбаністичного феномену, що фіксує колективну травму та історичну пам'ять і водночас має потенціал для переосмислення та відродження міського середовища. Проаналізовано матеріальні та нематеріальні аспекти міських руїн, їх роль у формуванні ідентичності міст, зокрема Одеси та інших міст Північного Причорномор'я, в умовах воєнних і техногенних руйнувань. Досліджено історичні та сучасні практики реконструкції, такі як відновлення Варшави та реконструкція Лондона після Другої світової війни, що демонструють баланс між збереженням травматичної пам'яті та створенням функціональних і соціально активних урбаністичних просторів. Актуальність дослідження для України зумовлена необхідністю осмислення сучасних «шрамів війни» у містах Північного Причорномор'я, таких як Одеса та Миколаїв, та інтеграції зруйнованих міських фрагментів у відновлення міського середовища з урахуванням культурної пам'яті, безпеки та сталого розвитку. Запропоновані підходи дозволяють розглядати руїни не лише як наслідок трагедії, а й як ресурс для формування нових громадських просторів, соціальної згуртованості та психоемоційного благополуччя мешканців.

Ключові слова: шрам міста; колективна пам'ять, реконструкція, архітектурна ідентичність, Північне Причорномор'я.

Актуальність дослідження обумовлена сучасними викликами урбаністичного розвитку та постконфліктного відновлення міст України, зокрема Одеси, Миколаєва, Маріуполя та Харкова, які зазнали значних руйнувань унаслідок воєнних дій. Концепт «шраму міста» дозволяє розглядати руйнування не лише як наслідок травми, але й як культурно-символічний ресурс для збереження колективної пам'яті, формування міської ідентичності та стратегій сталого відновлення. В умовах активної реконструкції та урбаністичної трансформації актуальним стає питання інтеграції зруйнованих міських фрагментів у нові архітектурні й громадські простори, які одночасно зберігали б історичну пам'ять, забезпечували безпеку та сприяли психоемоційному благополуччю мешканців. Дослідження цього феномену відкриває можливості для науково обґрунтованого формування принципів відновлення та адаптації міського середовища в посттравматичних контекстах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел засвідчує зростання інтересу до проблеми осмислення «шрамів міста» як складного філософсько-архітектурного феномену, що поєднує матеріальні залишки руйнувань із нематеріальними вимірами колективної пам'яті та травматичного досвіду. У вітчизняній науковій традиції ця проблематика постає у контексті відбудови та збереження історико-культурної спадщини. Зокрема, О. Олійник та О. Чижевський [1] окреслюють засади відновлення культурної спадщини в умовах повоєнної реконструкції, наголошуючи на інтеграції історичних шарів у сучасні урбаністичні практики. Є. Демешкант і Л. Прибега [2] досліджують специфіку відбудови житлових структур у середовищі історичних міст, акцентуючи на потребі балансу між автентичністю та сучасними функціональними вимогами. І. Дудар та А. Бричанський [3] аналізують новітні підходи до відновлення та розвитку міст, серед яких консервація, адаптація та трансформація руїн у нові урбаністичні структури. О. і О. Кузьмак [4] розглядають сталий розвиток як чинник повернення біженців і відновлення міських громад, що має особливе значення для півдня України.

А. Сундаков [5] звертається до міжнародного досвіду післявоєнної реконструкції, формулюючи уроки для України щодо інтеграції руйнувань у міське середовище. М. Єрмакова-Феруз [6] підкреслює психологічний і символічний вимір «шрамів війни», що потребує архітектурного осмислення не лише як матеріальної спадщини, але і як носія колективної травми.

Зарубіжна наукова література розкриває ширший спектр підходів до роботи з руїнами. А. Wylegała [7] простежує роль післявоєнних руйнувань у формуванні нових спільнот у Польщі та Україні, визначаючи їх як маркери колективної пам'яті. М. Chornyi [8] документує сучасний стан місць Варшавського повстання, де збережені сліди руйнувань функціонують як елементи національної ідентичності. Р. Larkham та D. Adams [9] аналізують планування післявоєнної реконструкції Лондона, окреслюючи співвідношення між консервацією історичних «шрамів» та створенням нових міських структур. Т. Stokes [10] показує, що у Лондоні сліди воєнних руйнувань не зникають, а інтегруються у сучасний міський ландшафт, зберігаючи історичну пам'ять і формуючи культурну стійкість міста.

Таким чином, проаналізовані дослідження підтверджують, що феномен «шрамів міста» вимагає міждисциплінарного підходу, який охоплює архітектурний, урбаністичний та культурно-філософський виміри. Для України, зокрема для міст Північного Причорномор'я, актуальним завданням постає вироблення методології інтеграції зруйнованих фрагментів у відновлювану міську структуру таким чином, щоб вони одночасно слугували носіями колективної пам'яті та джерелом оновлення й відродження міського середовища.

Постановка проблеми. Сучасні українські міста Причорномор'я опинилися перед викликом відновлення зруйнованого міського середовища. Руїни та пошкоджені об'єкти не лише засвідчують фізичні втрати, але й формують феномен «шраму міста» – матеріального й символічного маркера колективної травми та пам'яті. Традиційні підходи до реконструкції переважно орієнтовані на відновлення функціональності, що часто призводить до втрати культурно-символічного виміру таких об'єктів. Водночас ігнорування «шрамів міста» у процесі

відбудови створює ризик витіснення значущих для спільноти пластів пам'яті.

Проблема полягає у відсутності цілісної методології, яка б інтегрувала архітектурний, урбаністичний та культурно-філософський підходи до осмислення й трансформації руїн. Необхідним є вироблення концептуальних основ, що дозволять перетворити «шрами міста» на чинники оновленої міської ідентичності, здатної поєднати досвід травми з потенціалом розвитку та відродження.

Мета дослідження полягає у науковому обґрунтуванні феномену «шрамів міста» як філософсько-архітектурної категорії, що фіксує досвід руйнувань, колективну пам'ять та потенціал реконструкції, а також у визначенні підходів до їх інтеграції в сучасне середовище міст Північного Причорномор'я з метою формування нової урбаністичної ідентичності.

Завдання дослідження: проаналізувати філософсько-культурні засади осмислення міських руїн як матеріальних і символічних носіїв колективної пам'яті; дослідити архітектурні та урбаністичні інтерпретації «шрамів міста» в контексті історичних і сучасних практик реконструкції; визначити перспективні підходи до інтеграції зруйнованих міських фрагментів у процеси відновлення Одеси та інших міст Причорномор'я, з урахуванням їхнього потенціалу для переосмислення та відродження міського середовища.

Результати дослідження та їх обговорення. Сучасне місто постає як комплексне середовище, де матеріальні сліди історії, руйнувань та реконструкцій формують унікальний культурно-символічний ландшафт. Феномен «шраму міста» репрезентує особливий тип міського досвіду, в якому руїни та пошкоджені урбаністичні фрагменти виконують функцію носіїв колективної пам'яті, одночасно фіксуючи травматичні події та потенціал для переосмислення і відродження міського простору.

«Шрами міста» як матеріальні та символічні носії колективної травми. Концепція «шраму міста» розглядає руїни не лише як наслідок фізичних руйнувань, але й як носії глибоких культурних та психологічних значень. Міські шрами постають як матеріальні артефакти, що фіксують історичні

травми, конфлікти та соціальні потрясіння, водночас виконуючи функцію нематеріальних носіїв колективної пам'яті [1–2]. Вони відображають досвід спільноти, її переживання та втрати, і водночас формують середовище для переосмислення та відродження міського простору.

Матеріальна присутність руїн створює специфічну архітектурну мову, яка зберігає сліди минулого й одночасно стає контекстом для майбутніх трансформацій. Пошкоджені споруди в Одесі та інших містах Причорномор'я після війни чи стихійних катастроф виконують подвійне завдання: вони документують історичні події та водночас стимулюють соціокультурний діалог про цінності, втрати та перспективи відновлення. Такі об'єкти стають «меморіальними просторами» у межах міського середовища, де фізична форма руїн поєднується з символічними значеннями для локальної спільноти [6].

Символічний вимір шрамів міста проявляється у здатності руїн формувати колективну ідентичність та архітектурну пам'ять. Вони виступають точками історичного осмислення, які дозволяють містянам відтворювати наративи про минуле та переоцінювати міський простір у світлі сучасних викликів. Такі руїни трансформуються у культурні індикатори соціальної травми, водночас створюючи потенціал для емоційного та психосоціального відновлення.

Особливе значення для дослідження мають міста Північного Причорномор'я, зокрема Одеса та Миколаїв, де поєднання руйнувань історичного та сучасного періоду формує складну текстуру міського середовища. У цих містах шрами міста стають ключовими елементами для розуміння процесів колективної травми та культурної пам'яті, демонструючи потенціал для інтеграції в стратегії реконструкції та ревіталізації.

Архітектурні та урбаністичні інтерпретації «шрамів міста» в історичних і сучасних практиках реконструкції. Відновлення міст після воєнних руйнувань або техногенних катастроф завжди поєднує технічні, естетичні та символічні аспекти, адже архітектурне відтворення руїн стає засобом збереження колективної пам'яті та культурної ідентичності. Історичний досвід демонструє, що реконструкція може одночасно

відновлювати функціональність міського середовища та транслювати соціально-історичний досвід.

Яскравим прикладом є відбудова Варшави після 1944 року. Руйнування історичного центру міста вимагало комплексного підходу: відтворення архітектурних фасадів Старого міста на основі історичних креслень поєднувалося з сучасними будівельними технологіями. Таке рішення дозволило зберегти культурну пам'ять про втрати, водночас забезпечивши міський простір, придатний для життя нових поколінь [8].

Подібний баланс між збереженням історичної пам'яті та адаптацією до сучасних потреб демонструє Лондон після Другої світової війни [10]. Реконструкція включала реставрацію історичних будівель з їхньою адаптацією під нові функції, створення публічних просторів та інфраструктури, що підтримує соціальну взаємодію, при цьому зберігаючи символічні сліди руйнувань як нагадування про історичний досвід міста (мал. 2).



Малюнок 1 – Реконструкція східного залу ринкового комплексу Гале Міровське. Варшава, Польща [8]



Малюнок 2 – Пошкодження від бомбардування на західній стороні Музею Вікторії та Альберта, як меморіал війни. Лондон, Велика Британія [10]

Сучасні українські міста Північного Причорномор'я, зокрема Одеса, Миколаїв, а також постраждали під час війни Маріуполь, Харків та Чернігів, демонструють новий рівень підходів до інтеграції «шрамів міста». Архітектурні рішення передбачають створення меморіальних зон, адаптивних публічних просторів та використання сучасних матеріалів, які дозволяють зберегти візуальні сліди руйнувань без компромісу щодо безпеки та функціональності.

В урбаністичному контексті інтеграція «шрамів» передбачає формування ландшафтів, які одночасно фіксують травматичні маркери та створюють нові осередки соціальної взаємодії. Реконструкція пошкоджених площ, вулиць та фасадів з урахуванням історичного контексту та впровадження сучасних дизайнерських елементів підкреслюють стійкість і адаптивність міського середовища [4].

Особливу роль у сучасних практиках відіграють цифрові технології реконструкції та інтерактивні меморіали, які поєднують матеріальні залишки з нематеріальними аспектами колективної пам'яті. Таке поєднання забезпечує баланс між фіксацією травматичного досвіду та потенціалом для переосмислення простору, формуючи у мешканців активну участь у процесі відновлення міста.

Перспективні підходи до інтеграції зруйнованих міських фрагментів у відновлення Одеси та інших міст Північного Причорномор'я. Відновлення міст Північного Причорномор'я після руйнувань сучасної війни та інших катастроф потребує системного підходу, який поєднує архітектурну реконструкцію з культурно-символічним осмисленням міських «шрамів». Зруйновані фрагменти міського середовища виступають одночасно як матеріальні свідчення травми та потенційні осередки соціальної та культурної активності, що дозволяє інтегрувати їх у процес формування нового міського ландшафту.

Однією з ключових стратегій є принцип поєднання збереження пам'яті та адаптивної реконструкції. Архітектурні проекти можуть включати часткове збереження руїн, інтегроване з новими конструктивними елементами, що забезпечує функціональність простору та водночас

трансляє історичний досвід міста [5]. Такий підхід дозволяє формувати громадські простори, які зберігають символіку травми, водночас стаючи платформою для соціальної взаємодії, культурних подій і рекреації.

Особливе значення має створення відкритих громадських просторів на місці руйнувань. Це можуть бути сквери, публічні площі, культурні майданчики або інтерактивні меморіальні зони, які одночасно фіксують історичний контекст і слугують сучасним потребам громади [3, 6]. Простори такого типу сприяють соціальній згуртованості, дозволяють мешканцям брати участь у процесі переосмислення міста та підтримують відновлення колективної ідентичності.

Інноваційним аспектом сучасного підходу є застосування біофільних принципів у реконструкції. Включення природних елементів – зелених насаджень, водних об'єктів, денного освітлення – у відновлювані території створює комфортне психоемоційне середовище, сприяє зниженню стресу та підвищує відчуття безпеки. У поєднанні з культурно-орієнтованим дизайном, що відтворює локальні архітектурні традиції та історичні маркери, біофільні рішення дозволяють трансформувати зруйновані простори на ресурси для соціального та культурного відродження [3].

Серед перспективних методів інтеграції «шрамів міста» виділяються: поетапна реконструкція з адаптацією під нові функції, використання контрастних архітектурних форм для підкреслення історичних руйнувань, створення мультифункціональних громадських зон, цифрова документація та інтерактивні інсталяції, що забезпечують зв'язок між минулим і сучасністю. У контексті Одеси та міст Причорномор'я такі підходи дозволяють врахувати специфіку історичної тканини міста, водночас формуючи сучасний урбаністичний контекст, здатний підтримувати соціальну активність та культурну ідентичність громади.

Висновки. У результаті проведеного дослідження підтверджено, що феномен «шраму міста» виступає комплексним культурно-архітектурним явищем, яке поєднує матеріальні сліди руйнувань із нематеріальними вимірами колективної

пам'яті та травматичного досвіду. Архітектурні та урбаністичні інтерпретації таких «шрамів» демонструють, що руїни можуть слугувати не лише свідченням історичних подій, а й інструментом формування міської ідентичності, збереження історичної пам'яті та трансляції досвіду стійкості. Аналіз історичних прикладів реконструкції, зокрема Варшави після 1944 року та Лондона після Другої світової війни, показує ефективність інтеграції руйнувань у нові міські структури шляхом поєднання відновлення, пам'яті та сучасних архітектурних рішень.

Щодо Одеси та інших міст Північного Причорномор'я, перспективними є підходи, що передбачають інтеграцію зруйнованих фрагментів у міський простір із збереженням культурної та історичної пам'яті, формуванням громадських зон на місці руїн та використанням архітектурних рішень, що підтримують психологічне відновлення громади. Реалізація таких принципів дозволяє трансформувати «шрами» міста з символів руйнування у ресурс для переосмислення, відродження та сталого розвитку міського середовища.

Джерела та література:

1. Олійник О. П., Чижевський О. П. Засади відновлення культурної спадщини в умовах повоєнної відбудови України. *Теорія та практика дизайну*. 2024. вип. 31. С. 53–60. DOI: <https://doi.org/10.32782/2415-8151.2024.31.6>.
2. Демешкант Є. М., Прибега Л. В. Засади відбудови житлових утворень в середовищі історичних міст. *Архітектурний вісник КНУБА*. Київ, 2024. вип. 29. С. 62–71. DOI: <https://doi.org/10.32347/2519-8661.2024.31.62-71>.
3. Дудар І. Н., Бричанський А. О. Сучасні підходи до відновлення та розвитку міст після війни. *Сучасні технології, матеріали і конструкції в будівництві*. 2023. Вип. 35. С. 153–158. DOI: <https://doi.org/10.31649/2311-1429-2023-2-153-158>.
4. Кузьмак О. М., Кузьмак О. І. Сталий розвиток міст як інструмент повернення біженців: перспективи відновлення громад в Україні : збірник наукових праць Луцького національного технічного університету. Луцьк, 2024. Вип. 20. С. 165–175.
5. Сундаков А. Післявоєнна реконструкція та відновлення після катастроф: уроки для України. *Міжнародна економічна політика*. 2024. Вип. 2. С. 67–81. DOI: <https://doi.org/https://10.33111/iep.2024.41.05>.
6. Єрмакова-Феруз М. Шрами війни: як лікувати міста і душі. *Pragmatika*. 24.09.2022. URL: <https://pragmatika.media/shrami-vijni-jak-likuvati-mista-i-dushi/> (дата звернення: 29.09.2025).

7. Wylegała A. The void communities: towards a new approach to the early post-war in Poland and Ukraine. *East European Politics and Societies*. 2021. Issue 2. P. 407–336.
8. Chorny M. Warsaw uprising locations today. *War-Documentary*. 07.12.2024. URL: <https://war-documentary.info/warsaw-uprising-locations-today/> (дата звернення: 29.09.2025).
9. Larkham P. J., Adams D. The post-war reconstruction planning of London: a wider perspective. Birmingham : Birmingham City University, 2011. 67 с. ISBN 978-1-904839-54-5.
10. Stokes T. A fireplace, a camouflaged town hall – London’s WW2 scars are everywhere. *BBC News*. 08.05.2025. URL: <https://www.bbc.com/news/articles/c4g2yvq2el9o> (дата звернення: 29.09.2025).

А. В. КЕРНАС

*к. психол. н., доц. кафедри практичної психології
Одеський національний морський університет (Україна)
ORCID ID: 0000-0003-1669-6375*

Л. І. КОТЛЯР

*к. психол. н., доц., доц. кафедри практичної психології
Одеський національний морський університет (Україна)
ORCID ID: 0000-0001-6145-9585*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПРИЧОРНОМОР'Я ДО УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

На теперішній час українське суспільство стикається з непрямою віроломною агресією зі сторони російської федерації. Війна приносить біди та страждання нашому народові. У той самий час єдність поглядів та прагнень в українському суспільстві ще з більшою силою спрямована на досягнення загальнодержавного завдання у складному військово-політичному протистоянні з підступним ворогом відстояти свою незалежність. Зробивши вибір від нещадної системи державного тоталітаризму, який знищує свободу думки, слова та совісті до загальнолюдських європейських, демократичних цінностей.

У той же час для нас є очевидним те величезне емоційне навантаження, викликане специфічними особливостями воєнного часу, яке чинить негативний вплив на психічний та фізичний стан українців під час війни.

Повномасштабне вторгнення тією чи іншою мірою торкнулося кожної людини, спричинивши зміни на різних рівнях особистості – від фізичного до духовного. За даними досліджень, психіка людини може по-різному реагувати на події війни, починаючи від помірною стресу і закінчуючи важкими

психічними травмами, результатом яких може бути депресія або посттравматичний стресовий розлад [1].

У свою чергу, дослідник Н. Лук'янчук звертає увагу на те, що війна є потужним стресогенним фактором, що суттєво впливає на психічний стан населення. Постійний вплив бойових дій, невизначеність майбутнього та втрати спричиняють розвиток хронічного стресу, що виявляється підвищеною тривожністю, відчуттям страху, безсилля та емоційного виснаження. Поширеними є також труднощі з концентрацією уваги, дратівливість та відчуття безнадії. Для багатьох людей характерні симптоми депресії, що виражаються у втраті інтересу до життя, апатії та порушеннях сну, зокрема у вигляді безсоння, нічних жахів чи частих пробуджень. Страх та емоційне напруження унеможливають повноцінний відпочинок, що погіршує адаптаційні можливості організму [2].

Як стверджують автори Г. В. Джагулов, Н. М. Пилипенко, Н. В. Макогончук сьогодні Україна зіткнулася з новими викликами, які пов'язані з активними бойовими діями та введенням воєнного стану. Війна створює для суспільства ситуацію, у якій люди відчують стрес разом із сильним страхом смерті, відчуттям безвиході. Саме тому українське суспільство потребує не лише психологічної підтримки з боку професіоналів, а й хоча б базових навичок психологічної самодопомоги [1].

За даними Міністерства охорони здоров'я, проблеми з психічним станом мають тисячі українців. Люди скаржаться на відчуття тривоги, напруженості, пригнічений настрій, порушення пам'яті або сну, роздратованість і гостру реакцію на стрес.

У своїй колонці для «Української правди. Життя» клінічна психологиня Олександра Гліжинська пише про кризу психічного здоров'я, з якою зіткнулися українці. На основі проведеного авторкою дослідження у 2023 році, у 32 % респондентів були виявлені симптоми посттравматичного стресового розладу, а у 73 % опитаних було зафіксовано середній та високий рівень тривожності.

За даними опитування, проведеного Gradus Research, 72 % українців причиною стресу та знервованості називають війну з росією. Також проблеми з психікою українці пов'язують

із власним фінансовим станом, соціально-політичною ситуацією в країні та станом здоров'я [2].

У свою чергу вивчення психічного здоров'я людини в умовах війни показує важливість професійної самореалізації. Здатність ефективно працювати на користь країни чи організації є одним із важливих компонентів психічного здоров'я особистості під час війни. Професійна життєстійкість людини – це головний ресурс, який є інструментом для відчуття благополуччя, оптимізму, соціальних зв'язків [3].

Треба відзначити, що етнокультурний регіон Причорномор'я України є комплексом різноманітних культур і народів, що сформувалися протягом тисячоліть внаслідок міграцій, колонізації та тісної взаємодії різних етнічних груп на території Одеської, Миколаївської та Херсонської областей. Територія Причорномор'я була ареною для переселення та взаємодії безлічі племен і народів, включаючи скіфів, сарматів, готів, гунів, а потім тюркських народів, слов'ян тощо, що призвело до формування складної етнокультурної мозаїки. Характерними рисами регіону є багатонаціональний склад населення: українці, болгари, молдавани, гагаузи та ін.

Збереження специфічних субетносів: старовіри в Буджаку, а також вплив античної, османської та інших культур.

Проблематика психологічної адаптації населення регіону Причорномор'я України до умов воєнного стану включає широкий спектр питань, пов'язаних із впливом війни та соціальних потрясінь на психіку, психологічні аспекти суспільної адаптації та інтеграції, динаміку групової взаємодії в умовах невизначеності, а також розвиток ефективних соціально-психологічних інструментів для подолання кризових явищ.

При цьому для нас є очевидним розуміння того, що вирішення цієї проблеми вимагає вивчення цілого ряду явищ, які прямо або опосередковано впливають на загострене погіршення загального середньостатистичного стану психічного здоров'я жителів Причорноморського регіону. А водночас підвищення загалом середньостатистичного відсотка співвідношень психічних та фізичних втрат в українському суспільстві.

Лише на основі правильного розуміння природи впливів тих чи інших явищ, особливостей їх динаміки та сили коливань залежно від низки найважливіших факторів, які потребують суворого обліку та інтерпретації. А саме особливостей сприйняття факторів стресу залежно від індивідуально типологічних особливостей, сили нервової системи, вікових характеристик, наявності спеціальної психологічної підготовки як у військових, співробітників МНС, так і у населення.

Зазначимо ключові аспекти проблематики: вплив війни та кризових ситуацій; дослідження психологічних травм, пост-травматичного стресового розладу (ПТСР) та інших наслідків війни для індивідуальної та групової поведінки; вивчення механізмів адаптації суспільства до умов війни, включаючи стійкість, критичне мислення та пошук нових моделей соціальної взаємодії; психологічні аспекти переселення, міграції та інтеграції внутрішньо переміщених осіб у нові соціальні суспільства; соціальна адаптація та інтеграція до несприятливих умов викликаних військовим становищем; вивчення формування соціальної ідентичності за умов постійних змін та невизначеності; дослідження ролі соціальної підтримки та комунікації у подоланні кризових явищ та зміцненні соціальної згуртованості; проблеми формування та підтримки соціальної мобільності та адаптації різних верств населення до нових соціально-економічних реалій; динаміка групової взаємодії: аналіз групової поведінки в умовах конфлікту, який може проявлятися у підвищеній агресії або, навпаки, у консолідації для досягнення спільних цілей; вивчення психологічних аспектів лідерства та формування колективної свідомості в умовах соціальної трансформації [2; 3; 4; 5; 6].

Не лише війна, а будь-яка подія, що несе в собі загрозу смерті або цілісності, може стати передумовою для розвитку ПТСР. При цьому досвід переживання воєнних дій не обов'язково призводить до такого діагнозу. Це залежить від стійкості людини, обставин, наявної підтримки та інших факторів. Але, беззаперечно, повномасштабна війна значною мірою вплинула на життя і психічний стан українців. За різними оцінками, ПТСР може розвиватися у 12–20 % людей, які пережили травматичну подію або були свідками такої події [5].

У той же час є певні розбіжності у науково статистичних даних здобутих у ході науково-дослідної роботи. Так, у групі інших наукових літературних джерел ми знаходимо наступну інформацію. Посттравматичний стресовий розлад з'являється у кожної третьої людини, яка пережила жахливий випадок [1; 7].

Побачити перші прояви розладу можна лише через місяць, або навіть більше, після пережитої травматичної ситуації. Найчастіше симптоми ПТСР поділяються на чотири види:

1. Набридливі спогади, які не виходять з голови (постійне переживання знову і знову травматичної ситуації, жахливі сни, сильний стрес постійно повертає думки до пережитого).

2. Ухилення – люди намагаються уникати тих місць, які нагадують про події, а також не думати та не говорити про те, що сталося.

3. Негативні зміни в мисленні та настрої (з'являються погані думки про себе, людей і світ у цілому, безнадійне бачення майбутнього, виникають проблеми з пам'яттю, складність у підтримці близьких відносин, емоційне заціпеніння, відсутні позитивні емоції).

4. Зміна в реакціях фізичних та емоційних (люди легко здригаються і лякаються, постійно чекаючи небезпеки, безсоння або тривалий сон, відсутність концентрації та зосередженості, прояв дратівливості, гніву, агресивної поведінки, відчуття провини чи сорому) [1; 7].

Треба відзначити, що прояви розладу часто змінюються з часом, як і їхня інтенсивність. Будь-які зміни повинні насторожити, тому людині варто уважно ставитись до власного стану. Такий стан спричиняє суттєві проблеми не лише у здоров'ї, а й у різних відносинах: особистих, між робітниками в колективах, соціальних відносинах.

Зазначимо проблеми психічного здоров'я: пристрасть до наркотиків, алкоголю. Починається з того, щоб полегшити свій стан, але з'являється звикання та може дійти до зловживання; виникнення проблем з харчуванням та основними людськими потребами; поява суїцидальних думок, і навіть спроба втілити їх в реальність [1; 4; 3].

Класичне лікування складається з комплексу медичних препаратів антидепресивного та нейролептичного характеру, які підбираються спеціалістом індивідуально, а також сеансів психотерапії. Дуже часто використовують когнітивно-поведінкову терапію, яка безпосередньо орієнтується на отриману травму.

Також існують певні методи, які допоможуть самотійно впоратися з ситуацією, якщо немає можливості в цей момент звернутися до фахівця: спробувати знайти людину, якій можна довірити свої думки та емоції; бажано перебувати в суспільстві людей, які розуміють, що відбувається та розуміють ваш стан; невеликі фізичні навантаження допомагають відірватися від негативних думок та знімають стрес; навчитися медитувати, релаксувати чи займатися дихальною гімнастикою; більше часу проводити на свіжому повітрі; брати участь у різноманітних позитивних заходах, які відвертають увагу [4; 5].

Зазначимо, що життєдіяльність українців в умовах війни вимагає від них стійкості та здатності протидіяти стрес-факторам, вміння зберігати психічне здоров'я, перебуваючи в стресових ситуаціях високої інтенсивності.

Стресостійкість – це здатність людини зберігати емоційний та психологічний баланс у стресових ситуаціях. Особа з високим рівнем стресостійкості може ефективно керувати власними емоціями, знаходити конструктивні способи розвантаження і переживання стресу, а також швидко відновлюватися після стресових подій. Адаптивність – це здатність пристосовуватись до нових умов, змінних обставин і викликів. Адаптивна особистість гнучко реагує на зміни в навколишньому середовищі, шукає нові шляхи досягнення мети та готова вчитися і розвиватися в процесі адаптації до нових обставин [7].

Таким чином, велике значення має доцільність планування та проведення з різними верствами населення Причорноморського регіону комплексу психологічної інтервенції сформованих у вигляді окремих програм. У свою чергу дані програми психологічної корекції та профілактики повинні розроблятися фахівцями з урахуванням характерних відмінних рис, ступеня виразності та динаміки протікання у різних людей. Дослідження підтверджують ефективність таких

методів як: когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) – доведено її ефективність у роботі з ПТСР, депресією та тривожними розладами (Ehlers et al., 2024); метод десенсибілізації та переробки рухами очей (EMDR) – сприяє зниженню інтенсивності травматичних спогадів (Shapiro, 2023); групова терапія сприяє соціальній адаптації та покращенню психоемоційного стану.

Джерела та література:

1. Герасименко К. Умови розвитку психологічної стійкості здобувачів вищої освіти. *Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів за темою «Психологічна допомога особистості у воєнний період»* : матеріали VII Всеукраїнських психологічних читань. (18 квітня 2024 р.) С. 18–19.
2. Глушук А. О., Кандибал А. С., Оданельчук Н. С. Посттравматичний стресовий розлад, як наслідок війни у військовослужбовців та цивільних. Питання психології. Available via license: CC BY-NC-SA 4.0. URL:
3. URL: https://www.researchgate.net/publication/386350693_Postravmatichnij_stresovij_rozlad_ak_naslidok_vijni_u_vijskovosluzbovciv_ta_civilnih
4. Джагунов Г. В., Пилипенко Н. М., Макогончук Н. В. Роль психології у сучасному суспільстві на тлі російсько-української війни: теоретико-методологічний аспект. *Габітус*. Випуск 49. 2023. С. 22–26.
5. Лук'янчук Н. психологічна підтримка особистості під час війни в Україні. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2025. No1(77). С. 513–520.
6. URL: <https://snku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/952/965>
7. Центр громадського моніторингу та здоров'я. URL: <https://naglyad.org/uk/2025/03/03/mentalne-zdorov-ya-ukrayintsiv-68-vidchuvayut-negativni-zmini-cherez-vijnu/>
8. Лісова Г. Розвиток ПТСР внаслідок війни, симптоми та лікування. URL: <https://pleso.me/ua/blog/rozvitok-ptsr-vnaslidok-vijni-simptomi-ta-likuvannya>
9. Слюсаревський М. М., Григоровська Л. В. Психологічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах війни. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2022. № 4 (1). URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4129> (дата звернення: 11.05.2022).

А. М. КИРИДОН

доктор іст. наук, проф.

Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»

(м. Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-4375-5350

САКРАЛЬНИЙ ПРОСТІР ПО-РАДЯНСЬКИ (1920–1930-ті роки)

Церква як один із базових духовно-культурних інститутів українського суспільства, що упродовж тривалого часу виконувала роль домінуючого духовного чинника, у XX столітті опинилася в епіцентрі воєнно-політичних катаклізмів Першої і Другої світових воєн, революційних потрясінь, репресивної політики тоталітарного режиму, злочинів гітлерівських окупантів. Нещадних руйнувань церква як багатоскладова система з її віровченням, священством, церковною громадою, мистецько-культурним сегментом, зазнала як антипод комуністичної ідеології. Від 1917 року й до кінця 1980-х років войовничий державний атеїзм був однією із підвалин політики радянської держави та правлячої партії, одним із «фронтів» насадження марксистської ідеології, викорінення духовної національної традиції. В основу відносин радянської влади з церквою було покладено витіснення останньої з усіх сфер суспільного життя будь-якими засобами з огляду на «несумісність релігійних пережитків» з новим комуністичним побуту. Така стратегія залишалася незмінною упродовж усього існування СРСР, хоча й мала різні форми й прояви, залежно від зовнішнього та внутрішнього становища держави, його керівництва, поведінки служителів культу. Політика радянської держави щодо церкви визначалася завданнями утвердження більшовицької влади, виразною ідеологічною складовою та підпорядкуванням усіх процесів стратегії побудови комуністичного суспільства. Відтак характерними рисами цієї політики були

ідеологізація, утилітаризм (що знайшло вияв у насильницькому партійно-державному втручанні в процеси релігійно-церковного життя та його суцільній регламентації), класовість, непримирненість, войовничість тощо.

Особливого значення в боротьбі з релігією надавалося руйнуванню культових споруд – одному з символів релігійно-церковного життя. Проти збереження культових споруд висувався демагогічний аргумент у вигляді вимог «позбавити релігію її матеріальної бази». При цьому ігнорувався той факт, що часто храм був і художнім витвором, скарбницею мистецьких творів, центром культурного життя. Відтак руйнування культових об'єктів означало не просто закриття чи знесення архітектурних споруд, а наносило удари й по духовності.

Видані за останні десятиріччя численні роботи щодо відносин церкви і держави, релігійно-церковного життя, розвитку окремих конфесій, пам'яткоохоронної діяльності тощо аж ніяк не вичерпують всієї глибини проблеми. Попри розширення діапазону історіографії проблеми державно-церковних відносин, окремі аспекти практичної діяльності радянської держави щодо культових пам'яток належать до числа недостатньо вивчених історичною наукою.

Метою наукової розвідки є характеристика ритмології традиційної культури в умовах першого двадцятиріччя радянської влади задля формування цілісної картини характеру державно-церковних відносин, становища релігії та церкви, усвідомлення світоглядних зламів суспільства. Хронологічні рамки порушеної проблеми охоплюють період від 1917 року (початок революційних потрясінь і утвердження нового політичного режиму) до 1939 року (початок Другої світової війни). Увиразнення ритмологічної парадигми як особливого конституювального моменту устрою спільноти, видається теоретично важливим й істотно новим аспектом розгляду подієвої історії, зокрема відносин держави і церкви періоду 1920–1930-х років. Водночас, ми свідомі того, що ритмологія передбачає вивчення широкого контекстуального поля.

Аналіз сакрального простору передбачає необхідність інтегрування досягнень різних наукових галузей. Зазначимо,

що теоретичний інтерес до сакральної проблематики – одна з філософських і наукових інтенцій, що мали значний вплив від ХІХ–ХХ ст. завдяки дослідженням у галузі міфопоетики (Дж. Фрезер), психоаналітики (К.-Г. Юнг), ритуально-міфологічного структуралізму (Н. Фрай) тощо. Дослідження проблеми храму як сакрального образу Всесвіту ґрунтується на методологічних принципах культурологічної дисципліни – теменології (термін А. Корбена [17, р. 267], від гр. “τέμενος” – священна / верхня ділянка, призначена божеству, священна земля): теорії, яка комплексно досліджує храмові споруди від історії походження, культурної специфіки до універсального поняття / ідеї храму – *imago temple*. Теменологія поєднує знання з різних галузей: антропології, історії, історії літератури, мистецтвознавства, теології тощо).

Як зауважують дослідники [7, с. 110–111], концепт «храм» містить у собі:

- *ідею храму*: ідея храму зазначає модус інобуття, Божу обитель на землі;

- *поняття храму* як актуалізацію храмової ідеї: поняття храму, яке детермінує, проте не конкретизує храмову ідею, постає як священний топос («місце-простір» за Аристотелем) присутності та універсальне місце комунікації (спілкування) людини і Божества;

- *образ храму* (*imago templi*) як *репрезентацію* храмової ідеї [17, р. 267]: образ храму наділений власним буттєвим моду-сом, характерним для певної релігійно-культурної традиції. Образ-ілюстрація – це власне храм як архітектурна форма, що є концептом різноплановим, охоплює як чуттєву реальність, що може бути її сутністю, так і прихований задум, який опри-сутнюється крізь видимі обладунки.

У символічному просторі традиційної культури храм був об'єктом побутово-повсякденних і ритуальних практик, символом культурної традиції (а відповідно організації культурної спадковості / наступності), що надавала системі організації соціуму певного колориту. Відвідування храму було своєрідною демонстрацією / артикуляцією належності до ціннісного, смислового й символічного порядку соціуму.

Загальнокультурна традиція слугувала механізмом збереження культурної ідентичності.

Храми на макрорівні (окрім сакральної функції) можуть розглядатися як своєрідні канали ретрансляції моделей поведінки й комунікації; на макрорівні – як символи-знаки етно- та соціокодів. Культова споруда виступала не лише символом єднання людини з Богом, але й репрезентантом, який зорганізовував функції духовну, емоційну й світоглядну. Храм маркував співвідношення між «земним» і «небесним» планами буття, між раціональним та ірраціональним, між периферійністю конкретного просторово-часового людського існування й визначальністю абсолюту. За М. Гайдеггером «храм моделює навколо себе «священну округу» через єдність шляхів і зв'язків, поширюючись тим самим на місто і світ, виконуючи своє історичне призначення». Фокусування смислоіснування індивіда / групи традиційного соціуму вибудовувалося в своєрідній семантичній медіані «домівка – храм», адже процес розгортання ідей і речей релігійного змісту відбувався саме завдяки храму.

Храм є не тільки соціокультурним феноменом, специфічним текстом, а й невичерпним, безмежним символом, за яким оприявнюється Інше Буття. Храмовий образ «містить у собі безцінний досвід розуміння ідей, речей, концептів та форм; йому притаманний власний буттєвий модус» [7, р. 112].

Отже, храм був не лише архітектурною спорудою. Він виступав своєрідним репрезентантом мікро- й макрокосму соціуму. З храмовими спорудами пов'язане існування сенсів і форм сакрального в ментальності релігійної людини. Храм символізував фізичний простір, який маркувався релігійною свідомістю як втілення «духовного простору» [16, р. 54]. Інформаційне поле храму виконувало також важливу комунікативну функцію, забезпечувало соборність релігійної свідомості.

Відтак у дорадянський період храм належав до смислово-орієнтовної системи координат, слугував суб'єктові орієнтиром у конвенційному просторі реальності, був своєрідним структурним осердям всього мікрокосму індивіда, основою його світоглядних характеристик. Спорудження культових споруд формувало територіальний і світоглядний простір соціуму,

виступало не лише його символічним осердям, але й своєрідним символом єднання поколінь від народження до смерті (обряди хрещення, вінчання, відспівування тощо).

Складалася парадоксальна ситуація: храм як репрезентант традиційних світоглядних уявлень в умовах радянської дійсності фактично став уособленням чи символізував антитрадицію. В умовах переформатування суспільно-політичного устрою 1920–1930-х років і впровадження нової ціннісно-нормативної системи, розпаду традиційних основ суспільства тощо, культові споруди залишалися свідченням / нагадуванням про минуле. Тобто за радянської дійсності культові споруди, по суті, перетворювалися в евокативні (асоціативні, такі, що нагадують) символи минулого, дразливого для радянської влади. Тому особливого значення в боротьбі з релігією надавалося руйнуванню культових споруд – одному з символів релігійно-церковного життя. Проти збереження культових споруд висувався демагогічний аргумент у вигляді вимог «позбавити релігію її матеріальної бази». При цьому ігнорувалася той факт, що часто храм був і художнім витвором, скарбницею мистецьких творів, центром культурного життя. Відтак руйнування культових об'єктів означало не просто закриття чи знесення архітектурних споруд, а наносило удари й по духовності.

Новий суспільний устрій потребував нових репродуктивних інститутів (зокрема, нової не церковної школи, місць відпочинку тощо), відповідно нових за смисловим наповненням та модусом дії форм регулювання поведінки, нових традицій. Символічний простір модифікувався відповідно до засад ідеології функціонуючого політичного режиму. Як стверджує Й. Баберовскі, більшовики, прагнучи до створення «земного раю», «мріяли про повний порядок, де будь-яку неясність буде геть викорінено. Держава була для них садівником, що перетворює дикі ландшафти на симетрично розплановані парки. Парк соціалізму мав складатися з модерних європейців, нових людей, звільнених від відсталого духовного й культурного спадку, котрі б святкували більшовицькі свята, носили більшовицький одяг і говорили більшовицькою мовою» [1, с. 11]. Просторові уявлення мали відповідати комуністичній доктрині, а візуалізація

простору – формувати образ всеперемагаючої сили соціалістичного будівництва.

Напередодні Першої світової війни та революційних подій 1917 року християнство в Російській та Австро-Угорській імперіях було потужною духовною й суспільною силою. Зокрема, у Російській імперії православ'я (Російська Православна Церква, РПЦ) виступало офіційною релігією й нараховувало до 125 млн віруючих (біля 70 % населення). Функціонувало понад 78 тис. храмів та 1256 монастирів [14, ф 1, оп. 23, спр. 1642, арк. 14]. До 1917 року тільки на території сучасної Київської області знаходилося 749 культових споруд [11, с. 30].

1920–1930-ті роки вибудовують нові моделі поведінки, нові способи організації та регуляції побуту, світогляду тощо. Показово, що саме в цей період спостерігається перенесення ідеї сакрального зі споруд церковних / культових на світські (зокрема, якщо за просторовими і ціннісно-смысловими характеристиками раніше одним із головних центрів життєустрою був храм, за радянської дійсності – будинок чи палац культури тощо). Перетворення храмів на «культурні установи» початково здійснювали переважно в містах та селищах міського типу, районних центрах, у робітничих населених пунктах. Таку практику було апробовано вже в першій половині 1920-х років. Вона супроводжувалася насадженням ідеологізованих культів: урочистими зборами, виголошенням доповідей, виконанням «Інтернаціоналу», масовими гуляннями, «комсомольськими обрядами» тощо. Згодом подібні сценарії поширилися й у сільській місцевості [13, с. 298–299]. Зауважимо: трансформація об'єкту реальності тягне відповідну трансформацію суб'єкта та його когнітивістики.

З кінця 1920-х років дедалі частіше молитовні будівлі закривалися «на вимогу трудящих» [2, с. 49]. Часто на місцях не чекали рішення ВУЦВК і вдавалися до самовільного «адміністрування». Згідно зі звітними документами ВУЦВК, за період з 1 жовтня 1929 року до 1 жовтня 1930 року на території України з дотриманням усіх формальностей законодавства було закрито 379 молитовних будинків, із них православних – 260. Без санкцій ВУЦВК закрили майже вдвічі більше: 719, а загалом

1098 молитовних будинків [13, с. 297–298]. Наприклад, відомість про стан молитовних будинків Дніпропетровської області на 15 травня 1933 р. свідчить про закриття 174 церков за санкцією ВУЦВК та 60 – без такої санкції. Загалом на території області закритими виявилися 53 % молитовних будинків від загальної кількості тих, що діяли раніше [10, с. 14–15].

Вище керівництво вимагало проводити активнішу культурно-освітню й пропагандистсько-агітаційну роботу, «якнайширше втягуючи... всю радянську суспільність» в ініціювання та підтримку кампанії закриття церков [14, ф. 1, оп. 5, спр. 27, арк. 81], визначало необхідний процент підписів населення для закриття молитовень [14, ф. 1, оп. 7, спр. 179, арк. 273] тощо. Виконуючи вказівки центру чи вдаючись до самовільних дій, функціонери на місцях складали фіктивні списки тих, хто вимагав «закриття молитовних будівель», або збирали підписи населення, вдаючись до погроз, шантажу, арештів, накладання штрафів тощо [14, ф. 1, оп. 6, спр. 218, арк. 45–45 зв.; оп. 7, спр. 172, арк. 38–39, 65, 67–68 зв.; 8, ф. р. 6, оп. 1, спр. 90, арк. 3–8; ф. п. 86, оп. 1, спр. 177, арк. 53 тощо].

Динаміка закриття церков була суголосою темпам загального наступу «соціалізму по всьому фронту» і по-різному проявлялася протягом кожного року. Потужний поштовх закриттю релігійних споруд надала форсована колективізація та в цілому прискорена модернізація СРСР (стрибок у соціалізм). У лютому 1930 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про боротьбу з контрреволюційними елементами у керівних органах релігійних об'єднань», що підштовхнуло новий наступ на релігійну сферу.

Упродовж 1918–1931 рр. в СРСР закрили понад 10 тис. храмів, і цей процес тривав. Під час «вирішального штурму» 1933–1936 років в УСРР припинило існування приблизно 75–80 % наявних церков [5, с. 278]. Із 12380 церков в Україні 1936 року залишилося 4487, а служба відбувалася лише у 1116 (9,01 %), тоді як в СРСР середній показник становив 28,33 %.

На початку 1930-х років у Києві разом з передмістями служіння відправлялось лише у 12 зі 130 православних храмів і молитовних домів [3, арк. 87], інші церкви стояли закритими, деякі були переобладнані під склади та інші антирелігійні

заклади. 8 монастирів та більше, ніж три чверті парафіяльних храмів не діяли. Однак безпосереднє масове нищення київських церков відбулося 1934 р., коли вирішувалось питання перенесення до Києва столиці УСРР [4, с. 7].

Свідомо нищились навіть безцінні шедеври культури лише на тій підставі, що були культовими. В одному лише Києві у 1930-х роках із цих мотивів зруйновані перлини українського бароко Золотоверхий Михайлівський собор XII ст. та Микільський військовий собор на Печерську, церква Пирогощі Божої матері XII ст., Трьохсвятительська церква XIII ст., Богоявленська церква Братського монастиря на Подолі, дзвіниця Кирилівського монастиря та інші церковні споруди, які були визнаними пам'ятками української культури [4, с. 7; 6, с. 120]. Одну з найбільших православних святинь українців – Києво-Печерську Лавру було перетворено на музейне містечко, Софійський собор – на «державний заповідник», Володимирський собор – на Музей антирелігійної пропаганди.

За даними дослідників, з 1931 р. по квітень 1936 р. в Україні закрили щонайменше 5170 церков. Реально ж припинив діяльність 8541 молитовний будинок. Станом на 1 квітня 1936 року 3371 храм не діяв, формально не вважаючись закритим [9, с. 34].

Реалізація заходів владних структур щодо руйнування культових споруд аналізованого періоду була невід'ємним складником державної політики щодо релігії й церкви. Руйнування культових споруд тривало упродовж всього періоду радянської влади. Темпи й масштаби мали різну інтенсивність і траєкторію. У 1920–1930-ті роки вибудовуються нові моделі поведінки, нові способи організації та регуляції побуту, світогляду тощо.

Православні храми упродовж віків були основним джерелом духовності для населення, під впливом православ'я формувався національний менталітет. Відтак, варто наголосити, що йдеться не лише про руйнацію храмів радянською владою як архітектурних споруд, які мали історичну, естетичну чи культурну цінність (серед зруйнованих будівель була значна кількість пам'яток культури, на жаль, безповоротно втрачених). Йдеться також про моральні збитки, про зміну світоглядних орієнтирів, про руйнування духовного світу українства, його менталітету,

сакрального в «храмах душ», культури, побуту, традицій, звичаїв, стереотипів поведінки тощо.

Руйнування культових споруд у 1920–1930-х роках, зокрема в УСРР / УРСР, було частиною комплексної антирелігійної кампанії радянської влади, що призвело до нищення тисяч церков, монастирів та мечетей, порушуючи тим самим традиційну ритмологію простору, оскільки ці споруди формували сакральні центри міст та сіл, визначали їхню архітектурно-просторову структуру та культурний код. Однак, попри нищення християнських храмів і сакрального простору традиційної культури українства, залишався незмінним сакральний храмовий топос, проникаючи крізь нові обладунки, поступово заповнюючи навколишній простір своїм утаємниченим змістом, обертаючись на *locus metoriae* («місця пам'яті»). Саме таке сприйняття характерне для православної культури навіть за радянської/богоборницької доби, що плекало надію на майбутнє відтворення Храму [4, с. 112].

Джерела та література:

1. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / пер. з нім. О. Маєвський. Київ : К.І.С., 2007. 245 с.
2. Гаїнець М. Розвал у релігійному таборі. *Безвірник*. 1931. № 5–6. С. 49.
3. Галузевий державний архів СБУ. Ф. 9. Спр. 74.
4. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Нью-Йорк : Український Музей, 1987. 64 с.
5. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. 342 с.
6. Данилюк Ю. З. Державна політика щодо архітектурних пам'яток культового призначення у 60-х роках на Україні. *Релігійна традиція в духовному відродженні України*. Полтава, 1992. С. 119–121.
7. Демчук Р. Храмова свідомість та іконічне мислення у вимірі давньоруської культури. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*. 2024. Том 7. С. 106–117.
8. Державний архів Житомирської області.
9. Ігнатуша О. М. Руйнація конфесійної мережі в Україні 20–30-х років ХХ ст.: реалізація проекту безрелігійного суспільства. *Науковий вісник Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки*. 2003. № 10. С. 31–36.
10. Ігнатуша О. Церква в умовах голодомору 1932–1933 роках. *Наша Віра*. 2008. № 11 (247). С. 14–15.
11. Каталог зруйнованих храмів і монастирів України: Каталог / редкол.: В. Ф. Солдатенко (голова) та ін. Київ : ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 30.

12. Киридон А. М. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. Вип. 22. С. 91–102.
13. Киридон А. М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль : підручники і посібники, 2005. 384 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади України.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1642.
16. Burckhardt T. Sacred Art in East & West: Its Principles and Methods. Publisher : Perennial Books, 1986. 176 p.
17. Corbin H. Temple and Contemplation. London, 1986. 402 p.

І. О. КІВЕНКО

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри «Іноземні мови та переклад»
Одеський національний морський університет (Україна)
ORCID: 0000-0003-2044-5456*

А. К. СМАРКАЛОВА

*викладач кафедри «Іноземні мови та переклад»
Одеський національний морський університет (Україна)
ORCID: 0000-0002-8631-2915*

ЕТИМОЛОГІЯ ХІМІЧНИХ СКЛАДЕНИХ ТЕРМІНІВ

Стрімкий розвиток науки і техніки у XXI столітті зумовлює постійне оновлення та збагачення галузевих терміносистем різних мов. У межах англومовної наукової та технічної термінології цей процес проходить особливо яскраво, але, не зважаючи на інноваційність понять та технологій, переважна більшість лексичних новоутворень формуються за моделями складеності та багатокomпонентності та ґрунтуються на іншомовних лексичних спадщинах.

Особливо яскраво це можна прослідкувати у сфері природничих наук, а саме хімії. Два-, три- або навіть шестикomпонентні складені словосполучення позначають складні хімічні явища, процеси, реакції та методи [1, с. 20]. Структурна складність таких лексем викликає зацікавлення науковців з погляду етимології, оскільки кожен компонент таких складених словосполучень несе не тільки окреме історичне, але й сенсове навантаження.

Важливим етимологічне дослідження є не тільки для науковців-мовознавців, але й у практичній діяльності перекладачів, які працюють з технічними текстами. У випадках, коли багатокomпонентні лексеми ще не є закріпленими в терміносистемах інших мов, включаючи українську, саме підхід до семантичного

аналізу терміна через дослідження походження компонентів складених словосполучень дозволяє зберегти адекватність та еквівалентність перекладу.

Метою даного дослідження є етимологічне дослідження терміну, який позначає аналітичний метод описаний у Європейському стандарті щодо визначення вмісту миш'яку, кадмію, ртуті та свинцю в харчових продуктах (EN 15763:2009 "Foodstuffs – Determination of trace elements – Determination of arsenic, cadmium, mercury and lead in foodstuffs by inductively coupled plasma mass spectrometry (ICP–MS) after pressure digestion" [3]). Об'єктом аналізу виступає складене словосполучення *inductively coupled plasma mass spectrometry*.

За семантичними ознаками, серед тематичних груп хімічних лексичних одиниць (закони і правила, теореми, теорії, гіпотези, реакції та методи, індекси, константи, числа, рівняння, пристрої та прилади, назви хімічних явищ і процесів) термін *inductively coupled plasma mass spectrometry* відноситься до групи *реакції та методи* [2, с. 60].

Відповідно до структури дана термінологічна одиниця є складеним п'ятикомпонентним терміном – словосполученням. Відповідно, для проведення етимологічного дослідження такого терміна – словосполучення необхідно здійснити аналіз його лексичних компонентів, що дозволить з'ясувати їх походження [4] та семантичне навантаження (див. табл. 1).

Отже, після проведеного аналізу можна зробити висновки, що лексеми, у більшості, походять з класичних мов науки – латини та давньогрецької. Це демонструє безперервність традицій у термінотворенні англomовної наукової мови, зокрема в галузі хімії.

Вивчення походження та семантики компонентів складених лексем дозволяє сформувати адекватний та еквівалентний переклад, який зберігає наукову точність та термінологічну логіку.

**Таблиця 1 – Етимологія терміна
“inductively coupled plasma mass spectrometry”**

Лексичний компонент	Частина мови	Слово-твір	Етимологія	Значення
1	2	3	4	5
inductively	Прислівник	корінь <i>induce</i>	<i>induce</i> (v): «керувати переконаннями чи іншими впливами», пізніє 14 ст., також <i>enduce</i> від лат. <i>inducere</i> , <i>in-</i> + <i>ducere</i> ; відносно хімічної галузі вперше використано у 1777 році (<i>electromagnetic sense</i>);	«шляхом індукції», у контексті терміна означає процес збудження плазми електромагнітним індукційним полем
		суфікс <i>-ive</i>	від лат. суфікс <i>-ivus</i> ; словотвірний елемент, що утворює прикметники від дієслів;	
		суфікс <i>-ly</i>	від прагерманського <i>*-liko-</i> ; словотвірний елемент, що утворює прикметники від іменників;	
coupled	Дієприкметник	корінь <i>couple</i>	<i>couple</i> (v): «пов'язувати або з'єднувати, як одну річ з іншою», 1200 рр., від старофранцузької <i>copler</i> , від лат. <i>copula</i> ;	«зв'язаний», у контексті терміна вказує на з'єднання шляхом індукції
		суфікс <i>-ed</i>	від давньоанглійського <i>-ed</i> , <i>-ad</i> , <i>-od</i> (<i>-ed</i> у середньоанглійській), від протогерманського <i>*-da-</i> ; суфікс дієприкметника минулого часу слабких дієслів;	

1	2	3	4	5
plasma	Іменник	корінь <i>plasma</i>	<i>plasma</i> (n): «щось сформоване або створене», від пізньолатинського <i>plasma</i> , від грецького <i>plasma</i> ; з 1928 року у значенні «іонізований газ», тобто четвертий агрегатний стан речовини;	«плазма», у контексті терміна іонізоване середовище
mass	Прикметник	корінь <i>mass</i>	<i>mass</i> (n): «безформне тіло», від лат. <i>massa</i> ; як прикметник «що здійснюється у великих масштабах» з 1733 року;	у контексті терміна позначає фізичну масу іонів та може не перекладатися взагалі
spectrometry	Іменник	корінь <i>spectro - spectrum</i>	словотвірний елемент, що використовується приблизно з 1880 року та означає «променева енергія»; від лат. <i>spectrum</i> (n): «образ», з 1888 р., означає весь діапазон довжин хвиль випромінювання (включаючи видиме світло);	У контексті терміна позначає процес вимірювання взаємодій між світлом і речовиною, а також вимірювання інтенсивності та довжини хвилі випромінювання; перекладається у вигляді іменника за назвою приладу «спектрометра»
		суфікс <i>-metry</i>	словотвірний елемент, що означає «процес вимірювання», від грец., <i>-metria</i> «вимірювання».	

Джерела та література:

1. Бесага А. А., Альбота С. М. Особливості перекладу хімічних термінів. *Нова філологія*. 2021. Т. 1. № (81). С. 19–24.
2. Тарасова В. В. Епонімні одиниці в хімічній терміносистемі сучасних англійської та української мов. *Південний архів. Філологічні науки*. 2019. Вип. 79. С. 59–64.
3. EN 15763:2009. Foodstuffs – Determination of trace elements – Determination of arsenic, cadmium, mercury and lead in foodstuffs by inductively coupled plasma mass spectrometry (ICP–MS) after pressure digestion. *Official edition*. URL: <https://standards.iteh.ai/catalog/standards> (дата звернення: 05.05.2025).
4. Online etymology dictionary. *Etymonline*. URL: <https://www.etymonline.com/> (дата звернення: 06.05.2025).

Г. П. КОВАЛЬ

старший викладач

Миколаївський професійний машинобудівний ліцей (Україна)

ORCID: 0000–0002–4475–7748

І. В. КОЛОМЕЙЦЕВ

здобувач освіти, II курс, група 5К

Миколаївський професійний машинобудівний ліцей (Україна)

ORCID: 0009–0003–2527–5019

ГУСТАВ ЕЙФЕЛЬ ПРОТИ ІНЖЕНЕРА ЧУМАКОВА ТА ПИТАННЯ ВОДОПОСТАЧАННЯ МІСТА МИКОЛАЄВА (ЛІТО – ОСІНЬ 1906 Р.)

Розвиток міського господарства в містах Півдня України на початку ХХ ст. був надзвичайно бурхливим та багатоманітним. Проведення електричного трамваю, освітлення, каналізації, вирішення інших питань функціонування міських господарств активно вирішувалися в цей час і в Миколаєві. Особливо гостро стояло питання водопостачання міста Миколаєва, беручи до уваги жаркий клімат міста та його місцезнаходження. Один з авторів в своїх дослідженнях вже звертався до контактів всесвітньовідомого пізніше інженера Густава Ейфеля з Миколаївськими міськими думою та управо з приводу будівництва водонапірної башти в Миколаєві [1, с. 15–18]. Творець Вежі в Парижі і надалі активно реагував на питання водопостачання та реагував на це в миколаївській пресі. Про що детально описано в даній статті. Дуже цікаво та показово, що перший зиск від прояву науково-технічного прогресу в Миколаєві отримали представники злочинного світу. Абсолютно нову сферу діяльності знайшли були місцеві злодії. Стояло ще питання, чи матиме зиск від водопроводу місто, а злодії вже з успіхом «експлуатували» його. Водопровідна мережа на відомих проміжках мала колодязі із засувками, що ізолювали у потрібних випадках

дану ділянку мережі. Засувки складалися з досить цінних мідних частин і злодії не залишили їх поза увагою. За короткий час було вісім випадків крадіжок. Злодії не соромилися навіть вдень опускати у колодязі та відгвинчувати мідні частини. Перехожі бачили це, але мабуть, вважали злодіїв за водопровідних робітників. Водопровідна комісія була серйозно замислилася над питанням, як уберегти цінні частини від злодійських рук. Було припущено влаштувати поперек колодязів поперечини, які замикалися б на замок. Але замки далеко не правильний засіб від злодіїв. Вирішили тому замінити мідні частини засувки менш цінними, які не були б спокусою для злодіїв. Мідні частини мали бути замінені чавунними [2, с. 3].

Комісії Миколаївської міської думи активно працювали над питанням водопостачання міста Миколаєва водою і влітку 1906 року. Так, чергове засідання водопровідної комісії відбулося 3 серпня 1906 року. На цьому засіданні розглядалося клопотання мешканців 2-ї Слобідської та Рибної вулиць про будівництво на перехресті цих вулиць водозабірної будки. Обивателі цих вулиць давно вже клопотали про це і їм вже було обіцяно постановити на вказаному місці водорозбірну будку. Але це було ще тоді, коли, як передбачалося проектом, передбачалося будувати в різних місцях цілих 16 водорозбірних будок. Тепер же водопровідна комісія вирішила була обмежитися будівництвом лише 4-х будок. Міркування комісії були такі: по-перше, будки не зовсім дешево коштували, треба було витратити значні кошти на їх будівництво, треба також було і мати службовців при будках, по-друге, водорозбірні будки, з яких вода зазвичай відпускалася за зниженою ціною, були як би справою благодійною, а користуватися цією благодійною справою, отримуючи з будок дешеву воду, не посоромлюються брати зі споживачів на власний розсуд хоча б у межах існуючої для них високої такси. У водопровідній комісії знайшли були тому доцільніше замість водорозбірних будок розширити мережу водопровідних тумб, звідки справді бідні люди зуміли б брати воду відрами. Через таке скорочення кількості водорозбірних будок – замість передбачуваних 16 лише 4 будки – водопровідна комісія в клопотанні обивателів зазначеного району

була відмовила, причому вказувала їм на те, що ним можна було користуватися порівняно близько розташованою водорозбірною будкою на місці нинішньої приватної водорозбірної будки пана Максимова [2, с. 3].

У Миколаєві 7 серпня 1906 р. мало було відбутися поєднане засідання водопровідної комісії та колегії міської управи з деяких господарських питань водопроводу. Але засідання не відбулося: хтось захворів, а хтось просто не прийшов. Ці об'єднані засідання являлися деякими нововведеннями. На цьому наполягла була Миколаївська міська управа, яка скаржилася, що вона, зобов'язана контролювати видаткові суми у водопровідній справі, сама не знаючи справи. З огляду на деяку натягнутість відносин між міською управою та водопровідною комісією між ними велися час від часу дипломатичні переговори про те, де мають відбуватися з'єднані засідання. Нейтральної території не виявлялося і водопровідна комісія запрошувала управу до себе – у водопровідну контору, а колегія управи не бажаючи кидати свій престиж, як суверена стосовно водопровідної комісії, наполягла на тому, щоб об'єднані засідання відбувалися у приміщенні управи. Таких об'єднаних засідань було вже два. Третє ж, як зазначалося, не могло відбутися за неприбуттям деяких членів засідання [3, с. 3].

Робота органів міського самоврядування щодо забезпечення водопостачання міста Миколаєва, як і інші питання, регулярно висвітлювалася на сторінках миколаївської газети «Утренний Курьер». Так в рубриці «Письмо к редакції» 17 серпня 1906 року виклав свої думки, розрахунки інженер А. Поддєргін. Наведемо його лист без змін у перекладі на українську мову: «Милостивий пане, пане редакторе! Прошу вас не відмовити помістити таке моє роз'яснення щодо листа пана Чумакова. 1) Верхній майданчик (обнесений ґратами) за моїм проектом є, всупереч думці пана Чумакова. 2) Балкона і ізоляції труб на мою немає, за повною їх непотрібністю (балкон в залізній вежі служить для постійного огляду бака і зачеканки заклепок, що зазвичай дають текти; ізоляцією ж для труб служить закрита вежа, що підтримує бак, всередині якої і проходять згадані труби). 3) Труби із засувками справді не передбачені; вартість їх перевищить 600 крб.

Таким чином, остаточна ціна залізо-бетонної вежі, поставленої в однакові умови із залізною, визначається: у 20 260 р. + 600 руб. = 20 860 крб., що не складе 25 200 р., як, очевидно, думає пан Чумаков. Прийміть та інше. А. Поддєргін» [4, с. 3].

Також вражає зацікавленістю справи проведення водопостачання міста Миколаєва, не дивлячись на програш проекту водонапірної башти інженеру Шухову, виявлена інженером Густавом Ейфелем в часописі 18 серпня 1906 р. в листі «Ответ инженеру г. Чумакову». Також доречно навести цей неймовірний документ історії міста Миколаєва без змін в перекладі на українську мову: «Визнаємо, з особливим задоволенням ми прочитали відповідь пана Чумакова на нашу статтю «До водопровідної справи». Чи неправда, читачу, приємна чуйність людей. Що стоять на чолі такої важливої для міста справи, як водопровід? Однак дивацтва, що зустрічаються в листі інженера Чумакова на кожному кроці, змушують нас по силі можливості і у вигляді тих же міркувань, які керували інженером Чумаковим, – страх «викликати в публіці, що читає, неправильне висвітлення справи (sic!) – внести посильну лепту в розробку цього питання. Розглянемо докладніше «коротке пояснення» пана Чумакова. Його аргументація іноді цікава. Наприклад, ми говорили в нашій нотатці: «До кам'яної конструкції повернення немає і не повинно бути». Інженер Чумаков заявляє: «Тому причина вибору комісією вежі залізної, а не кам'яної очевидна сама собою». Інженер Чумаков ломиться у відчинені двері. Ходімо далі. Цікаво, чи знає інженер Чумаков, що ізоляція труб, необхідна при залізній (відкритій) конструкції, зайва при залізо-бетонній конструкції – закритою. Те саме щодо майданчика навколо резервуара (балкона). Вона необхідна при залізній конструкції для підкарбування заклепок, що дають текти, і зовсім зайва при залізо-бетонній конструкції, де, як відомо, заклепувальних сполук немає і чеканити нічого. Залишаються лише труби, яким червона ціна 500 руб. Яка вежа тепер, пан Чумаков, виявиться дешевшою? Хотіли б ми знати, яку запоруку хоче мати пан Чумаков, раз вежа залишається на місці. Сподіваємося, робота та матеріал, вкладені в неї, становлять достатнього розміру заставу.

Цікавим є ще один вислів пана Чумакова. Воно так цікаво, що дозволяємо собі привести його цілком. «Щоправда, залізобетонні споруди є порівняно недорогими і досить міцними, але лише за умови безумовно правильної та ретельної роботи з їхнього пристрою, найменший відступ або недогляд тут, що вельми можливо при наших робітників, може дати в результаті спорудження нікуди непридатним».

Ми б хотіли поставити питання пану Чумакову: які такі залізні споруди допускають відступи в конструкції чи недогляди в роботі я після цього таки придатні? Чи для цих залізних конструкцій буде виписано робітників з-за кордону?

На наш погляд, у відступах та недоглядах, якщо такі будуть, потрібно буде звинувачувати технічне начальство зі спорудження вежі і в тому числі, звичайно, й інженера Чумакова, але аж ніяк не робітника.

Для чого ж існують водопровідна комісія та інженери з будівництва водопроводу, як не для того, щоб спостерігати і не допускати відступів та недоглядів?

Та й на користь підрядника, ми вважаємо, спостерігати за необхідною ретельністю виконання найбільш відповідальних робіт із встановлення каркасу, приготування бетону та набивання форм.

Ми не знаємо точно розмірів залізної вежі, але судячи з ємності бака та висоті його над горизонтом землі, поверхня, що підлягає періодичному фарбуванню, має бути близько 350 кв. саж., що, переводячи на гроші, дає за одну роботу близько 200 – 250 рублів плюс до цього вартість матеріалу близько 350 рублів, – всього 600 рублів.

Капіталізуйте, пане Чумаков, вартість робіт з фарбування і додайте отриману суму із загальною ціною настільки люб'язної залізної конструкції.

Не знаємо, що у вас вийде, але у нас вийшло ось що: 600/2, тобто 300 руб. щороку (будь-якому, що має справу з залізом, відомо, що у нас, на Півдні, завдяки посиленому випаровуванню води, що містить солі, залізні конструкції, що мають серйозні призначення, підлягають забарвленню кожні два роки, що має особливе значення для наскрізних залізних конструкцій, а також є Шуховська, прийнята містом).

Припустимо, за нинішньої промислової кон'юнктури, таку суму, тобто 300 крб., дасть нам капітал 3700 рублів, покладемо з 8 %. Отже, пане Чумаков, яку суму потрібно додати до вартості залізної вежі, щоб можна було порівнювати вигідність обох положів конструкцій.

Залишається розглянути ще одне заперечення. Цим запереченням є приклад невдалої залізо-бетонної вежі Чорноморського заводу. Чумаков забув, ймовірно, що за французьким прислів'ям *“Une fois n'est pas coutume”* і чим посилатися на один відомий пану Чумакову приклад невдалої споруди, слід було б заглянути в будь-який журнал, присвячений залізо-бетонній справі, щоб побачити сотню прикладів будівель вдалих, які не викликають ніяких. Так, втім, нема чого звертатися до журналів, де вміщено зразки іноземного виробництва, коли ми маємо залізо-бетонні водонапірні вежі, побудовані з наших матеріалів і руками наших робітників (зауважте, пане Чумаков, – наших).

У Поті є 2 водонапірні башти, побудовані для міста спеціальною фірмою в Катеринославі, що бере на себе виконання різних споруд і звичайно з відомою гарантією, що вимагається містом. Башти були збудовані в різний час. Перша вежа, незважаючи на те, що була зведена на дуже слабкому ґрунті (трясовині) за порівняно довгий час, призначений для випробування її міцності та стійкості, не дала ні осаду, ні тріщин, ні течі. Після цього було розпочато будівництво другої вежі вже на дещо кращому ґрунті. За пропозицією Потійської міської управи тією ж фірмою був представлений проект залізо-бетонного православного собору, збудований залізо-бетонний міст через річку поблизу Поті, стовпи для електричного освітлення і так далі, тобто в цьому місті залізо-бетон отримав повні права громадянства, завдяки енергії місцевого міського голови та міського інженера.

У Миколаєві ж міські будівельники з ще більшою енергією пручаються новим починанням і, виправдовуючись новизною предмета, йдуть шляхом рутинства. Взагалі якби питання про економічність було генеральною турботою водопровідної комісії, то вона не зупинила б скороспіло ініціативу інженера Піддерегіна, але запропонувала б фахівцям із залізо-бетону

представити конкурсні проекти. І цілком імовірно, що вартість усієї вежі разом з обладнанням знизилася б.

На півдні і взагалі в будівельній області дуже популярним користується інженер П'ятницький, як досвідчений конструктор і будівельник залізо-бетонних споруд. Крім цього, водопровідна комісія може звернутися до Потійської міської управи, яка повідомить адресу будівельного товариства по залізо-бетону та якість зведених його споруд. Якщо водопровідна комісія, не дивлячись на ясні переваги залізо-бетонної конструкції водонапірної вежі і на відкриту заяву інженера Чумакова в задовільності залізо-бетону для будівельних цілей, все ж таки вирішить прийняти проект залізної вежі, то городянам Миколаєва нічого більше не залишиться, як подякувати комісії. трафаретів у настанову потомству разом із приплатами, які ляжуть у вигляді податку за відсталість водопровідної комісії. Ейфель» [5, с. 3].

Так само по проблемі водопровідних насосів виник великий конфлікт. Після довгої метушні з питанням про водонапірну вежу водопровідна комісія поралася на початку вересня 1906 р. із питанням про насоси. Головний інженер пан Чумаков знаходив цілком достатнім поставити на всіх трьох колодязях однакової сили насоси на 125 тисяч відер кожен із тим, щоб один із них залишався запасним. Пан Чумаков керувався у своїй позиції статистичними даними, визначальними кількість споживання води інших міст. За цими даними максимум споживання води навіть у літній час не перевищувало 2 ½ відер води на людину; у більшості випадків споживання води визначається в середньому не 1 ½ відра на людину. Пан Чумаков, рахуючи населення міста в сто тисяч, брав максимум споживання в інших містах, тобто по 2 ½ відра, і не сумнівався, що подача двома насосами 250 тисяч відер води на добу цілком задовольнятиме потреби населення.

Іншого погляду на це питання був голова водопровідної комісії пан Матвєєв, який наполягав спочатку на тому, щоб на двох колодязях було встановлено насоси з подачею води у 200 тисяч відер кожен, а третій насос на 125 тисяч відер. Пан Матвєєв спирався на велику кількість води в колодязі № 3, який при

відкачуванні дав 240 тис. відер води на добу, хоча інші зовсім не схильні чекати від зазначеного колодязя стільки води, оскільки пробне відкачування тривало надто недовго, щоб судити про дійсну потужність цього джерела. З більшою точністю можна було б говорити про потужність колодязя № 2, де відкачування тривало протягом двох місяців і дало було в результаті близько 140 тисяч відер води на добу.

Сама суть спору про те, які тепер потрібні були насоси для водопроводу, полягала в різниці вартості самих насосів, в різниці вартості пристрою електричної подачі води і, нарешті, у вартості водоводів від джерел водопроводу. За підрахунком пана Чумакова, встановлення таких сильних насосів, як пропонував пан Матвеев, мало викликати наразі зайве витрачання грошей близько 25 тис. рублів. Пан Чумаков вказував при цьому на те, що якщо навіть мали виправдатися припущення про успішний розвиток діяльності нашого миколаївського водопроводу, то й тоді не мали виправдатися зайві витрати на надто сильні насоси, оскільки останні зношувалися та мали прийти у непридатність до того часу, коли споживання води дійсно мало досягти більших розмірів.

Питання про насоси вже раніше обговорювалося в думі. Пропозиція пана Матвеева була схвалена. Потім із того ж питання відбувалися об'єднані засідання міської управи та водопровідної комісії за участю запрошених «обізнаних осіб», але остаточного рішення були не дійшли. Про це знову говорили 1 вересня 1906 р. у засіданні водопровідної комісії, також за участю обізнаних осіб. Майже нічого не вийшло і цього разу. Принаймні голова комісії пан Матвеев та головний інженер пан Чумаков залишилися були при своїх думках. Втім, пан Матвеев поступився дещо і тепер припускав, щоб на колодязі № 3 було поставлено насос на 200 тисяч відер, а на решту по насосу на 100 тисяч відер кожен. Як чули в Миколаєві, пан Матвеев звернувся був у думу з особливою заявою, а пан Чумаков подав заяву в думу ж у свою чергу і мав відстоювати свої положення. Конфлікт, мабуть, був неминучий [6, с. 3].

Питання водопостачання і надалі активно розглядалися на засіданнях Миколаївської міської думи. Не було винятком

і екстрене засідання думи 1 вересня 1906 р. На ньому прочитано було доповідь М. П. Леонтовича, який їхав у Петербург підтримки різних клопотань міста. Як видно було з доповіді, справи міста йшли у такому вигляді: 1) справу водопостачання торговельного порту було вирішено комітетом у портових справах так: скарбниця мала дати – міському управлінню безвідсоткову позику в 26 000 руб. строком на 15 років на влаштування водопроводу в порту, який вважався власністю міста, і сплачував місту за воду, що споживав, на 5 копійок нижче (за 100 відер) обивательської такси. Плата за воду для суден залишалася за проектом думи – 60 коп. за кожні 100 відер [6, с. 3].

Чергове засідання Миколаївської міської думи 15 вересня 1906 р. розпочалося було доповіддю Миколаївської міської управи про результати торгів щодо віддачі прокладання будинкових відгалужень водопроводу. Результати торгів в Миколаєві було вже повідомлено. Управа рекомендувала думі, незважаючи на те, що Терещенко запропонував був на 450 руб. дешевше від конкурента інженера Френкеля, передати підряд останньому. Гласний Авраамов заявив: «Я не згоден із управою. Навіщо викидати 450 руб. і віддавати їх Френкелю? Управа посиляється на досвідченість останнього. Але до чого тут досвідченість? Кожен буде добре працювати, якщо знатиме, що з нього вимагатимуть... Інженер Френкель сам перебуватиме в Одесі, а сюди, до нас, надішле своїх десятників, які, можливо, у справі дуже мало розуміють. У нас є старий і досвідчений підрядник, який до того ж пропонує нам на 450 рублів дешевше. Треба віддати прокладку відгалужень Терещенку». Гласний Лемешев повідомив, що фірма Терещенко вже працює з прокладання будинкових відгалужень водопроводу. А про роботу пана Френкеля ми нічого не знаємо. Гласний Гайдученко виступив з такою промовою: «Якщо ми дивитимемося на інститут торгів, як на закон, то треба віддати прокладання відгалужень пану Терещенку. Якщо ж ми інакше дивитимемося на торги, часто відбуватимуться дивні речі і багатьом здасться, що справа з торгами не чиста... Справді! Ми надаємо перевагу тому, хто не запропонував меншу суму, а кому нам завгодно... Ми повинні суворо стежити за дотриманням принципу торгів. Мені навіть

здається дивним, що управа внесла це питання в думу ... Навіщо віддавати і водоміри, і відгалуження все тому ж Френкелю?» Гласні Матвеєв та Чутков приєднувалися до думки гласного Гайдученка. Гласний Грачов просив у договорі з підрядником позначити термін приведення бруківки після прокладання труб у порядок. Гласний Постніков дивувався, що управа віддавала перевагу інженеру Френкелю. Останній зовсім був не підрядником, а лише представником фірми, що постачала Миколаївській міській думі водоміри. Закритим балотуванням більшістю 16 проти 10 голосів Миколаївська міська дума вирішила віддати прокладання будинкових відгалужень пану Терещенку [7, с. 3].

Миколаївська міська дума активно цікавилася питання водопостачання в інших містах Російської імперії. Робилося це для збору інформації, наслідування, встановлення своїх цін, тарифів на воду. Міська управа отримала від Одеської міської управи довідку з питання про відпуск води судам у порту. В Одеському порту минулого 1905 року судам закордонного та каботажного плавання відпущено було лише 97 153 бочки (40 відерних). Вода там опускалася за розрахунком 25 копійок за бочку та по 30 коп. за бочку у випадках, коли вода подавалася міськими шлангами. Таким чином, одеська такса на воду для суден була майже тотожна з такою, наміченою нашою Миколаївською міською управою – 60 коп. за сто відер [8, с. 3].

Розглянемо хід ще одного засідання Миколаївської міської думи, де також розглядалися питання водопостачання міста Миколаєва. На черговому засіданні думи 20 вересня 1906 р. продовжували роботу розглядом питань, що не були розглянуті на минулому засіданні думи. Наведемо звіт виконавчої водопровідної комісії за період із 1 квітня по 1 вересня 1906 р. Зі звіту видно, що комісія за цей час досліджувала кілька колодязів, а один побудувала новий. Укладання водопровідних труб було вже зовсім закінчено. Усього було прокладено 108 верст труб, залишалося влаштувати ще лише водогін у порту. Міський водорозбір подавав вже до 70 000 відер води на день. В місті в другій половині вересня 1906 р. провадилося будівництво водозабірних будок на Сінній площі та встановлювалися колодязі. Пожежних кранів було поставлено 175, залишалося поставити ще 170.

Проводилося буріння ґрунту та проба фундаменту на тому місці, де буде збудовано водопровідну залізньо-бетонну вежу. Укладено було контракт на постачання водомірів та віддано з торгів прокладання будинкових відгалужень водопроводу.

З початку будівництва водопроводу до 1 вересня, крім 57 659 руб. 40 к., повернутих місту та сплачених за позиною, витрачено 475 124 руб. 15 к., їх асигнівками 335 996 р. 96 к. та 119 080 руб. 75 к. готівкою. З зазначених сум було витрачено: утримання виконавчої комісії 14 698 р. 93 к., на утримання будівельної контори та технічного нагляду 45 687 р. 83 к., на влаштування водопровідної мережі 358 916 руб. 96 к., на будівництво 3-х колодязів 17 224 руб. 55 к., решта суми розподілялася на дрібні витрати на будівництво будок, буріння свердловин, дослідження води колодязів і так далі. Закінчуючи свій звіт, комісія вважала за потрібне навести дані з експлуатації діючої мережі. Усього води було подано в мережу з 1 квітня по 1 вересня 1906 року 7 303 980 відер, із цієї кількості продано на суму 6 055 руб. 69 к. Витрата експлуатацію становила 3639 р. 02 до., чистого прибутку, отже, залишалося 2362 руб. 67 коп., що у середньому становило 480 руб. на місяць. Але остання сума не представляла всього прибутку, отриманого від тимчасової експлуатації водопровідної мережі, так як частина води відпускалася безкоштовно і місто було позбавлене витрат, які у колишні роки склали би для міської лікарні впродовж 5 місяців 2000 руб. Крім того, безкоштовно користувалися водою військові казарми та інші установи. Миколаївська міська дума затвердила була звіт водопровідної комісії [9, с. 3]. Продовження цієї думської сесії було призначено на п'ятницю, 22 вересня 1906 р. І що являлося самим показовим, самим першим стояло питання «Правила міського водопроводу» [9, с. 3]. Таким чином, ми бачимо, наскільки важкою, багатовимірною та цікавою була робота Миколаївських органів міського самоврядування в галузі водопостачання міста Миколаєва влітку – восени 1906 року та якою завзятою була боротьба ідей інженерів пана Густава Ейфеля та пана Чумакова в цьому питанні.

Джерела та література:

1. Коваль Г. П. Контакты Густава Александра Эйфеля с Николаевской городской думой по водопроводному вопросу и башня Шухова в Николаеве. *Архасівські читання: історична наука на сучасному етапі розвитку української державності : матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції (10–11 травня 2019 р.)*. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. 134 с. 105–108 с.
2. *Утренний Курьер*. Николаев, 1906. № 5. Суббота. 5 августа. С. 3.
3. *Утренний Курьер*. Николаев, 1906. № 9. Среда. 9 августа. С. 3.
4. Поддєргін Письма в редакцию. I. *Утренний Курьер* (Николаев). 1906. № 14. Четверг. 17 августа. С. 3.
5. Эйфель Ответ инженеру г. Чумакову. *Утренний Курьер*. Пятница. 18 августа. Николаев, 1906. № 15. С. 3.
6. *Утренний Курьер*. Воскресенье. 3 сентября. Николаев, 1906. № 28. С. 3.
7. В думе. *Утренний Курьер*. Воскресенье. 17 сентября. Николаев, 1906. № 37. С. 3.
8. Местная хроника. *Утренний Курьер*. Николаев, 1906. № 39. Среда. 20 сентября. С. 3.
9. Очередное заседание думы. Местная хроника. *Утренний Курьер*. Пятница. 22 сентября. Николаев, 1906. № 41. С. 3.

Ю. В. КОТЛЯР

доктор історичних наук, професор

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Україна)

ORCID: 0000-0003-2222-3857

ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ: ЕТАПИ 30-РІЧНОЇ ІСТОРІЇ

Вивчення історії становлення та розвитку закладів вищої освіти є важливою складовою сучасних наукових досліджень. Чорноморський національний університет імені Петра Могили посідає особливе місце серед освітніх інституцій Півдня України, адже за відносно короткий період свого існування він пройшов шлях від новоствореного навчального закладу до національного. Його історія не отримала належного комплексного висвітлення у вітчизняній історіографії. Це зумовлює необхідність дослідження процесів, що сприяли становленню ЧНУ імені Петра Могили, виявлення основних етапів його розвитку, що є особливо актуальним напередодні його 30-літнього ювілею.

Метою статті є показ етапів історії становлення та розвитку ЧНУ імені Петра Могили від ідеї до сьогодення.

ЧНУ імені Петра Могили – заклад вищої освіти державної форми власності, акредитований за IV рівнем, підпорядкований Міністерству освіти і науки України. Носить ім'я видатного релігійного культурно-освітнього діяча святого Петра Могили, який спрямовував свою діяльність на піднесення національної свідомості. Розташований у м. Миколаєві. Очолує університет з 1996 р. і є його засновником – доктор технічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України – Леонід Павлович Клименко.

У структурі ЧНУ імені Петра Могили функціонують два інститути: Навчально-науковий медичний інститут та Навчально-науковий інститут післядипломної освіти, а також шість факультетів: Факультет економічних наук, Факультет комп'ютерних наук, Факультет політичних наук, Факультет фізичного

виховання та спорту, Факультет філології, Юридичний факультет. Контингент студентів ЧНУ імені Петра Могили на 2025 р. складає більше 3,5 тис. осіб. Загальна кількість аспірантів і докторантів – понад 140.

«Золотий кадровий склад» університету нараховує 58 докторів наук, 49 професорів, 191 кандидатів наук, 137 доцентів [3]. Серед працівників університету є Лауреати державної премії України в галузі науки і техніки та Державної премії України імені Тараса Шевченка, заслужені діячі науки і техніки України, заслужений винахідник, заслужені тренери, заслужений лікар України, заслужені працівники фізичної культури і спорту України.

ЧНУ імені Петра Могили продовжує традиції української академічної освіти, започатковані Києво-Могилянською академією, яка була відроджена у 1991 р. за ініціативи В'ячеслава Степановича Брюховецького. Приклад НаУКМА, в свій час, став орієнтиром для створення новітніх навчальних закладів у регіонах.

Історію ЧНУ імені Петра Могили можна розділити на декілька етапів:

Перший етап. Задум. Заснування. Миколаївська філія НаУКМА (1995 р. – березень 2002 р.).

Ідея створення Миколаївської філії НаУКМА з'явилася влітку 1995 р. серед викладачів Українського державного морського технічного університету (зараз – НУК імені адмірала Макарова), які відчували, що тільки технічної освіти для регіону вже замало, незважаючи на те, що у Миколаєві діяли педагогічний інститут та філія Київського інституту культури. Попередні розмови про створення нового вузу почалися в серпні цього ж року з тодішнім міським головою Миколаєва О. Я. Бердниковим, заступником голови облдержадміністрації А. Д. Ковалем, директором заводу ім. 61 Комунара В. О. Лавриненком, головою Миколаївського крайового відділення Народного Руху України Ю. В. Діденком. Керівництво міста, обласного управління освіти та облдержадміністрації підтримали ідею створення Миколаївської філії Національного Університету «Києво-Могилянська Академія». Дав згоду на виділення приміщення під навчальний корпус директор ДП «Завод ім. 61 комунара» Д. О. Черненко, призначений на посаду в серпні.

30–31 серпня 1995 р. з'явилися перші офіційні документи: лист управління освіти за підписом його начальника Я. І. Журецького та заступника голови міськвиконкому І. А. Мейжис до президента НАУКМА В. С. Брюховецького про створення філії.

Був створений організаційний комітет з питань відкриття нового вишу. До комітету на громадських засадах входили Л. П. Клименко (голова), О. П. Мещанінов (заступник голови), Г. Л. Норд та Г. В. Коцюр. Робота почалася з вивчення конкретних потреб у кадрах підприємств міста і області, наявності кадрового потенціалу викладачів та спеціалістів. Робилося обґрунтування, працювали над статистичними матеріалами.

23 жовтня 1995 р. у недобудованому корпусі № 1 університету (тоді – корпусу ПТУ № 19) відбулася зустріч представників керівництва міста і підприємств, преси і безпосередніх організаторів. На зустрічі була підтверджена думка про створення у Миколаєві нового вищого навчального закладу. Була розглянута його концепція, підготовлена професором С. М. Соловйовим.

17 січня 1996 р. у НАУКМА відбулася вчена рада, на якій розглядалося питання щодо створення Миколаївської філії, тут були присутні Л. П. Клименко, О. П. Мещанінов, В. В. Драгомиров. Вчена рада одностайно схвалила бізнес-план відкриття філії та її статут. На підставі ухвали вченої ради президент НАУКМА видав наказ від 17 січня 1996 р. про відкриття філії та призначив виконуючим обов'язки ректора Л. П. Клименка. 31 січня 1996 р. Миколаївський міськвиконком офіційно зареєстрував новий вуз.

Розпочалася підготовка матеріалів до ліцензування та законодавчого оформлення філії. Велику роботу виконали декани факультетів Ю. А. Батрак, Ю. Ю. Верланов та В. В. Добровольський. Визначальну допомогу в ліцензуванні та прийнятті постанови Кабінету Міністрів України надав народний депутат України В. М. Ємельянов. Підтримали створення МФ НАУКМА віце-прем'єр-міністр України з питань промислової політики А. К. Кінах та віце-прем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики І. Ф. Курас.

3 липня 1996 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 712 про створення МФ НАУКМА, Миколаївського колегіуму

НаУКМА та розробку регіональної програми «Миколаївський навчальний національно-культурний комплекс». Процес організаційного створення філії завершився.

30 серпня 1996 р. відбулося урочисте відкриття миколаївської філії. Український музичний драматичний театр підготував спеціальну програму посвячення в студенти. На презентацію МФ НаУКМА прибули президент НаУКМА В. С. Брюховецький, ректор НаУКМА С. С. Іванюк, професор філології Університету штату Нью-Джерсі Джон Фізер, який створив у США благодійне товариство «Приятелі Києво-Могилянської академії» [5, с. 45–47].

Через рік, 30 серпня 1997 р., відбулося урочисте відкриття й освячення на подвір'ї Миколаївської філії НаУКМА пам'ятника засновникові Києво-Могилянської академії святому Петру Могили (скульптор Я. М. Ряснянський).

3 липня 2000 р. відбулася перша в історії МФ НаУКМА Конвокація – урочиста церемонія вручення дипломів бакалавра. Ця дата, 3 липня, установлена за прикладом НаУКМА. З тих пір традиційно щорічно в цей день як у Києві в НаУКМА, так і в Миколаєві, в урочистій обстановці вручаються дипломи випускникам.

Другий етап. Розвиток. МДГУ імені Петра Могили (березень 2002 р. – грудень 2008 р.).

У 2002 р. за сприяння прем'єр-міністра України А. К. Кінаха і депутата Верховної Ради України В. М. Ємельянова було створено Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили. Про це свідчить Розпорядження Кабінету Міністрів України № 112-р, щодо створення Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили на базі Миколаївської філії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Структура самостійного університету будувалася за схемою класичного вишу сучасного типу. МДГУ імені Петра Могили мав в своєму складі інститути, факультети, кафедри, бібліотеку, наукові, виробничі та інші структурні підрозділи. Але, як і раніше, університет входив до комплексу Києво-Могилянської академії [4, с. 100].

Уже тоді почалися експерименти щодо можливостей підготовки за двома рівнями: бакалавр – магістр. Навчання

в магістеріумі планувалося здійснювати як у МДГУ імені Петра Могили, так і з окремих спеціальностей – у Києві, зокрема в НаУКМА, а також, у закордонних університетах.

За темпами і масштабами розвитку МДГУ імені Петра Могили почав переростати себе. Фактично університет став багатопрофільним. У гуманітарному університеті доктори технічних наук стали щорічно отримувати патенти на винаходи. Крім чисто гуманітарних спеціальностей, розширився випуск бакалаврів і магістрів з правознавства, фінансів і кредиту, екології, охорони навколишнього середовища та збалансованого природокористування, комп'ютерних наук, комп'ютерної інженерії, приладобудування [2, с. 176].

Тож, логічною стала пропозиція Міністерства освіти і науки України, погоджена з Миколаївською обласною облдержадміністрацією про зміну статусу МДГУ імені Петра Могили.

Третій етап. Класичний. ЧДУ імені Петра Могили (грудень 2008 р. – червень 2016 р.).

10 грудня 2008 р. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1521-р Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили було реорганізовано в Чорноморський державний університет імені Петра Могили. І з цього моменту, в Миколаєві, вперше в історії, з'явився справжній класичний університет, який відразу став центром освітнього життя не тільки міста, а й регіону [5, с. 144].

Університет почав активно виходити на міжнародний рівень, про що свідчить відкриття у 2008 р. Тбіліського інституту ЧДУ імені Петра Могили.

У 2009 р. за ініціативи ЧДУ імені Петра Могили було створено Асоціацію університетів України, президентом якої обрали ректора Л. П. Клименка. Це Громадська науково-освітня організація, яка спрямована на вирішення спільних академічних проблем, пов'язаних з реформуванням навчального процесу, інтеграцією у світовий освітній простір.

21 травня 2014 р. на базі ЧДУ імені Петра Могили було проведено Третій загальноукраїнський круглий стіл національної єдності [5, с. 127]. У заході взяли участь екс-президенти України Л. М. Кравчук і Л. Д. Кучма, прем'єр-міністр України А. П. Яценюк,

члени уряду України, народні депутати України, голова Миколаївської облдержадміністрації М. П. Романчук, голова Миколаївської обласної ради Т. Д. Кремінь, ректор університету Л. П. Клименко, представники міжнародних організацій, посли США, Польщі, ЄС, органів місцевого самоврядування, громадські діячі, представники релігійних організацій та бізнесу регіону, представники Кіровоградської, Одеської та Херсонської областей.

Окремо слід сказати про громадянську позицію університету. З часу свого заснування ЧДУ імені Петра Могили позиціонує себе як проукраїнський, національно та політично свідомий вищий навчальний заклад. У складній ситуації, яка склалася в Україні у 2014–2015 рр., колектив університету рішуче виступив за збереження територіальної цілісності та незалежності України, схвалив її європейський вибір, надавав постійну допомогу бійцям АТО, надсилаючи їм одяг, взуття, медикаменти, теплі речі, а також збирав кошти на ремонт бойової техніки.

Восени 2015 р., вперше в історії Миколаєва, на базі реорганізованого факультету еколого-медичних наук створено Медичний інститут (відповідальний за організацію – доктор медичних наук, професор М. О. Клименко).

Четвертий етап. Національний. Війна. Відновлення. ЧНУ імені Петра Могили (червень 2016 р. – до сьогодні). 14 червня 2016 р. Указом Президента України № 252 за вагомий внесок у розвиток національної освіти і науки університету було надано статус національного [6, с. 163].

На четвертий етап припали трагічні події російсько-української війни 2022–2025 рр. У серпні 2022 р. університет зазнав значних пошкоджень під час масованих ворожих ракетних обстрілів. 17 та 19 серпня 2022 р. чотири російські ракети типу С-300 спричинили руйнування головного корпусу університету та завдали суттєвих втрат матеріально-технічній базі. На щастя, обійшлося без людських жертв. 29 серпня 2022 р. збита ПВО ракета С-300 прилетіла в головний корпус університету впавши в коридорі біля кабінету ректора і залу засідань вченої ради. В результаті влучання п'яти ракет по корпусам начального закладу було зруйновано сходові марші разом із перекриттями з 4-го по цокольний поверхи та зовнішньою стіною головного

корпусу, пошкоджено інженерні системи (електро-, водопостачання та опалення), вибито вікна і двері загальною кількістю 741 од., пошкоджено покрівлю навчальних корпусів площею 2210 м². Окрім того, було зруйновано серверну, ряд аудиторій і комп'ютерних класів, службових приміщень, науково-дослідницьких лабораторій тощо, разом з новітнім обладнанням та комп'ютерною технікою. Загальна сума збитків завданих ворожими обстрілами склала понад 25 млн грн.

За період 2022–2024 рр. співробітниками університету під керівництвом ректора Л. П. Клименка було повністю ліквідовано наслідки руйнувань, спричинені ворожими обстрілами. Власними силами відбудовано зруйновану частину головного корпусу, побудовано наново вузол тепломережі та замінено інженерні системи. Розширено аудиторний фонд за рахунок побудови нових сучасних комп'ютерних класів та навчальних аудиторій. Завдяки благодійній допомозі Миколаївської обласної військової адміністрації було замінено частину пошкоджених металопластикових вікон на суму 3,3 млн грн.

Загалом, по університету було замінено вибитих вікон і дверей загальною площею більше 1400 м², а також пошкодженої покрівлі навчальних корпусів площею 2210 м². У 2024 р. проведено повну заміну старих вікон у Навчальному корпусі № 2 на нові металопластикові у кількості 115 од. Завдяки оперативно виконаним роботам по відновленню університету та ліквідації пошкоджень, спричинених ворожими обстрілами, освітній процес проводиться у змішаному (очно-дистанційному) форматі з дотриманням відповідних безпекових умов. Задля цього було переобладнано цокольні поверхи навчальних корпусів та гуртожитків університету для їх використання як найпростіші укриття під час ракетної небезпеки [1].

Таким чином, ЧНУ імені Петра Могили за свою 30-літню історію продовжує традиції української академічної освіти, започатковані Києво-Могилянською академією. Він став форпостом українства на Півдні України. В своєму розвитку ЧНУ імені Петра Могили пройшов чотири етапи від Миколаївської філії НаУКМА до національного університету і був повністю відновлений після ворожих обстрілів. Це унікальний випадок в історії українських закладів вищої освіти.

Джерела та література:

1. Звіт ректора Чорноморського національного університету імені Петра Могили (за 2024 календарний рік). URL: https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/1._Zvit_rektora_2024.pdf (дата звернення: 16.08.2025).
2. Клименко Л. П., Багмет М. О. Науково-освітня традиція Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Історичний архів. *Наукові студії* : зб. наук. пр. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. Випуск 2. С. 173–177.
3. Клименко Л. П., Котляр Ю. В. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Чорноморський_національний_університет_імені_Петра_Могили (дата звернення: 5.08.2022).
4. Храм освіти на Інгульських схилах. Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»: Ювілейне видання до 10-ї річниці / за ред. Л. П. Клименка. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. 384 с.
5. Чорноморський державний університет імені Петра Могили. *Petra mea – моя твердиня*: [ювілейне видання до 20-ї річниці навчального закладу] / за ред. Л. П. Клименка. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. 504 с.
6. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Документи і матеріали. Історія та становлення : наукове видання / за ред. Л. П. Клименка; упор. Ю. В. Котляр, І. С. Міронова та ін. Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2019. 256 с.

М. М. КРЕТ

*Начальник науково-дослідного відділу
вивчення та впровадження досвіду наукового центру
Військової академії (м. Одеса, Україна)
ORCID: 0009-0000-8654-599X*

БИТВА ПІД ЗАМОСТЯМ. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ОБОРОНИ

Оборона Замостя сформувалася на тлі різкого перелому у війні після польського контрудару під Варшавою [1, с. 142–145]. Радянське командування намагалося повернути ініціативу швидкісним висунанням 1-ї Кінної армії на осі Сокаль-Тишівці-Замостя-Люблін, щоб уразити комунікації III польської армії й спровокувати кризу в її тилу [2, с. 217–220]. Дводобова затримка у прийнятті рішень з радянського боку створила для оборонців вузьке, але достатнє вікно часу: Замостя стало критичною точкою для стримування кінного прориву: зведений гарнізон і укріплена міська структура дозволили перетворити простір на сітку оборони з бар'єрами та контрольованими зонами. Участь українських сил у коаліції надала обороні необхідної щільності та дозволила мислити її не як сукупність розрізнених позицій, а як спроектовану архітектуру взаємопов'язаних ланок [3, с. 43–45].

Концептуальний каркас цієї архітектури складався з трьох узгоджених рубежів. Зовнішній формували передмістя з мережею опорних пунктів і «кишеннями» сповільнення; середній спирався на залізничний насип, що виконував роль внутрішнього проти кінного бар'єра та прикритої комунікації; внутрішній використовував залишки давніх фортифікацій у межах історичного ядра. Така побудова не лише розподіляла вогневі засоби в глибину, а й дисциплінувала: окремі ділянки отримували чіткі межі відповідальності, стандартизовані правила взаємодії та узгоджені інтервали активних дій. Рухомі вогневі

платформи – бронепоезди – були закріплені за конкретними відтинками колії, звідки одночасно забезпечували флангове підсилення і спостереження за перегонами. Домінуючим спостережним пунктом стала ратушна вежа з оглядом до п'ятнадцяти кілометрів: саме вона дозволяла завчасно фіксувати зміни на підступах, уточнювати орієнтири для артилерії та накладати «вікна» для нічних розвідок боєм [4, арк. 843], [1, арк. 392].

Керованість забезпечувалася багатоканальною комунікацією та ритмічним регламентом рішень. Стаціонарну основу становила телефонна мережа між центром управління, ратушею, станцією та міськими опорними вузлами, прокладена з дублюванням ліній і виводом на чергові пости. Рухомий рівень утворювали кур'єрські естафети 6-го кінного куреня, які підміняли телефон у разі пошкоджень або загроз технічному персоналу на окремих ділянках полотна. «Вогневий» канал інтегрував артилерійський дивізіон і три бронепоезди в єдині таблиці цілевказівок і маршрути, що мінімізувало час від спостереження до ураження. Добовий цикл мав усталену послідовність: уночі – розвідка малими групами і короткі рейди; на світанку – стислий огляд обстановки з доведенням уточнених завдань на ділянки; удень – безперервний телефонний зв'язок і контроль виконання; увечері – звірення карт, перерозподіл вогню та підготовка наступного нічного циклу. Уніфікована документація – накази з фіксованою структурою (ситуація, завдання, взаємодія, зв'язок, забезпечення), ситуаційні карти з трафаретними секторами вогню, офіцери зв'язку, закріплені за приданими польськими частинами – усувала різночитання й забезпечувала однакове «прочитання» сигналів у різнонаціо-нальному середовищі [3, с. 43–45].

Інженерна підготовка, попри дефіцит часу, була не епізодичною, а системною. Сапери 6-го технічного куреня під керівництвом сотника-інженера Володимира Бокитька упродовж 25–28 серпня вибудували до вісімнадцяти кілометрів колючого дроту на ключових підступах, розташовуючи його не фронтально, а під кутами до ймовірних напрямків атаки [5, с. 64–88; 6, с. 64–77]. Така геометрія ламала стрій кінноти й заводила противника під перехресний кулеметний

вогонь; на найуразливіших ділянках дріт ставили у три-чотири ряди з контрольованими проходами для власного маневру. Траншеї та укриття групували не в суцільну смугу, а довкола опорних вузлів, концентруючи ураження на визначених рубежах. Залізничний насип підсилювали технічно: підрізані й укріплені схили, барикади на стиках із забудовою, сходинки для швидкого переміщення відділень; подекуди насип слугував прикритою артерією для маневру вогневих засобів і резервів. До земляних робіт щоденно залучали від трьох до п'яти тисяч місцевих мешканців, організованих по дільницях під старшинським наглядом і за погодинними графіками, узгодженими з маршрутом бронепоїздів і планом нічних дій [7, с. 83–95; 8, с. 41–45].

Бойове розгортання підпорядковувалося ідеї керованої щільності вогню. Перший рубіж на Новій Осаді працював як «сенсорний» шар, де виявляли зміни, проводили короткі вилазки та уточнювали орієнтири; другий, по залізничному насипу, був внутрішнім запірним контуром із локальними резервами та технічною ланкою. Вогневу опору забезпечував дивізіон польової артилерії 10-ї піхотної дивізії (12 гармат) із заздалегідь підготовленими орієнтирами та нумерованими цілями на підступах до Нової Осади й уздовж лінії Сітанець–Майдан. Бронепоїзди «Загончик», «Месник» і «Смерть» діяли у межах визначених відтинків колії, поєднуючи батареїну функцію з розвідувальною: їхні патрулі доповідали про стан полотна, місця розвантаження противника, появу кінних застав і спроби блокування станцій. Ризики «дружнього» вогню знімалися дефіладними дугами, рубежами припинення стрільби й спеціально позначеними проходами для контратакувальних груп [1, с. 349].

Планово-настановчий цикл матеріалізувався у наказі капітана Миколи Болтуця № 700/оп від 28 серпня, виробленому на 15:00 на нараді під головуванням полковника Марка Безручка за участю начальника штабу полковника Всеволода Змієнка, оперативного відділу та командирів інженерних і артилерійських частин. Документ задавав диспозиції першого ешелону, режим взаємодії з артилерійським дивізіоном 10-ї дивізії, маршрути патрулювання, розгортання перев'язочних і збірних пунктів, часові межі нічних дій, а його виконання

було вбудоване в добовий ритм: вечірнє зведення – розсилка витягів – перевірка доведення через офіцерів зв'язку – ранкове звірення карти з урахуванням результатів нічних вилазок. Наступного дня, з урахуванням спостережень із ратушної вежі, даних кінних роз'їздів і повідомлень із колії, наказ деталізували: уточнено розміщення сил, маршрути розвідки та межі відповідальності секторів; графік виходів бронепоездів узгодили з нічними рейдами піхоти. Після заняття противником станції Завадка маршрути адаптували без зміни загального задуму: збережено перехресне перекриття східної дуги, а кур'єрську службу додатково посилено для прискорення обігу донесень між передмістями та центром управління [8, с. 204–205; 10, с. 22–37].

Інформаційно-спостережний контур працював як система взаємних перевірок. Ратушна вежа завдяки широкому горизонту дозволяла завчасно фіксувати переміщення противника й рух обозів; відмітки наносилися на карту з прив'язкою до домінуючих висот і окраїн лісових масивів на дузі Калиновичі–Майдан–Сітанець–Лабуне. Уніфіковані рапорти містили час, напрям, орієнтовну чисельність і характер цілей; їхня сукупність окреслювала зони ймовірного натиску та орієнтовні точки для дій артилерії. Завдання розвідгруп формулювали у вузьких межах: перевірка сторожових застав, здобуття полоненого для допиту, оцінка стану під'їзних шляхів і, за можливості, зрив підготовчих дій супротивника трофейними захопленнями. Повернення груп узгоджували з «вікнами» руху бронепоездів і готовністю батарей, що забезпечувало ураження переслідувачів і прикриття відходу. Телефонна мережа діяла за розкладом обов'язкових зведень і коротких позачергових сеансів для термінових рішень; на випадок розривів було передбачено резервування кур'єрами, які доправляли не лише витяги з наказів, а й схематичні ескізи секторів із позначенням змін у смугах вогню. Завдяки цій дубльованій схемі управління зберігало функціональність навіть за умов пошкодження ліній.

Кульмінаційним випробуванням стала ніч із 30 на 31 серпня, коли підрозділи 6-ї кінної дивізії РСЧА, використавши темряву та локальні перебої зв'язку на західній околиці, захопили міст через Лабунку в районі Янівців і вклинилися в міську смугу.

Небезпека полягала не стільки в чисельності групи, що прорвалася, скільки у можливості її швидкого посилення й ризику порушення керування в тилу. Відповідь спрацювала за заздалегідь підготовленим кризовим алгоритмом: найближчі резерви короткими маршами відновили суцільність на флангах прориву, кулемети розгорнулися на мінімальних дистанціях, створивши перехресні сектори вогню; артилерія 10-ї дивізії за скороченим протоколом відкрила загороджувальний вогонь, параметри якого були визначені наперед і мінімізували ризики для своїх; метою стало не «вибивання» кожної групи всередині міста, а відсікання підкріплень і недопущення закріплення за мостом. Завершальний етап становили короткі послідовні контрудари штурмових відділень із районів казарм і цегельні: рухаючись за нічними орієнтирами крізь підготовлені «вікна» у загородженнях, вони дезорганізували угруповання, що вклинилося, і поступово відтиснули його за річку. До світанку контроль над мостом відновили, телефонний зв'язок повернувся до штатного режиму, а бронепоезд на найближчому перегоні підтвердив відсутність значних скупчень противника на лівому березі [3, с. 59–69].

Тиловий порядок був вбудований в оборонний план, а не існував поза ним. Після неорганізованого проходження обозу розбитої під Тишівцями кубанської бригади Яковлєва міський простір упорядковували: патрулі посилено, історичну частину та передмістя поділено на сектори, воякам заборонено входити до приватних помешкань, мешканцям доведено звернення з вимогою залишатися вдома. Затриманих дезертирів через команди передавали до строю; випадки мародерства скеровували комендантові для дисциплінарного розгляду; перевірки ризикових місць проводилися лише за наказом. Завдяки цьому напруга у прифронтових кварталах швидко спадала. Логістика також була організована завчасно: прибуття ешелонів із продовольством і амуніцією стабілізувало нормування (для української компоненти – орієнтовно на п'ять–шість діб, для польської – на три–чотири), систему розподілу впорядковано, військові й цивільні фонди розмежовано, частину продуктів передано населенню через місцевий кооператив у режимі ощадливого

витрачання. Для бойових підрозділів запроваджено добові відомості витрат (патрони, гранати, артилерійські постріли), для технічних – окремий облік інженерних матеріалів; масові фортифікаційні роботи інтегровано в загальний план, а загородження розміщено так, щоб спрямовувати противника на пристріляні коридори й залишати контрольовані проходи для власних контратак. Другу лінію – по насипу – обладнано контрольованими переходами та пунктами маневру резервів, що підтримувало тилову комунікацію навіть за локальних проривів [5, с. 102–112].

Єдність коаліційних дій забезпечувалася не деклараціями, а процедурною сумісністю. На рівні групи вона уособлювалася командувачем полковником Марком Безручком і начальником штабу полковником Всеволодом Змієнком, проте ключовим був не персональний чинник, а уніфікація сигналів, формуляри цілевказання, узгоджені карти секторів, єдині рубежі припинення вогню та сценарії введення резервів. Спільний розклад (нічні рейди, ранкові патрулі, денні артсерії, вечірня корекція карт) уніфікував темп. Завдяки цьому всі знали, що і коли робити, – цикл дій відтворювався без збоїв. Розподіл функцій відповідав реальним можливостям. Передній рубіж утримував найуразливішу ділянку й першим викликав вогневу підтримку; внутрішня лінія по насипу формувала інженерну основу, кур'єрську естафету та локальний резерв; артилерія й бронепοїзди забезпечували рухоме прикриття східної дуги та флангове підсилення.

Кількісне співвідношення сил оборони та противника подаються стримано, з урахуванням асиметрії джерел. Гарнізон Замостя оцінюється у 3500–3550 осіб із урахуванням обслуги бронепοїздів; активний стрілецький компонент – близько 3080 штиків; кінний – орієнтовно 350–360 шабель. У складі вогневих засобів – щонайменше близько сорока важких кулеметів, дванадцять гармат дивізіону 10-ї піхотної дивізії та три бронепοїзди («Загончик», «Месник», «Смерть»). Для противника приймається орієнтир у межах 12,5 тис. осіб, із них прибіжно 10 тис. шабель і до 2 тис. багнетів, близько 200 важких кулеметів і близько двадцяти гармат; флангову підтримку

забезпечували дві піхотні дивізії – 24-та і 44-та. Стартова порція «живої сили» перевищувала 3:1 на користь наступу, однак вона не враховує ефект місцевості, інженерної підготовки та наявності рухомих батарей; саме ці чинники перетворювалися на керовано високу щільність вогню на підступах до Нової Осади та вздовж лінії насипу, нівелюючи суто чисельну перевагу практикою організованого вогню й маневру. Оцінювання втрат залишалося обережним: для гарнізону Замостя – близько 250 убитих і поранених із піком на 30 серпня; для 1-ї Кінної – переважно неконкретні означення («значні», «великі») і широкий розкид абсолютних цифр. Тут доречні приблизні масштаби, а не детальні цифри: так можна зіставити щільність вогню, час утримання рубежів і темп контрнаступів без надмірної «надточності». Аналогічний консерватизм застосовано й до підрахунків кулеметів і гармат, оскільки облік часто не враховував станкові кулемети на рухомих платформах і резервні гармати, тимчасово виведені з бою; поняття «активні шаблі» трактувалося як змінний показник, прив'язаний до ритму рейдів, ротаций і локальних контратак [11, с. 139–145, 152–155].

Методологічно реконструкція оборонної системи спирається на асиметричну джерельну базу. Частина польських оперативних документів – накази, диспозиції, телеграми з датами й годинами – добре відтворює хронологію рішень, але комунікації (лінії, комутаційні вузли, кур'єрські «вікна») фіксуються уривчасто. Українські еміграційні свідчення, зокрема спогади і публікації у «Вістях комбатанта», детально змальовують щоденну практику, проте потребують систематичної звірки зі структурними працями та польськими оперативними матеріалами, аби уникнути ідеалізації чи упередженого добору. У цих межах використано підхід «часових коридорів» і міжкорпусного зіставлення: зіставлялися моменти видачі наказів, позначки виконання, незалежні спостереження руху підрозділів; факт уважався підтвердженням, коли збігалися місце, час і характер завдання у кількох корпусах джерел або коли його опосередковано підтримували картографічні матеріали, таблиці вогню та календарі переміщень. Така аналітична дисципліна не усуває невизначеність повністю, але дозволяє

тримати її під контролем, відокремлюючи «тверді опори» від припустимих інтерпретацій.

У підсумку оборона Замостя постає як інтегрована конструкція, де інженерні бар'єри, сектори і ритм вогню, дубльовані канали зв'язку та повторюваний цикл управління перетворили чисельну перевагу противника на розв'язну тактичну задачу. Діяльність штабу та його начальника – Всеволода Змієнка – простежується як необхідна, але не самодостатня умова цієї цілісності: у часовому вимірі – через синхронізацію інженерних робіт із ритмом наказів; у вогневому – через узгодження батарей, кулеметних секторів і маршрутів бронепоездів; в організаційному – через підтримання стійких каналів управління попри розриви зв'язку. Саме така конфігурація дозволила втримати місто до підходу союзних сил і зірвати задум швидкісного «проходу» 1-ї Кінної армії.

Поставлена в дослідженні проблема – відтворення цілісної моделі оборони Замостя в умовах міського бою та коаліційної взаємодії – отримала переконливе розв'язання. На основі перевірених документів, мемуарів і польових звітів показано, що стійкість оборони визначалася не сумою локальних тактичних дій, а структурою самої оборонної системи. Йдеться про узгоджену «архітектуру» з трьома взаємопов'язаними рівнями (зовнішній рубіж передмість, внутрішня лінія по залізничному насипу, ядро історичного міста), яка задавала просторові коридори ураження, ритм маневру резервів і логіку розподілу вогневих засобів. Таке планування дозволило нейтралізувати головну перевагу противника – мобільність і масу кінноти – шляхом нав'язування їй невідгідної геометрії бою.

Інженерний компонент виявився базовим, а не допоміжним чинником ефективності. Масштабні загороджувальні роботи з колючим дротом, вузлові опорні пункти та технічне посилення залізничного насипу створили каркас, у межах якого кулеметні сектори, артилерія та бронепоезди діяли як єдина система. Важливо, що ці заходи були синхронізовані в часі з добовим циклом управління: нічними розвідками, ранковим узагальненням даних, денним контролем і вечірньою корекцією. Багатоканальна комунікація (телефон із резервуванням

кур'єрами) та уніфікована документація (стандартизовані накази, ситуаційні карти, єдині сигнали) забезпечували однакове «прочитання» рішень різнонаціональними частинами гарнізону й мінімізували ризики дезорганізації.

Окремий вагомий результат – демонстрація працездатності кризового алгоритму в ніч із 30 на 31 серпня. Локальне вкличення противника було локалізоване завдяки заздалегідь визначеним правилам: негайне відновлення суцільності на флангах, створення перехресних секторів вогню на коротких дистанціях, загороджувальний артилерійський вогонь за скороченою процедурою, короткі послідовні контрудари через підготовлені проходи у власних загородженнях. Ключову роль тут відіграли саме інженерні бар'єри другої лінії та ритмічність застосування вогню, що не дозволило розвинути прорив в оперативний пролом. У поєднанні з впорядкованим тилом і дисциплінованою логістикою це забезпечило безперервність управління та стабільність бойового циклу.

Коаліційний вимір описано не як зовнішню умову, а як внутрішню властивість оборонної системи. Сумісність досягалася через уніфікацію процедур: спільні накази, стандартизовані форми цілевказівок, узгоджені карти секторів, єдині рубежі припинення вогню та фіксований розклад дій. Така організаційна сумісність зняла типові для коаліційних операцій тертя та забезпечила прозорі очікування між підрозділами впродовж усього циклу бою.

Кількісні дані про склад сил і втрати подаємо стримано – на рівні узгоджених «порядків величин», без штучної деталізації. Причина – асиметрія джерел: їхня повнота й точність відрізняються, тож коректніше зіставляти не абсолютні цифри, а відносні показники (щільність вогню, тривалість утримання рубежів, темп контрдій). Для перевірки застосовано «часові коридори» та міжкорпусне зіставлення, що дозволило зняти суперечності між масивами, виокремити ділянки достовірних даних і чітко окреслити межі реконструкції.

Таким чином, оборона Замостя стала прикладом злагодженого поєднання інженерної підготовки, тактичної взаємодії та чіткої організації. Усі ключові компоненти – загородження,

вогневий ритм, зв'язок, управління – працювали як єдина система. У такій конфігурації коаліція діяла як цілісне угруповання, а чисельна перевага противника втрачала вирішальний характер. Отримані висновки уточнюють місце української компоненти в операціях 1920 р. і пропонують операційно значущу модель аналізу оборонних дій у міському середовищі, що може слугувати рамкою для подальших досліджень як з історії, так і з військової теорії.

Джерела та література:

1. Bitwa Lwowska i Zamojska 25.VII–18.X.1920. Dokumenty operacyjne. Cz. III. Warszawa : NDAP, 2009
2. Krzastek T. Bitwa zamojska i obrona Zamościa w sierpniu 1920 roku. Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920. Warszawa : IPN, 2010
3. Доценко О. Літопис Української революції. Т. 2. Кн. 4–5. Львів, 1923
4. Центральний державний архів Російської армії (ЦДАРА). Ф. 104. Оп. 5. Спр. 65
5. Wiszka E. Szósta Strzelecka. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii UNR. Formowanie – Szlak bojowy – Internowanie (1920–1924). Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012.
6. Мелешко Ф. «Південно-східна група Армії УНР». *Вісмі комбатанта*. 1970. № 3–4.
7. Olszański T. Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 r. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. № 3.
8. Безручко М. Д. Січові стрільці у боротьбі за державність. *Каліш : Чорномор*, 1932. 10. 9. Legieć J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie 1920 r. Toruń : Adam Marszałek, 2012. 10. Самутин П. Київ 1920 року. *Вісмі комбатанта*. 1974. № 1.
9. Скрипник О. Таємний легіон Української революції. Київ : Ярославів Вал, 2015.

О. В. КУЖЕЛЬНА

членкиня Національної спілки краєзнавців України

ORCID: 0009-0009-8949-509X

**ПРО НАУКУ «ГЕОЛОГІЮ», “ALMA MATER”,
ІЛЮ МЕЧНІКОВА, ЙОГО КОЛЕГ
ТА УЧНІВ–«ВИКИДНІВ». ЗА СТОРІНКАМИ СПОГАДІВ
МИКОЛИ АНДРУСОВА ПРО РОКИ НАВЧАННЯ
В НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ**

Андрусов Микола Іванович (7(19).12.1861–27.04.1924) – геолог, стратиграф, палеонтолог, академік Санкт-Петербурзької Академії наук (1914), академік кафедри палеонтології фізико-математичного відділу Української академії наук (1920). 1884 року Андрусов М. І. закінчив Новоросійський університет, де слухав лекції І. Мечникова, працював під керівництвом І. Синцова. З 1882 року розпочав активно досліджувати Керченський півострів. Виїздив у наукові відрядження до Відня, Мюнхена, Загреба. 1890 року захистив магістерську дисертацію, а у 1897 – докторську. Приват-доцент Санкт-Петербурзького університету (1893–1896), професор Юр'євського університету (1896–1904). 1905–1912 рр. – професор завідувач кафедри геології і палеонтології Київського університету. З 1912 року – професор Вищих жіночих курсів у Санкт-Петербурзі. З 1914 року обіймав посаду директора Геологічного музею у Санкт-Петербурзі. 1918–1920 рр. – професор Таврійського університету. З весни 1920 року – в еміграції. З 1921 року працював у лабораторіях Сорбонни (у Парижі) та Карлового (у Празі) університету [1, с. 486; 2, с. 506].

1921 року, під час перебування в еміграції, Микола Іванович розпочав писати свої «Спогади», які, нажаль, були «залишені ним в уривчастому стані» [3, с. 7]. Андрусов помер у квітні 1924 року, не встигши дописати свої спомини. 1925 року у Парижі, вже після смерті Андрусова, вийшла книга «Андрусов Н. И. Воспоминания. 1871–1890» [3].

Не зважаючи на незавершеність та певну «не відкорегованість», ця книга представляє великий інтерес і є безцінним джерелом щодо біографії Миколи Андрусова. У спогадах, які охоплюють значно більші часові рамки, ніж це зазначено у назві книги, автор щиро і відверто розповідає про свої дитячі і юнацькі роки, наукову і викладацьку діяльність. Багато сторінок цієї книги присвячено рідному місту Одесі, періоду його навчання та викладацької діяльності у Новоросійському університеті.

У даній статті на підставі спогадів Миколи Андрусова та інших джерел буде акцентовано увагу, перш за все, на періоді навчання Андрусова у стінах Новоросійського університету, одночасно прослідковується процес поступового захоплення ним географічною наукою, наводяться епізоди студентського життя кінця XIX сторіччя. Також звертається увага на персоналії, як викладачів Новоросійського університету так і сокурсників, товаришів Андрусова по навчанню.

Після закінчення Керченської гімназії Микола Андрусов повернувся до рідного міста. У Одесі Микола Андрусов вступив на природничий відділ фізико-математичного факультету Новоросійського університету, відкриття якого відбулося 1 травня 1865 року [4, с. 122]. Незважаючи на свій відносно молодий вік (на час вступу Андрусова до цього навчального закладу університету виповнилося лише 15 років), Новоросійський університет мав доволі вагомий науковий потенціал і встиг заробити собі авторитет завдяки професорсько-викладацькому складу.

Під впливом лекцій професора Іллі Мечнікова з морфології та ембріології тваринного світу Андрусов захопився зоологією. І. І. Мечніков 1867 року був обраний в Новоросійський університет доцентом зоології. 1868 став доцентом зоології в Петербурзькому університеті, де наприкінці 1868 року захистив докторську дисертацію. На протязі 12 років (з 1870 по 1882 рр.) Мечніков був професором зоології Новоросійського університету [4, с. 447]. У своїх спогадах Андрусов писав: «Коли я вступив 1880 року до Новоросійського університету, то ... мій вчитель І. І. Мечніков розкривав перед нами на своїх лекціях перші основи своєї теорії внутрішньоклітинного травлення, яка пізніше виявилася доволі плідною в галузі медицини» [3, с. 188].

Того року до університету вступило 85 студентів, з них 53 – випускників гімназій, 32 – з інших вищих навчальних закладів [4, с. 678].

Склад студентів як за віросповіданням, соціальним станом так за національною ознакою був різноманітним. Як приклад, проаналізуємо склад студентів, що навчалися разом з Андрусовим і 1884 року закінчили відділення природничих наук. Так серед 17 випускників відділення природничих наук за віросповіданням 9 студентів були православними, 7 – іудейського віросповідання та 1 – армяно-григоріанського [4, с. LV]. За соціальним походженням серед студентів було: міщан – 5, купців – 2, дітей священнослужителів – 2. У числі студентів-випускників була також діти дворян, почесних громадян та військових [4, с. LV].

З перших днів перебування в університеті у Миколи Андрусова з'являється багато друзів. «Два студенти, Лодиженський і Шмигельський, перший єврей, а другий хохол» стали його сусідами на кімнаті [3, с. 36]. «Серед друзів, що ближче усього до мене підходять» і з якими довелося довго товаришувати, Андрусов називає прізвища Зозуліна, Скачевського та Загоруйченка [3, с. 38]. Саме Микола Зозулін за зізнанням Андрусова «завжди залишався моїм другом... Він був видатною особистістю, дуже знався на літературі, був схильний до філософії і дуже здібний» [3, с. 38]. По батьківській лінії він походив з українців, а по материнській – з молдаван. Відомий серед студентів під ім'ям «дідусь» – Микола Загоруйченко був найстаршим серед студентів (25 років), і мав за плечима роки навчання в семінарії та значний досвід роботи сільським вчителем [3, с. 38]. Лодиженський навчався в університеті лише рік. Багато років потому Андрусов під час своєї діяльності в Юр'євському університеті зустрів там Лодиженського, який тримав іспити на ступінь доктора медицини [3, с. 37].

«Наше одеське життя, – писав Микола Андрусов, – розпадається на життя в університеті, життя зі знайомими, життя вдома, життя наукове» [3, с. 39]. Він зізнавався, що «Одеса справила на мене велике враження, як велике місто» [3, с. 34]. Але велике місто вимагало і великих витрат – на наймання житла, харчування тощо. Андрусову, будучи студентом, прийшлося

заробляти на життя у вигляді уроків у одеського купця Бориславського [3, с. 35]

Безумовно, як молода людина, Андрусов цікавився не лише лекціями. Були і виїзди на гостини та на природу разом зі студентськими друзями. Під час навчання в університеті Андрусов разом з іншими студентами їздив на екскурсії, зокрема, він згадував, що «усередину Володимирського собору у Києві я проникнув вперше з екскурсією студентів Новоросійського університету» [3, с. 82]

Видавали студенти і гумористичний журнал. Андрусов писав: «На першому курсі (другий семестр) згадується видання щотижневого... гумористичного журналу (3–4 номери)» [3, с. 39]. Зокрема, він наводить і назву однієї з статей журналу: «Викривлення чобітних підборів, як наслідок кривизни земної поверхні» [3, с. 39].

Але безумовно над усіма цими молодіжними жартами та витівками переважувала його щира цікавість природничими науками і захоплення геологічними дослідженнями.

Микола Андрусов все більше захоплювався геологією. Він полюблив походи, постійно збирав колекції гірських порід і мінералів. І ставалося так, що поступово в його житті наука (навчання) і практика (геологічні розвідки) все тісніше перетиналися. «На другому курсі, – писав Андрусов, – я наважився зі своїми колекціями з'явитися до професора Сінцова... і з того часу оселився у геологічному кабінеті, де мене приязно зустріли. Почалася зосереджена обробка колекцій... я примушався сидіти подовгу і в Зоологічній лабораторії, мікроскопував, різав і виготовляв препарати» [3, с. 41]. Іван Федорович Сінцов у 1871 році був призначений доцентом кафедри геогнозії та палеонтології. 1872 р. – доктор мінералогії та геогнозії. З 1873 року – ординарний професор Новоросійського університету. В університеті Сінцов викладав геологію, палеонтологію та мінералогію [4, с. 415]. Микола Андрусов згадував: «Коли я працював у кабінеті Івана Федоровича, Новоросійське товариство природознавців надало мені відрядження на Керченський півострів... Повернувшись до Одеси восени 1882 року, я написав свою першу друковану працю» [3, с. 43]. Обстежував

він Керченський півострів і у подальшу роки. При цьому Андрусов зазначав, що при підготовці першої наукової статті він використовував не лише дослідження 1882 року, «а й все те, що я бачив і зробив за проміжок часу з 1875 року» [3, с. 43]. Щодо занять у Сінцова, то тут не обійшлося і без певних розчарувань. Андрусов зазначав, що зацікавитися у цього викладача геологією було важко: «Читав він у вищій ступені не цікаво... Студенти попереднього курсу навіть влаштували йому через це скандал, заявили, що не бажають його слухати» [3, с. 42].

Не одноразово у своїх споминах Андрусов згадував Іллю Ілліча Мечнікова. Він відгукувався про нього, як про «захоплюючого лектора», але одночасно і констатував, що «Мечніков не був особливо добрим керівником практичних занять» [3, с. 41]. Андрусов і додавав, що на цих заняттях «хазяйнували Реп'яхов та старий Ігнатій Мартинович Відгалъм» [3, с. 41]. Андрусов відзначав почуття гумору, яке було притаманне Іллі Мечнікову: «Ілля Ілліч по своєму звичаю насвистував арії з опер, заглядав і до нас у мікроскопи, але учнів у нього, окрім Реп'яхова, за час його перебування в Новоросійському університеті не було. Він полюблив пошуткувати: «У мене з Олександром Онуфрієвичем Ковалевським не було учнів, а лише викидні: у мене Реп'яхов, а у Олександра Онуфрієвича – Б.» [3, с. 41]. І далі Андрусов додавав: «Це так контрастує з більш пізнім періодом діяльності Мечнікова в Institut Pasteur, де під його керівництвом вийшло стільки робіт. Я вважаю, це від того, що професорство ... не було йому дуже до душі, а на той час, як я вступив до університету, йому воно дуже набридло. Крім того, у мене була схильність до систематики та зоогеографії, галузям, які не були у фаворі Іллі Ілліча. Я зацікавився колекціонуванням і визначенням тварин, Ілля ж Ілліч ... порадив мені зайнятися ембріологією» [3, с. 41–42].

Слід зазначити, що, незважаючи на таку незвичайну характеристику з боку Мечнікова, Василь Михайлович Реп'яхов був доволі освіченою та різносторонньою людиною. В юності він цікавився математикою, фізикою, хімією. У Новоросійському університеті, зокрема в період 1882–1884 років читав курси порівняльної остеології, загальної гістології, анатомії людини

та вів практичні заняття [4, с. 468–469]. Василь Михайлович Реп'яхов 1873 року закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету. 1876 року був обраний хранителем зоотомічного кабінету. 1881 року Реп'яхов захистив у Новоросійському університеті дисертацію на магістра зоології, а 1886 року отримав ступень доктора зоології і був призначений екстра-ординарним професором зоології [4, с. 468–469].

За роки навчання у Андрусова проявилось гаряче бажання тісно поєднувати теоретичні знання, набуті в університеті, з практичними заняттями, подорожами, дослідженнями. При цьому перемагало й інше бажання – працювати самостійно, без будь-якого керівництва, і також доходити до усього своїм розумом і своєю наполегливою працею. «Геологія мені давала багато чого, – писав Андрусов. – У науковій праці мене більш усього задовольняло те, що давалося мені без сторонньої допомоги, власними силами, без керівника. Взяти самому – ось що мені приносило радість» [3, с. 42].

1884 року Андрусов, закінчивши курс університету, продовжував дослідження спочатку Керченського півострову, а потім Криму [3, с. 49]. Під час геологічних досліджень в Криму, «перед від'їздом до Одеси, – писав Андрусов, – я раптом отримав від Сінцова лист, про те, що мені немає чого розраховувати на залишення при університеті, так як я виявився причетним до Мечніковської історії» [3, с. 49].

Справа полягала в тому, що ще 1883 року Андрусов підписався під протестом, який був поданий студентами на ім'я ректора університету з приводу виходу у відставку професора Мечнікова. У зв'язку з цим Андрусов був позбавлений права залишатися працювати у рідному навчальному закладі [5, с. 113].

Усі плани Андрусова щодо подальшого заняття наукової та викладацької діяльністю в “Alma mater” зійшли нанівець. Аби не залишитися «не у справах» він вже планував піти вчителювати, або взагалі виїхати до Сибіру для проведення там дослідницьких робіт. Андрусов писав: «У решті решт, мені на допомогу прийшли зоологи Ковалевський та Заленський», які посприяли аби Андрусову було надано стипендію Мікрюкової [3, с. 54].

«Стипендія вдови капітан-лейтенанта Марії Дмитрівни Мікрюкової» була заснована 7 листопада 1873 року у відповідності до «височайшого повелення» «Про заснування стипендій при Новоросійському університеті». «Вдова капітан-лейтенанта Мікрюкова... переказала міністерству народної освіти капітал... в двадцять вісім тисяч п'ятсот двадцять п'ять крб., на встановлення при фізико-математичному факультеті Новоросійського університету стипендій її ім'я в 340 крб. кожна для незаможних бідних студентів християнського походження» [6, с. 50]. Наказом Міністерства народної освіти від 5 (14) січня 1874 року було затверджено відповідне Положення про дані стипендії [6, с. 73–74]. Згідно пункту 3 даного положення «стипендії призначаються достойним і бідним молодим людям християнського віросповідання» [6, с. 73].

Як писалося в одному з видань, Андрусов «був направлений з 1 січня 1885 року на 2 роки закордон за рахунок коштів Мікрюкової для вдосконалення в науках» [4, с. 420]. «Я повинен був отримувати 1200 крб. на рік на протязі двох років», – згадував Микола Андрусов [3, с. 54].

Закордонну подорож Андрусов розпочав з Австро-Угорщини, де прослухав лекції професорів Віденського університету, відвідував засідання Австрійського геологічного комітету. Після Відня Андрусов перебував у Німеччині та Італії. Поїздка виявилася цікавою та корисною. На протязі дворічного відрядження Андрусовим була підготовлена до публікації низка наукових статей [5, с. 113].

З 1886 по 1889 рр. Андрусов перебував на кафедрі геології Санкт-Петербурзького університету. Там він захистив дисертацію на ступень магістра геології та мінералогії. І нарешті 1890 року повернувся до рідної “Alma mater” вже у званні приват-доцента [4, с. 420].

У цілому слід зазначити, що рівень викладання наук в Новоросійському університеті був доволі високим. Так на прикладі відділення університету, яке закінчив Микола Андрусов, станом на 1890 рік із 17 випускників: п'ять працювали лікарями, один вступив на державну службу, один учителював, два випускники (Микола Андрусов та Микола Зелінський) стали приват-доцентами у рідному університеті [4, с. LV].

Але ж у тогочасному освітянському процесі мали місце і певні недоліки. Через багато років після закінчення університету Андрусов згадував, що «у більшості випадків студенти університетів, які приступали до вивчення геології, зовсім незнайомі з основами картографії» [3, с. 194]. Стосовно викладання петрографії Андрусов писав, що «із університету я виніс найменші пізнання» [3, с. 153]. Однією з причин цього було неналежне викладання цієї дисципліни, «а іншою причиною, – як писав Андрусов, – був мій недолік зору, який я виявив в університеті. Я виявився біхроматом, який бачив лише синій та жовтий кольори» [3, с. 153].

Набувши багатого досвіду викладацької та наукової роботи, Микола Андрусов надавав багато порад щодо вдосконалення учбового процесу в навчальних закладах. Піддаючи критиці той стан речей, що геологічних інститутах набагато більше витрачається коштів «на учбові цілі», ніж на проведення практичних занять, Андрусов також зазначав «Можливо я накликаю на себе обурення, якщо скажу, що краще зовсім не викладати природознавчі науки у середній школі, ніж викладати їх так, як вони викладалися у більшості навчальних закладів» [3, с. 192–193]. І в цілому «природознавство в університеті поставлено не так, аби із слухачів виходили добрі вчителі... Необхідні особливі курси для вчителів ...необхідно розмноження провінційних музеїв. Необхідна також строга і виважена, продумана організація літніх екскурсій» [3, с. 194].

Микола Андрусов писав: «Нові відкриття, що приносять незліченні матеріальні блага людині, робляться зовсім не через корисливі цілі, а тільки, для внутрішнього задоволення, через насолоду шукати нове і невідоме іншим» [3, с. 189].

Усе своє життя Микола Андрусов, шукав «нове і невідоме», не рахуючись ані з власним здоров'ям, ані з власним часом, його наукова діяльність була плідною, а наукова спадщина – безцінною, і багато його міркувань щодо процесу викладання природознавчих наук у навчальних закладах і на сьогодні не втрачають своєї актуальності.

Джерела та література:

1. Макаренко Д. Андрусов Микола Іванович. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001.
2. Історія Академії Наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. Київ : Наукова думка, 1993. 572 с.
3. Андрусов Н. И. Воспоминания. 1871–1890. Париж, 1925. 198 с.
4. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка экстра-орд. профессора А. И. Маркевича и Академические списки. Одесса : Экономическая типография, 1890. 734 с. XXXIX с.
5. Іваненко О. А. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 375 с.
6. Журнал Министерства народного просвещения. Февраль 1874. Часть CLXXI. Санкт-Петербург : Типография В. Валашева, 1874. 240 с.

В. М. КУЗЬМЕНКО

*старший викладач кафедри національного та міжнародного права ННМГІ
Одеський національний морський університет (Україна)*

В. Д. ГАЛАНТЮК

*здобувачка вищої освіти 2 курсу спеціальності «Право»
Одеський національний морський університет (Україна)*

ДЕРЖАВНО–ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Державно-правові відносини в Україні в умовах російської агресії набули нових форм та змісту, що зумовлено потребою держави забезпечити національну безпеку, захист громадян, а також соціальну стабільність у надзвичайних умовах. Поняття державно-правових відносин охоплює систему правових зв'язків між державою, її органами, посадовими особами та громадянами, спрямованих на реалізацію владних повноважень, забезпечення прав і свобод людини, підтримання правопорядку. В умовах війни ці відносини мають особливе значення, адже саме через них держава здійснює захист населення, координацію збройної оборони, надає соціальні гарантії постраждалим і внутрішньо переміщеним особам.

Конституція України визначає державу як соціальну і правову (ст. 1), що накладає обов'язок гарантувати соціальний захист кожному громадянину [1]. Статті 3, 5, 22, 46 закріплюють право людини на життя, соціальну безпеку, рівність перед законом і належні умови існування. У період воєнного стану ці положення набувають особливої актуальності, оскільки соціальна політика стає не лише засобом забезпечення добробуту, а й інструментом збереження єдності суспільства та легітимності державної влади.

Важливе місце займає законодавство про соціальний захист ветеранів війни, учасників бойових дій, інвалідів війни,

внутрішньо переміщених осіб – воно передбачає пільги, соціальні виплати, програми реабілітації та відновлення [2].

Соціальні процеси, що відбуваються внаслідок російської агресії, характеризуються масштабними міграційними рухами, зростанням соціальної напруги, появою нових форм вразливості громадян. Держава реагує на ці виклики через нормативні акти у сфері запобігання насильству, захисту прав жінок і дітей, надання безоплатної правової допомоги, психологічної підтримки та соціальної реінтеграції постраждалих. Ці заходи ґрунтуються на міжнародно-правових стандартах, включно з Женевськими конвенціями, Конвенцією Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок та домашньому насильству [3].

Водночас виявлено низку юридичних проблем: нерівномірність реалізації соціальних гарантій у різних регіонах, затримки у виконанні рішень про компенсації, бюрократичні перешкоди у визнанні статусу постраждалих. Потребує вдосконалення процедура документування збитків, система контролю за виконанням нормативних актів, а також гармонізація національного законодавства з міжнародними нормами гуманітарного права.

У цьому контексті державна влада має діяти не лише як орган управління, а як гарант прав і свобод людини, який сприяє формуванню соціальної солідарності та довіри громадян до державних інститутів.

У подальшій перспективі важливим напрямом розвитку державно-правових відносин в Україні має стати інституційне зміцнення системи соціальної та правової підтримки громадян, що постраждали від війни. Це передбачає не лише вдосконалення законодавчої бази, але й ефективну децентралізацію механізмів соціальної допомоги. Важливо, також, забезпечити інклюзивний підхід у формуванні політики післявоєнного відновлення – залучення громадянського суспільства, волонтерських організацій та міжнародних партнерів до ухвалення рішень. Такий підхід сприятиме зміцненню правової держави, утвердженню соціальної справедливості та формуванню довіри громадян до інститутів влади, що є необхідною умовою стійкого миру та відновлення України.

Отже, державно-правові відносини в Україні під час російської агресії є визначальним чинником соціальної стабільності та національної безпеки. Вони покликані забезпечити баланс між публічними інтересами та правами особи, відновити справедливість і гарантувати реалізацію соціальних прав у надзвичайних умовах. Ефективне нормативно-правове регулювання, засноване на принципах верховенства права, гуманізму та соціальної справедливості, є головною умовою відновлення держави та суспільства після війни. У післявоєнний період особливого значення набуде розбудова системи демократичного врядування, підвищення ефективності державних інститутів та посилення їхньої підзвітності громадянам.

Важливо, щоб процес відновлення України спирався на принципи прозорості, загальнодоступності та верховенства права, адже саме вони формують довіру суспільства до держави.

Таким чином, від успішності реформ у колі державно-правових відносин залежить не лише стабільність внутрішнього правопорядку, а й майбутня спроможність України як сучасної європейської демократичної держави, яка здатна забезпечити права людини, соціальну справедливість, а також сталий розвиток у мирний час. Від прозорості, доступності та верховенства права залежить довіра суспільства до держави, а отже – стабільність внутрішнього правопорядку та здатність України утвердитися як сучасна європейська демократична держава, що гарантує права людини, соціальну справедливість і сталий розвиток у мирний час.

Джерела та література:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96 ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 № 3551–XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>
3. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11 травня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

В. В. КУЛІЧЕНКО

канд. філос. наук, доц.

Одеський національний морський університет (Україна)

СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ У КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕОРІЇ КОМУНІКАЦІЇ

Дослідженню діалогу в його різних варіаціях присвячений великий масив наукової літератури. Широта і багатшаровість такого поняття як діалог задають численні вектори дослідницького пошуку. Діалог є предметом розгляду різних наукових дисциплін: філософії, соціології, педагогіки, культурології, мовознавства, психології. При цьому філософські дослідження націлені на онтологічні, гносеологічні та методологічні аспекти діалогу.

Уявлення про діалог як духовний феномен виникло з часів античності, в подальшому – модифікувалося в теорію суспільного договору. Однак сьогодні діалог набуває нового сенсу та соціальної цінності. Він виступає як найбільш затребуваний засіб побудови складних систем відносин на різних рівнях і в різних просторах соціокультурної реальності. Багатовекторність сучасного діалогу, з одного боку, у зв'язку з більш вираженою різнобічною суб'єктивною представленістю його учасників, а з іншого – через важливість осмислення цінностей, мотивів і діючих факторів у формуванні позицій, здібностей суб'єктів діалогу, носіїв різних культурних традицій спонукає до соціально-філософської рефлексії зазначених проблем.

Спілкування є поняттям, яке описує взаємодію між людьми або соціальними суб'єктами. Спілкуванням в рамках держави вважається соціальна (політична) комунікація. Але не тільки як лінійна комунікація у вигляді передачі повідомлення суб'єктом комунікації (адресантом) об'єкту (адресату), а як суб'єкт-суб'єктна взаємодія, тобто, це не односторонній монолог, а діалогічне спілкування, публічний обмін думками, інформацією, суперечка і дискусія рівноправних між собою

громадян з актуальних питань суспільного буття в рамках держави. Феномени спілкування і діалогу ріднить єдиний механізм дії і існування: це не тільки обмін інформацією, але її збільшення; вироблення нових, загальних смислів в процесі взаємодії суб'єктів, що підвищують ступінь їх спільності, співпраці, партнерства, взаємодії. Ця схожість дозволяє звично і обґрунтовано сполучати поняття, що їх позначають. Публічний діалог з найдавніших часів є не тільки бесідою, приємним спілкуванням співрозмовників або ігровим змаганням в мудрості. Діалог – це ще й запекла політична суперечка, громадська дискусія, полеміка між громадянами поліса. Бути громадянином полісу означало володіти мистецтвом полеміки, яка є визначальним елементом філософії у Геракліта. У версії Ж.-П. Вернана, це означає, що публічне слово або, кажучи сучасною мовою, дискурс «стає головним чином політичним інструментом, ключем до впливу в державі, засобом управління і панування над іншим». При цьому звичайне слово втрачає ритуальну сутність і набуває вигляду «спору, дискусії, діалогу, передбачає наявність публіки, до якої воно звернене як до арбітра і яка підняттям рук виносить рішення в останній інстанції». Переконаність промови публічного політика або оратора стає вирішальним моментом для прийняття політичного рішення, перетворюючи політику в уміння володіти промовою, як і навпаки – вміння володіти промовою усвідомлює свою ефективність через політичну функцію [2, с. 68–69].

Епоха становлення полісного ладу залишила в спадок античної цивілізації дух змагальності (агон) в різних сферах діяльності. На його формування вплинула обстановка територіальної експансії, технічного та економічного підйому, виникнення нових суспільних відносин, умови постійної боротьби за владу різних соціальних груп. Агоністичне начало виражалося в прагненні бути не гірше інших, а по можливості і краще, тобто відзначитися в тих сферах діяльності, які краще відповідають особистим здібностям. Широко відомі атлетичні змагання древніх греків, як то Олімпійські, Істмійські та інші ігри. Традиція називає атлетами таких відомих мислителів як Платон, Піфагор і Евріпід. Постійними були змагання хорів, драматургів, поетів.

Філософи регулярно вступали в публічну полеміку і діалог. Спеціально викладалися і вивчалися риторика і мистецтво спору (ерістіка). Під *агоном* (*αγων*–*agon*, *грец.* змагання, боротьба) розуміється найважливіший принцип буття і соціального устрою античного суспільства, все життя якого була пронизане принципом змагальності. Агони були спортивні, музичні, поетичні, драматичні, риторичні, судові, філософські і так далі.

Взагалі античний термін *агон* полісемантичний і має кілька значень: *агон* як *боротьба* і *агон* як *змагання*. *Агон-змагання* – це прагнення перевершити, перемогти кого-небудь в чому-небудь, як змагання на першість, несе в собі ігровий початок. Здолати – означає подолати, обіграти і стати першим, причому знищення противника не передбачається як необхідна умова перемоги, його можна подолати в музиці, театральній виставі, співі, грі, спортивному поєдинку. *Агон-боротьба* містить в собі руйнівний, взаємно знищує початок, яке нерозривно пов'язане з війною, насильством, відсутністю внаслідок цього будь-яких технічних і моральних обмежень. Тут перемога має своє споконвічне значення, не тільки як успіх в бою, але як нанесення ворогові біди, розорення. *Агон-змагання* і *агон-боротьба* – два опозиційних начала, що символізують творення і руйнування, які діалектично переходять одне в інше.

Агональність є не тільки соціальним, а й комунікативним феноменом, у зв'язку з чим стає об'єктом уваги філософії мови, культурології, риторики, літературознавства, лінгвістики, дискурсології, комунікавістики, а також політичної філософії, політичної соціології та політології. Так Ж.–Ф. Ліотар розглядає мовні акти як прояв агоністики життя; мовне протиборство, на його думку, є спосіб реалізації соціально – політичних відносин [3].

Принцип агональності діалогічної взаємодії тісно пов'язаний ще й з еристикою, (*грец.* *Eristika* – мистецтво спору), яка навіть в античності ніколи не була окремою наукою, а представляла з себе різновид практичного мистецтва, на зразок навчання музиці або віршування. У Стародавній Греції еристика розумілася як засіб відшукування істини за допомогою суперечки. Еристика повинна була вчити вмінню переконувати ін.

в правильності висловлюваних поглядів і відповідно вмінню схилити людину до тієї поведінки, яке представляється потрібним і доцільним. Але поступово еристика стала розумітися і як вміння вести суперечку, щоб досягти єдиної мети – виграти його за всяку ціну, абсолютно не піклуючись про істину і справедливість.

Таким чином формуються передумови філософії діалогу. Філософія діалогу – це наука, головним об'єктом пізнавальної діяльності якої є діалог як форма комунікації двох або декількох осіб, що прагне до систему консесусу на свідомому або, в крайньому випадку, – підсвідомому рівні. З позиції представників філософії діалогу фундаментальною характеристикою становища людини у світі є саме ставлення Я – Ти, тобто ведення діалогу.

Особливості розуміння філософії діалогу.

1. *Філософія діалогу не є діалогічною філософією.* Філософія діалогу – це наука, а діалогічна філософія – це напрям філософської думки.

2. *Діалогізм не є діалогом.* Діалогізм – це сума концепцій, які спрямовані на розуміння значущості діалогу та, по своїй суті, є програмою напрямів розвитку діалогічної філософії.

3. *Розуміння, що може розвиватись наука, спрямована на вивчення діалогу, виникло в 1920-ті роки. Але це тільки начало такої поваги до діалогу. Тому і родоначальниками науки не є М. Бубер і Ф. Розенцвейг.* Ми можемо їх назвати, скоріше – засновниками напрямку діалогічна філософія. А філософія діалогу як окрема наука починає свій шлях у кінці XX століття. А представниками є всі вчені, котрі вивчають проблеми філософії діалогу у будь-якому контексті.

Філософія діалогу як окрема наука стала особливо затребуваною після в кінці XX століття, коли були істотно перетворені концепції гуманізації і гуманітаризації суспільства, і побудова діалогу, стала глобальним завданням світової спільноти. Тоді тема побудови ефективного діалогу між представниками різних культур стала однією з найважливіших у науковому дискурсі того часу. Саме тоді своєї найбільшої популярності досягли стратегії мультикультуралізму і толерантності.

Необхідно зазначити, що розвиток сучасної філософії діалогу відбувається в різних напрямках, хоча чомусь, перш за все, виділяють два: інформативний і особистісний. Інформативний аспект філософії діалогу проявляється у визначенні діалогу як елемента і об'єкта теорії мовних комунікацій, логіки дискурсу та інших. Якщо досліджується особистісний аспект діалогу, то об'єктом аналізу є зустріч партнерів по діалогу, а діалог і подія зустрічі стають основою для філософствування. Але можемо виділити такі напрямки, як суспільний, соціокультурний, соціоекономічний, морально-етичний тощо.

Відзначаючи настільки жвавий інтерес до такого складного і багатогранного явища, яким, без сумнівів, є діалог, підкреслимо, що для всіх наукових дисциплін і галузей знання, дослідницьких концепцій і наукових шкіл, які розробляють теорію діалогу як комунікацію в умовах соціального спілкування і взаємодії, загальним є прагнення до використання отриманих в різних галузях знання результатів. Однак, навіть незважаючи на виникнення ряду наукових дисциплін (конфліктологія, соціальна комунікація, політична лінгвістика та інші), тісно пов'язаних з діалогом, загальної теорії діалогу досі так і не створено.

Тут можна виділити два моменти: по-перше, важливим є розгляд не просто суті і специфіки діалогу, а філософії діалогу як системного комунікування людей і соціальних груп; по-друге, необхідне розуміння значення соціальних сторін діалогу, комунікації та філософії діалогу.

Говорячи про сучасне трактування концепту діалог в його співвіднесенні з сучасним суспільством, ми не можемо не враховувати тих змін, які відбулися в сфері мови і в трансформації розумінні того, що традиційно розумілося під діалогом. Протягом минулого століття неухильно зростала соціальна значущість поняття «діалог», яка істотно змінювалася, збагачуючись новими смислами. А його зміст еволюціонував від первісного трактування діалогу як обміну інформацією до уявлення про діалог як складний творчий процес взаємодії суб'єктів, носіїв різних свідомостей, різних систем цінностей, різних ідейних позицій, в результаті якого може виникнути принципово новий соціокультурний феномен.

У підсумку, поняття діалогу значно розширилося, увійшовши не тільки в публіцистичний, а й міждисциплінарний науковий дискурс міцно зайнявши місце у вживанні таких стійких фразеологічних зворотів, як «діалог культур», «діалог традицій», «діалог часів» і так далі. Під ними зазвичай мається на увазі взаємодія рівноправних учасників комунікації в створенні загального результату. Постановка питання про необхідність налагодження конструктивного діалогу народів, етносів, конфесій, ідеологій, держав актуалізує проблему оновленого змісту концепту діалогу, його специфіки та соціального механізму розгортання та існування. Тематичне розмаїття такого застосування терміну «діалог» виводить його за межі традиційного розуміння, як бесіди, розмови або комунікації двох або декількох осіб. В останні роки поняття «діалог» зайняло чи не центральне місце в сфері гуманітарних наук і в соціальному житті. В якості суб'єктів діалогу виступають не тільки індивіди, а й покоління, етноси, конфесії, держави, культури і цивілізації. Саме всім цим займається філософія діалогу.

Джерела та література:

1. Арістотель. Політика. Київ : Основи, 2000. 239 с.
2. Vernant Jean-Pierre. Les origines de la pensée grecque. Paris : PUF; 12e edition, 2013. 152 p.
3. Lyotard Jean-François. Le postmoderne expliqué aux enfants. Correspondance, 1982–1985. Paris : LGF / Le Livre de Poche, 1993. 160 p.

Т. Є. КУРЧЕНКО

канд. іст. наук, доц.

Державний університет «Київський авіаційний інститут» (Україна)

ORCID: 0000-0003-2704-6482

О. А. ЮРЧЕНКО

канд. іст. наук, доц.

Державний університет «Київський авіаційний інститут» (Україна)

ORCID: 0000-0001-9181-5886

ОПРИЛЮДНЕННЯ ДЕРЖАВНИМИ АРХІВАМИ УКРАЇНСЬКОГО ПІВДНЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЕКОЛОГІЧНІ КАТАСТРОФИ ТА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

За період повномасштабної військової агресії на території України було вчинено багато воєнних злочинів проти довкілля, зокрема на землях південних областей. Це – руйнування промислових об'єктів, забруднення води та ґрунту внаслідок обстрілів, мінування територій, знищення природних екосистем та витоки шкідливих речовин. Воєнні злочини проти довкілля – це дії, вчинені під час збройних конфліктів, які призводять до серйозної, довготривалої та масштабної шкоди довкіллю. Вони заборонені з метою мінімізації впливу воєнних конфліктів на довкілля та захисту цивільного населення та екосистем і розглядаються як порушення міжнародного гуманітарного права. Країна – агресор повинна бути обов'язково притягнена до відповідальності за скоєні злочини. Усього, за підрахунками Державної екологічної інспекції, розміщеними на застосунку ЕкоЗагроза, станом на жовтень 2025 р. в українській землі накопичилось 1 458 032 тон відходів від воєнних дій, в атмосферу потрапило 129 584 тонн шкідливих викидів, площа згорілих лісів та інших насаджень склала 37 770 га, шкода від нищення об'єктів тваринного і рослинного світу відповідно склала 16 292 млн грн та 27 336 млрд грн [1].

Тому сьогодні набуває особливого значення проблема документування воєнних злочинів та передачі їх до компетентних органів з метою притягнення винних до відповідальності. Важлива роль у процесі зберігання документів із зафіксованими злочинами належить і архівним установам.

Проблему документування екологічних злочинів висвітлювали у своїх наукових працях О. Баганець, О. Біда, О. Гончар, Д. Денищук, А. Заскальна, О. Лисик, О. Матвійчук, Т. Павлова, М. Палієнко, К. Продан, В. Репецький, В. Тимошко та ін.

Про воєнні злочини проти довкілля на південноукраїнських землях писали С. Гарбуз, Д. Задихайло, О. Крутевич, І. Лопушинська. Природним екосистемам, які в майбутньому стали об'єктами варварського знищення під час російсько-української війни присвячене видання «Історія в документах: збірник наукових доповідей V архівних читань (Херсон, 02.04.2021. Херсон : Айлант, 2021).

Проте слід зауважити, що сьогодні ще існують різні правові прогалини та суттєві відмінності у поглядах серед науковців щодо того, як розуміє міжнародне та українське законодавство злочин екоциду та воєнний злочин проти довкілля, процес їх документування, фіксації, розслідування. Ці проблеми потребують своєї подальшої розробки та вирішення [2, с. 70].

Південь України є регіоном, що поєднує в собі багаті природні ресурси, унікальні екосистеми та значний економічний потенціал. Однак, цей регіон в наш час стикається з серйозними екологічними проблемами, які загрожують його сталому розвитку та благополуччю місцевих жителів. Їх значно посилюють саме воєнні злочини РФ проти довкілля.

Серед основних видів злочинів проти довкілля на південних землях України слід виділити: військові злочини (обстріли та руйнування промислових підприємств, нафтобаз, хімічних заводів, що призводить до викидів небезпечних речовин в повітря, воду та ґрунт; забруднення водних ресурсів (наслідки руйнування дамб (як приклад – Каховської), що призвело до затоплення 63 447 га територій, поширення забруднень та зміни гідрологічного режиму річок); забруднення ґрунтів (мінування, ураження військовою технікою, скидання

небезпечних речовин з пошкоджених об'єктів забруднює землі, що робить їх непридатними для сільського господарства); знищення біорізноманіття (вибухи, пожежі, затоплення та руйнування лісосмуг призводять до загибелі рослин та тварин, що негативно впливає на екосистеми); порушення природного середовища (зміна ландшафтів внаслідок бойових дій, руйнування інфраструктури) [3].

Серед кричущих екологічних злочинів у південному регіоні України слід відмітити, зокрема руйнування Кінбурнської коси на Миколаївщині та практичну руйнацію національних парків, таких як Джарилгач та Асканія-Нова на Херсонщині, що призвело до втрати середовищ існування рідкісних видів тварин і птахів та порушення екосистем. Усього на території українського півдня до російської агресії діяло 14 біосферних заповідників та національних природних та природно-ландшафтних парків: 3 з них діяли на Миколаївщині, 7 на Херсонщині та 4 на Одещині. Наразі з них 6 окуповано, 4 тимчасово закрито, до 2 доступ обмежено і лише 2 працюють під контролем українських природоохоронних організацій [4]. Великої шкоди завдало спалення великих площ, наприклад, Олешківських пісків, а також забруднення повітря сполуками сірки, азоту та важкими металами внаслідок бойових дій та пожеж. В результаті – зменшення кількості видів тварин, птахів, рослин і комах, що охороняються державою. За даними колишнього Міндовкілля, через агресію РФ під загрозою зникнення опинилися 600 видів тварин та 880 видів рослин [5]. Відбувається забруднення території хімічними речовинами, що може мати довгостроковий негативний вплив на ґрунти та їхню родючість; руйнування природного ландшафту внаслідок військових дій.

Відповідно до оцінки Державної екологічної служби України загальні збитки довкіллю України внаслідок збройної агресії РФ станом на 26.09.2025 становили 5 916 794 703 051 грн [6]. Ці злочини необхідно задокументувати і зберігати для майбутнього з метою залучення винних до відповідальності. В Україні злочини проти довкілля регулюються Конституцією України та статтями 438 (воєнні злочини) та 441(екоцид) Кримінального кодексу України.

На державному рівні визначені уповноважені органи, відповідальні за фіксацію та оцінку шкоди, завданої довкіллю внаслідок повномасштабного вторгнення, та сформульовано перелік основних показників, за визначення завданої шкоди яким відповідають наступні суб'єкти. Це: Державна екологічна інспекція України (Держекоінспекція), Обласні держадміністрації, Київська міська держадміністрації (на період воєнного стану – військові адміністрації), Державне агентство лісових ресурсів України (Держлісагентство), Державна служба геології та надр України (Держгеонадра). Окрім уповноважених центральних органів влади, також і місцевим державним адміністраціям (на період воєнного стану – військовим адміністраціям), виконавчим комітетам сільських, селищних і міських рад теж надано право проводити аналітичне й стандартизоване оцінювання шкоди та збитків, завданих внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. До проведення такого оцінювання шкоди та збитків можна залучати представників громадськості (неурядових організацій, незалежних інформаційно-аналітичних центрів, громадських організацій). Уповноважені органи здійснюють фіксацію та оцінку шкоди, зокрема, відповідно до затверджених спеціальних порядку та методик визначення шкоди та збитків від війни. На півдні України таким органом є Державна екологічна інспекція Південно-Західного округу.

Окрім державних інституцій в Україні створено спеціальні ресурси для збору даних про воєнні злочини проти довкілля України від громадян та інших зацікавлених осіб: застосунок SaveEcoBot, мобільний додаток – ЕкоЗагроза, платформа «Свідок», додаток EcoShkodaBot, застосунок Warcrimes.gov.ua, центр екологічних ініціатив «Екодія» та інші.

Ці та інші організації повинні допомогти зібрати докази скоєних росіянами воєнних злочинів проти довкілля України. Зібрані задокументовані докази повинні надійно зберігатися до кінця війни і далі, адже злочинці мають бути покарані та з них мають бути стягненні збитки за завдану шкоду.

Важливу роль у зберіганні та оприлюдненні документальних свідчень про екологічні злочини на південних землях України відіграють архівні установи краю, зокрема Херсонський

обласний архів, Державний архів Миколаївської області, Державний архів Одеської області.

З перших же днів повномасштабного російського вторгнення південь України став об'єктом агресії, обстрілів, масштабних руйнувань. Частина Херсонської області і місто Херсон потрапили під окупацію. Архівісти Державного архіву Херсонської області (далі – ДАХО), ризикуючи життям таємно пробиралися в архів і на собі під одягом виносили оригінальні справи і флеш-накопичувачі із оцифрованими документами, ховали оргтехніку, закривали дірки від обстрілів. Розуміючи всю важливість документування подій, що відбувалися в Херсоні, вони таємно на телефон робили фотографії вулиць із ворожою технікою, розбитих будівель, протестних мітингів тощо [7]. Але налагодити регулярну роботу по документуванню воєнних злочинів в таких умовах було неможливо. До цієї роботи архівісти ДАХО долучились пізніше – після звільнення Херсона і ряду інших міст області в листопаді 2022 р.

Державні обласні архіви Одещини (далі – ДАОО) і Миколаївщини (далі – ДАМО) також розпочали роботу з документування подій війни, в тому числі і численних злочинів проти довкілля у несприятливих умовах обстрілів та руйнування архівних споруд. До прикладу, архівісти Миколаєва лише в квітні 2023 року завершили капітальний ремонт архівної споруди і відкрили читальну залу після масштабного руйнування архіву в 2022 р., а ДАОО тільки за останній рік тричі зазнавав руйнувань.

Державні архіви Миколаївської та Одеської областей з перших місяців війни включилися в діяльність зі збору свідчень російської агресії. Третього (3) квітня Державна архівна служба звернулась до українських архівістів з листом за № 1339/2.01-24/0 «Про ініціативне документування подій, фактів та формування архівних колекцій в умовах воєнного та надзвичайного стану». На його основі для архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад обласні архіви підготували відповідні інформаційні листи щодо ініціативного документування подій війни і воєнних злочинів, в яких було визначено мету, завдання, методику описування документальних свідчень та можливу джерельну базу для проведення комплексу таких робіт.

В ДАОО було створено фонд № 8302 «Російсько-українська війна в документах і спогадах сучасників», що регулярно комплектується згідно рекомендацій Державної архівної служби України. У серпні 2023 р. до цього зібрання на зберігання надійшли документи за 2014–2016, 2019, 2020, 2022, 2023 рр. До складу колекції архівних документів увійшли: спогади жителів Запорізької області та міст Харків та Каховка, інформаційно-довідкові видання, листівки Одеського центру допомоги врятованим, буклети, статті в пресі, фотографії тощо. Вони мають значну інформаційну цінність, адже архівні документи Каховки були втрачені під час підризу Каховської дамби, а матеріали по Запорізькій області і Харкову вивезли внутрішні переселенці, що не могли далі перебувати під обстрілами і окупацією.

Крім того, Державний архів Одеської області, починаючи з 2006 р. регулярно комплектується документами організацій, що здійснюють охорону навколишнього середовища і контролюють природокористування, а саме: Департамент екології та природних ресурсів Одеської обласної державної адміністрації, Державна екологічна інспекція Кримсько-Чорноморського округу, Державна екологічна інспекція в Одеській області, громадська організація «Одеське обласне товариство охорони природи» тощо. Їх документи містять багато цінної інформації щодо стану навколишнього середовища Одещини та впливу війни на екологію регіону.

Протягом березня–лютого 2024 р. до фондів ДАОО було долучено низку нових документів, що несуть інформацію про стан і проблеми навколишнього середовища Одещини. Це документи Одеського обласного управління лісового та мисливського господарства (фонд Р-7364) за 1991–2022 роки, зокрема накази з основної діяльності, протоколи засідань Ради об'єднання «Одесаліс», зведені виробничо-фінансові плани з лісового і мисливського господарства, охорони і захисту лісів України, штатні розписи, кошториси прибутків і видатків, річні фінансові плани та звіти, річні статистичні звіти з основної діяльності управління та лісових господарств Одеської області. Також до Державного архіву Одещини вперше надійшли документи з реалізації інвестиційних проєктів регіонального розвитку Державного

підприємства «Дунайя» (фонд 8362) за 2021–2023 роки, що містять інформацію про Дунайський біосферний заповідник, Національний природний парк «Тузовські лимани», Вилково та інші природні об'єкти.

Миколаївський обласний архів започаткував 2022 р. формування колекції оцифрованих відео документів, які відображають події воєнного часу в місті Миколаєві та Миколаївській області. Станом на жовтень 2025 р. в колекції нараховується 647 одиниць зберігання [8]. Джерелами формування колекції стали відео документи муніципальної агенції радіо і телебачення «МАРТ» та незалежного онлайн видання МикВісті. Останні надходження охоплюють матеріали період 2023–2024 рр. і фіксують щоденну реальність прифронтового регіону, роботу міських служб і волонтерів, а також життя миколаївців у складних умовах війни. Усі матеріали колекції доступні для перегляду і завантажені на сайті архіву у розділі «Цифровий архів».

Бажаючи розширити роботу по збиранню більш різнопланового комплексу документів 15 квітня 2025 р., колектив ДАМО через свої соціальні мережі звернувся до всіх громадських організацій та регіональних масмедіа Миколаївщини із пропозицією долучитися до відбору документів та інформаційних ресурсів, пов'язаних із збройною агресією Російської Федерації проти України, що створюються у ході їх діяльності, з подальшою передачею інформаційних ресурсів на державне зберігання. «Ми переконані, – зазначалось у зверненні, що трагічні події сьогодення та героїчний супротив українського народу мають бути гідним чином представлені як унікальний комплекс документів, важливий для історії країни, виховання молоді та, у подальшому задоволення інформаційних потреб суспільства і держави. До нього можуть бути включені документи, створені та зібрані шляхом ініціативного документування подій воєнного часу: візуальні документи (фото-, відео-, кіноматеріали), офіційні сторінки у соціальних мережах (телеграм-архіви), письмові свідчення очевидців (щоденники, оповідання, вірші) тощо» [8]. Отже, Державний архів Миколаївщини планує в подальшому розширити джерела комплектування колекції «архіву війни» і доповнити його різними видами документів.

Крім діяльності з ініціативного документування воєнних злочинів значна робота пророблена архівістами з поточного оприлюднення інформації про екологічні злочини на сайтах архівних установ та на сторінках їх соціальних мереж. Особливо активну діяльність в цьому напрямі здійснює Державний архів Херсонської області. Наразі на вебсайті архіву міститься 3 онлайн виставки, присвячені довкіллю Херсонщини та об'єктам, що нині є втраченими. Це виставки: «Протидія опустелюванню і посухам на території Херсонщини» (23 документи із текстом), «Асканія-Нова» – народний заповідний парк» (15 документів і текст), «60-річчя пуску Каховської ГЕС» (10 світлин). Щорічно архів публікує нові онлайн виставки, присвячені Чорнобильській катастрофі. Вона нанесла величезну шкоду людям і довкіллю і архів своїми виставками нагадує про цей факт історії [9].

На вебсайті та соціальних сторінках ДАХО постійно з'являються розлогі матеріали про захист довкілля і його стан на Херсонщині. Для цього використовуються Міжнародний день захисту довкілля, Всесвітній день боротьби з опустелюванням та посухою тощо, з посиланням на онлайн виставки архіву. Особливу увагу приділено злочину російських окупантів – підриву греблі Каховської гідроелектростанції. До 2 річниці цієї події архів розмістив матеріали і світлини цих трагічних днів, що зафіксували страждання людей, тварин, руйнацію екосистеми, що склалась на Херсонщині [10,11]. В рубриці «Публікації на сайті» на вебсайті архіву розміщено збірники матеріалів про головні природні перлини Херсонщини, статті про стан екології краю до російської агресії і сьогодні через військові злочини окупаційних військ.

Своїм досвідом документування злочинів, направлених на людей, довкілля, природні та біосферні об'єкти, історико – культурну спадщину архівісти Півдня обмінюються з колегами в Україні і за кордоном. 19–20 травня 2024 р. в Івано-Франківську відбулась науково-практична конференція «Політика пам'яті та комеморація на Півдні України: останні здобутки та виклики», організаторами якої були Херсонське обласне відділення Соціологічної асоціації України, кафедри географії

та екології Херсонського державного університету та дослідницька група PRISMA UKRAÏNA: War, Migration and Memory. На ній виступила директорка ДАХО Ірина Лопушинська із доповіддю про приймання на зберігання документів Національного архівного фонду, зібраних під час окупації Херсонщини та періоду російської збройної агресії: особливості відбору на прикладі державного архіву Херсонської області. Основна увага була зосереджена на формуванні архівної колекції документів, фіксуванні спротиву містян окупантам, звільненні міста та ліквідації наслідків підруйну Каховської ГЕС.

5 червня 2025 року представник Державного архіву Миколаївської області у дистанційному форматі взяв участь у X Міжнародній науковій конференції «Обличчя війни. Війна і пам'ять», організованій Інститутом історії Лодзького університету (Польща), виступивши в межах заходу з доповіддю «Архівування війни: досвід Державного архіву Миколаївської області». У виступі було представлено практики документування та збереження архівної інформації в умовах повномасштабної війни, а також проєкти цифрового збереження матеріалів, пов'язаних із російською агресією проти України. Участь у конференції стала важливою нагодою поділитися українським досвідом реагування архівної системи на виклики воєнного часу та обговорити спільні проблеми формування воєнної пам'яті в міждисциплінарному колі дослідників із різних країн.

Отже, Державні обласні архівні установи півдня України з честю виконують основні обов'язки, покладені на них державою: зібрати, зберегти і зробити доступними для української громадськості і міжнародної спільноти задокументовану історію українського народу. Російська широкомасштабна агресія проти України внесла до цих завдань свої корективи і доповнення – задокументувати інформацію про злочини російської воєнщини проти народу України, її природи, історико-культурної спадщини. Архівісти працюють в надскладних умовах обстрілів, окупації, особистих ризиків заради того, щоб людство дізналось правду про біль і страждання народу України, отруєння надр, загибель цілих екосистем. Є надія, що протиправна діяльність російських агресорів, в тому числі і проти довілля півдня

України, буде максимально повно відображена в зібраних архівних колекціях і по закінченні війни злочинці понесуть справедливе покарання.

Джерела та література:

1. Наслідки воєнних дій та вплив на довкілля. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/> (дата звернення 05.10.2025).
2. Документування інформації за часів російсько-української війни: колективна монографія / за ред. Тюрменко І. І. Київ : KAI, 2025. 240 с.
3. Туристичні магніти України. Природні локації Півдня. URL: <https://wownature.in.ua/turystychni-mahnity-ukrainy-pryrodni-lokatsii-pivdnia/> (дата звернення 01.10.2025).
4. Види злочинів проти довкілля на Півдні України. URL: <https://www.google.com/search?q=злоч%>
5. Воєнні злочини проти довкілля на Півдні України. URL: <https://www.google.com/search?q=злоч%>
6. Державна екологічна інспекція України. Збитки довкіллю внаслідок збройної агресії РФ. 24.02.2022–26.09.2025. URL: <https://www.dei.gov.ua/post/onovlena-infografika-standom-na26092025> (дата звернення 01.10.2025).
7. Ганна Щидловська. Вносили документи ризикуючи життям. Як пережив окупацію Державний архів області: інтерв'ю Директорки архіву Ірини Лопушинської представниці медіаплатформи «Вгору» 19.07.2023. URL: <https://vgoru.org/istoriyi/pograbuvannya-obstrilizato-plennya-voyenni-budni-derzhavnogo-arhivu-oblasti>
8. Новини за 25.04.2025 та 14.08. 2025 р. Офіційна сторінка ДАМО в мережі «Фейсбук» URL: <https://www.facebook.com/archivemkua> (дата звернення 05.10.2025).
9. Виставки онлайн. Офіційний вебсайт «ДАХО». URL: <https://kherson.archives.gov.ua/informacijna-diyalnist/dokumentalni-vystavky-on-line/> (дата звернення 01.10.2025).
10. До 2 річниці підризу Каховської ГЕС. Офіційний вебсайт «ДАХО». URL: <https://kherson.archives.gov.ua/2025/06/06/do-drugoyi-richnyczi-znyshennya-grebl-kahovskoyi-gidroelektrostantsiyi/> (дата звернення 02.10.2025).
11. Від будівництва до руйнування: історія яка змінила Південь України. Офіційний вебсайт «ДАХО». URL: <https://kherson.archives.gov.ua/2025/09/20/vid-budivnytva-doruiuvannya-istoriya-yaka-zminyla-pivden-ukrayiny/> (дата звернення 02.10.2025).

В. В. ЛЕВЧЕНКО

канд. іст. наук, доц.

Одеський національний морський університет (Україна)

ORCID: 0000-0001-6907-7768

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ІСТОРИЧНОЇ СПАДКОВОСТІ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО МОРСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

На початку ХХІ ст. різко підвищився попит на історію знання та дослідження історії «місць знання». У зв'язку з цим посилився інтерес представників різних соціогуманітарних спеціальностей до історії вишів, як і самої адміністрації цих закладів. У широкому діапазоні питань цієї теми відокремлене місце займає проблема спадкоємності вишів, яка за змістом є однією з найгостріших у дослідженнях історії вищої школи.

На прикладі вищої школи Одеси дана проблема має два діаметрально протилежні підходи до історії наступності вишів. З одного боку, найкращим прикладом цього є підхід авторів історії Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського [1, с. 7–8], які внаслідок конструювання традицій віку вишу безпідставно збільшили його буквально на ста років існування. З іншого боку, на прикладі Одеського національного морського університету, адміністрація якого ігнорує фактологічний матеріал, заснований на архівній джерельній базі, що призводить до розриву наступності історії вишу [2]. Також причиною дослідження цього питання стало те, що багато сучасних вишів Одеси, так само як і загалом в Україні, переписують свою історію в гонитві за престижною генеалогією та бажанням подовжити історичне коріння. У зв'язку з цим встановлюється непрямий зв'язок із навчальними закладами різного рівня, що існували в імперський або ранній радянський період. Тим самим створюються підстави для отримання адміністративних та фінансових привілеїв та появи міфів в історії вишів та історії вищої школи.

Перелічені чинники, насамперед полярні підходи до вивчення проблеми без методологічної основи, зумовили інтерес до дослідження причин конструювання традицій та розривів наступності в історії сучасних одеських вишів, виявлення детермінант дослідження у даному контексті.

Проблема наступності вишів в історії вітчизняної історичної науки окреслена кількома історичними періодами. В імперський період ця проблема була лише позначена авторами публікацій, присвячених історії деяких вишів, наприклад Імператорського Новоросійського університету [1, с. 4–5]. У радянський період наступність вишів була зведена в ранг предмета наукової та державної регламентації, ставши об'єктом наукових досліджень та державних актів [1, с. 5–7]. На сучасному етапі науковий інтерес до цієї теми викликаний перманентними реформами вищої освіти на тлі суспільно-політичних та соціально-економічних змін у країні. В останні роки, в науковій літературі, проблема спадкоємності вишів розробляється харківськими [3] та одеськими [1–2] вченими.

Одним із факторів, що визначають актуальність розгляду проблеми спадкоємності вишів, є тенденція до переважання спірних, неаргументованих, без джерелознавчої та методологічної бази уявлень в історіописанні сучасних вишів. Інтерес до цієї проблеми обумовлений необхідністю розробки, насамперед, методологічних засад у визначенні критеріїв наступності, з'ясування співвідношення та взаємозумовленості емпіричного матеріалу в історичному процесі суб'єктів історії вищої школи Одеси.

Аналіз нормативно-правової бази вітчизняної вищої освіти, теоретичних досліджень проблеми спадкоємності вишів, а також наявного стану практики визначення наступності дозволяє зробити висновок про те, що проблема наступності в системі вищої школи є недостатньо розробленою. До того ж зберігаються і загострюються такі суперечності в розробленості категоріального апарату трактування змісту низки понять («спадкоємність», «традиція», «методологія наступності»), розширенням та поглибленням проблематики наступності вузів, недостатньою розробкою методологічних основ

наступності вузів і системи вищої школи (етапів, форм зв'язку, закономірностей інтеграції та реорганізації).

З урахуванням вищевикладених та зазначених протиріч проблема дослідження сформульована у такому аспекті – які методологічні засади спадкоємності вузів у процесі та внаслідок реформ системи вищої освіти на тлі соціально-політичних змін протягом XX – початку XXI століть?

У науковій літературі вже було запропоновано «методологічні правила» для написання історій вишів [1, с. 9]. Необхідно уточнити, що запропоновану нами версію методологічних основ виявлення спадкоємності вузів слід розцінювати не як відповідь на критику з боку В. М. Хмарського на роботи автора у зазначеній вище статті, а як публічне продовження наукової дискусії, де два з трьох запропонованих способів є не зовсім абсолютними. Наприклад, згідно з другим «способом», запропонованим В. М. Хмарським, коли поява вишу пов'язана з об'єднанням кількох вишів в один, причому з часу злиття історія попередників закінчується та починається історія нової структури [1, с. 9], тоді логічно вважати, що історія Одеського національного університету імені І. І. Мечникова бере свій початок з 1933 р., а не з 1865 р. Саме 1933 р. він був утворений на базі двох вишів – Одеського інституту професійної освіти (1930–1933) та Одеського фізико-хіміко-математичного інституту (1930–1933), виходить з цього року і почалася історія нової структури, але історики історії «університету Мечникова» так не вважають, а продовжують вести історію свого вишу з 1865 р.

Не зовсім переконливим виглядає і третій «спосіб», запропонований В. М. Хмарським, згідно з яким історія виділеного вишу починається з часу виділення, а синкретичний час має сприйматися як передісторія досліджуваного феномену [1, с. 9]. Дотримуючись цього, наприклад, історія Одеського національного медичного університету бере свій початок з 1920 р., коли на основі виділеного медичного факультету (відкрито у 1900 р.) Новоросійського університету було створено самостійний медичний виш – Одеська медична академія (ОМА). Виникає питання: чому з історії вишу випадає двадцять років діючої медичної інфраструктури у системі вищої школи Одеси?

Двадцять років історії вищої медичної освіти слід викреслити з історії вишу лише на підставі того, що в імперській системі вищої освіти не було передбачено існування окремого медичного вишу в Одесі? У такому разі, у стінах якого вишу здобули вищу освіту випускники ОМА 1921 р., які згідно з чотирирічною системою вищої освіти перші три роки ази медицини отримували у структурі медичного факультету Новоросійського університету. Таке саме питання в контексті цієї проблеми можна поставити в площині збереження наступності всієї інфраструктури медичного факультету Новоросійського університету – матеріальної бази, навчально-методичної організації, професорсько-викладацького складу тощо. Слід віддати належне керівництву Одеського національного медичного університету, саме 1900 р. є відліковою точкою в історії цього вишу.

Згідно з третім «способом» методологічних правил В. М. Хмарського, історія Одеського національного університету імені І. І. Мечникова має вести свій початок максимум з 1930 р. – час відкриття Одеського інституту професійної освіти (1930–1933), який був заснований на базі факультету професійної освіти Одеського інституту народної освіти (1920–1930) та став попередником Одеського державного університету організованого 1933 р.

Таким чином, дозволимо собі констатувати, що у двох «способах» «методологічних правил» наступності вузів, запропонованих В. М. Хмарським, є деякі неточності/недоліки. У зв'язку з цим дозволимо собі уявити науковій спільноті на розгляд та критику нашу версію методологічних засад наступності вишів.

По-перше, почнемо з термінології. Термін наступність характеризується, як зв'язок між явищами у процесі розвитку та становлення, коли нове, замінюючи старе, зберігає у собі деякі його елементи. Історична спадкоємність означає передачу та засвоєння соціальних та культурних цінностей від покоління до покоління, від формації до формації [4], позначає так само всю сукупність дій традицій, які безпосередньо передаються завдяки професійному навчанню, наступності шкіл та напрямів, що виникають в умовах суспільної та культурної спільності [5],

тобто наступне завжди ґрунтується на попередньому, а попереднє зміцнюється наступним.

Оскільки поняття наступності є багатоаспектним та в науковій теорії характеризується різним розумінням сутності в контекстах її трактування, то для нашого дослідження візьмемо до уваги «наступність» як зв'язок між різними етапами або ступенями розвитку, як сутність, яка полягає у збереженні тих чи інших елементів цілого, як системи і як співвідношення попередньої та наступної стадії у процесі зміни того чи іншого об'єкта, в основі якого лежить збереження тих чи інших частин, властивостей, характеристик об'єкта.

Теоретичну складову методологічної основи наступності вузів доповнимо поняттям «інфраструктура». У науковій практиці під «інфраструктурою» розуміють сукупність матеріальних, організаційних та людських ресурсів [6] або більш складну систему забезпечення наукової діяльності, яка представляє другий рівень історіографічного процесу (після когнітивної системи) та включає такі компоненти: «суб'єкти науки» (вчені, наукова спільнота), організацію науки та вищої освіти; систему науково-дослідних установ; систему видання наукової продукції; комунікаційну та інформаційну систему; матеріально-технічну та фінансову бази науки; систему запровадження у практику результатів наукової діяльності тощо [7].

Отже, алгоритм, запропонованої нами методологічної основи наступності вишів має такий вираз, у якому наступність у вищій школі (виключно між вишами і в жодному разі між середньо-спеціальним закладом та вишем) є зв'язком між різними етапами чи ступенями розвитку, сутність, якого полягає у збереженні тих чи інших елементів цілого, як системи, що спочиває на чотирьох взаємопов'язаних ліній (у ранніх роботах автор розглядав три лінії [2, с. 24]). Перша – спадщина матеріальної бази (навчальних корпусів, гуртожитків, навчально-допоміжних установ, канцелярій тощо). Друга – традиції навчально-наукової організації роботи (навчальні плани та програми, науково-дослідна діяльність студентів, викладачів тощо). Третя – продовження лінії студентського контингенту, який із реорганізацією вишу продовжував навчання у новому

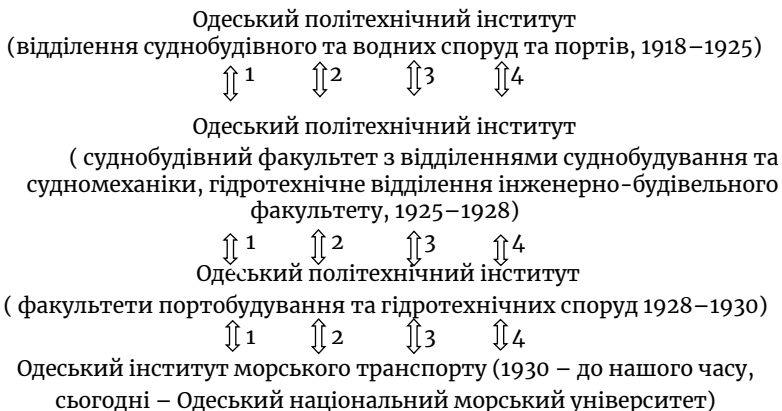
закладі (із залученням випускників до науково-педагогічної діяльності). Четверта – викладацькі кадри, які не лише є основою професорсько-викладацького складу нового вишу, а й найважливішою ланкою у спадкоємності, продовжують акумулювати, розвивати та ретранслювати знання.

Керуючись запропонованою методологічною основою, розглянемо наступність Одеського національного морського університету (ОНМУ). Розглядаючи аспект наступності ОНМУ з Одеським політехнічним інститутом (ОПІ), слід зазначити, що у перший навчальний рік (1918/19) його існування суднобудівне та меліоративно-гідротехнічне відділення були основними структурними підрозділами, де відбувалося становлення та розвиток інженерно-водної вищої освіти [2, с. 20]. У 1919/20 навчальному році – суднобудівне та водних споруд та портів відділення були прямими попередниками двох базових факультетів ОНМУ – кораблебудівних та воднотранспортних та шельфових споруд, які протягом уже понад вісімдесяти років входять до його інфраструктури [2, с. 21]. І надалі, протягом 1920-х рр. частину інфраструктури ОПІ складали підрозділи, які здійснювали підготовку спеціалістів інженерно-водного профілю. Реорганізаційна чехарда структури ОПІ в перші роки його існування лише підтверджує невизначеність політехнічної системи вищої освіти в Одесі. І підсумовує, що становлення профільного технічного вишу в Одесі було в процесі становлення в період другої половини першої третини ХХ ст. (на першу чверть ХХ ст. припадає аналогічна ситуація з медичним факультетом Новоросійського університету).

У 1930 р. попередник ОНМУ – Одеський інститут морського транспорту (ОІМТ) було виведено зі структури ОПІ як його частину, згідно з постановою РНК УСРР від 12 червня 1930 р. «Про реорганізацію ВИШ'ів та ВТИШ'ів і про передачу їх у відання відповідних наркоматів». Таким чином, виходячи з назви та змісту цієї постанови, ОПІ було піддано «реорганізації», наслідком якої був поділ його інфраструктури на мережу нових профільних інститутів. Внаслідок цього структурні підрозділи (факультети та відділення) ОПІ стали попередниками багатьох новостворених закладів вищої школи УСРР: Одеський енергетичний

інститут – на основі енергетичного факультету; Одеський інститут зв'язку – на основі факультету зв'язку; Миколаївський суднобудівний інститут – на базі Миколаївського машинобудівного інституту та суднобудівного факультету ОПІ; ОІМТ у складі гідротехнічного, експлуатаційного та механічного факультетів (на початку 1930/31 навчального року в структуру інституту було введено суднобудівний факультет) організований на базі факультетів портобудування та гідротехнічних споруд [8, с. 1–8]. Незабаром ОІМТ був підпорядкований Народному комісаріату водного транспорту і став іменуватися Одеським інститутом інженерів водного транспорту (ОІІВТ) [9, с. 8]. Відповідно до трансформації структурних підрозділів ОПІ всі студенти були переведені на відповідні спеціальності нових вишів. Цікавим є той факт, що студенти старших курсів, що пройшли чотирирічне навчання в ОПІ, стали першими випускниками тільки створених інститутів. Так, Г. В. Неізнаний, будучи студентом суднобудівного факультету ОПІ з 1926 р. (система вищої освіти передбачала чотирирічне навчання), вже 1930 р. увійшов до складу першого випуску інженерів-суднобудівників ОІІВТ. Цей факт є одним із характерних прикладів наступності ОІІВТ з ОПІ у період реорганізації вищої школи Одеси 1930 р.

Схема наступності Одеського національного морського університету



Основу підтвердження існування реальних історичних традицій історії ОНМУ з 1918 р. дотепер підтверджують усі чотири лінії наступності (такими ж ознаками у вищій школі Одеси володіє лише один вуз – Одеський національний медичний університет): спадщина матеріальної бази ОПІ (сьогодні – «старий» корпус ОНМУ); збереження навчально-наукової організації; традиції студентської спільноти, яка з реорганізацією інституту продовжила освіту та науково-педагогічну діяльність; професорсько-викладацькі кадри, які стали найважливішою ланкою у спадкоємності – продовжували розвивати знання в інженерно-водній галузі науки.

Таким чином, можемо констатувати, що Одеський політехнічний інститут у період 1918–1930 рр. був органічним підґрунтям для зародження та формування, з часом плеяди профільних вишів, що відійшла в галузі технічних знань (Одеський інститут зв'язку, Миколаївський суднобудівний інститут, Одеський інститут інженерів водного транспорту), а ОНМУ має всі методологічні підстави, щоб вести відлік своєї самостійної історії від 1918 р.

Джерела та література:

1. Хмарський В. М. Проблема співвідношення історії та передісторії вищих навчальних закладів в Одесі. 150-річчя комерційної освіти в Одесі. Матеріали Круглого столу, 12 грудня 2012 р. Одеса / відп. ред. М. І. Зверяков. Одеса : ОНЕУ, ротапринт. 2013. С. 3–10.
2. Левченко В. В. К вопросу становления и преемственности Одесского национального морского университета. *Вісник Одеського національного морського університету*. 2011. Вип. 33. С. 17–26.
3. Архиреев С. И. Старейшие университеты – единое пространство исторической преемственности. Переяславская рада: её историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации. Харьков, 2011. С. 17–21.
4. Кругликов В. А. Преемственность. Большая советская энциклопедия. Т. 20. М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1975. С. 514–515.
5. Гофман А. Б. Традиция. Большая советская энциклопедия. Т. 26. М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1977. С. 135.
6. Урсу Д. П. Современная историография стран Тропической Африки. 1960–1980. М., 1983. С. 113.
7. Попова Т. М. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. Одесса, 2007. С. 81–84.

8. *Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР*. 1930. № 27.
9. Одесский национальный морской университет: История. Люди. Современность: 1930–2005 / ред. кол.: И. В. Морозова (предс.), О. И. Стальниченко, А. Ф. Мошнянский, В. И. Чекаловец, В. Т. Бугаев. Одесса : Астропринт, 2005. 216 с.

I. O. LELET

Associate Professor

Odesa National Maritime University (Ukraine)

ORCID: 0000-0002-0865-9358

DIGITAL FRONTIERS: THE MORPHOSEMANTIC REVOLUTION OF CYBER-PREFIXED NEOLOGISMS IN CONTEMPORARY ENGLISH

The proliferation of cyber-prefixed neologisms in contemporary English represents a significant morphological phenomenon driven by technological advancement and digital transformation. This study examines the structural patterns, semantic development, and lexical integration of cyber neologisms within Modern English, analysing their morphological productivity and semantic specialisation. The research reveals that cyber functions as a highly productive prefix that systematically generates specialised terminology across multiple domains, reflecting technological innovation and linguistic adaptation to digital realities.

The emergence of cyber neologisms constitutes one of the most visible manifestations of lexicological innovation in contemporary English. Every living language can readily be adapted to meet changes occurring in the life and culture of its speakers, and the main weight of such changes falls on vocabulary [10, p. 4]. The cyber- prefix has demonstrated remarkable productivity in generating specialised terminology that addresses the conceptual requirements of digital communication, cybersecurity, and virtual environments.

Neologisms are often driven by changes in culture, technology, and society, and they represent the linguistic process of new terms and meanings entering a language's lexicon [6, p. 45]. The cyber- prefix exemplifies this process, having evolved from its original cybernetic origins to a productive morphological element generating hundreds of specialised terms across diverse semantic domains.

The significance of cyber neologisms extends beyond mere lexical expansion, reflecting fundamental changes in human interaction with

technology and digital environments [2, p. 61]. In the past few years, we have seen the increasing use of the word “cyber” as a standalone term or as a prefix to other words. For example, cyberspace, cyberaddiction, cybersecurity, cyberbullying and so on [12, p. 89].

The theoretical analysis of cyber neologisms draws upon established principles of morphological productivity and semantic innovation. The most precise studies into language change and word formation identify the process of a “neological continuum”: a nonce word is any single-use term that may or may not grow in popularity; a protologism is such a term used exclusively within a small group; a prelogism is such a term that is gaining usage but is still not mainstream; and a neologism has become accepted or recognised by social institutions.

This continuum provides a framework for analysing the developmental stages of cyber neologisms, from initial coinages in specialised technical communities to mainstream lexical integration.

The productivity of the *cyber-* prefix demonstrates systematic morphological patterns that reflect structural constraints and semantic regularities. Morphological productivity theory examines the systematic relationship between morphological form and semantic content, providing analytical tools for understanding how *cyber-* combines with base forms to create semantically coherent neological constructions.

Cyber neologisms operate within interconnected semantic fields that reflect conceptual relationships between digital technology, human behaviour, and social organisation. The systematic analysis of these semantic relationships reveals how *cyber-* neologisms establish coherent terminological systems that facilitate specialised communication across multiple domains.

The *cyber-* prefix derives from the Greek *κυβερνήτης* (*kybernētēs*), meaning “helmsman” or “governor,” which formed the basis for Norbert Wiener’s coinage “cybernetics” in 1948 [13, p. 19]. This etymological foundation established the conceptual association between *cyber-* and control, regulation, and systematic organisation that continues to influence contemporary usage patterns.

The transformation of “cybernetics” into a productive prefix reflects the linguistic process of grammaticalization, whereby

lexical items acquire grammatical functions and increased morphological productivity [4, p. 1]. This historical development provides the foundation for understanding contemporary cyber-neologism formation.

The expansion of cyber-neologisms correlates directly with technological advancement and digital integration into contemporary life. The chronological development of cyber-terminology reflects technological milestones:

First Generation (1960s–1980s): Technical terminology within computing and systems theory

- *cybernetics* (1948): Original scientific term
- *cyborg* (1960): Human-machine hybrid
- *cyberspace* (1982): Virtual reality environment

Second Generation (1990s–2000s): Internet and digital communication terminology

- *cybercrime* (1991): Digital criminal activity
- *cybersex* (1993): Virtual intimate interaction
- *cyberbully* (1998): Online harassment behaviour

Third Generation (2010s–present): Comprehensive digital integration terminology

- *cybersecurity* (2010s): Digital protection frameworks
- *cyberattack* (2010s): Malicious digital actions
- *cyberwarfare* (2010s): State-level digital conflict

Cyber- demonstrates systematic combinatorial patterns reflecting morphological constraints and semantic coherence requirements [5, p. 87]. The prefix exhibits high selectivity in base form combination, preferring semantically compatible roots that maintain conceptual coherence within digital or technological semantic domains.

cyber- + concrete noun

- *cyberspace* [cyber-] + [space] → virtual environment
- *cybercrime* [cyber-] + [crime] → digital criminal activity
- *cyberattack* [cyber-] + [attack] → malicious digital action

The prefix maintains the base noun's grammatical category while adding semantic specification related to digital or virtual contexts [1, p. 123]. The resulting compounds function as specialised terms within their respective semantic domains.

cyber- + abstract noun

- *cybersecurity* [cyber-] + [security] → digital protection
- *cyberprivacy* [cyber-] + [privacy] → virtual privacy rights
- *cyberethics* [cyber-] + [ethics] → digital moral principles

Abstract noun combinations create conceptual frameworks for understanding digital phenomena through established conceptual categories [3, p. 156]. The cyber- prefix provides domain specification while preserving the abstract conceptual structure of the base noun.

cyber- + action verb

- *cyberstalk* [cyber-] + [stalk] → online harassment behavior
- *cyberbully* [cyber-] + [bully] → digital intimidation
- *cybersurf* [cyber-] + [surf] → internet browsing activity

Verbal base combinations demonstrate the prefix's ability to generate new action categories specific to digital contexts [9, p. 178]. These formations typically undergo category conversion, functioning as both verbs and derived nominals.

cyber- + descriptive adjective

- *cybersafe* [cyber-] + [safe] → digitally secure
- *cyberaware* [cyber-] + [aware] → digitally conscious
- *cybersmart* [cyber-] + [smart] → technologically competent [7].

Adjectival combinations demonstrate how cyber- modifies evaluative and descriptive concepts to create specialised attributes relevant to digital contexts.

Cyber neologisms exhibit systematic phonological patterns that facilitate pronunciation and lexical integration [11, p. 89]: Primary stress typically falls on the base morpheme: 'cyber' space, 'cyber' crime, 'cyber' security. The prefix maintains consistent phonological form /'saɪbə(r)/ across combinatorial contexts, providing phonological cohesion for the neological family. The prefix demonstrates morphophonological stability, maintaining consistent form regardless of base morpheme phonological characteristics.

The *cyber-* prefix contributes systematic semantic components that create consistent meaning relationships across diverse base forms: The prefix situates base concepts within digital or virtual environments, distinguishing cyber phenomena from physical-world counterparts. Cyber- indicates technological mediation in human activities, relationships, or processes. The prefix implies connection

to digital networks, particularly the internet or related communication systems. Cyber- suggests existence within simulated or artificial environments that parallel physical reality.

The cybersecurity semantic field demonstrates systematic terminological development:

Core Term: *cybersecurity* – comprehensive digital protection framework

Specialised Terms:

- *cyberdefense* – protective measures against digital threats;
- *cyberthreat* – potential digital dangers;
- *cyberattack* – malicious digital actions;
- *cybercriminal* – perpetrator of digital crimes.

This terminological family exhibits systematic hyponymy and meronymy relationships that create coherent conceptual frameworks for professional communication.

Digital social interaction generates extensive neologisms:

Behavioural Terms:

- *cyberbully* – online harassment perpetrator;
- *cyberstalk* – persistent unwanted digital contact;
- *cyberflirt* – romantic interaction in digital contexts.

Relationship Terms:

- *cyberfriend* – digitally-mediated friendship;
- *cyberromance* – virtual romantic relationship;
- *cybersex* – intimate interaction in digital environments.

Community Terms:

- *cyberculture* – digital community practices;
- *cybergroup* – online collective organisation;
- *cybercommunity* – virtual social organisation.

Studies indicate compounding as the predominant word formation process among newly coined words analysed from social media, followed by abbreviation, blending, and multiple methods. This pattern reflects the continued productivity of cyber- as a compounding element in contemporary English.

- *cyberAI* – artificial intelligence in cybersecurity contexts;
- *cyberbrain* – AI-enhanced cognitive systems;
- *cyberlearning* – machine learning in digital environments [8].

These formations demonstrate the prefix's adaptability to emerging technological concepts, maintaining systematic semantic relationships while accommodating novel technological developments.

Recent Formations:

- *cyberinfluencer* – digital platform personality
- *cybertroll* – disruptive online behaviour
- *cyberactivist* – digital political engagement [8]

These neologisms reflect the integration of cyber-terminology into mainstream cultural discourse, extending beyond technical domains into general social commentary.

Contemporary cyber neologisms undergo systematic semantic specialisation: terms acquire precise technical meanings within specialised professional communities before potential mainstream adoption; cyber neologisms often maintain distinct meanings across formal technical discourse and informal general usage; terms develop specific functional roles within professional communication systems, particularly in cybersecurity, digital marketing, and technology policy domains.

The analysis of cyber neologisms reveals systematic morphological and semantic processes that demonstrate the productive capacity of Modern English to adapt to technological innovation and digital transformation. The cyber- prefix has evolved from specialised scientific terminology to become a highly productive morphological element generating coherent terminological systems across multiple professional and cultural domains. The morphological analysis demonstrates that cyber functions as a productive prefix with systematic combinatorial patterns and consistent semantic contributions. The semantic analysis reveals systematic field development that creates coherent conceptual frameworks supporting specialised professional communication and cultural discourse. Contemporary developments suggest continued productivity and expansion of cyber neologism systems, driven by ongoing technological innovation and digital integration into human social and professional activities. Future research should focus on systematic corpus analysis, cross-linguistic comparative studies, and longitudinal neological development and integration process tracking.

The study of cyber neologisms provides insights into broader processes of lexical innovation, technological adaptation, and semantic change that characterise contemporary English development. These findings contribute to understanding how languages systematically accommodate cultural and technological change through morphological innovation and semantic extension.

References:

1. Adams V. Complex words in English. Longman, 2001.
2. Crystal D. The future of Englishes. In A. Burns & C. Coffin (Eds.), *Analysing English in a global context* (pp. 53–64). Routledge, 2001.
3. Geeraerts D. *Theories of lexical semantics*. Oxford University Press, 2010.
4. Hopper P. J., Traugott E. C. *Grammaticalization* (2nd ed.). Cambridge University Press, 2003.
5. Katamba F., Stonham J. *Morphology* (2nd ed.). Palgrave Macmillan, 2006.
6. Metcalf A. *Predicting new words: The secrets of their success*. Houghton Mifflin, 2002.
7. National Institute of Standards and Technology. *Cybersecurity framework*, 2024. URL: <https://www.nist.gov>
8. Oxford English Dictionary Online. *Cyber- prefix entries*, 2024. URL: <https://www.oed.com>
9. Plag I. *Word-formation in English*. Cambridge University Press, 2003.
10. Schmid H. -J. New words in the mind: Concept-formation and entrenchment of neologisms. *Logos and Language*. № 9 (2). Pp. 1–16. 2008.
11. Stockwell R., Minkova D. *English words: History and structure*. Cambridge University Press, 2001.
12. Thurlow C., Mroczek K. (Eds.). *Digital discourse: Language in the new media*. Oxford University Press, 2011.
13. Wiener N. *Cybernetics: Or control and communication in the animal and the machine*. MIT Press, 1948.

О. Є. ЛИСЕНКО

*д.і.н, проф., член-кор. НАНУ,
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (м. Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-4003-6433*

ВІД «ТРАНСНІСТРІЇ» ДО «НОВОРОСІЇ»: ПРИЯВНІ І ЛАТЕНТНІ ПРОГАЛИНИ ІМПЕРСЬКИХ ПРОЄКТІВ

У своїй тисячолітній історії Україна перебувала у центрі кількох великих імперських проєктів. У кожному з них українським землям відводилася особлива політична, економічна, соціальна, конфесійна роль. При цьому деякі з них націлювалися на певні регіони України. Окремі з них виявилися порівняно успішними і протяжними (як радянський), інші – відверто невдалими і нетривалими. У цій розвідці йдеться про два імперські проєкти, які мали різні ідеологічну основу, історичне підґрунтя і наслідки.

Перший – пов'язаний зі спробою «відродження Великої Румунії» під час Другої світової війни. Другий – тривала кампанія Кремля з реінтеграції України до складу омріяної у Москві Російської неоімперії. Не претендуючи на глибокий компаративний аналіз, спробуємо зосередитися лише на вразливості обох імперських проєктів та їх наслідках.

Незважаючи на продовження російсько-українського військово-політичного протистояння, вже з'являються дослідження, що містять спроби концептуального осмислення окремих її аспектів. Так, Галина і Федір Турченко підготували працю «Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна», в якій простежується 250-літня динаміка українсько-російських відносин, політика різних політичних режимів в «українському питанні». Автори пропонують власну візію причин, передумов та специфіки сучасної російсько-української війни [1].

Деякі аспекти проблеми висвітлюються у працях Лариси Якубової [2, 3]. Та все ж більшість матеріалів з окресленої теми належить публіцистам і журналістам. Саме вони і стали емпіричною основою цієї розвідки.

У першому випадку йдеться про створення на окупованих німецькими і румунськими військами південноукраїнських землях губернаторства «Трансністрія». Разом з губернаторствами «Буковина» і «Бессарабія» вказана територія окреслювала обриси «Великої Румунії», відродження якої вважалося одним з пріоритетних завдань під час «походу на Схід». Завдяки суттєвим територіальним прирощенням цей проєкт набував очікуваної масштабності і геостратегічної мети. Площа територіальних надбань Румунії становила 40 тис. квадратних кілометрів, на яких проживало 2,2 млн осіб – представників різних національностей: українців, румунів, євреїв, ромів, німців, росіян та інших.

Навіть з помітними вкрапленнями інших етнічних груп у складі губернаторств «Буковина» і «Трансністрія» більшість населення тут становили українці. Вказана обставина у сукупності з двадцятирічним досвідом перебування у складі СРСР, тотальною більшовицькою ідеологією перетворювала інкорпорацію згаданих територій до складу «Великої Румунії» на складне завдання. Цілком усвідомлюючи труднощі інтеграції надбаних земель, Бухарест обрав задля досягнення мети комбінацію силових і спонукальних засобів (зокрема матеріальних та соціальних стимулів). На окупованих теренах встановлювався жорстокий режим з розгалуженою системою силових і каральних структур.

Під час окупації частина населення зазнала насильницької румунізації. Політичний терор спрямовувався проти будь-яких спроб поширення ідей української державності, а геноцид – проти єврейського та ромського населення краю. З території Румунії Бухарест надсилав до «Трансністрії» десятки тисяч чиновників, учителів, священників, підприємців, представників інших соціальних верств для освоєння нових земель, які згодом передбачалося інкорпорувати до складу «Великої Румунії».

Інше історичне підґрунтя мають претензії Москви на володіння південноукраїнськими землями. У російській імперській

політичній думці згадані території, відвойовані у XVIII ст. у Османської імперії, отримали назву «Новоросія». Плануючи агресію проти України, російське керівництво ще у 2013 р., до Майдану, витягнуло з запиленої шафи концепт «Новоросії». В інтерпретації А. Дугіна він набув зловісної конфігурації поглинання наших територій та примусової асиміляції українців. Про подробиці того, як здійснювався проєкт «Новоросія», громадськість головним чином дізналася після зламу поштових скриньок помічника Президента Росії з питань Абхазії і Південної Осетії В. Суркова та його заступника (так звані “Surkov leaks”) Б. Рапопорта, куратора угруповань «ДНР» та «ЛНР». Саме вони забезпечували інформаційні кампанії, організацію мітингів прихильників ідеї «Новоросії», звернення представників харківських, одеських, донецьких, луганських «народних республік» та інші антиукраїнські заходи.

Інспіровані навесні 2014 року Кремлем проросійські акції супроводжувалися інформаційними вкидами про створення «Народної республіки Новоросії», до складу якої мали увійти Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська, Луганська, Донецька області.

У травні 2014 року керівники самопроголошених «ДНР» і «ЛНР» підписали документ про об'єднання в «єдину державу» під назвою «Новоросія». 24 червня 2014 року «ДНР» і «ЛНР» оголосили про створення конфедерації – так званого «Союзу народних республік». 15 липня 2014 року було внесено зміни до «конституції», формально утворивши квазідержавне утворення «Новоросію». Вже у травні 2015 року проєкт був офіційно заморожений внаслідок відсутності підтримки серед населення інших областей та антагонізму з Мінськими угодами. Зрештою, проєкт соротився до «ЛНР» та «ДНР».

Аналітики констатували, що припинення ефемерного проєкту «Новоросії» спричинила чисельна і якісна перевага українського масиву, маргінальний склад і брутальні дії проросійських сил на південному сході України.

Однак, як і в 2014 році, В.Путін і далі повторював мантру про «Новоросію» та її історичне коріння. З метою легалізації і легітимації імперської експансіоністської політики він стверджував,

що це – історична назва Сходу і Півдня України, де, нібито, російське населення здавна становить більшість. Ще одним вектором аргументації російського «вождя» стали історичні ремінісценції з приводу неправомірної передачі більшовиками вказаного регіону до складу Української РСР у 20-ті роки XX ст.

З метою підсилення наративу «Новоросії» у Кремлі спиралися на міф про витоки російського християнського світу та «грецький міф». Виводячи російське православ'я з Візантії та наголошуючи на історичних зв'язках з Давньою Грецією (через грецькі колонії Північного Причорномор'я), російські пропагандисти узвичаювали свої претензії Москви на південноукраїнські землі. В останні роки усіяло роздувається хрещення Володимира Великого, який, нібито, охрестився у Херсонесі і заклав традицію спадкоємництва Візантії Московією / Росією, що позиціонується як остання християнська твердиня.

Про кон'юнктурний характер згаданого міфу свідчить той факт, що у XX ст. назва «Новоросія» зникла з ужитку. Та після розпаду СРСР окремі маргінальні групи за підтримки ззовні вдаються до реанімації наративу «Новоросія». У жовтні 1990 року в Одесі була створена партія «новоросів» («південно-росів»). Її ідеологи стверджували, що в Одеській, Миколаївській та Херсонській областях проживає окремий від українців і росіян етнос – «новороси», які мають право на самовизначення. Однак тоді більшість мешканців регіону висловилися за підтримку ідеї суверенної України.

До Революції Гідності звернення до концепту «Новоросії» фіксувалося у періоди суспільно-політичних збурень та криз. 2014 року проєкт «Новоросія» став одним з кількох маргінальних проєктів, які в кризові моменти з'являлися в інформаційному просторі. Так, у 2004 р. керівник Одеської мерії заявив, що в разі перемоги Віктора Ющенка на президентських виборах Одеська область перетвориться на «вільну самоврядну територію».

У квітні 2014 року, під час «Прямої лінії» В. Путін зазначив, що «Новоросія» потрібна для того, аби «забезпечити законні права та інтереси російських і російськомовних громадян південного сходу України», які є «корінними жителями» цього регіону.

Насправді вказана територія вважається фронтиром азійської і європейської цивілізацій. На цьому пограниччі здавна існувала інтенсивна міграційна дифузія, етнічне черезсмузжя, в якому мешкали різні етнічні групи. Натомість росіяни з'явилися тут лише у XVIII ст. як завойовники, а не корінне населення [4].

У 2015 році російські політтехнологи і спецслужби носилися з проектами «Одеська народна республіка» і «Миколаївська народна республіка», однак зусиллями Служби безпеки України такі підривні дії провалилися.

У статті Путіна «Про історичну єдність росіян і українців» (12 липня 2021 р.) «Новоросія» згадується двічі у контексті обґрунтування прав Росії на володіння Причорномор'ям. Цей текст готував ідеологічну платформу для широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну.

З його початком упродовж якогось часу Кремль намагався реанімувати ідею «Новоросії» як потенційного «федерального округу» з окупованими територіями України включно. Однак спротив населення південних областей України російській агресії поставив хрест на цій ідеї і до її практичного втілення справа не дійшла.

Військово-політичне керівництво РФ діє за апробованими лекалами. У 2014–2015 роки, коли проєкт «Новоросія» зупинили під тиском воєнно-політичних реалій, поширювалася ідея створення т.зв. «Кримського федерального округу». Захопивши Крим, Москва незаконно включила півострів до свого складу. У 2016 р. Крим увійшов до складу Південного федерального округу РФ (з адміністративним центром у Ростові-на-Дону), де, окрім нього, перебувають також Республіка Адігея, Республіка Калмикія, Краснодарський край, Астраханська, Волгоградська і Ростовська області.

На третій рік широкомасштабного вторгнення, з московських інформаційних каналів укотре зазвучав наратив «Новоросії». Сподіваючись швидко захопити південноукраїнський регіон цілком, Кремль виношував плани проведення у 2022 році т. зв. «референдумів» у Криму, Донецькій, Луганській, Запорізькій та Херсонській областях, які мали увійти до складу федерального округу під назвою «Кримський». Про такий варіант розвитку

подій у червні 2024 року заявив голова окупаційної адміністрації Запорізької області Євген Балицький: «Буде створено федеральний округ, я думаю, це має бути найближчим часом. Я думаю, це будуть Донецьк, Луганськ, Запорізька, Херсонська області та Крим». Новий «округ» міг отримати й назву «Новоросія».

Аналітики оцінюють спроби реанімації концепту «Новоросія» скептично. Так, речник Української добровольчої армії «Південь» Сергій Братчук переконаний, що: «проект “Новоросія” давно вже канув у Лету, тому що сьогодні на кону для Кремля стоять речі набагато важливіші – вижити у війні. Адже вікно можливостей на фронті для Кремля вже стало звужуватися. Якою б складною для України не була ситуація на лінії бойового зіткнення, вона вже зрушила з мертвої точки і не на користь Російської Федерації. Коли знову виник на слуху проект “Новоросія”, я був трохи здивований. Спроба реанімувати його спрямована на підняття бойового духу росіян. Ясна річ, що не для українських громадян, які перебувають на тимчасово окупованих територіях.

Кремль намагається реанімувати хоч якісь залишки так званих “патріотичних” почуттів серед російського населення. Я думаю, що це цілком може бути пов’язано з тим, що прийдешню мобілізацію в тому чи іншому вигляді в Росії необхідно наповнити якоюсь ідеологічною начинкою. Цілком імовірно, що намагаються сьогодні використовувати все забуте старе. Але не думаю, що вся ця витівка чимось обернеться» [5].

Директор Інституту стратегічних досліджень і безпеки, засновник «Східної правозахисної групи» Павло Лисянський висловлює таке міркування: «Плани зі створення такого “федерального округу” нам відомі з середини минулого року. Чиновники Російської Федерації, пропагандисти, так звані філософи активно вводять термін “Новоросія” в нашу повсякденну мову. Є певні методички, рекомендації чиновникам першого рівня, міністрам тощо, щоб вони частіше використовували термін “Новоросія”. Також вони почали називати підприємства з використанням цього слова – наприклад, “Залізниці Новоросії” або «Автомобільні дороги Новоросії».

Це планувалося під вибори, щоб Путін міг заявити, що Російська Федерація обросла новим «федеральним округом». Але, найімовірніше,

плани змінилися. На фронті під вибори їм не вдалося реалізувати те, що вони хотіли, і тому відклали питання про «Новоросію». І зараз вони цей трек збираються знову розкручувати» [5].

Проект «Новоросія» був частиною ширшої стратегії Росії з дестабілізації України, легітимізації окупації та створення проросійських утворень. Його провал став наслідком українського спротиву, міжнародної ізоляції Росії та внутрішніх труднощів.

Російські наративи, пов'язані з вказаним концептом, спричинили помітний вплив на процес переорієнтації місцевого населення на західні цінності, рації, пов'язані з посиленням обороноздатності та консолідацією українського суспільства.

Необхідно вказати і на реакцію міжнародного співтовариства, яка вилилася в економічні та персональні санкції проти Росії, дипломатичну ізоляцію та підтримку оборонних зусиль України. Росію позбавили місця у G8, а її міжнародна репутація виявилася суттєво дискредитованою. Західні країни на систематичній основі стали надавати фінансову, гуманітарну та військову допомогу Україні. Як компромісний варіант виник формат Мінського процесу, однак він виявився неефективним унаслідок непоступливої позиції Москви. В інформаційному полі міф про «Новоросію» став об'єктом смислової деконструкції та політичної девальвації. Водночас Україна остаточно відмовилася від позаблокового статусу, закріпила курс на членство в ЄС і НАТО в Конституції.

Всупереч очікуванням Кремля, проєкт «Новоросія» стимулював процес консолідації українського суспільства довкола ідеї незалежності і територіальної цілісності країни. Уже швидко з'ясувалося, що у південних і східних регіонах, які Росія, за визначенням, вважала «своїми», зростає підтримка єдиної, суверенної України.

Ще одним наслідком спроб втілення в життя згаданого проєкту стали військова реформа, в руслі якої Україна почала масштабну модернізацію армії, створення добровольчих батальйонів, а згодом і професійних ЗСУ.

Певні кроки були зроблені і в напрямі децентралізації: Уряд України запровадив реформу децентралізації з метою зменшення ризиків сепаратизму та розвитку місцевого самоврядування.

В інтерв'ю «Громадському радіо» фактчекерка Оксана Популях зазначила: Якщо вернутися до історичних досліджень, стає зрозумілим, що з приходом Російської імперії на південь України там уже існували міста та жили люди. Росіяни не створювали там нічого. Це міф.

Росія часто говорить, що вони на цих територіях побудували міста. Насправді ж ті міста були закладені на основі поселень, які там вже існували. На місті козацьких замітників, фортець тощо. Наприклад, Одеса. Є такий міф, що нібито її заснувала Катерина II.

Перша писемна згадка про місто Хаджибей, яке було згодом перейменоване в Одесу, міститься в текстах польського історика Яна Длугоша. У 1415 році він, описуючи зустріч послів візантійського імператора та патріарха Константинопольського з польським королем Ягайлом, говорить про місто як про королівський порт, через який відбувається торгівля зерном. Це перша писемна згадка, яка нам говорить про те, що на цьому місці існувало місто. А за часи Катерини II його перейменували на Одесу. Про заснування нового міста Катериною мова не йде» [6].

Проведені соціологічні опитування продемонстрували, що ідея «Новоросії» не має широкої підтримки серед мешканців Півдня України, особливо після початку російської агресії у 2014 році. Більшість населення регіону виявляє прихильність до української державності та негативне ставлення до будь-яких сепаратистських виявів.

Ще у 2015 році в соціологічному дослідженні Інституту соціології НАН України респондентам запропонували обрати один варіант відповіді на питання, до якої культури вони себе відносять – української, російської чи якоїсь іншої. Більшість опитаних на Заході (96 %), у Центрі (91 %), на Сході (крім Донбасу) та Півдні – відповідно 82 % і 74 % асоціювали себе з українською культурою, до російської культури віднесли себе 12 % жителів на Сході та 17 % на Півдні. На підконтрольній Україні частині Донбасу представником української культури вважала себе кожна друга особа (49 %), а російської – кожна третя (29 %) опитаних [7, с. 172] Такі дані дали підстави дослідникам дійти висновку про те, що «Південно-Східний регіон історично став місцем примусової асиміляції у російсько-радянський період, російсько-української культурної конкуренції на нинішньому

етапі і має можливість сформувати модерний культурний простір у руслі цивілізаційного вибору та протидії експансії «руського мира» [8, с. 318–320].

Водночас значна частина мешканців Південно-Східного регіону обстоювала потребу вивчення російської мови у школі. Дані соціологічного опитування, проведеного КМІСом 28 лютого – 11 березня 2019 року, показали, що 57,1 % мешканців Півдня, 52,9 % Сходу та 73,5 % Донбасу (підконтрольні Україні території) вважають, що вивченню російської мови в українськомовних школах повинно відводитися така сама кількість часу, як і на вивчення української мови, а 28,3 % мешканців Півдня, 25,7 % Сходу та 12,1 % Донбасу переконані, що менше, ніж на вивчення української мови, але більше, ніж на іноземні мови (англійську, німецьку та інші) [9].

Від 1998 року в Україні з 46 % до 29,9 % знизилася частка тих, хто вважає, що російську мову потрібно вивчати в тому самому обсязі, що й українську. Від 31,5 % до 25,9 % знизилася кількість переконаних у тому, що російську мову слід вивчати в меншому обсязі, ніж українську, але більшому, ніж інші іноземні мови, натомість, з 16,7 % до 25,4 % зросла частка тих, хто вважає, що треба вивчати в меншому обсязі, ніж інші, що треба вивчати в меншому обсязі, ніж інші іноземні мови [10].

Певне уявлення про мовну ситуацію у регіоні напередодні повномасштабного російського вторгнення дає репертуарна політика театрів. У 2020 році найбільший відсоток вистав недержавною мовою в українських театрах зафіксовано в Одеській – 63,8 % (647 показів), Харківській – 63,0 % (675 показів) та Донецькій – 60,3 % (94 покази) областях [11].

Ці та інші соціологічні дослідження дають підстави констатувати:

- після спостерігається різке падіння підтримки ідеологем «Русского мира», включно з концептом «Новоросії», серед мешканців Півдня та Сходу України;
- зростання ідентифікації з українською національною спільнотою навіть серед російськомовного населення, що є прямою реакцією на російську агресію та окупацію Криму і частини Донбасу;

– незважаючи на високий рівень використання російської мови, це не корелює з підтримкою ідеї «Новоросії», оскільки більшість мешканців не ототожнюють себе з «новоросами» і не підтримують створення окремої державності на Півдні України;

– ідея «Новоросії» має імперське походження і була інспірована Москвою ще в 1990-х роках, зокрема на Одещині, але не мала масової підтримки, залишаючись маргінальною;

– згідно з даними опитування, згаданого у виданні The Washington Post, більшість українців, включно з мешканцями Півдня, не підтримують ідею «Новоросії», вважаючи її штучною конструкцією, що суперечить історичній реальності та національним інтересам.

Усе викладене вище дає змогу дійти висновку про те, що після 2022 року «Новоросія» перетворилася з політичного проєкту на пропагандистський символ, який Росія використовує для виправдання окупації та легалізації територіальних загарбвань. Його трансформація – від конфедерації до ідеологічного фантома – свідчить про провал спроб створити стабільну проросійську структуру в Україні.

Стосовно асоціацій між проєктами «Великої Румунії» та Російської «імперії» у її новітньому форматі, то впадає в око насамперед цілковита відсутність у її промоутерів адекватних уявлень про настрої населення Півдня України та їхнє цілковите ігнорування. Цілковите ігнорування особливостей і традицій регіону, волі місцевого соціуму, більшість якого становили українці та громадяни з українською ідентичністю, у поєднанні з іншими чинниками створили непереборні перешкоди для інтеграцію окупованих в одному випадку румунськими, а в іншому, – румунськими військами південноукраїнських земель в імперські материки агресорів.

Цей історичний урок залишається актуальним для всіх тих, хто за рахунок українських земель планує прирощувати великі і малі «імперії» нині і в майбутньому.

Джерела та література:

1. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. К. : Інститут історії України НАН України, 2015. 166 с.
2. Якубова Лариса. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. К. : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2018.
3. Якубова Л. Д. Рашизм: Звір з безодні / Інститут історії України НАН України. Київ : Академперіодика, 2023. 318 с.
4. Популях Оксана. Проект «Новороссия»: рождение, смерть и исторические мифы. Stop Fake. Org. 7 окт. 2025. URL: <https://inet108.com/>
5. «Федеральний округ Новоросія»: хто стоїть за проектом і навіщо він Кремлю. FREEDOM. 7 серпня 2024. URL: <https://uatv.ua/uk/federalnyj-okrug-novorosiya-hto-stoyit-za-proyektom-i-navishho-vin-kremlyu/>
6. Що таке насправді «Новоросія» і чому це не про нас. Інтерв'ю Вікторії Єрмолаєвої з Оксаною Популях. Громадське радіо. 17 червня 2024. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/po-faktu-rozkryvaimo-brekhniu-na-hromadskomu-radio/shcho-take-naspravdi-novorosiia-i-chomu-tse-ne-pro-nas>
7. Ляшенко О. Громадянська самоідентифікація населення Півдня України (1992–2020). Society. Document. Communication. 2020. Ed. 9/2. Special edition. С. 172.
8. Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії : монографія / авт. кол.: В. А. Войналович (керівник, наук. ред.), В. Є. Єленський, О. Я. Калакура, В. О. Котигоренко, В. М. Кулик, Ю. О. Ніколаєць, Ю. М. Поліщук, М. Ю. Рябчук. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 318–320.
9. Тарас Кремінь: У кожній області має бути затверджена цільова програма розвитку української мови. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/taras-kremin-ukozhnij-oblasti-maye-buti-zatverdzhena-cilova-programa-rozvitku-ukrayinskoyi-movi> 46 Ставлення населення України до закону про мову. 29.07.2020. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=960&page=1&t=10> 47 Відбувся візит делегації Міністерства освіти і науки України до Варшави. 01 листопада 2021. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/vidbuvsya-vizit-delegaciyiministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini-do-varshavi>
10. Думки і погляди населення щодо викладання російської мови в українськомовних школах і надання непідконтрольним територіям Донбасу автономії у складі України: березень 2019 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=832&page=2&t=10>
11. Уповноважений нагадав про використання української під час театральних вистав. 10.08.2021. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/upovnovazhenij-nagadav-pro-vikoristannya-ukrayinskoyi-pid-chas-teatralnih-vistav>

ВІЙНА ЯК ДОВГОТРИВАЛА ТРАВМА: ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ТА ДОПОМОГИ

Стаття присвячена дослідженню феномену довготривалої травми, спричиненої війною, з акцентом на її психофізіологічні, когнітивні та соціальні прояви. Розглядаються особливості індивідуального та колективного переживання травми в умовах постійної загрози, її вплив на різні сфери життя, а також ключові симптоми, що сигналізують про необхідність професійного втручання. Приділено увагу практикам самодопомоги та мультидисциплінарному підходу до підтримки осіб, які переживають хронічний стрес. У статті обґрунтовано важливість раннього виявлення симптомів травматизації, координації дій фахівців різних сфер та інтеграції професійної допомоги в повсякденне середовище. Наведено рекомендації щодо дій осіб, які потребують підтримки, а також ролі освітян, медичних працівників та керівників у створенні безпечного і середовища, що підтримує, для адаптації та психоемоційного відновлення.

Війна в Україні створює умови постійного психоемоційного стресу для широкого кола населення, що проявляється у стійких психічних, когнітивних, фізіологічних та соціальних порушеннях. Довготривала травма має багатовимірний характер і впливає на різні сфери життя, від повсякденної діяльності до взаємостосунків. Розуміння механізмів виникнення та перебігу таких травм є критично важливим для психологів, медичних працівників, педагогів, соціальних працівників та керівників, оскільки дозволяє ефективно виявляти симптоми травматизації та надавати адекватну підтримку. Особливе значення набувають практики самодопомоги та професійної психологічної допомоги, які сприяють збереженню адаптивних ресурсів

особистості, запобіганню хронізації симптомів і розвитку вторинних психічних розладів.

Психологічна травма (ментальна травма) визначається як досвід, який індивід сприймає як різко болісний або загрозливий, що зумовлює значні психічні чи соматичні порушення функціонування. Вона може виникати як унаслідок безпосереднього переживання події, так і через опосередкований вплив – наприклад, отримання інформації про травматичну ситуацію, яка сталася з іншими людьми [1, 2].

Згідно з Діагностичним і статистичним посібником із психічних розладів (DSM-5), травматичними вважаються події, пов'язані зі смертю, загрозою смерті, серйозним тілесним ушкодженням або сексуальним насильством (реальним чи потенційним). Травматичний досвід може набувати різних форм: безпосередня участь у події, її спостереження чи отримання відомостей про неї від інших осіб [3].

Варто розрізняти гостру та довготривалу (хронічну) травму. Гостра травма виникає внаслідок одного інтенсивного та відносно короткочасного впливу (наприклад, аварія, напад, вибух). У таких випадках активізується реакція «бий або тікай» (fight-or-flight), а симптоматика може зберігатися від кількох днів до кількох тижнів. Якщо стресові прояви тривають до одного місяця, йдеться про гострий стресовий розлад (GCP, ASD), а за більшої тривалості – про посттравматичний стресовий розлад (ПТСР, PTSD) [4].

Хронічна або довготривала травма формується в умовах повторюваної чи постійної дії стресора, наприклад, під час військових дій, полону, тривалого насильства. Її симптоматика подібна до проявів гострої травми (гіперактивність, уникання, нав'язливі спогади, емоційні коливання), проте вона зберігається протягом місяців і навіть років, часто трансформуючись або посилюючись. Яскравим прикладом є війна: це не одноразова подія, а тривала реальність із постійною загрозою, що робить її типовим зразком хронічної психотравми.

У цьому контексті використовується поняття «безперервний травматичний стрес» (continuous traumatic stress), яке описує ситуацію життя в умовах постійної загрози. Симптоми,

що в інших умовах могли б трактуватися як патологічні (наприклад, гіперпильність), у воєнному середовищі можуть виконувати адаптивну функцію.

Довготривала травма, спричинена війною, має низку специфічних характеристик. По-перше, це постійність загрози та відсутність завершеності події. У воєнних умовах, коли небезпека триває щоденно, психіка перебуває у стані хронічного напруження без можливості повноцінної релаксації. Такий стан може призводити до розвитку посттравматичного стресового розладу з відстроченою реакцією, навіть через місяці після безпосереднього загострення подій. Тривала мобілізація адаптаційних ресурсів виснажує організм і проявляється як у психологічних, так і у фізичних симптомах – тривожності, підвищеному неспокої, порушеннях сну [5].

По-друге, це накопичення численних втрат і серії болісних переживань. Війна не обмежується поодиноким травматичним епізодом, а супроводжується багатьма втратами: близьких людей, житла, роботи, відчуття безпеки та стабільності повсякденного життя. Дослідження свідчать, що українці часто стикаються з відчуттям смутку, виснаження, втрати сенсу, що проявляється у депресивних станах, апатії та труднощах у взаємостосунках. За результатами соціологічних опитувань, у 46 % респондентів спостерігаються порушення сну, у 46 % – пригнічений настрій, у 44 % – підвищена тривожність, у 31 % – труднощі з концентрацією уваги, а у 39 % – відчуття постійної втоми. Додатково відзначаються соматичні симптоми – біль у тілі, астения, агресивність, почуття провини [6].

Довготривала травма впливає на різні сфери життя людини. На фізичному рівні – це порушення режиму сну, психосоматичні симптоми (головний біль, тахікардія, розлади травлення, зниження імунітету). На емоційному та міжособистісному – це відчуженість, конфліктність або, навпаки, надмірна залежність від близьких. У дітей це проявляється у вигляді астєнії, емоційної лабільності та невпевненості, що знижує рівень їх адаптивності. На когнітивному та поведінковому – це труднощі з концентрацією уваги, відмова від звичних активностей, хронічна втома та емоційне «вигорання», що негативно

позначається на продуктивності та мотивації [5]. Таким чином, довготривала травма, спричинена війною, має багатовимірний вплив на особистість і вимагає міждисциплінарного підходу до її розуміння та подолання.

В даному контексті також слід розкрити поняття «колективна травма». Колективна травма – це психологічний феномен, що виникає у спільноти внаслідок масштабних катастрофічних подій, які торкаються значної кількості людей та змінюють їхній спосіб життя, цінності й колективну ідентичність [7]. На відміну від індивідуальної, колективна травма охоплює не лише особисті страждання, а й спільний досвід групи, який транслюється у культурі, соціальних практиках та міжпоколінних наративах.

Серед основних характеристик колективної травми виділяють:

- масовість впливу – подія зачіпає велику кількість людей одночасно (наприклад, військові дії, геноцид, природні катастрофи);
- соціальне відлуння – навіть ті, хто безпосередньо не був у зоні небезпеки, переживають травму через постійний контакт з інформацією, історіями свідків або через втрату звичного способу життя;
- трансгенераційність – наслідки колективної травми можуть передаватися наступним поколінням через цінності, установки та форми поведінки [8];
- зміни у суспільних відносинах – зростання довіри та солідарності всередині групи («ми» проти загрози), одночасно з підвищенням рівня тривоги та агресії щодо «інших».

В українському контексті війни після 2014 року та особливо з 2022 року колективна травма набула масштабного характеру. Основними факторами її формування є масові втрати (людей, домівок, культурних символів); постійна невизначеність і небезпека (обстріли, міграція, відсутність стабільності); постійна присутність теми війни в інформаційному полі; руйнування соціальних зв'язків через вимушене переселення та роз'єднання сімей; колективне горе і колективна пам'ять (суспільство одночасно переживає втрати й формує наратив спільного спротиву) тощо.

Водночас колективна травма має подвійний ефект. З одного боку, вона посилює відчуття безпорадності, тривоги та соціальної фрагментації. З іншого – здатна мобілізувати внутрішні та суспільні ресурси, сприяти зростанню солідарності, формуванню нової національної ідентичності та колективної стійкості [9]. Дослідження свідчать, що українці демонструють водночас високий рівень стресових проявів (порушення сну, тривожність, депресивні симптоми) та зростання колективної підтримки й волонтерства. Таким чином, колективна травма в Україні є не лише фактором уразливості, а й джерелом формування нових механізмів спільного подолання кризи.

Війна в Україні створює унікальний контекст психотравмуючого досвіду, який поєднує індивідуальний та колективний рівні переживань. За умов обмеженого доступу до професійної психологічної підтримки особливого значення набувають практики самодопомоги, спрямовані на збереження адаптивного потенціалу особистості та профілактику поглиблення психологічних порушень.

До ключових напрямів самодопомоги належать [10]:

1. Усвідомлення та прийняття емоцій. Визнання власних емоційних станів (страху, тривоги, гніву, смутку) запобігає їх витісненню та формуванню психосоматичних проявів. Корисними є практики самоспостереження, ведення щоденника емоцій.

2. Турбота про фізичний стан. Регулярність сну, адекватне харчування та фізична активність (навіть у мінімальних формах) підтримують стабільність нервової системи. Дихальні вправи й техніки релаксації сприяють зниженню рівня напруги.

3. Регуляція інформаційного потоку. Обмеження часу, відведеного на перегляд новин, та опора на достовірні джерела інформації допомагають уникати перевантаження й емоційного виснаження.

4. Формування «острівців безпеки». Створення умов чи дій, які асоціюються з відчуттям спокою (ритuali, творчість, молитва, спілкування з близькими), забезпечує психологічне відновлення навіть у кризових ситуаціях.

5. Підтримка соціальних зв'язків. Збереження контактів з оточенням зменшує відчуття ізоляції, а спілкування з людьми,

які надають підтримку, виступає захисним фактором від пост-травматичних розладів.

6. Відновлення контролю через малі дії. Виконання простих повсякденних завдань дозволяє повернути суб'єктивне відчуття контролю над життям та підтримує базове відчуття стабільності.

Окремо варто підкреслити дії, які є неадаптивними та можуть посилювати психологічні наслідки війни: надмірне вживання алкоголю чи медикаментів без медичних показань, соціальна ізоляція, постійне перебування в інформаційному полі новин.

Таким чином, практики самопомогі розглядаються як важливий компонент системи психологічної підтримки в умовах війни. Вони не замінюють професійного втручання, проте дозволяють зменшити рівень стресу, зберегти психічні ресурси та підвищити стійкість особистості до впливу травматичних подій.

З усім тим, довготривала травма, спричинена війною, має складний психофізіологічний характер і може призводити до стійких порушень психічного, когнітивного та соціального функціонування особистості. Вчасне звернення до професійних фахівців із ментального здоров'я є критично важливим для запобігання хронізації симптомів та розвитку вторинних психологічних розладів. Згідно з сучасними рекомендаціями МОЗ України, ключовими ознаками необхідності професійного втручання є емоційні прояви, такі як тривожність, пригніченість, апатія, часті зміни настрою та відчуття безнадії; когнітивні порушення, що проявляються труднощами з концентрацією уваги, запам'ятовуванням інформації та прийняттям рішень; поведінкові ознаки, включно з соціальною ізоляцією, униканням контактів, надмірною агресивністю або дратівливістю; фізіологічні симптоми, серед яких порушення сну, головний біль, серцебиття, розлади травлення та загальна слабкість; а також повторювані травматичні спогади у вигляді флешбеків, нічних кошмарів чи нав'язливих думок про травматичні події. Стійкі симптоми, що тривають понад місяць або посилюються, свідчать про необхідність звернення за професійною допомогою.

Ефективне вирішення наслідків довготривалої травми в умовах війни вимагає застосування мультидисциплінарного підходу, що передбачає координацію зусиль фахівців із різних сфер ментального та фізичного здоров'я. Психологи та психотерапевти працюють з емоційними та когнітивними наслідками травми, застосовують когнітивно-поведінкову терапію, EMDR, телесно-орієнтовані та інші методи психотерапії. Клінічні психологи та психіатри здійснюють психодіагностику та, за необхідності, призначають медикаментозне лікування. Соціальні працівники та психологи кризових центрів забезпечують комплексну соціально-психологічну підтримку, зменшують ізоляцію та сприяють доступу до фахівців. Волонтерські та громадські психосоціальні служби пропонують короткострокові інтервенції, групові сесії та дистанційне консультування.

Мультидисциплінарний підхід дозволяє врахувати комплексний характер симптомів довготривалої травми, оскільки фізіологічні, когнітивні, емоційні та соціальні порушення часто взаємопов'язані. Така інтеграція дозволяє підвищити ефективність терапії, сприяти відновленню адаптивного функціонування особистості та знизити ризик хронізації симптомів. Важливо, що координація між фахівцями також передбачає спільне планування терапевтичних заходів, регулярне відстеження динаміки симптомів і корекцію інтервенцій відповідно до змін стану пацієнта. У воєнних умовах, коли доступ до медичних та психологічних ресурсів може бути обмеженим, мультидисциплінарний підхід забезпечує максимальне охоплення потреб людини та інтегрування професійної допомоги в повсякденне середовище.

Особи, які помічають у себе зазначені симптоми впливу травматичних подій і потребують професійної допомоги, мають дотримуватися певного алгоритму дій. Насамперед необхідно провести самоспостереження та оцінку власного стану, зафіксувати симптоми, їхню тривалість та інтенсивність, що сприяє точнішій постановці діагнозу (за його наявності) та призначенню ефективного лікування чи корекції. Наступним кроком є пошук відповідного фахівця із використанням офіційних ресурсів, таких як державні медичні та психологічні центри,

кризові служби, психотерапевтичні асоціації та організації, з подальшим зверненням на консультацію. Зазвичай, на первинній консультації обговорюються симптоми, проводиться психологічна або психіатрична діагностика, визначається рівень травматизації та ступінь функціональних порушень. Далі формується терапевтичний план, який включає вибір індивідуальної або групової психотерапії, коротко- або довгострокових психосоціальних інтервенцій, фармакологічне лікування (за потреби), регулярне спостереження та корекцію, відстеження динаміки симптомів і адаптацію плану відповідно до потреб клієнта за участю фахівця.

Розуміння механізмів виникнення та особливостей перебігу довготривалих травм має принципове значення для представників різних професійних сфер. Медики стикаються з численними соматичними проявами психотравми, такими як головний біль, порушення сну та серцебиття, які важливо розглядати не лише як симптоми фізичної патології, а і як наслідки психологічного стресу. У цьому контексті вони можуть допомогти пацієнтам, приділяючи увагу психоемоційному стану, надаючи інформацію про методи релаксації, рекомендації щодо режиму дня та за потреби направляючи до психолога або психотерапевта. Педагоги, працюючи з дітьми та підлітками, чия неувважність, підвищена тривожність або втома можуть бути наслідком травматичного досвіду, здатні створювати безпечне навчальне середовище, адаптувати навчальні завдання під потреби учнів, забезпечувати емоційну підтримку та направляти дітей до шкільних психологів або соціальних служб за необхідності. Соціальні працівники, менеджери та роботодавці можуть зменшувати психологічну напругу, забезпечуючи підтримку, гнучкість у вимогах, доступ до ресурсів допомоги та розвиток довірливих стосунків із підопічними або працівниками. Всі ці заходи сприяють ранньому виявленню симптомів травматизації, запобіганню хронізації стресових реакцій та формуванню середовища, яке підтримує адаптацію та психоемоційне відновлення.

Отже, війна в Україні формує посттравматичні наслідки, що поєднують індивідуальні та колективні переживання і проявляється на фізіологічному, когнітивному, емоційному

та соціальному рівнях. Постійна загроза, накопичення втрат і безперервний стрес виснажують адаптаційні ресурси особистості. Колективна травма водночас підсилює тривожність і сприяє солідарності та стійкості. Ефективне подолання наслідків травми потребує мультидисциплінарного підходу, поєднання професійної допомоги та практик самодопомоги, своєчасного виявлення симптомів і підтримки соціальних зв'язків. Це забезпечує збереження адаптивного потенціалу, запобігання хронізації порушень і розвиток психоемоційної стійкості як на індивідуальному, так і на колективному рівні.

Джерела та література:

1. Малиш В. Є., Коваленко Н. В. Особливості психічної травми особистості під час війни та способи її корекції. *Scientific progress: innovations, achievements and prospects* : In The 8th International scientific and practical conference. (May 1–3, 2023) MDPC Publishing, Munich, Germany. 2023. P. 280–284.
2. Малиш В. Є., Коваленко Н. В. Вплив психологічних засобів корекції на психічну травму особистості у стресогенних обставинах. *Актуальні питання психології у сучасному інноваційному просторі* : збірник матеріалів IV Міжнародної наук.–практ. конф., м. Одеса, ОНМУ (26–27 травня 2023 р.). Одеса : Видавництво «Друк Південь», 2023. С. 259–263.
3. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: DSM–5. URL: <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>
4. Посттравматичні стресові розлади : навчальний посібник / під заг. ред. проф. Б. В. Михайлова. Вид. 2-е, перероблене та доповнене. Х. : ХМАПО, 2014. 223 с.
5. Майструк В. М., Борцевич С. В. Тривалий травматичний стрес при військовій травмі. *Медико-біологічні проблеми фізичного виховання різних груп населення* : матеріали VIII наук. практ. конф. (24–25 листопада 2022 року) / Луцьк 2022. С. 71–79.
6. Хопта М. О. Психологічні особливості переживання горя в умовах війни в Україні : робота на здобуття кваліфікаційного ступеня магістра : спец. 053 «Психологія» / наук. кер. І. М. Грицюк ; Волинський нац. університет ім. Лесі Українки. Луцьк, 2024. 93 с.

7. Сторожук С. Колективна травма як виклик українського сьогодення. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі : теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції (11–12 травня 2023 року)*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 41–44.
8. Katiukhin O. Transgenerational trauma: Diagnosis of phenomena of family scenarios using the reavisia method in the structure of psychological and psychosomatic pathology. PMGP [Internet]. 2025 Apr. 25 [cited 2025 Sep. 7];10(2). URL: <https://m.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/605>
9. Горноста́й П. Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*. 22 (1). 89–114. URL: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27>
10. Шель Н. Психологічна підтримка особистості під час війни: прийоми та техніки самодопомоги. *Виклики толерантності в умовах російської воєнної агресії : матеріали Всеукраїнської науково-дискусійної платформи* (22 листопада 2024 року). Кропивницький, 2024. С. 134–136.

Rarița MIHAIL

PhD, Associate Professor

Dunărea de Jos University of Galati (Romania)

ORCID: 0009-0000-0344-8781

DINCOLO DE GRANIȚE: MECANISME DE INTEGRARE SOCIALĂ ȘI CULTURALĂ A REFUGIAȚILOR UCRAINENI ÎN ROMÂNIA

Agresiunea Federației Ruse asupra Ucrainei, declanșată la 24 februarie 2022, a generat una dintre cele mai ample crize de migrație forțată din istoria recentă a Europei. Escaladarea unui conflict existent, cu rădăcini în 2014, a determinat migrația forțată a milioane de oameni. Potrivit datelor publicate de Frontex, până la începutul anului 2023, peste 15 milioane de persoane au traversat frontierele Ucrainei către țările vecine. Polonia, România, Ungaria și Slovacia au fost principalele destinații, servind drept puncte critice de tranzit și primire, ceea ce a transformat această criză într-o provocare umanitară fără precedent pentru regiune. Dintre cele 15 milioane de persoane care au părăsit Ucraina, 13,19 milioane erau cetățeni ucraineni, 1,61 milioane erau cetățeni ai țărilor Uniunii Europene care locuiau în Ucraina înainte de conflict, 4,48 milioane erau cetățeni ai unor țări terțe, inclusiv studenți și lucrători străini [1]. Pe baza informațiilor furnizate de Înaltul Comisariat al Națiunilor Unite pentru Refugiați (UNHCR), în februarie 2025, erau aproximativ 6,8 milioane de refugiați și solicitanți de azil din Ucraina înregistrate la nivel global [2]. Dintre aceștia, aproximativ 4,4 milioane se aflau sub protecție temporară în țările Uniunii Europene și statele asociate (EU+) la sfârșitul anului 2024 [3].

Potrivit raportului *Ukrainian Refugees After Three Years Abroad. Fourth Wave of Research*, realizat de Centre for Economic Strategy (2025), structura demografică a refugiaților ucraineni prezintă o specificitate aparte, determinată atât de condițiile războiului, cât și de reglementările privind mobilitatea persoanelor apte de serviciu militar [4]. Datele arată că femeile adulte constituie în continuare

cel mai numeros grup. În decembrie 2024, acestea reprezentau 44 % din totalul refugiaților aflați în străinătate, procentaj aflat în scădere față de începutul anului, când se ridica la 50 %. Reducerea proporției femeilor se corelează cu o creștere vizibilă a ponderii bărbaților adulți, care a ajuns la 27 % în decembrie 2024, în comparație cu doar 18 % în ianuarie. Un alt element definitoriu îl constituie ponderea ridicată a copiilor în structura refugiaților. La începutul anului 2024, minorii reprezentau aproximativ o treime din total, însă până în luna decembrie procentul lor a scăzut de la 32 % la 29 %. Această reducere este explicată în principal prin diminuarea semnificativă a numărului de băieți cu vârste între 0 și 9 ani, care au coborât de la 9 % la doar 6 % din totalul refugiaților. Cea mai numeroasă categorie de vârstă rămâne însă femeile între 35 și 44 de ani, dintre care peste jumătate (54 %) au părăsit Ucraina împreună cu copiii lor [4]. Această caracteristică subliniază atât rolul central al femeilor în gestionarea migrației familiale, cât și vulnerabilitatea ridicată a grupurilor formate din mame singure și copii.

Astfel, datele arată că refugiații ucraineni nu constituie o populație migratoare omogenă, ci una profund marcată de dezechilibre demografice de gen și vârstă. Aceste particularități au implicații directe asupra politicilor de integrare: pe de o parte, este necesară o infrastructură educațională și socială capabilă să răspundă nevoilor copiilor; pe de altă parte, trebuie dezvoltate programe de sprijin pentru femeile aflate în rol de unici susținători ai familiei, în special în domeniul accesului la muncă, sănătate și servicii de îngrijire.

Fluxurile masive de refugiați exercită o presiune considerabilă asupra infrastructurii și resurselor disponibile în țările gazdă, generând dezbateri politice și sociale intense cu privire la strategiile adecvate de gestionare a crizei [5]. Țările aflate la granița conflictelor sau în proximitatea acestora funcționează adesea ca puncte de tranzit sau destinație finală, întâmpinând dificultăți semnificative în satisfacerea nevoilor imediate și pe termen lung ale refugiaților [6]. Această situație se regăsește nu doar în Europa, ci și în Orientul Mijlociu și Africa, unde statele trebuie să facă față provocărilor complexe legate de integrarea socială, ocuparea forței de muncă, accesul la educație și la servicii medicale pentru populațiile strămutate [7].

România, ca stat aflat la granița directă cu Ucraina, a devenit una dintre principalele porți de intrare pentru persoanele refugiate. Poziția geografică, apartenența la Uniunea Europeană și la NATO, precum și existența unor comunități istorice ucrainene pe teritoriul românesc au făcut ca România să joace un rol cheie în gestionarea acestei situații. În primele luni, reacția a fost dominată de urgența umanitară, însă pe măsură ce conflictul s-a prelungit, problema integrării pe termen mediu și lung a refugiaților a devenit centrală.

Scopul acestei lucrări este de a analiza procesul de integrare socială și culturală a refugiaților ucraineni în România în perioada post-2022. În mod particular, lucrarea își propune să evalueze răspunsurile instituționale și comunitare, să identifice provocările întâmpinate și să sublinieze oportunitățile pentru consolidarea coeziunii sociale. Lucrarea pleacă de la premisa că integrarea nu reprezintă un proces unidirecțional, prin care refugiații se adaptează pasiv la societatea gazdă, ci unul bidirecțional, ce presupune atât eforturile migranților de a se adapta, cât și disponibilitatea instituțiilor și comunităților de a accepta și valorifica diversitatea.

Modele și teorii ale integrării refugiaților: abordări sociale, economice și culturale

Integrarea refugiaților reprezintă un proces complex și multidimensional, care implică atât adaptarea acestora la noile condiții de viață, cât și răspunsul societății gazdă la diversitatea culturală și nevoile sociale și economice ale noilor veniți. Literatura de specialitate identifică mai multe perspective teoretice și modele de integrare, care evidențiază dimensiuni sociale, economice și culturale interdependente.

În analiza integrării refugiaților, dimensiunea socială este adesea considerată fundamentul procesului de incluziune, deoarece relațiile sociale și accesul la resurse esențiale determină capacitatea noilor veniți de a se adapta și de a participa activ în comunitatea gazdă. Integrarea socială presupune nu doar accesul la servicii de bază, precum locuința, educația sau sănătatea, ci și construirea unui sentiment de apartenență și încredere reciprocă între refugiați și membrii comunității locale.

Integrarea socială reprezintă un proces complex prin care refugiați și migranții dobândesc acces la principalele domenii ale vieții sociale

și se includ în structura comunității gazdă [8]. Aceasta implică accesul la locuință, servicii medicale, educație, piața muncii și participare civică, dar și construirea unor relații de încredere și apartenență în cadrul noii comunități. O integrare socială eficientă contribuie la reducerea vulnerabilităților, diminuarea riscului de marginalizare și prevenirea conflictelor sociale, în timp ce lipsa acesteia poate genera excluziune și tensiuni între refugiați și populația locală. În *Modeling social inclusion, self-esteem, loneliness, psychological distress, and psychological resilience of refugees: Does hospitableness matter?*, Altinay et al. subliniază că integrarea nu poate fi redusă la un simplu proces administrativ; aceasta presupune un ansamblu de relații sociale dinamice, care permit construirea încrederii reciproce între refugiați și comunitatea gazdă [9]. Excluderea socială, discriminarea și lipsa oportunităților echitabile nu afectează doar refugiații, ci pot genera nemulțumiri și în rândul populației locale, afectând astfel stabilitatea și coeziunea socială pe termen lung.

Integrarea pe piața muncii reprezintă unul dintre indicatorii fundamentali ai incluziunii. Potrivit lui Alba și Nee, angajarea stabilă nu doar că asigură independența economică a migranților, dar facilitează și contactul social și cultural cu membrii comunității gazdă [10]. Totuși, procesul este adesea îngreunat de bariere legate de recunoașterea calificărilor, necunoașterea limbii și discriminarea la angajare. În multe cazuri, refugiații acceptă locuri de muncă sub nivelul calificărilor lor, ceea ce duce la un fenomen de *brain waste*. Schmich și Mitra atrag atenția asupra tensiunilor sociale care pot apărea atunci când populația locală percepe migrația ca fiind concurenți pe o piață a muncii deja fragilă [11].

Integrarea culturală presupune adaptarea la normele și valorile societății gazdă, menținând totodată identitatea culturală de origine. Aceasta este considerată de cercetători un proces bidirecțional, întrucât implică atât efortul refugiaților de a se adapta, cât și disponibilitatea comunității gazdă de a accepta diversitatea. Trompenaars și Hampden-Turner au formulat teoria celor "4R" ai competenței culturale: recunoaștere, respect, reconciliere și realizare [12]. Aceștia consideră că o relație interculturală autentică nu se poate construi fără un minim de recunoaștere și respect față de diferențele culturale, urmate de reconcilierea valorilor și practicilor și de realizarea unor noi forme

de cooperare. Într-un studiu privind comunicarea interculturală [13], se evidențiază dificultățile transferului de practici între culturi: o soluție eficientă într-un context cultural poate fi nepotrivită sau chiar dăunătoare într-un altul. Această perspectivă este esențială pentru a înțelege de ce politicile de integrare nu pot fi simple “importuri” de modele externe, ci trebuie adaptate la specificul național și local.

La nivel european, Bertossi identifică trei mari *modele de integrare*: modelul multicultural (predominant în Canada și parțial în Marea Britanie), modelul asimilaționist (Franța) și modelul intercultural (Spania, în anumite politici) [14]. State precum Polonia sau Germania, care au primit un număr mare de refugiați ucraineni, au pus accent pe integrarea rapidă pe piața muncii, uneori în detrimentul dimensiunii culturale. România, aflată într-o poziție particulară, a oscilat între răspunsuri de urgență și inițiative punctuale de integrare culturală, fără a dispune însă de o strategie unitară pe termen lung.

Politici și practici românești pentru integrarea socială și culturală a refugiaților ucraineni

România, situată în imediata apropiere a Ucrainei și în calitate de stat de frontieră, a fost direct implicată în gestionarea unuiu dintre cele mai mari valuri de migrație forțată din Europa recentă. Criza generată de războiul din Ucraina a impus dezvoltarea rapidă și coordonată a măsurilor de primire, protecție și integrare a refugiaților, majoritatea fiind femei și copii [4]. Această situație a creat provocări semnificative pentru autoritățile naționale, autoritățile locale, organizațiile internaționale și societatea civilă, fiind necesară o mobilizare complexă a resurselor și o adaptare flexibilă la nevoile specifice ale populației refugiate.

În primele săptămâni după declanșarea conflictului, autoritățile române au mobilizat resurse pentru amenajarea punctelor de trecere a frontierei, crearea de centre de primire temporară și organizarea de coridoare umanitare. Aceste măsuri au fost dublate de o mobilizare impresionantă a societății civile: mii de voluntari, ONG-uri și cetățeni au oferit cazare, hrană, transport și sprijin psihologic refugiaților. Colaborarea cu organizații internaționale precum UNHCR, Crucea Roșie sau UNICEF a fost decisivă pentru gestionarea fluxului masiv de persoane. Potrivit datelor oficiale

ale Inspectoratului General pentru Imigrări (IGI), la 31 decembrie 2024, un total de 177 914 cetățeni ucraineni beneficiau de protecție temporară în România, ca urmare a conflictului în desfășurare. În aceeași perioadă, 4507 cetățeni ucraineni au depus cereri de azil, evidențiind necesitatea continuă de protecție internațională și sprijin pentru persoanele strămutate [15].

După depășirea fazei inițiale de urgență, România a început treptat să implementeze măsuri cu caracter structural, menite să sprijine integrarea pe termen mediu și lung a refugiaților ucraineni. În ceea ce privește accesul la servicii de sănătate, refugiații au fost incluși în sistemul național de sănătate, beneficiind de asistență medicală similară cu cea oferită cetățenilor români [16]. În plus, pentru a răspunde nevoilor specifice generate de experiențele traumatizante ale războiului și migrației forțate, în numeroase cazuri au fost puse la dispoziție servicii psihologice specializate.

Totuși, în domeniul locuirii persistă vulnerabilități semnificative. Majoritatea refugiaților continuă să depindă de sprijinul comunităților locale și al organizațiilor non-guvernamentale, fapt ce ridică problema sustenabilității pe termen lung a acestor soluții [16]. Accesul la un adăpost sigur și stabil este o condiție fundamentală a rezilienței, întrucât lipsa locuinței poate amplifica trauma psihologică, mai ales în cazul copiilor și familiilor vulnerabile.

În acest context, rolul comunităților refugiaților și al organizațiilor non-guvernamentale este unul central. Acestea oferă nu doar sprijin material, ci și servicii de consiliere, oportunități de formare profesională, activități de networking și inițiative de construire a comunității, contribuind astfel la consolidarea capacității refugiaților de a se adapta la noile condiții de viață. Colaborarea dintre organizațiile locale și cele internaționale este esențială pentru a asigura accesul la locuințe sigure și la resursele necesare pentru reconstrucția unei vieți stabile și demne în România.

Ministerul Educației a pus în aplicare programe speciale pentru a facilita integrarea elevilor ucraineni în școlile din România [16]. O parte dintre aceștia au fost incluși direct în clasele obișnuite, în timp ce alții au beneficiat de programe de sprijin și de cursuri de limba română ca limbă străină, menite să faciliteze procesul de adaptare. În paralel, universitățile au creat oportunități educaționale prin oferirea de burse

și locuri dedicate studenților ucraineni. Totuși, persistă dificultăți structurale importante, precum adaptarea curriculei la nevoile elevilor strămutați, lipsa profesorilor care să cunoască limba ucraineană și tensiunea dintre învățarea limbii române și păstrarea limbii materne.

Această tensiune reflectă o provocare mai amplă: echilibrul dintre integrarea în noul sistem educațional și menținerea tradițiilor culturale proprii. Pentru copiii refugiați, educația nu înseamnă doar dobândirea de cunoștințe academice, ci și un proces de negociere a identității culturale, în care valorile și normele școlii românești interacționează cu moștenirea culturală ucraineană. Alba și Nee subliniază că integrarea nu poate fi redusă la un simplu proces de adaptare structurală, ci reprezintă o experiență complexă, marcată de interacțiunea dintre tradițional și modern, dintre păstrarea identității și asumarea noilor valori ale societății gazdă [10].

Integrarea elevilor ucraineni în școala românească nu constituie doar o măsură de sprijin umanitar imediat, ci și o investiție esențială pentru viitorul acestor tineri, întrucât educația are un rol fundamental în incluziunea lor socio-economică și în bunăstarea pe termen lung. În acest sens, integrarea socio-culturală poate fi definită ca un proces dinamic prin care elevii refugiați dobândesc treptat cunoștințe, abilități, valori și modele de comportament necesare pentru a funcționa eficient în societatea gazdă, păstrând în același timp elemente ale propriei identități culturale. Acest proces include nu doar adaptarea lingvistică, ci și dezvoltarea competențelor interculturale, participarea activă la viața școlară și comunitară, construirea de relații sociale cu colegii și interiorizarea normelor și valorilor împărtășite în mediul educațional. Înțelegerea integrării ca fenomen bidirecțional și incluziv presupune atât eforturile elevilor refugiați de a se adapta, cât și deschiderea instituțiilor educaționale către diversitatea culturală.

Una dintre cele mai mari provocări rămâne bariera lingvistică. Dificultățile de învățare și adaptare la limba de predare afectează nu doar progresul academic al copiilor, ci și integrarea lor socială în comunitățile școlare. Acest obstacol arată necesitatea unor politici educaționale complexe, care să abordeze simultan dimensiunile lingvistice, sociale și emoționale ale integrării.

Guvernul României a introdus o serie de măsuri menite să faciliteze accesul cetățenilor ucraineni pe piața muncii, eliminând obligația

de a obține permise de muncă speciale și accelerând procedurile de recunoaștere a diplomelor și calificărilor obținute în Ucraina. Aceste măsuri au avut un impact semnificativ, permițând refugiaților să se integreze relativ rapid în sectoare precum IT, agricultură, construcții și ospitalitate [17]. Totuși, integrarea profesională nu este lipsită de dificultăți: barierele lingvistice și discriminarea reprezintă obstacole persistente, iar fenomenul de „subocupare” profesională este vizibil, întrucât medici, profesori sau ingineri sunt nevoiți adesea să accepte locuri de muncă sub nivelul calificărilor lor.

Un aspect central îl constituie recunoașterea oficială a diplomelor și experienței profesionale, care rămâne o provocare semnificativă pentru mulți refugiați ucraineni. Întârzierile sau dificultățile administrative în acest proces limitează accesul acestora la locuri de muncă corespunzătoare pregătirii lor, consolidând riscul de marginalizare pe piața muncii [18]. În plus, unele reticente din partea angajatorilor, alimentate de diferențele lingvistice, culturale sau de stereotipuri legate de migrație, adaugă o dimensiune suplimentară de dificultate.

Pentru a contracara aceste provocări, programele de formare profesională și recalificare devin instrumente esențiale. Implementate adesea în parteneriat cu organizații neguvernamentale și instituții educaționale, aceste inițiative sprijină refugiații în dobândirea de competențe noi, relevante pentru cerințele pieței muncii din România. Integrarea pe piața muncii nu reprezintă doar o sursă de venit stabil, ci și o pârghe fundamentală pentru consolidarea sentimentului de apartenență și pentru facilitarea interacțiunii cu comunitatea gazdă. Refugiații care au un loc de muncă stabil sunt mai predispuși să participe la viața comunitară și să dezvolte relații sociale, ceea ce sprijină procesul mai amplu de integrare socială și culturală.

Numeroase organizații neguvernamentale și grupuri civice au implementat programe dedicate integrării culturale a refugiaților ucraineni, incluzând cursuri de limbă română, activități comunitare și ateliere de interculturalitate. Astfel de inițiative au creat oportunități concrete de interacțiune între refugiați și comunitățile gazdă, contribuind la diminuarea stereotipurilor și la întărirea coeziunii sociale. Evenimentele culturale organizate la nivel local

au avut un impact semnificativ, favorizând dialogul intercultural și consolidarea încrederii reciproce. De asemenea, comunitățile ucrainene tradiționale din nordul României au oferit sprijin valoros noilor veniți, punând la dispoziție resurse, contacte și mecanisme de solidaritate care au facilitat adaptarea acestora. Aceste inițiative au avut un rol crucial în asigurarea unei primiri călduroase și în crearea condițiilor necesare pentru integrarea socială și culturală a refugiaților.

Concluzii

Criza refugiaților ucraineni a evidențiat atât complexitatea proceselor de integrare socială și culturală, cât și nevoia de politici coerente și de cooperare între instituții publice, organizații non-guvernamentale și comunități locale. Datele furnizate de Inspectoratul General pentru Imigrări (2024) arată amploarea fenomenului în România, unde sute de mii de cetățeni ucraineni beneficiază de protecție temporară sau au solicitat azil. Acest context a transformat România, tradițional o țară de emigrație, într-un actor relevant al politicilor europene de primire și integrare a refugiaților.

Literatura de specialitate subliniază că integrarea nu poate fi redusă la dimensiunea administrativă, ci trebuie privită ca un proces multidimensional, care include aspecte sociale, economice și culturale [8; 9]. În România, aceste dimensiuni s-au concretizat în politici și practici diverse: acces la sănătate și educație, programe de sprijin pentru piața muncii, dar și activități culturale și comunitare menite să reducă tensiunile și stereotipurile. Cu toate acestea, persistă provocări majore: barierele lingvistice, discriminarea, lipsa unei strategii unitare pe termen lung și dificultățile legate de recunoașterea calificărilor.

Experiența refugiaților ucraineni confirmă faptul că integrarea socio-culturală este un proces bidirecțional. Ea necesită nu doar efortul refugiaților de a învăța limba, valorile și normele societății gazdă, ci și disponibilitatea acesteia din urmă de a accepta și valorifica diversitatea culturală. Exemplele de solidaritate civică, implicarea ONG-urilor și inițiativele comunitare au demonstrat capacitatea societății românești de a construi punți de încredere și coeziune socială.

Pe termen lung, succesul integrării refugiaților ucraineni în România depinde de consolidarea unor politici publice coerente, de sprijinirea accesului echitabil la educație și piața muncii și de crearea

unor mecanisme sustenabile de cooperare între stat și societatea civilă. În acest sens, integrarea trebuie înțeleasă nu doar ca o formă de sprijin temporar, ci ca o investiție strategică în stabilitatea socială, coeziunea comunitară și dezvoltarea economică a României și a regiunii.

References:

1. Frontex, 2024, Management Board Decision 24/2024 adopting the annual activity report 2023 and its assessment. Frontex. URL <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/286387/Frontex%20CAAR%202023.pdf>
2. UNHCR, 2025, Ukraine and Neighbouring Countries Crisis Response Plan 2025, https://crisisresponse.iom.int/sites/g/files/tmzbd1481/files/appeal/pdf/2025_Ukraine_and_Neighbouring_Countries_Crisis_Response_Plan_2025.pdf
3. EUAA, Temporary protection for displaced persons from Ukraine. URL: https://euaa.europa.eu/asylum-report-2025/box-6-temporary-protection-displaced-persons-ukraine?utm_source=chatgpt.com
4. Centre for Economic Strategy, 2025, Ukrainian Refugees After Three Years Abroad. Fourth Wave of Research, https://ces.org.ua/en/refugees-fourth-wave/?utm_source=chatgpt.com
5. Bali, S., 2023, Migration and refugees, in P. D. Williams & M. McDonald (Eds.), *Security studies* (pp. 552–567), Routledge.
6. Kriesi, H., Altiparmakis, A., Bojar, A., & Oana, I. E., 2021, Debordering and re-bordering in the refugee crisis: A case of “defensive integration”. *Journal of European Public Policy*. № 28 (3). Pp. 331–349.
7. Drescher, A., Kiselev, N., Akhtar, A., Acarturk, C., Bryant, R., Ilkkursun, Z., von Känel, R., Miller, K., Pfaltz, M., Schick, M., Schnyder, U., Sijbrandij, M., Spaaij, J., & Morina, N., 2021, Problems after flight: Understanding and comparing Syrians’ perspectives in the Middle East and Europe. *BMC Public Health*. 21. 1–12.
8. Nguyen, T. P., Slewa-Younan, S., & Rioseco, P., 2024, Trajectories of psychological distress and social integration in newly resettled refugees: Findings from the building a new life in Australia longitudinal study, *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*. 59(8):1425–1435.
9. Altınay, L., Alrawadie, Z., Hudec, O., Urbančíková, N., & Evrim Arici, H., 2023, Modeling social inclusion, self-esteem, loneliness, psychological distress, and psychological resilience of refugees: Does hospitableness matter? *Journal of Business Research*. Volume 162. Pp. 1–7.
10. Alba, R., & Nee V. Rethinking assimilation theory for a new era of immigration, *International Migration Review*. 1997. 31 (4). Pp. 826–874.
11. Schmich, M., & Mitra, J., 2023, Can entrepreneurship enable economic and social integration of refugees? A comparison of the economic, social, and policy context for refugee entrepreneurship in the UK and Germany, *Journal of Entrepreneurship and Innovation in Emerging Economies*, 9(1), 9–32.

12. Trompenaars, F., & Hampden-Turner, C., 2012, *Riding the waves of culture: Understanding diversity in global business*. Nicholas Brealey International.
13. Victor, D. A., 1992, *International Business Communication*. Harper Collins.
14. Bertossi, C., 2011, National Models of Integration in Europe: A Comparative and Critical Analysis. *American Behavioral Scientist*. 55 (12). 1561–1580. URL: <https://doi.org/10.1177/0002764211409560>
15. Inspectoratului General pentru Imigrări, 2024, Trei ani de la începutul conflictului din Ucraina. <https://igi.mai.gov.ro/trei-ani-de-la-inceputul-conflictului-dinucraina/>
16. Government of Romania. Report on the Integration of Ukrainian Refugees in Romania. 2024. URL: <https://protectieucraina.gov.ro/1/analize-si-statistici/>
17. Government of Romania, 2022, Emergency Ordinance No. 20/2022 regarding the support and protection of persons affected by the armed conflict in Ukraine. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/252783>
18. Ministry of Education Romania, 2023, Measures for the inclusion of Ukrainian refugee students. Alături de Ucraina! https://www.edu.ro/alaturi_de_Ucraina

М. І. МИХАЙЛУЦА

докт. іст. наук, проф.

директор Навчально-наукового морського гуманітарного інституту

Одеського національного морського університету (Україна)

ORCID: 0000-0003-4896-0580

В. П. ДЕРЕЧІНА

Головний спеціаліст відділу

інформації та використання документів

Державного архіву Одеської області (м. Одеса, Україна)

ЗМІНА СТАТУСУ ОДЕСЬКОГО «ВОДНОГО» НА ТЛІ ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНИХ ПРОБЛЕМ «НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ» ВИШІВ (ХРОНІКА ПОДІЙ)

До постановки проблеми. Актуалізуючи поставлену проблему, розпочнемо з невеличкого зачину щодо того, як виникли «національні» університети в Україні? Молоде покоління університетських викладачів, а ще більше студентська спільнота, мало освідомлені у цій темі. Власне, й старші наші колеги не завжди задумувалися над тим, що владоможці часом використовували гарну ідею на свою, політичну користь. Не думаємо, що сказане напрому виключно відноситься саме до Одеського національного морського університету (ОНМУ), однак у купі з багатьма статусними вишами в Україні, так чи інакше, маємо визнати, що заклади вищої освіти використовувалися як електоральне поле для політичних перегонів лідерів країни, особливо у перше десятиріччя її незалежності. Принаймні такі доказові факти і думки науковців та журналістів мають місце й свою рацію. Отже, трішечки історії загалом, перед тим як наша документальна оповідь йтиме про ОНМУ.

Хтось би сказав, «а навіщо давати “національного”?», виходить, що ті заклади, які не мають такого статусу – «не українські», «не національні?!». Вб Європі, та й взагалі

у більшості країн світу, такий статус не є поширеним, або ж відсутній взагалі. Так, там на рівні з приватними, є університети «державні», себто такі навчальні заклади, які засновані або підпорядковуються урядам країн, мають переваги у фінансуванні, в участі в різноманітних державних програмах, мають особливий статус тощо, але не багато з них мають статус «національного» вишу в самій навіть назві*. Хоча під назвою державних, іноді розуміють національний. Наприклад, один із найстаріших університетів Європи – Віденський державний університет, іноді визначають як національний, або Головний університет, проте в міжнародній інтерпретації він просто “University of Vienna”**. В Україні ж, намагаючись розірвати з радянським минулим, колишні партноменклатурники-реформатори придумали певний стимул, винятково почесного характеру, як зазначав один із очільників нашого Міністерства освіти і науки, «така собі «медалька», яку причіплює президент» для закладів вищої освіти, надаючи статус національних. Власне, це не була нова практика «рвати з минулим»; большевицькі експериментатори в 1920-му році в інший спосіб і під іншим гаслом боротьби з усім буржуазним, ліквідували університети, утворивши низку окремих самостійних навчальних закладів – Інститутів народної освіти (ІНО), які проіснували лише з десятків років. Тоді це робилося скорше з ідеологічних причин.

На зорі незалежності 90-х років, статус національного мав спрацювати на відрив від совдепії і ствердження українськості вишів, їхнього значення у розбудові освіти й науки, реалізації ідеї національного відродження Української держави та її міжнародного визнання. Однак, народна мудрість влучно передає сутність того, як це все відбувалося: «не так сталося, як гадалося». Власне, певні зрушення на краще в системі вищої освіти того часу і прекрасний задум мали й темну сторону, про яку багатьом потрібно би знати.

Надання національного статусу – доволі чітко й однозначно регламентований процес, який регулювався національним законодавством. У першому незалежному десятилітті Україна намагалася задекларувати дистанціювання закладів освіти загалом і вищої, зокрема, від радянського спадку. Перевага була у бік тих

навчальних закладів, які визначали давні традиції української освіти, науки і національного виховання. Держава Україна, взявши за мету підняти статус і значимість тих закладів вищої освіти, які стверджували національні та європейські основи освіти та науки століттями, врегулювала саму процедуру надання статусу національного вишу Законом України «Про вищу освіту», де було визначено критерії й процедуру самого процесу.

Указ Президента України Л. Кучми від 29 квітня 1996 р. «Про деякі питання надання вищим навчальним закладам статусу національного» певною мірою вдосконалював порядок надання вишам статусу національного і був доповненням до попереднього його ж указу від 16 червня 1995 р. Доповнення стосувалися наступних статей: статус національного здійснювався виключно за результатами акредитації; національні вищі навчальні заклади мали залишатися у державній власності та підпорядковуватися відповідним центральним органам виконавчої влади; Кабінет міністрів України (у разі потреби) міг передбачити з 1997 р. у проєктах державного бюджету України фінансування окремих національних вищих навчальних закладів окремим рядком. І останнє, що було важливим для Одеського державного морського університету, затверджувався перелік груп навчальних закладів, за яким міг надаватися статус національного. За цим переліком визначалося 17 груп ЗВО. Серед класичних, педагогічних, юридичних, економічних, сільськогосподарських, військових, мистецьких etc., виділялися технічні й транспортні. Водний саме і підпадав під ці дві категорії.

Статус національних університетам почав роздавати президент Л. Кравчук ще на початку 90-х років. Першими університетами, що отримали національний статус були – Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка та університет Києво-Могилянська академія (УКМА). І почалося... Навіть відбувалося «перетягування канату», певне змагання між владними органами на республіканському рівні – між Президентом і Верховною Радою. Бо, наприклад, Національний університет біоресурсів і природокористування отримав статус не «з рук» Президента, а від Українського парламенту. Почали з'являтися й самопроголошені «національні» вищі. От тут владоможці

схопилися за голову й вирішили навести лад, розробивши «Положення про національний заклад» [1], яке мало 14 пунктів, що й регламентували «національний статус», зазначивши у пункті 8, який забороняв уживання поняття «національний» тим закладам (установам), які не отримали цього статусу у встановленому порядку. Визначалась роль наглядових рад, здійснення ними контролю над вишами, а також йшлося про фінансування за окремими нормами, які встановлював Кабінет Міністрів України. Дозволялося встановлювати й підвищені посадові оклади, стипендії та інші заохочення за рахунок коштів фонду заробітної плати, що виділяв Державний бюджет України.

На загал, задум був непоганим, «національними» могли стати дійсно потужні університети, які мали світове ім'я, міжнародну історію й визнання і доволі хорошу майбутню перспективу. Дійсно, якби десяток вищих навчальних закладів України тоді отримали достатньо фінансування і підтримки (якби не економічна криза, яка «обвалила» гарну ідею), в державі Україна було б по три ЗВО в кожній галузевій групі, то ми мали б разом біля 50 національних університетів. Але «не так сталося, як гадалося!». Національні університети з'являлися як гриби після дощу, економічні негаразди, політичні коливання, нестабільність і політичне протистояння, а кожна влада ще й почала заgravати з регіонами, у тому числі й через надання статусів національних провінційним університетам. Виявилося, що в Україні, за інформацією тодішнього МОНМолодьспорту, діяло аж 117 національних університетів (також і академій)! Прикро усвідомлювати й той факт, що кожен із президентів використовував «національний статус» у досягненні своєї політичної мети, особливо на виборах, залучаючи таким чином на свою сторону електорат. Для ілюстрації зазначеного конвеєру, наведемо наступні дані: Л. Кучма наприкінці першої своєї каденції перед виборами президента у 1999 р. надав статус 10 вишам, а В. Ющенко у 2009–2010 рр. – 11 університетам. Саме на виборах 1999 р. Л. Кучма набрав у таких містах як Львів – 85 %, Хмельницький – 66 %, Дніпропетровськ (зараз – Дніпро) – 66 %, Київ – 64 %, Харків – 51 % голосів виборців, де саме й надав ЗВО того року статус національного [2].

Цікавим фактом, який наводить Є. Стадний, є й те, що першими університетами, які стали національними за першої каденції Л. Кучми, були столичні, або центральні, а вже потім географія змістилася на Схід (3 – Харків, 2 – Дніпро), а під час другої каденції, вектор дуже змістився на Схід – 20 статусів національних, потім Південь – 12, Захід – 11, та Київ – 9. За президентства В. Ющенка на Заході отримали статус національного – 10 вишів, і в Центрі України – 7.

Значна кількість національних пояснюється й тим, що ніхто з президентів не контролював процес, вірогідно що й не читав самого Положення від 1995 р., де було прописано про «не більше трьох від кожної галузі в регіональному вимірі». Найбільші перевищення стосувалися технічних (15) і класичних (22) університетів. Треба визнати, що Л. Кучмі більш до вподоби були технічні університети, через те, що він сам багато років працював у сфері промислового виробництва.

Щодо подвійної оплатної ставки викладачів, то й тут науковці й журналісти зазначають [3], що ситуація не була впорядкована кругом і для усіх. Багато років пішло на те, щоби врегулювати підвищення окладів і тільки за голови українського Уряду А. Кінаха було надано право ректорам вишів збільшувати посадові оклади в національних університетах, та й то лише тим, які отримали цей статус до 2005 року. Постанову А. Кінаха невдовзі було скасовано. Інші ж, які стали національними після 2005 року, були, як кажуть, поза бортом.

За підрахунками Є. Стадного, найбільш врожайними були обидві каденції Л. Кучми, який надав 79 ЗВО статус національного, В. Ющенко – 26 університетам, В. Янукович – за три роки – 9.

Ініціаторами надання статусу національного були самі заклади вищої освіти, які проходили певну процедуру – оцінку діяльності закладу, подання клопотання до Міністерства освіти і науки й вже на завершенні ухвалювалося рішення Кабінетом міністрів України. Власне, не все так просто, як на перший погляд виглядає, оскільки заклад освіти мав пройти оцінку власної діяльності, враховуючи значні досягнення: в науковій діяльності (наявність наукових підрозділів, значну кількість наукових публікацій, наукові гранти та інновації), в забезпеченні

високого рівня освітнього процесу, наявності відомих та успішних випускників, участі студентства в науковій діяльності тощо. Претендент на статус «національного» мав володіти сучасною матеріально-технічною базою, модерною інфраструктурою, сучасними лабораторіями та обладнанням задля навчального процесу. Не менш важливим полишався й внесок вишу у формування історичної традиції, становлення національної науки, розвитку фахової вищої освіти і кадрового потенціалу країни.

Клопотання від закладу вищої освіти подавалося до вищого виконавчого органу після проходження експертної оцінки за зазначеними вище критеріями, що підтверджено документами. І вже Урядом України, після розгляду клопотання та оцінки діяльності вишу, ухвалює рішення, яке підписує Прем'єр-міністр України.

Одним із перших університетів в Україні у травні 1994 року отримав статус національного університет Києво-Могилянська академія (УКМА), під назвою НаУКМА, потім у вересні 2000 р. Донецький державний університет, національний університет «Острозька академія» (у жовтні 2000 р.).

На 72-му році свого існування Одеський державний морський університет був перейменований в Одеський національний морський університет (ОНМУ). Ні у кого не виникало питань спершу, як і надалі, чи заслуговував Водний на таке високе звання дійсно? Вагомий внесок Морського університету у розвиток національної освіти, у розбудову морегосподарської галузі економіки України шляхом забезпечення висококваліфікованими фахівцями був визнаний на загальнодержавному та міжнародному рівнях. Відтак, Указом Президента за № 177/2002 від 26 лютого 2002 р. статус «Національного» було верифіковано. А 27 лютого Л. Кучма в стінах ОДМУ в Актовій залі університету вже особисто й привселюдно зачитав документ. Через три тижні, 18 березня того ж року, після наказу міністра освіти і науки В. Кременя, було змінено назву університету, яка й донині, вже 23 роки маніфестує високий статус нашого рідного Університету.

Документальна хроніка*.** 27-й день лютого 2002 р. На урочисте зібрання представників великого колективу ОДМУ,

в Актовій залі, де було, між іншим, багато гостей – представників міського та обласного державного апарату, високих чиновників освіти й науки Одеси, й куди не всі змогли потрапити, бо було застосовано певні квоти від факультетів та підрозділів, приїхав президент Л. Кучма у супроводі голови Одеської облдержадміністрації Сергієм Рафаїловичем Гриневецьким.

Необізнаному читачеві побачиться у цьому факті такий собі імідж «народного» президента України, аж настільки «народний», що приїхав особисто вручити (скорше зачитати те, що підписав напередодні) наказ про статус національного Водному. Враховуючи сказане на початку статті, спробуємо чи не до дрібничок описати сам хід урочистого зібрання, який загалом і з певними відступами від сценарію за ініціативи Л. Кучми, зайняв не більше 30 хв. часу.

Отже, кортеж у голові з «Мерседесом» під'їхав до центрального корпусу з боку вул. Мечникова, 34, де поки ще на фасаді ОДМУ красувався напис жовтого кольору на синьому тлі – «Одеський державний морський університет». Ректор Ю. Л. Воробйов, а також проректори Р. В. Меркт та О. І. Стальніченко, інші керівники підрозділів ОДМУ та запрошені гості – ректор Одеської морської академії М. В. Міюсов, директор ЧорноморНДІ С. Г. Нікулін, ректор Інституту Внутрішніх справ НАМВС генерал-майор Ф. К. Думко (колишній випускник гідротехнічного факультету) та інші – зустрічали президента Л. Д. Кучму і губернатора Одеської області С. Р. Гриневецького. Дівчина в українському національному вбранні піднесла президенту квіти. Повсюди обабіч входу до головного корпусу, від якоря до вулиці Дідріхсона****, було дуже людно – студентська молодь, офіцери з військової кафедри, викладачі, журналісти, просто перехожі. Пан Кучма, оточений з усіх боків охороною, привітався зі студентами перед входом словами: «Доброго дня! Як справи?». Хтось із натовпу вигукнув «Все добре! Ми судномеханіки!». А над юрбою височіло кілька плакатів з написом «Підтримуємо політику президента України!», «Підтримуємо виборчий блок «За єдину Україну!». Хтось може поставити собі питання: «До чого тут виборчий блок?!». Відповідь, як виявилось, проста. Про це, дещо вже

йшлося вище – боротьба за електорат напередодні парламентських виборів 2002 року, які відбулися через місяць від описаних нами подій – 31 березня. Саме приїзд другого президента України і був приурочений задля підсилення передвиборчої кампанії на користь провладного партійного блоку «За єдину Україну». Цей політичний блок був утворений саме під парламентські вибори 2002 року і був яскравим вираженням «партії влади». Адже до цього блоку входили майже всі представники державної бюрократії, політичних груп, які утворювалися навколо глави держави й зосереджували у своїх руках і повноваження конституційного характеру й позаконституційного.

Коли високі гості в супроводі керівництва ОДМУ увійшли до університетського вестибюля, там їх чекала ціла шереха, неначе на модельному подіумі, аж два десятки вродливих дівчат, студенток як на підбір, з величезними букетами квітів в руках (можна лише уявити їхню ціну у передостанній день зими!). Поважні гості, перемовляючись поміж собою, у супроводі представників ректорату направилися через перехід до «старого» корпусу ОДМУ і попрямували до Актової зали. Зала була заповнена цілком. На сцені, як «у пафосні роки», у два ряди сиділи очільники, як свого часу виражалися «і офіційніє ліца»: держави, університету, області й міста, начальники Одеського й Южненського (зараз – Південний) портів, ректори вишів та інші візитери. Ректор Ю. Л. Воробйов відкрив урочисте зібрання, говорив українською, хвилюючись так, що спершу поспішив передати слово президентові Кучмі, а лише потім, вибачившись, проголосив урочисте зібрання відкритим, а вже тоді й пролунав гімн України. Юрій Леонідович, щоб не відійти від сценарію, під час виконання гімну підглядає у листочок, в якому було виписано подальші дії. До речі, сам Л. Кучма вів себе доволі легко, намагався гуморити, іноді доволі дотепно. Згадуючи видатних випускників університету, сказав що чув про те, що Водний закінчив Жванецький, тож треба тримати «вухо востро», суржикувато висловився президент, натякаючи аудиторії, що може стати об'єктом висміювання сатириком.

Свій виступ Л. Кучма розпочав з того, наголосивши, що він професор****, але не хоче читати лекцію, бо вони вже всім

набридли... Сказав, що підписав наказ про надання статусу національного Одеському державному морському університету «з легкою душею і серцем, бо Ви того варті!». І тут же звернувся до студентської групи у кінці зали, які все ще тримали кілька плакатів, портрети його ж – президента Кучми, сказав: «сворачуйте (згортайте) вже плакати, я ж наказ вже підписав, вже не треба. Мабуть, викладачі вже й заліки за це вам поставили...». У залі всі засміялися і члени президії також, розуміючи заорганізованість урочистого процесу.

Говорив президент і про відвертість, очевидно намагаючись підвести слухачів до проблем у внутрішній політичній і економічній ситуації в Україні, що, між іншим, призвело до падіння його рейтингу й підтримки з боку населення. Наголосив Л. Кучма й на проєвропейському виборі України, і тут же декларував необхідність економічних зв'язків з Росією, бо вона дає дешевий газ*****. Власне, це й вписувалося в його розуміння сутності багатовекторності зовнішньої політики нашої держави. Чим все закінчилося, ми тепер на собі відчуваємо й чудово розуміємо певні хибі політиків того часу.

Хай там як, однак Одеський державний морський університет став «національним», удостоївшись такого почесного титулу завдячуючи великій, самовідданій і корисній праці представників професорсько-викладацького складу, які підготували десятки тисяч висококваліфікованих фахівців задля процвітання України як морської держави з розвиненою інфраструктурою в морегосподарській галузі економіки, піднесенні національного сектору до рівня міжнародних стандартів. Майже чверть століття ОНМУ, навіть у складних умовах сьогодення, продовжує відігравати свою роль флагмана, улюбленого слова в лексиконі професора Ю. Л. Воробйова, вищої морської освіти України, хто б і що не говорив.

Література і джерела:

- * До прикладу, Національний університет в Ірландії, який об'єднує чотири університети засновники і п'ять коледжів.
- ** Віденський університет, який був заснований 1365 р., наразі має понад 90 тисяч студентів, понад 130 курсів на вибір здобувачів

на 18 факультетах. Звичайно ж його можна називати національним!

1. Це Положення було затверджено Указом Президента України Л. Кучми від 16 червня 1995 р., до нього, до речі, мав відношення тодішній голова президентської адміністрації, регіонал, міністр освіти і науки України, історик і зрадник України Д. Табачник.
2. Стадний Є. Статус національного ВНЗ: політичний вимір. URL: <https://osvita.ua/vnz/33733/>.
3. Маслійчук В. Не тільки цифри. Що відбувається з історичною наукою у вишах України. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/50f5e0177a37a/>

*** Цей сюжет про приїзд президента Л. Кучми до Одеського державного морського університету задля виголошення Наказу про надання статусу національного, багатьма вже й не пам'ятається достеменно, дещо забулося, щось вийшло за межі уваги і не відбилося в пам'яті. Однак, політичний підтекст дійства, нажаль, із моїх спілкувань з очевидцями, не був підмічений багатьма нашими колегами. Однак, джерело, відео-хроніка, що відображено у 22-хвилинному сюжеті, який знімав по-живому В. М. Азар'єв, передає всю атмосферу істинності події та її політичного змісту. Відео-документ зберігається в фондах Центру пошанувальної діяльності ОНМУ.

**** Вулиця Дідріхсона (колишня – Інститутська, ще Староінститутська) в Одесі (від Водного вниз до навчальних корпусів Вишки (НУ «ОМА») названа на честь одеського винахідника Василя Федоровича Дідріхсона (який ще до Едісона, на практиці створив і застосував електричну лампу накаливання. Працював механіком Одеського телеграфу. Організатор Одеського товариства «Есперанто». Мешкав 30 років в будинку на вулиці Дідріхсона, 9.

***** Кучма Л. Д. був дійсно професором Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Він закінчив цей університет за спеціальністю «інженер-механік в галузі ракетної техніки», мав ступінь кандидата технічних наук і отримав вчене звання професора.

***** Між іншим, в Актівій залі був присутнім російський надзвичайний і повноважний посол в Україні В. Чорномірдин. До президії на сцену його не запросили.

М. В. МИХАЙЛЮК

канд. іст. наук, н. с.

Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН (Україна)

ORCID: 0000-0001-8357-4744

ОДЕСЬКЕ І БАЛТСЬКЕ ГЕТТО: СПРОБА КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ

Тема функціонування гетто в румунському губернаторстві «Трансністрія» не є новою, оскільки в українській історіографії вже опубліковані статті з цієї проблематики. Варто виділити різноманітні напрацювання історика-архівіста Ф. Винокурової про долю євреїв у вінницькій частині «Трансністрії» [1–5], історика-краєзнавця Н. Сугацької – про створення гетто у миколаївській «Трансністрії» [6]. В одеській частині «Трансністрії» найбільшими гетто вважаються Слобідське в Одесі («Одеське гетто») і Балтське гетто. Однак мета їхнього створення, подальше функціонування і ліквідація досить різнилися між собою. Питання функціонування цих гетто належить до одного з малодосліджених, адже відомо не так багато праць, які висвітлюють побутові умови перебування євреїв в Одеському і Балтському гетто. Можна виділити лише спогади жертв Голокосту в Одесі [7–11] і Балті [12], а також кілька спеціалізованих публікацій українських істориків і краєзнавців [13–14]. Відтак пропонується тема потребує подальшого дослідження і більшої уваги з боку науковців, які вивчають румунський окупаційний режим на території «Трансністрії».

Метою статті є спроба компаративного аналізу функціонування Одеського і Балтського гетто.

Відомо, що влада Румунії проводила активну політику «геттоїзації», під її контролем опинилося близько 25 % усіх гетто на території СРСР. Гетто в «Трансністрії» створювалися згідно з розпорядженням губернатора від 11 листопада 1941 р., яке стосувалося ізоляції як місцевих, так і депортованих євреїв. Часто

замість «гетто» використовувалися такі дефініції як «поселення», «колонія», «громада» [15, с. 210] та інші, але ізоляція єврейства від неєврейського населення від того не втрачала свого першочергового значення.

Слобідське гетто в Одесі. 10 січня 1942 р. з'явився наказ Йона Антонеску про створення у передмісті Одеси (Слобідці) тимчасового гетто для концентрації євреїв для подальшої висилки в Березівський район, яка розпочалася 12 січня. Євреї мусили переселитися в гетто протягом трьох діб, причому неєврейське населення Слобідки зі своїх помешкань не виселялося. Для єврейських мешканців вводилася комендантська година і спеціальні години для відвідування базару. Міський голова Герман Пинтя розпорядився про збереження єврейського майна і квартир евакуйованих осіб до особливого розпорядження з метою заспокоїти євреїв і полегшити їх концентрацію на Слобідці. Однак обіцянка влади лишилася на папері, оскільки після переселення неєврейські сусіди та інші зацікавлені особи зайняли єврейські квартири і безкоштовно користувалися залишеним майном.

Переселені євреї розмістилися в цехах і конторах Суконної фабрики, в корпусах колишнього гуртожитку Водного інституту, в інших нежитлових будівлях, на приватних квартирах Слобідки. Проте багато хто лишився без даху над головою і взимку замерзав на вулицях гетто. У гетто діяв юденрат, але про єврейську поліцію відомостей немає. Досить швидко запаси продовольства вичерпались і розпочався голод. Сміливці, яким вдавалося вибратися за межі гетто і роздобути їжу, не вирішували проблеми голоду. За ним почалися епідемії дизентерії та висипного тифу. Єврейська лікарня гетто була переповнена. Місцеве населення намагалося допомагати євреям як безкорисно, так і за винагороду: приносили на продаж їжу, здавали євреям кімнати в своїх будинках і квартирах, переховували. Гетто на Слобідці проіснувало до кінця червня 1942 р. Загалом румуни депортували понад 33–35 тис. євреїв. В гетто загинуло щонайменше 5 тис. осіб. З Березівки євреїв погнали в с. Мостове. Звідти частину відправили в села Доманівка та Акмечетка, а частину розстріляли на місці. Відтак переважна більшість євреїв зі Слобідського гетто загинула поза межами гетто, у засланні.

Балтське гетто було одним з найбільших на Одещині. Напередодні війни, у Балті мешкало 12 тис. євреїв, частина з яких встигли евакуюватися або втекти [13, с. 195]. Біженцям селяни надавали прихисток, переховували і постачали їжу. Проте дехто з втікачів вирішив повернутися назад в Балту, оскільки восени 1941 р. вже весь регіон перебував під окупацією. Наприкінці серпня в місті з'явилося україномовне оголошення про плани організувати гетто. 3 вересня 1941 р. був виданий наказ префекта Балтського повіту про створення Балтського гетто. Хоча за іншими даними, гетто почало функціонувати лише у грудні. Всі євреї разом з біженцями мусили переселитися в гетто протягом трьох діб, взявши із собою лише необхідні речі. Євреям дозволялося забрати із собою домашнє майно, переважно меблі, особисті речі. Після переселення залишені єврейські будинки були пограбовані сусідами, а деякі взагалі розібрані. Після обнесення колючим дротом, гетто стало «закритим». Вихід за межі гетто без спецдозволу заборонявся.

Балтське гетто складалося з двох частин, перехід між якими охороняли румунські солдати і користуватися ним можна було лише одну годину на добу. У гетто діяли юденрат і власна поліція. Лікарня і дитячі будинки утримувалися юденратом. За різними оцінками, за час окупації через гетто пройшло від 3,7 до 5 тис. осіб (з них бл. 1,5 тис. місцевих євреїв, бл. 1 тис. євреїв-біженців, бл. 1,5 тис. депортованих, зокрема з Бессарабії), а також переселенці з ліквідованих тимчасових гетто у містечках Котовськ, Ананіїв, Кодима, інших прилеглих населених пунктів. Тому Балтське гетто постійно було переповнене, перенаселене. Маленькі одноповерхові будиночки і молитовні будинки перетворилися на гуртожитки. Євреї мусили на спині і грудях носити «зірку Давида».

Щодня гетто грабували німці і румунські поліцаї, і час від часу проводили облави. Євреїв змушували до важкої фізичної праці, принижували, гвалтували та вбивали жінок. Особи віком 14–60 років використовувалися на примусових роботах. Працювали на румунські, німецькі, італійські, сербські, угорські військові гарнізони. За погану роботу їх били нагайками, дерев'яними палицями або ногами, за гарну – підгодовували,

підліткам перепадав навіть хліб, консерви з солдатського пайка. Фізично здорових чоловіків використовували на примусових роботах, зокрема на залізниці, що перебувала під німецьким контролем. Знесилених повертали назад в гетто, замінюючи на більш міцних осіб. Над євреями знущалися, могли розстріляти заради розваги як п'яні німці, так і місцеві поліцаї, або спалити в одному з колгоспних свинарників. Декілька сотень євреїв з Балти з серпня 1941 р. до серпня 1942 р. будували аеродром в с. Перелети. Німечних розстрілювали на місці. Загинуло близько 70 осіб. До того ж групи євреїв працювали на балтському стадіоні, взимку-навесні 1942 р. чистили його від снігу.

Євреїв-спеціалістів разом з місцевим населенням використовували в промисловому виробництві, зокрема на взуттєвій фабриці. Якщо вільнонайманим неєвреям зарплату платили, то євреї працювали за щоденний обід або 2 RM в день. За ці гроші можна було придбати лише пів буханця кукурудзяного чи вівсяного хліба. Водночас з євреїв стягувався прибутковий податок. З 1942 р. праця євреїв використовувалася на сільськогосподарських, дорожніх, залізничних та інших роботах. Згодом всі мешканці гетто отримали румунські посвідчення з фотокарткою, в яких вказувалося прізвище, місце проживання, професія, а також застереження, що за вихід в місто без поважної причини – розстріл за законами військового часу.

Взимку 1941/1942 рр. серед мешканців Балтського гетто розповсюдилися чутки про його ліквідацію, переселення євреїв. Можливо, з метою розвантаження перенаселеного гетто, насамперед депортованих бессарабських євреїв. Частина людей планувалося відправити у вінницьку частину «Трансїстрії». На той час багато євреїв вже померло від голоду і хвороб. Від переселення звільнили частину спеціалістів-ремісників з родинами (кравців, бляхарів, чоботарів, загалом близько 500 осіб), послуги яких були вкрай необхідні місцевій владі. Переселення євреїв розпочалося у грудні 1941 р. – січні 1942 р., тобто майже одночасно з євреями Слобідського гетто. Проте на відміну від одеських євреїв, яких вивозили потягами на південь, мешканців Балтського гетто пішими колонами румунські конвоїри гнали на північ. Шлях тривав кілька днів і весь був всипаний

трупами загиблих від холоду, голоду, фізичного виснаження. Етап у 1,5 тис. євреїв гнали в район Ободівки, Бершаді, до інших населених пунктів Вінниччини. Усіх розмістили по порожнім свинарникам і корівникам колишніх радгоспів.

Зокрема, за спогадами свідків подій, коли стояв сильний мороз, євреїв Балтського гетто румунська жандармерія та місцева поліція зібрали в одному місці і колоною погнали в с. Балонівка Вінницької області, неподалік від ст. Бершадь. Люди разом з немовлятами на руках йшли чотири доби. Румунські охоронці били і вбивали тих, хто відставав від колони і не міг йти. В селі євреїв приєднали до решти депортованих з Котовська, Саврані, Молдови. Бараки оточили колючим дротом. Працездатних осіб стали використовувати для риття братських могил, куди скидали тіла померлих. Щоб вижити, свої особисті речі євреї вимінювали у селян на продукти харчування. В селі до лютого 1943 р. лишилися лише єврейські родини спеціалістів, які потрібні були окупаційній адміністрації. Деякі родини втекли з табору і повернулися назад у Балтське гетто. Другого етапу на Вінниччину не відбулося. Євреїв вирішили залишити в Балтському гетто, а депортованих повернути назад (за деякими оцінками повернулося до 500 осіб). Напевно, допоміг вплив румунської королеви-матері Гелени, яка ще восени 1941 р. особисто (літаком) відвідала Балту. Решта вигнанців загинула в таборах Ободівського і Тростянецького районів.

Взимку розпочалася епідемія висипного тифу. До 15 березня померло щонайменше 427 осіб. Труп померлих геттівці ховали у великих братських могилах. Щоб приборкати епідемію, санслужба проводила дезінфекцію помешкань, одягу і людей, яких обробляли і стригли наголо. Тому до весни 1942 р. епідемія пішла на спад. У цей час з гетто на роботу нікого не брали, оскільки місцева адміністрація побоювалася поширення епідемії на румунські, німецькі та інші дислоковані гарнізони, а також на місцевих жителів.

Навесні-влітку 1943 р. у Балтському гетто виникла епідемія Боткіна («жовтухи»). В цей час працездатних чоловіків відправили у район Миколаєва у розпорядження німецької «Організації Тодта» для будівництва мосту через р. Південний Буг.

Наприкінці 1943 р. тих, хто вижив німці повернули назад в Балтське гетто, хоча за спогадами свідків подій – ніхто не повернувся, лише кілька вагонів з трупами.

Навесні 1943 р. в'язні гетто стали отримувати фінансову і матеріальну допомогу від Єврейської громади Бухаресту через представництво Міжнародного Комітету Червоного Хреста, зокрема сіль, ремісничий реманент, вугілля, одяг, столовий посуд. На той час в гетто працювало два дитячих будинки на 100 дітей до 15 років, в яких більшість були депортованими з Бессарабії. Під час повернення депортованих дітей з трансністрійських гетто, у березні з Балти виїхало 484 осіб. З числа бессарабських євреїв на 1 вересня 1943 р. в живих лишилося 866 осіб.

З приходом німецьких фронтових частин Балтське гетто вже не охоронялося, а євреїв стали забирати на спорудження укріпрайону і на залізницю. На обід видавали пів буханця хліба і кип'яток. Перед відступом німці разом з місцевими поліцаями, які носили нарукавні пов'язки, багатьох євреїв стратили. Під час боїв за місто геттівці переховувалися. За переховування євреїв розстрілювали на місці, тому місцеве населення намагалося допомагати лише харчами. Есесівці зачищали гетто, виловлювали і розстрілювали тих, хто переховувався [12, с. 58–153; 16, с. 49]. Загалом, протягом 26–28 березня 1944 р. на міських вулицях і домівках загинуло близько 300 осіб [17]. Також живцем спалили 48 з 50 єврейських робітників, які працювали вантажниками на залізниці. Їх зігнали в сарай, облили бензином і закидали гранатами. Тих, хто намагався втекти – розстріляли на місці [13, с. 195]. 29 березня 1944 р. Балту звільнили від німецько-румунської окупації. Загалом більша частина мешканців Балтського гетто загинула на місці, в тимчасових трудових таборах і гетто, на відміну від одеських євреїв.

Отже, історія існування двох великих гетто в одеській «Трансністрії» (міського і районного) вказує на деякі спільні і відмінні риси, які проявилися під час німецької і румунської окупації регіону.

До спільних рис відноситься: ізоляція місцевих євреїв у «закритих» гетто, переселення протягом трьох діб, можливість взяти з собою необхідні речі, пограбування і самовільне

заняття неєврейськими сусідами та іншими особами порожніх єврейських будинків/квартир, наявність юденрату і соціальної інфраструктури, переповненість гетто і використання нежитлових приміщень для розселення людей, напівголодне існування мешканців гетто, епідеміологічні проблеми, намагання влади звільнити гетто методом примусової депортації євреїв в інші регіони «Трансністрії».

До відмінних рис належить: час створення гетто – Балтське гетто почали організовувати раніше за Слобідське, хоча накази про створення гетто в «Трансністрії» з'явилися лише в листопаді 1941 р.; різний статус гетто – Одеське гетто мало тимчасовий характер (проіснувало від кількох місяців до півроку – протягом січня-червня 1942 р.) і вважалося пересильним, натомість Балтське гетто було стаціонарним і функціонувало протягом всієї окупації (з вересня-грудня 1941 р. до березня 1944 р.); використання Балтського гетто для запропорення депортованих осіб із різних окупованих регіонів, тоді як в Одеському гетто переважали місцеві євреї і біженці; створення Балтського гетто з метою ізоляції євреїв, на відміну від Одеського, організованого з метою концентрації євреїв для подальшого вивезення з міста; (не)використання праці євреїв для обслуговування потреб окупаційної влади, якщо в Балтському гетто працездатних євреїв використовували на різноманітних роботах (будівельних, дорожніх, фабричних), то в Одеському – ні; депортація євреїв в різні частини «Трансністрії», якщо одеських виселяли в одеську частину, то балтських – у вінницьку частину «Трансністрії»; відсутність допомоги з Румунії Одеському гетто, на відміну від Балтського, ймовірно через ранню ліквідацію Слобідського гетто.

Тож за своїм функціональним призначенням обидва гетто не були рівноцінними і створювалися з різною метою.

Джерела та література:

1. Винокурова Ф. Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел. *Друга світова війна і доля народів України* : матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 23–24 червня 2005 р.). Київ : Сфера, 2005. С. 156–164

2. Винокурова Ф. Холокост на Винниччине: сравнительный анализ архивных документов о судьбах евреев в немецкой и румынской зонах оккупации (1941–1944). *Проблеми історії Голокосту*. Дніпропетровськ : Ткума, 2005. Вип. 2. С. 19–50
3. Винокурова Ф. Сопротивление евреев политике геноцида: Наум Монастырский – узник Жмеринского гетто и участник подпольной группы. *Голокост і сучасність*. 2008. Вип. 2 (4). С. 81–105
4. Винокурова Ф. Доля буковинських євреїв у гетто й таборах Транснїстрії (1941–1944): огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області. *Голокост і сучасність*. 2010. № 2 (8). С. 9–17
5. Винокурова Ф. Голокост від куль, від голоду та хвороб: доля євреїв на території Транснїстрії 1941–1942 рр. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Вип. 9. Дніпро : Ткума; Ліра ЛТД, 2017. С. 27–67
6. Сугацька Н. До питання про існування гетто у південній частині Генерал-губернаторства Транснїстрія. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*. В 2-х т. Т. 1. Миколаїв : Шамрай, 2016. С. 134–142
7. Стародинский Д. Одесское гетто: Воспоминания. Одесса : ТПП «Хай-тех», 1991. 112 с.
8. Воллендлер А. Воспоминания. Пока мы живы – помним. Воспоминания бывших узников гетто, проживающих в Нетании; сост. Наум Керпилевич. Часть I. Нетания : Компас, 2012. С. 89–104
9. Каплер И. Пути смерти (Записки узника гетто). URL: http://www.nasledie-rus.ru/red_port/00101-10f.php
10. Вергилис И. Как я пережил Холокост в Одессе (По дорогам смерти). *Заметки по еврейской истории*. 2016. № 4–7. URL: <http://www.berkovich-zametki.com>
11. Хасин А. Возвращение из ада. URL: www.lechaim.ru/ARHIV/84/hasin.htm
12. Кошин И. Помнить и рассказать. Воспоминания бывшего узника Балтского гетто. Части 1, 2. Одесса: Друк, 2009.
13. Коваль Г. Балта: єврейський вимір. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*. Миколаїв, 2016. Вип. 5. Том 1. С. 189–203
14. Михайлюк М. Слобідське гетто в Одесі. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*. Вип. 7 : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 24–26 квітня 2018 р.). Том 1. Миколаїв : Типографія Шамрай, 2018. С. 104–118
15. Холокост на территории СССР: энциклопедия / гл. ред. И. Альтман. 2-е изд. Москва : РОССПЭН, Центр «Холокост», 2011. 1143 с.
16. Не забудем Холокост в Бессарабии и Транснистрии в 1941–1944 годах (К 70-летию заключения бессарабских евреев в лагеря и гетто) / Автор-сост. Давид Хахам. Тель-Авив : Дом бессарабских евреев им. Ицхака Корна, 2011. 88 с.
17. Див.: Yahad – In Unum. URL: www.yahadmap.org/en/#village/balta-odesa-ukraine.1270

SILVIU B. MOLDOVAN

Researcher, Doctor of Historical Sciences

National Council for the Study of Security Archives (Bucharest, Romania)

"A. D. Xenopol" Institute of History of the Romanian Academy (Iassy, Romania)

Centre for Regional and Pluralist Studies "Transilvania"

(Targu Mures, Romania)

ORCID: 0000-0001-5352-8325

THE ROMANIAN–SOVIET BORDER: THE CASE OF SOME UKRAINIAN PARTISANS (THE MARUSEAC GROUP)

Since the early years of my tenure at the National Council for the Study of Security Archives (CNSAS), I was approached by several former Romanian dissidents who inquired about the possible presence of partisans affiliated with Stepan Bandera (1909–1959) who might have sought refuge in Romania during the immediate post-World War II period. Within Romanian circles, certain rumors circulated on this topic. At the time, I acknowledged the plausibility of such a scenario, while also noting the absence of any documentary evidence to support it.

Following many years of sustained research, I concluded that the Ukrainian territories incorporated into the Soviet Union—referred to even then as “Ukraine”—figure prominently in the archival records produced by the former Securitate, the political police of the communist regime in Romania. Notably, this interest was not confined to the communist period; it was also evident in the work of Romanian intelligence services during the interwar era. These services monitored and analyzed geopolitical developments with considerable attention, including the ideological positions of German Chancellor Adolf Hitler. In this context, particular emphasis was placed on Hitler’s views concerning Ukraine. For example, in the January 16, 1939 issue of the newspaper published by Russian exiles in Paris, *Poslednia Novosti*, which noted that although Hitler had dissociated himself from the Polish government’s propaganda in favour of the creation of an independent Ukraine, he had stated that “only when

Russia has broken up under the influence of internal forces-and by then, in Hitler's opinion, it will be years-will Germany be ready to help create an independent Ukraine" [1, tab 24].

In the article entitled *The Ukrainian issue: Romanian perceptions*, which I published in the volume published two years ago, through the kindness of the Odessa Maritime University and the group of researchers led by the distinguished professor Mykola Mykhailutsa, I pointed out an unpublished document, entitled *Orientare în problema ucrainenilor naționaliști / Guidelines in the Question of Ukrainian Nationalists*, printed in 1954, by the Ministry of Internal Affairs in Bucharest, under "Strictly Confidential" regime. This text contains multiple references to the historical context of Ukrainian nationalists who sought refuge in Romania following the collapse of Ukrainian independence under the advance of the Red Army [2, pages 3–8]. Notably, Ukrainian militant groups, having been defeated by Soviet forces, began crossing into Romanian territory as early as the end of the second decade of the last century. The Ukrainian military emigration from Romania "built up around the regiment led by Colonel Hnat Porohivski", who had previously fought in Symon Petliura's army, its members receiving asylum and material aid from the Romanian state, while the total number of new Ukrainian emigrants in Romania reached 6000 at the beginning of 1922, according to official data (which assimilated part of the Ukrainians to the White Russian emigrants) and to 20 000, according to estimates made by these emigrants themselves [3, pages 66–67].

In the CNSAS Archive, I recently identified a file from the Criminal fund, with no. 23146, which contains four volumes and is entitled *Banderist organisation – 1945, Maruseac Petru and others*. The file opens with a table of arrests (which includes 36 arrests, in several installments, starting with July 31, 1945 and ending with January 17, 1946). At the head of the group was Petru Maruseac, from the Ulma Rădăuți locality, who was arrested on November 28, 1945 [4, vol. 1, tab VII].

Initially, the Court Martial of Iași had opened file no. 2758/1945, regarding the "Banderist" Movement in the region of Rădăuți and Câmpulung Bukovina counties, Petru Maruseac also being considered its leader. By sentence no. 1188 of September 21, 1946, in the criminal case concerning Maruseac Petru and others, the Military Tribunal

of Iași sentenced only three of the defendants, and even these to minor sentences: Pavel Tiron (from Brodina, Rădăuți County), for theft, murder and escape; Petre Șetriuc and Mihai Șetriuc, both from Ulma, Rădăuți County, for illegal possession of weapons and escape [4, vol. 1, tab 1]. All other defendants, including Petre Maruseac, were acquitted. In the case of three of the defendants, the cause of the termination of the criminal action was their death. The sentence of conviction of the three remained final, as it was not challenged on appeal [4, vol. 1, tabs 2–5]. If in the case of two of them it is specified that the sentence is executed, from the beginning, at the penitentiary in Iași, in the case of Tiron, whose sentence was to be executed there as well, there is a report of his imprisonment on March 19, 1947 [4, vol. 1, tab 3], but there are documents dated as far back as 1949, according to which Tiron “is a fugitive in the mountains in a gang being pursued by us – the Securitate and the Soviet organs” [4, vol. 1, tab 13].

On July 30, 1945, the Suceava Regional Police Inspectorate transmitted to the Prosecutor’s Office of the Court Martial in Iași two case files “containing the results of the investigations concerning the Bandera organization in our region”. The first file pertained to 15 individuals under investigation, while the second concerned an additional five individuals. The accompanying cover note explicitly recommended that “the individuals Maruseac Petru and Scraba Silvestru be held in isolation throughout the investigation and trial, as they represent dangerous elements” [4, vol. 1, tab 16].

A synthesized report compiled by the Securitate, titled *Report on the Research into the “Banderist” Organization Discovered in the Mountainous Region of Rădăuți and Câmpulung Counties*, dated July 7/8, 1945, places particular emphasis on the political character of the group’s activities, documenting the involvement of each individual under investigation [4, vol. 1, tabs 17–20]. While Petru Maruseac admitted to the existence of the organization and acknowledged organizing meetings on Romanian territory, he denied several key accusations—most notably, his alleged role in facilitating the crossing of members into Soviet territory and in appointing group leaders with conspiratorial code names [4, vol. 1, tab 22].

Of particular note in the case files are the testimonies of two women. Sidonia Zelencu, a resident of Brodina, recounted a conversation

with Maria and Ana Scraba, during which Maria Marocico reportedly asserted that “just as girls and women are fighting in Russia, so must Ukrainian women fight”. She further claimed to have organized a small group of two girls in Ulma, naming herself as its leader [4, vol. 1, tab 39]. Ana Scraba, also of Brodina and the wife of Silvestru Scraba (the local school principal, who had previously been tried and acquitted under sentence no. 1188), provided additional insight. She stated that: “My husband focused on the school, introducing Romanian traditions into the community. In 1943, he learned of the organization of a Banderist movement in Putila and Northern Bukovina. Curious to understand the aims of the movement, he attempted to identify the individuals involved. Upon learning that Ioan Ivanesciuc from Ulma and Daneliuc from Rusca were active participants, he sought contact with them on several occasions”. She confirmed that her husband had been arrested following this involvement and sentenced to ten years’ imprisonment, subsequently serving time at Aiud. However, following the rupture of Romanian-German relations in 1944, he was released and returned home [4, vol. 1, tab 60].

Regarding the case of Pavel Tiron, on January 21, 1946, the Iași Regional Police Inspectorate submitted a formal request for his transfer from the custody of the military prosecutor’s office. The document noted that “the aforementioned escaped from our custody, and it is necessary for our investigation to determine the circumstances of his escape and to establish whether the official responsible for receiving him bears any culpability” [4, vol. 2, tab 202].

In a report drafted at the Gendarmerie Station of Izvoarele Sucevei on January 7, 1946, Pavel Tiron, aged 38, born in the village of Serghieni (Rădăuți County), declared himself to be “a refugee in the commune of Brodina de Jos”. He stated that he had four children, all of whom had remained “within the territory of the USSR”, and affirmed: “I was never tried or convicted, except that in 1945 I was arrested for Banderist political activity and taken to Iași, from where I escaped from the basement of the Police Prefecture without ever being tried or sentenced”. He further noted: “At the end of September 1945, I escaped from the prison of the Iași Police Prefecture, where I had been held following my arrest by the gendarmes in Brodina for being a member of the Banderist political organization” [4, vol. 2, tab 212].

According to military prosecutor Constantin Hazgan, Tiron was apprehended in a forest and turned over to the Izvoarele Sucevei Gendarmerie Station on January 4, 1946, by two witnesses who suspected him of theft. The military prosecutor's report cited not only repeated acts of theft-some allegedly committed with firearms-but also accused Tiron of belonging to the Ukrainian Banderist Organization and of participating in the assassination of Mayor Costoș of Brodina de Jos, Rădăuți County [4, vol. 2, tab 229].

In sentence no. 1188, issued by the Iași Military Tribunal on September 21, 1946, the prosecution, along with the defense, initially requested the acquittal of several of the defendants, which resulted in a number of acquittals. Remarkably, the court issued no political convictions, despite the charges-including the highly sensitive accusation of illegal possession of weapons-explicitly listing "the crime of association with the aim of conspiring against the state order and interests". The Tribunal determined that the defendants were accused of involvement-as organizers, active members, facilitators, or sympathizers-with a movement identified as "Banderist", also known as the Ukrainian National Organization. This group was said to have operated within Romanian territory, particularly in the mountainous regions of Rădăuți and Câmpulung counties, with its main center in the commune of Ulma. The organization's scattered groups, positioned in the Carpathian Mountains and along key transit routes, reportedly attacked Soviet supply convoys in the Galicia region, thereby hindering the Soviet military's movements to the front [4, vol. 2, tabs 521-522].

Following the completion of his sentence, Pavel Tiron was released on May 8, 1948. According to the Securitate, his primary activity on Romanian soil consisted of requesting that Petru Maruseac "gather corn flour for the Banderist movement" [4, vol. 3, tab 1]. A native of Northern Bukovina, Tiron had crossed the Soviet border in December 1944 to join the Banderist movement and fight for Ukrainian independence. He was later handed over to Soviet authorities, who accused him of involvement in the murder of a Soviet mayor [4, vol. 3, tabs 8-10].

Other documents from the Securitate archives reveal that ethnic Romanians also participated in Banderist activities. According

to intelligence gathered by the Gendarmerie in the late 1950s, both the teacher Silvestru Scraba (also originally from Northern Bukovina) and Vasile Marocico—who sustained minor injuries during an armed confrontation with Soviet soldiers—were ethnic Romanians. These incidents occurred during one of the frequent cross-border incursions made by Banderist fighters from Rădăuți County into Soviet territory [5, tab 68]. During questioning, Tiron identified himself as being of “Huțan nationality” [4, vol. 3, tab 45], a term historically associated with a minority ethnic identity found in parts of Bukovina.

The interest of Romanian intellectuals—particularly those with anti-communist leanings—in Ukrainian national aspirations persisted throughout the communist period, although its intensity varied with political developments. The resurgence of nationalist activity in the Ukrainian Soviet Socialist Republic during the period of liberalization under Mikhail Gorbachev did not go unnoticed. For example, on June 17, 1989, a visitor to writer Nicolae Carandino, a former senior member of the National Peasant Party and for very long time political prisoner, informed him that “the Russians are facing problems with the demonstrations in Ukraine, where the flags of independent Ukraine have been raised” [6, tab 231]. As early as May 5, 1989, Carandino had reportedly been discussing “an uprising in Ukraine” with his associates [6, tab 267]. These conversations, intercepted via listening devices installed in Carandino’s apartment by the Securitate, suggest that further documentation regarding Ukrainian nationalist movements may still come to light.

In particular, the movement of Ukrainian pro-independence militants into Romania remains an under-researched dimension of both the history of Romanian-Ukrainian relations and the broader narrative of resistance to Russian imperialism. Elucidating this chapter constitutes a duty of honor for the historiography of both countries, especially since the current political context requires an increase in solidarity and mutual knowledge in the face of imperial tendencies.

References:

1. Archive of the National Council for the Study of Security Archives (ACNSAS), Informative fund, file no. 937835.
2. Ministry of Internal Affairs, *Orientare în problema ucrainenilor naționalişti*, 1954.

3. Vadim Guzun, *Indezirabilii: aspecte mediatice, umanitare și de securitate privind emigrația din Uniunea Sovietică în România interbelică*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2013.
4. Archive of the National Council for the Study of Security Archives, Criminal Fund, 4 volumes.
5. Archive of the National Council for the Study of Security Archives, Documentary fund, file no. 8797, volume 3.
6. Archive of the National Council for the Study of Security Archives, Informative fund, file no. 3728, volume 11.

L. O. OKULOVA

Associate Professor

Odesa National Maritime University(Ukraine)

ORCID: 0000-0002-8798-0034

JUDICIAL TERMINOLOGY IN ENGLISH–UKRAINIAN TRANSLATION: STRUCTURE, SEMANTICS

The translation of judicial terminology between English and Ukrainian presents complex challenges rooted in structural, semantic, and cultural differences between the two distinct legal systems. This research examines the linguistic peculiarities inherent in legal discourse translation, focusing on terminological precision, conceptual equivalence, and the adaptation strategies required to bridge common law and civil law traditions. The study reveals that successful legal translation requires not merely linguistic competence but a comprehensive understanding of both legal systems' conceptual frameworks.

Legal translation occupies a unique position within translation studies, demanding precision that extends beyond linguistic accuracy to encompass legal functionality. The process of translating a legal text presents a number of challenges related to the peculiarities of legal language, the linguistic and cultural disparities between the source language and the target language, the divergent legal systems, and different linguistic traditions. The English–Ukrainian language pair exemplifies these complexities, particularly given the historical development of Ukrainian legal terminology and its ongoing evolution within European Union integration processes.

The theoretical foundation for legal translation studies rests upon several key paradigms that have evolved over the past decades. The relationship between legal translation and legal interpretation remains a central concern in legal theory, with scholars recognising that legal translation extends beyond purely linguistic transfer to encompass legal functionality and systemic coherence [3; 5; 6; 7; 9].

Legal translation theory has been significantly influenced by functionalist approaches, particularly Skopos theory. Skopos Theory believes that the entire translation process of legal texts should be closely focused on the purpose of translation, paying attention to the intended text function and the intended reader status of the translation. This theoretical framework emphasises that legal translations must serve specific legal purposes within target legal systems rather than merely reproducing source language structures.

Susan Šarčević's seminal work on legal translation theory established the foundation for contemporary understanding of legal translation as a specialised discipline requiring both linguistic and legal expertise. Her receiver-oriented approach emphasises the primacy of target text functionality within the receiving legal system [7]. This approach recognises that legal texts must operate effectively within their target legal contexts, potentially requiring significant adaptation from source language structures and concepts.

The functionalist paradigm has been further developed through recognition that legal terminology and phraseology are a prominent area of inquiry in Legal Translation Studies (LTS), acknowledging the specialised nature of legal language and its resistance to standard translation approaches.

Legal translation theory increasingly integrates comparative legal analysis, recognising that effective translation requires an understanding of both source and target legal systems. We adopt the perspective of legal theory – as opposed to the perspective of translation studies – which seems to be underrepresented in the literature. This integration acknowledges that legal concepts are system-bound and may require extensive adaptation or explanation when transferred between different legal traditions. The theoretical framework also incorporates sociolinguistic perspectives, recognising that legal language reflects cultural and institutional values that may not translate directly across legal systems. This understanding necessitates translation strategies that accommodate cultural and systemic differences while maintaining legal functionality [2].

The article analyses the main features, summarises information about the current state and perspectives of modern law terminology. It also differentiates the concepts of “term”, “terminology”

and “terminology system”. This historical depth creates both opportunities and challenges for contemporary translation practices.

Legal terminology exhibits distinctive structural features that differentiate it from general language use. These include:

Precision and monosemy – legal terms typically possess highly specific meanings within their legal context, minimising semantic ambiguity that might exist in general language use. This characteristic demands that translators maintain equivalent precision when rendering terms into Ukrainian.

System-bound nature – legal terms function within comprehensive terminological systems that reflect underlying legal concepts. The challenge emerges when translating between legal systems that organise similar concepts differently or lack equivalent conceptual frameworks entirely.

Formalistic language – legal discourse employs archaic constructions, Latin terminology, and complex syntactic structures that may not have direct Ukrainian equivalents, necessitating adaptation strategies.

The complex semantic structure of the word and system of concepts, both legal and non-legal, expressed by it, makes the process of translating it into Ukrainian complicated, and the product thereof should be analysed. This complexity becomes particularly evident when examining specific legal concepts.

The semantic challenges manifest in several dimensions: polysemy within legal contexts: single legal terms may carry multiple meanings depending on their specific legal domain (criminal, civil, constitutional law), requiring context-sensitive translation approaches; cultural conceptualisation: legal concepts often embody cultural understanding of justice, procedure, and legal relationships that may not translate directly across legal traditions; technical precision: the requirement for exact meaning preservation in legal contexts eliminates the flexibility available in other translation domains.

The fundamental challenge in English-Ukrainian legal translation stems from the divergent legal traditions. English legal terminology developed within the common law system, emphasising case law, precedent, and judge-made law. Ukrainian legal terminology, conversely, reflects civil law traditions with codified statutes and systematic legal organisation [1].

This systemic difference creates several translation challenges:

Conceptual Gaps: legal concepts that exist in one system may have no equivalent in the other, requiring explanatory translation or neologism creation.

Procedural Differences: court procedures, legal roles, and administrative structures differ significantly, affecting how procedural terminology should be translated.

Historical Development: the historical evolution of legal language in both cultures influences contemporary usage patterns and semantic associations.

The study focuses on the translatability of EU terminology into Ukrainian, with a specific emphasis on the term “regulation”. It explores the challenges and considerations involved in translating legal terms, particularly within the context of EU legislative acts. This contemporary focus reflects Ukraine’s ongoing European integration process and its impact on legal terminology development.

EU integration introduces additional complexity through the need to align Ukrainian legal terminology with EU standards while maintaining consistency with domestic legal traditions, the requirement to ensure Ukrainian translations remain consistent with multiple EU language versions of legal documents, and the introduction of EU legal concepts that may not exist within traditional Ukrainian legal frameworks [2].

The concept of translatability potential is substantiated in the article. It is seen as language pair-dependent, influenced by the availability of similar legal concepts in the target law system, equivalent terms in the target language, and other factors. This concept provides a framework for evaluating translation feasibility before undertaking complex legal translation projects.

Factors affecting translatability potential include: the degree to which source and target legal systems share conceptual frameworks and procedural approaches, the availability of established equivalents within existing Ukrainian legal terminology, and the level of exactitude required for specific legal contexts and document types.

The article introduces the concept of illocutionary pragmatic adaptation (IPA) as a local translation adaptation aimed at replacing source language pragmatic functions with target

language equivalents. This approach recognises that legal translation must preserve not only semantic content but also pragmatic function within the target legal system [4].

Legal translation demands exceptional accuracy standards that exceed those required for other translation types. The purpose of legal translation differs but to accommodate them, fully and unapologetically. The challenge is to convey the legal text as a fragment of a living legal system, emphasising the need to preserve legal functionality rather than merely linguistic form.

The complexity of legal translation necessitates specialised professional development for translators working in this field. Training programs must integrate linguistic competence with legal knowledge, covering both English and Ukrainian legal systems comprehensively.

The translation of judicial terminology between English and Ukrainian represents a complex intersection of linguistic, legal, and cultural challenges that require sophisticated analytical approaches and translation strategies. Current research reveals the inadequacy of purely linguistic translation approaches, necessitating a comprehensive understanding of both legal systems and their conceptual frameworks.

Future research should focus on developing standardised terminology databases, establishing quality assurance protocols specifically designed for legal translation, and creating training programs that integrate linguistic and legal competencies effectively. The ongoing European integration process provides both opportunities and challenges for Ukrainian legal terminology development, requiring sustained scholarly attention and professional development initiatives.

The field would benefit from expanded corpus-based research examining actual translation practices, comparative analysis of legal concepts across different legal traditions, and development of computer-assisted translation tools specifically designed for legal terminology. Additionally, collaboration between legal professionals and translation scholars could yield more effective approaches to addressing the persistent challenges in this critical area of professional translation practice.

References:

1. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Нова книга, 2002.
2. European Commission. Legal translation quality guidelines. Publications Office of the European Union, 2023.
3. Harvey M. What's so special about legal translation? *Meta: Translators' Journal*. 2002. Vol. 47 (2). Pp. 177–185. DOI: <https://doi.org/10.7202/008007ar>
4. International Association of Legal Translation Studies. Best practices in legal terminology translation, 2024. URL: <https://www.ialts.org>
5. Kjaer A. L. Legal translation in the European Union: A research field in need of a new approach. In K. Kredens & S. Goźdz-Roszkowski (Eds.), *Language and the law: International outlooks* (pp. 69–95). Peter Lang, 2007.
6. Pommer S. E. *Translation as intercultural transfer: The case of law*. Peter Lang, 2006.
7. Šarčević S. Legal translation versus legal interpretation: A legal-theoretical perspective. *International Journal for the Semiotics of Law*. 34 (2). 2021. Pp. 305–325. URL: <https://doi.org/10.1007/s11196-021-09837-7>
8. Ukrainian Ministry of Justice. Guidelines for legal document translation. Official Gazette of Ukraine, 2023.
9. Williams C. (Ed.). *Legal English and plain language: An introduction*. ESP Malaysia, 2005.

Н. А. ОРЛОВСЬКА

д.ю.н., проф.

Одеський національний морський університет (Україна)

ORCID: 0000-0002-4400-560X

РОСІЙСЬКА ПРОПАГАНДА У КОНТЕКСТІ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ ВИМІР

Роль пропаганди у підготовці та веденні агресивної війни складно переоцінити. На відміну від об'єктивної подачі інформації пропаганда висвітлює ситуацію вибірково, щоб спонукати до певних узагальнень, а також використовує спеціально сконструйовані повідомлення для провокації радше емоційної, ніж раціональної реакції [1, с. 41]. У контексті міжнародного збройного конфлікту ці загрози зростають у геометричній прогресії, що обумовлює увагу міжнародного права до пропаганди війни як до невід'ємної складової розв'язання агресії та її підтримання. Так, Генеральна Асамблея ООН у резолюції «Заходи, що повинні вживатися проти пропаганди та розпалювачів нової війни» [2] у 1947 р. засудила пропаганду війни, «яка має ціль чи здатна створити чи посилити загрозу миру, ініціювати порушення миру чи акт агресії». Тим самим ООН визначила, що пропаганда війни спрямована на створення або посилення загрози миру, порушення миру чи акту агресії і може проявлятися у різних формах. Згодом у 1973 р. у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права світова спільнота погодилася із прямою заборонаю будь-якої пропаганди війни, зокрема, коли ця пропаганда включає підбурювання до ворожнечі або насильства [3]. Елементом такої пропаганди є підбурювання, тобто «повторне і наполегливе висловлення думки з метою створення клімату ненависті та нерозуміння між народами двох або більше держав, щоб призвести до збройного конфлікту». Пізніше, у 1987 р. Генеральною Асамблеєю ООН було ухвалено Декларацію про посилення ефективності принципу відмови від погрози

силою або її застосування в міжнародних відносинах [4]. Вона присвячена загальному принципу міжнародного права, згідно з яким держави не повинні погрожувати силою або застосовувати її проти територіальної цілісності чи політичної незалежності інших держав. З цього випливає узгоджена позиція держав щодо утримання від пропаганди агресивних війн.

Загалом на глобальному рівні міжнародне право до сьогодні не виробило узгодженого погляду на розуміння пропаганди війни, на що звертають увагу незалежні правозахисники. Це, безсумнівно, негативно впливає на можливості притягнення пропагандистів до кримінальної відповідальності [5, с. 120].

Показовим у цьому плані є практика міжнародних судів, яка ілюструє центральну роль пропаганди та підбурювання до вчинення міжнародних злочинів. Однак, за винятком підбурювання до геноциду, статuti міжнародних кримінальних трибуналів не містять згадок про пропаганду чи підбурювання. У цей же час це не заперечує звернення до міжнародних звичаїв щодо заборони розпалювання ненависті та насильства [6].

Так, рішення Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі стало першим, у якому було надано правову оцінку пропаганді та підбурюванню. Трибунал підкреслив вирішальну роль, яку відіграла пропаганда в підготовці нацистів до загарбницьких воєн, воєнних злочинів і злочинів проти людства, включаючи геноцид. Зокрема, докази проти двох підсудних, Штрайхера та Фріцше, стосувалися саме їх пропагандистської діяльності, у вироку було встановлено вину зазначених осіб у підбурюванні до геноциду. У свою чергу, Міжнародний трибунал по колишній Югославії (МТКЮ) у кількох справах (Караджича, Прлича та інших) наголосив, що обвинувачені брали участь у спільній злочинній діяльності або сприяли їй шляхом «розповсюдження інформації, неправдивої інформації та пропаганди», «використання пропаганди, дезінформації та психологічної війни».

Римський статут Міжнародного кримінального суду [7] не став проривом в унормуванні підстав кримінальної відповідальності за пропаганду війни, адже в ньому відсутній склад пропаганди війни як самостійного злочину, хіба що у ч.3 ст.25 Римського статуту, яка стосується юрисдикції МКС

щодо фізичних осіб, містяться прямі вказівки на підбурювання та спонукання до вчинення злочинів, що підпадають під юрисдикцію МКС, якщо ці злочини фактично вчиняються або вчиняється замах на них. Виключення становить злочин геноциду (п. е ч. 3 ст. 25 Римського статуту), підставою кримінальної відповідальності за який є, у тому числі, пряме та публічне підбурювання до геноциду.

Звертаючись до кейсу російської пропаганди, слід зазначити, що він не є унікальним з огляду на природу цього явища. Послідовна багаторічна трансляція рашистських наративів, яка безпрецедентно посилилася з лютого 2022 р., призвела до масового психозу населення рф, який виявляється в демонізації України та розлюдненні українців. У контексті злочинів, які відносяться до юрисдикції Міжнародного кримінального суду, зазначається, що російська пропаганда підпадає під а) пропаганду агресивної війни; б) пропаганду геноциду (щодо заперечення геноциду українського народу російська пропаганда відіграє особливу роль, адже є засобом не тільки для приховування геноциду, а й для звинувачення його жертв); в) злочин проти людяності, оскільки пропаганда є частиною воєнної машини рф і становить ідеологічне підґрунтя для масштабної злочинної діяльності російських комбатантів проти України та її народу [8].

На наш погляд, плідним і для наукового опрацювання проблем розуміння пропаганди та запобігання їй, і для нормативної регламентації кримінальної відповідальності пропагандистів може стати розмежування пропаганди для війни (розпалювання ворожнечі, що призводить до злочину агресії) та пропаганди війни (підбурювання до злочинів геноциду, воєнних, проти людяності). На думку співробітника Офісу прокурора МТКЮ в Гаазі (1998–2017 рр.) П.Дойчиновича, цей концепт доцільно розвинути в міжнародному кримінальному праві. І коли буде створено трибунал спеціально щодо війни росії проти України, до юрисдикції якого включатиметься злочин агресії, то цей трибунал має розглядати й розпалювання ворожнечі – пропаганду для війни [9].

Вбачається, що це дає можливість дійти висновку про виділення: а) пропаганди для війни, яка передбачає розпалювання

ворожнечі та сприяє вчиненню злочину агресії; б) пропаганди війни (воєнної пропаганди), яка призводить до вчинення геноциду, воєнних злочинів, злочинів проти людяності. Це відкриває можливості для застосування універсальної юрисдикції щодо таких злочинів, тобто дозволятиме країнам-партнерам здійснювати правосуддя в своїх національних юрисдикціях стосовно відповідних осіб. Оскільки російська пропаганда перетворилася на соціально-політичний та соціально-психологічний феномен, у майбутніх процесах над російськими воєнними злочинцями на лаві підсудних неодмінно мають опинитися й російські пропагандисти.

Джерела і література:

1. Jowett G., O'Donnell V. Propaganda and Persuasion, 4th ed. Sage Publications, 2005. 448 p.

2. Заходи, що мають вживатися проти пропаганди та розпалювачів нової війни: Резолюція 110 (II) другої сесії Генеральної Асамблеї ООН, 3 листопада 1947 р. URL: https://zakononline.ua/documents/show/140896____140896 (дата звернення: 27.09.2025)

3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19 жовтня 1973 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 29.09.2025)

4. Декларація про посилення ефективності принципу відмови від погрози силою або її застосування в міжнародних відносинах: Резолюція 42/22 Генеральної Асамблеї ООН, 11 грудня 1987 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/useofforce_refraining.shtml (дата звернення: 27.09.2025)

5. Коруц У. З. Поняття пропаганди війни: історико-правовий аспект. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Ч. 1. С. 219–221.

6. Коруц У. З. Пропаганда війни в рішеннях міжнародних кримінальних трибуналів як досвід для кваліфікації воєнних злочинів в Україні. російсько-українська війна: право, безпека, світ: матер. IV Міжнар. наук.–практ. конф. (29–30 квітня 2022 р.). Тернопіль, 2022. С. 310–314.

7. Римський статут Міжнародного кримінального суду, 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 29.09.2025).

8. Мережко О. Російська пропаганда як міжнародний злочин. *Голос України*. 13 травн. 2022. URL: <https://www.golos.com.ua/article/360056> (дата звернення: 29.09.2025).

9. Куренкова О. Нацисти прагнули «великої Німеччини». Кремль – створення «великої Росії» коштом України – юрист Предраг Дойчинович (9 січня 2023 р.). URL: <http://surl.li/ulaum> (дата звернення: 20.09.2025).

Г. В. ОНКОВИЧ

докт. пед. наук, проф.

Спілка журналістів України (Україна)

ORCID: 0000-0001-9493-9104

Т. М. БОРКО

канд. пед. наук, доц.

Миколаївський національний аграрний університет (Україна)

ORCID: 0000-0001-9133-3713

В. С. БІЛЕЦЬКИЙ

докт. техн. наук, проф.

*Національний технічний університет «Харківський
політехнічний інститут» (Україна)*

ORCID: 0000-0003-2936-9680

ШКОЛА МЕДІАОСВІТИ НА КІНБУРНІ ЯК УНІКАЛЬНИЙ КУЛЬТУРНО–ОСВІТНІЙ ПРОЄКТ

Анотація. Школа медіаосвіти на Кінбурні – український авторський культурно–освітній проєкт з медіаосвіти професора Ганни Онкович – члена постійного оргкомітету Європейської конференції з інформаційної грамотності (ECIL – European Conference on Information Literacy) – міжнародної, постійно діючої конференції з проблематики ЮНЕСКО. Діяльність проєкту відбувалася на Кінбурнському півострові. Ідея систематично продовжувати науково–орієнтоване спілкування виникла в лютому 2015 року в рамках конференції «Мова і культура», коли представники наукової школи Г. В. Онкович зібралися для обговорення розвитку перспектив медіаосвіти в українській вищій школі. На той час значна частина учасників Школи медіаосвіти на Кінбурні захистили кандидатські дисертації з медіаосвітньої проблематики, з проблем вищої школи й успішно реалізовували свої ідеї у навчальному процесі.

З 2015 р. «Школа медіаосвіти на Кінбурні» також опікувалася Покровською загальноосвітньою школою (директор Васильєва О. Л., с. Покровка, Кінбурн). У 2015–2018 рр. тут проведені тренінги та майстер-класи для вчителів Покровської і Василівської ЗОШ із впровадження новітніх технологій навчання STEM (Science, Technology, Engineering and Mathematics), консультації з блоково-тематичного планування навчальних тижнів. Педагоги Покровської ЗОШ мали новітні розробки учасників реально-віртуальної Школи медіаосвіти на Кінбурні.

Влітку 2019 року учасниками Школи медіаосвіти на Кінбурні проведено перші Професорські читання у сільській школі, в яких взяли участь професори В. С. Білецький (Харків), А. Г. Михайлик (Миколаїв), Г. В. Онкович (Київ), доценти Наталя Духаніна і Артем Онкович з Києва, кандидат наук Юрій Масловський із Харкова, викладач Олександр Саприкін із Києва, а також учителі школи. Надалі Професорські читання проводилися щороку до 2022 р.

Медіаосвіта, як відомо, – частина освітнього процесу, спрямована на формування в суспільстві медіакультури, підготовку особистості до безпечної та ефективної взаємодії із сучасною системою масмедіа, включаючи як традиційні (друковані видання, радіо, кіно, телебачення), так і новітні (комп'ютерно опосередковане спілкування, інтернет, мобільна телефонія) медіа з урахуванням розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

Кінбурнський півострів – низовинний півострів, що відділяє Дніпровсько-Бузький лиман від Чорного моря і зокрема його Ягорлицької затоки. Довжина півострова – 45 км, ширина – 4–12 км. Саме тут розташований регіонально-ландшафтний парк «Кінбурнська коса», що належить до природно-заповідного фонду України та охороняється Законом. Кінбурнська коса – тихе, віддалене від цивілізації місце, з природою, що збереглася в первозданному вигляді. Кінбурнська коса має свій неповторний мікроклімат. З одного боку вона омивається морською водою, з іншого – прісними водами Дніпра, суша покрита буйною трав'яною рослинністю, сосновим і дубовим лісом. З серпня 2022 р. півострів окупований російськими загарбниками.



Географічне розташування Кінбурнського півострова

Для багатьох молодих науковців, зокрема, співавторки цієї статті Тетяни Борко, Школа медіаосвіти на Кінбурні почалася 2006 року. Для ефективної роботи над кандидатськими дисертаціями під час літньої відпустки аспіранти доктора педагогічних наук Ганни Онкович їхали на Кінбурнську косу в с. Покровка, де Ганна Володимирівна мала літню дачу. Зокрема, тут, на Кінбурні заклали основи своїх дисертацій аспіранти, а нині кандидати наук Галина Лоза, Ростислав Бобренко, Ольга Янишин, Артем Онкович, Зоя Донець, Наталя Духаніна, Тетяна Борко, Катерина Балабанова та ряд інших.

Крім аспірантів, туди, на берег Ягорлицької затоки Чорного моря, приїжджали унікальні особистості – колеги і друзі хазяйки дачі. Тепер усі ми вважаємося ветеранами Школи медіаосвіти на Кінбурні, котра одержала таку назву значно пізніше – 2015 року [1, 2].

Зі старшого покоління вчених тут можна було теж зустріти багато українських науковців, зокрема, Владлена Лутая, доктора філософських наук, професора–«синергетика», професорів А. Г. Михайлика, Н. А. Шип, доцентів О. Д. Глушич, І. В. Жилавську, Н. М. Флегонтову – вони знали й цінували тишу, спокій і продуктивність наукової роботи в цьому причорноморському краї, а молодше покоління – відчувало і тягнулося до «професійно-орієнтованого спілкування».

Спілкування у рамках Школи було тим неординарним джерелом нових знань, умінь, власне – передачею естафети від старшого до молодшого покоління українських науковців. Ще одна цінність полягала в тому, що Школа включала елемент освітньої і науково-дослідної мобільності – бо кожен із нас працював у різних вишах України: Київ – Івано-Франківськ – Донецьк – Миколаїв, проте «мозковий штурм», обмін думками у спілкуванні був важливим для кожного. Перебування на Кінбурні було насичене... Найголовніше – робота над дисертаціями. Паралельно – і відпочинок на морі, і прогулянки до унікального реліктового «лісу Геродота», і відвідування «Саги», грязьового озера, і спостереження за неймовірними пейзажами, птахами, тваринами і рослинами. Вже після повернення до «зимових квартир» (у кожного своїх), учасники Школи не переривали спілкування і творчі контакти.

Такі кінбурнські періоди асоціювалися з лідером Школи – Ганною Володимирівною Онкович [3] та її «командою», яку згодом поповнювало молоде покоління науковців – ті, кого Кінбурн зблизив, об'єднав, заохотив до творчості, до плідної роботи. Поради, якими творча молодь збагачувалася там, не пропали марно. Ставши кандидатами, доцентами, а дехто й докторами, професорами вони й досі керуються науковими принципами, із удячністю згадують «кінбурнські уроки», продовжують роботу в сучасному освітньому просторі, на ниві науки та освіти.

У 2010-тих роках виникла ідея систематично продовжувати науково-орієнтоване спілкування щороку на Кінбурні. Відділу теорії та методології гуманітарної освіти в Інституті вищої освіти НАПН України, який в попередні роки багато хто справедливо вважав одним із центрів медіаосвіти в нашій державі, на той момент уже не було. Було прикро і боляче за перспективи української медіаосвіти, адже дослідження, проведені в Інституті вищої освіти свідчили: наша держава в цьому напрямку випереджає не тільки Європу. Українські та зарубіжні колеги вважали, що досвід України у розробці та впровадженні професійно-орієнтованої медіаосвіти слід поширювати й розвивати. Приємно було усвідомлювати, що ми в чомусь вирвалися вперед і це «щось» має стати педагогічним надбанням України.

Відзначимо принагідно, що терміни «професійно-орієнтована медіаосвіта», «медіадидатика вищої школи» в освітній простір вперше ввели українські дослідники з Кінбурнської школи.

Завдяки медіаосвіті, концептуально змінюється саме наповнення поняття «гуманітарна освіта». Професійно-орієнтованій освіті були присвячені дослідження більшості з нас. Висновок однозначний: сучасний фахівець зобов'язаний бути медіакомпетентним.

Медіашкола–2015 пройшла в травні під гаслом «Медіашкола на Кінбурні біля диких орхідей». У назві «травневої школи» ключову роль відіграли слова «медіашкола», «Кінбурн», «дикі орхідеї». «Дикі орхідеї», що квітнуть тільки в перші дні травня, інтригували. Орхідне поле тут – найбільше на нижньому Дніпрі і одне з найчисельніших у Європі. На 1 кв.м виростає 30–60 (100) орхідей, сім'я яких представлена 6 видами роду *Orchis* (зозулинець – укр.).

Ми вже не раз звертали увагу на те, що нові життєві обставини вимагають орієнтації вищої школи на всебічний розвиток особистості. Медіакомпетентність фахівця – це інтегральна характеристика особистості, яка складається з окремих компетенцій і є сьогодні ознакою медіакультури. Над цією проблематикою працювали молоді дослідники Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України, серед яких – кілька наших колишніх студентів. За матеріалами їх дипломних робіт, виконаних в руслі експериментального спецкурсу «Медіаосвіта» в НТУ «КПІ», видана колективна монографія «Медіакомпетентність фахівця». Практика викладання цього спецкурсу переконала в необхідності перетворення медіаосвіти «взагалі» в «професійно-орієнтовану». І не тільки з гуманітарну, але й технічну освіту [4–6] – гірничу та нафтогазову інженерію, теорію і практику автоматичного керування технологічними процесами, транспорту, логістики, медицини тощо.

Просвітницьку роботу в «культурознавчому» напрямі традиційно вів професор з Миколаєва Анатолій Михайлик – відомий культуролог, краєзнавець. Крім того, почесними гостями Школи були літератори: Маргарита Черненко (Київ), Галина Запорожченко та Віра Марущак (Миколаїв), митець Наталія Шевченко (Одеса).

Кожен з присутніх презентував цікаве і корисне, на його думку, видання, публікацію, твір. Зокрема, на засіданнях Школи аналізувалися останні випуски журналів «Вища освіта України», «Проблеми освіти», «Медіаосвіта. Інформація. Комунікація» з публікаціями учасників медіашколи, монографія «Медіакомпетентність фахівця», збірка програм «Медіадидактика вищої школи», посібник із медіаосвіти для майбутніх нафтовиків Інни Сахневич, «Національний освітній глосарій: вища освіта», актуальні статті членів школи, які публікувалися в ряді країн світу. Представлені матеріали демонстрували широкі можливості української медіаосвіти для розробки нових теорій і концепцій, апробації унікальних освітніх технологій.

З оглядом новітніх педагогічних досліджень виступала кандидат педагогічних наук, докторант Інституту вищої освіти Ганна Лесик (науковий керівник – проф. В. К. Майборода). Особливо вона виділяла архівні матеріали по запровадженню кіно в систему шкільного навчання в другій половині минулого століття, стверджуючи, що багато чого можна було б осучаснити і використовувати сьогодні в педагогічній практиці, по-справжньому налагодити індустрію інтенсивного виготовлення новітніх навчально-методичних матеріалів, зокрема на ресурсі ЮТУБ.

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов НТУ «КПІ» Наталія Духаніна ділилася спогадами про те, як тут, у Покровці на Кінбурні, вона з подругами-аспірантками працювали над дисертаціями, розповіла про медіаосвітні технології, що використовуються в навчальному процесі на факультеті комп'ютерних технологій, про перспективи впровадження медіакультури в технічному університеті, про конференції лінгвістики в КПІ.

Кандидат філологічних наук, доцент Національного університету театру і кіно імені Карпенка-Карого Маргарита Черненко започаткувала традицію творчих вечорів, поділилася спогадами про батька – учасника Другої світової війни, пізніше – професора КДУ імені Т. Г. Шевченка, прочитала свої вірші, присвячені батькові, ліричну поезію. У Маргарити Черненко в рамках нашої медіашколи пройшов творчий вечір.

Справжнім дарунком Школі медіадидактики стали виступи музиканта Наталії Шевченко з Одеси. Кілька вечорів вона присвятила нам і музиці, демонструвала записи концертів фламенко у виконанні на гітарі її чоловіка Анатолія Шевченка.

Упродовж передвоєнних років Школа на Кінбурні змінила формат. Аспіранти стали кандидатами наук, доцентами. Влітку вони працювали у приймальних комісіях, на іспитах у своїх вишах, тож погодити конкретну дату зустрічей усіх ставало все важче. Натомість користувалися можливістю спілкуватися з цікавими особистостями, котрі приїжджають до Кінбурна на відпочинок. У різні роки це були доктори наук Владлен Лутай, Максим Балаклицький, Володимир Білецький, Михайло Найдьонов, Вікторія Шевченко, журналісти, викладачі. При плануванні літньо-осінніх зборів учасники «Медіашколи на Кінбурні» орієнтувалися на унікальність місця її проведення: – похід в реліктовий «ліс Геродота», відвідування «Саги», грибне полювання, спостереження за тваринним і рослинним світом унікального місця, котрий не так давно набув статусу Національного природного парку «Білобережжя Святослава».

Наступні реальні зустрічі учасників «Медіашколи на Кінбурні» відбувалися щороку: наприкінці червня в Києві – в рамках конференції «Мова і культура» традиційно проходить круглий стіл «Медіаосвітні технології в навчальному процесі», в липні-серпні «Медіашкола на Кінбурні» знову проходила в Покровці. І вже тоді реалізовувалася чергова ідея «школярів» – створення сторінки спільноти на Фейсбукі [6]. Життя в сторінку «вдихнула» її творець – доцент Катерина Балабанова. Віртуальна «Школа медіаосвіти на Кінбурні» (https://www.facebook.com/groups/583109011791715?locale=ru_RU 1,5 тис. учасників) повинна була не тільки відображати епізоди нашого реального перебування у Покровці, а й сприяти спілкуванню «школярів» у «познавчальний» час. Поступово Віртуальна сторінка стала школою не тільки для реальних членів спільноти, а й більш широкого освітянського загалу.

Виникла необхідність розширення віртуальної школи – на Фейсбукі з'явилася «Медіашкола професора Ганни Онкович» 2 тис. учасників) (<https://www.facebook.com/groups/898909013519>

964?locale=ru_RU), згодом – «Медіадидактика професора Ганни Онкович» (750 учасників) (https://www.facebook.com/groups/1281772531926788?locale=ru_RU).

Сьогодні можна вести мову про перспективи міждисциплінарного Кінбурського волонтерського Культурно-освітнього проєкту. Результати «Медіашколи на Кінбурні» потребують осмислення та розвитку. Сьогодні ми готуємося до чергової реальної «Медіашколи на Кінбурні» після звільнення півострова.

У період 2015–2022 рр. «Школа медіаосвіти на Кінбурні» також опікувалася Покровською загальноосвітньою школою (директор Васильєва О. Л., с. Покровка, Кінбурн). У 2015–2018 рр. тут проведені тренінги та майстер-класи для вчителів Покровської ЗОШ із впровадження новітніх технологій навчання STEM (Science, Technology, Engineering and Mathematics), консультації з блоково-тематичного планування навчальних тижнів. У цих заходах активну роль відіграли автор підручників Ірина Стеценко, педагоги-новатори Єва Денисенко (Миколаїв), Оксана Данилова (Київ) та вікіпедист Дмитро Савченко (Київ).

Влітку 2019 року учасниками Школи медіаосвіти на Кінбурні було проведено перші Професорські читання у Покровській ЗОШ, які продовжувалися до 2022 року.

За рейтингом всеукраїнського громадсько-політичного тижневика «Освіта» Г. В. Онкович була визнана кращим освітянином 2015 року – лауреатом відзнаки «Засвіти вогонь» – за заснування та ефективне втілення у життя інноваційного проєкту «Школа медіаосвіти на Кінбурні».

Джерела та література:

1. Тетяна Борко. Уроки Школи медіаосвіти на Кінбурні. *Культура і життя*. 12 жовтня 2018. № 41. С. 10–11.
2. Ганна Онкович. «Медіашкола на Кінбурні» – авторський культурно-освітній проєкт. Соціальні комунікації: теорія і практика : наук. журн. / літ. ред. Г. Я. Холод ; наук. ред. О. М. Холод. Київ, 2016. Т. 3. С. 118–122.
3. Олена Щербакова. «Онкович Ганна Володимирівна: до 70-річчя від дня народження». НАПН України, Ін-т вищ. освіти, від. теорії та методології гуманітар. освіти ; упоряд. і наук. ред. О. А. Щербакова. К. : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2015. 232 с.

4. Білецький Володимир, Онкович Ганна. Спецкурс «Професійно орієнтована медіаосвіта» у розвитку фахової компетентності майбутніх працівників підгалузі «Електрична інженерія». *Topical aspects of modern scientific research : The 5th International scientific and practical conference* (January 25–27, 2024) CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2024. 645 p. 304–315 pp.
5. Zoia Adamia, Volodymyr Biletskyi, Hanna Onkovych. Enhancing Educational Processes Through Advanced Internet Didactics and Electronic Libraries: A Comprehensive Approach. *Proceedings of Tskhum-Abkhazian Academy of Sciences XXIV*. Tbilisi, 2024. С. 107–113.
6. Volodymyr, Biletsky; Hanna Onkovych; Artem, Onkovych. Comparative Studies of the Educational Opportunities of Professional Pages on the Facebook. *The Eight European Conference on Information Literacy*, October 9th–12th, 2023, Kraków, Poland : (ECIL) : abstracts / editors Sonja Špiranec, Serap Kurbanoğlu, Denis Kos, Joumana Boustany, Magdalena Wójcik. Paris : InLitAs – Information Literacy Association, 2023. P. 78.

О. В. ОСИПЕНКО

канд.іст.наук, доц.

зав.каф. «Соціальні та гуманітарні дисципліни»

Одеський національний морський університет (Україна)

ORCID: 0000-0002-1213-0481

ПОЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ: СТРУКТУРА, ОРГАНІЗАЦІЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ

Інститут національної пам'яті (Instytut Pamięci Narodowej, далі – IPN) створено в Польщі спеціальним законом для дослідження, документування та популяризації новітньої історії країни, а також для розслідування злочинів тоталітарних режимів (комуністичного та нацистського періодів). IPN поєднує науково-архівну та правоохоронну функції, що робить його одним із найбільш особливих прикладів «державної інституції пам'яті» у Центрально-Східній Європі. Така структурна організація викликала як підтримку, так і критику – особливо в питанні яке стосується балансу між наукою, правом і політикою та є ключовими для оцінки його діяльності [1, 56].

IPN утворено Законом від 18 грудня 1998 року як розширення попередніх формальних інституцій, що займалися розслідуванням історичних злочинів (наприклад, Головна комісія для розслідування злочинів проти польської нації 1991 р.). Інститут офіційно почав свою діяльність на початку 2000-х років; його мандат включає період дослідження документів приблизно від 1917 до кінця 1989 року [2, 794]. У 2018 році у формулювання функцій IPN внесено доповнення про «захист репутації Республіки Польща та польської нації», що викликало широку суспільну й академічну дискусію щодо меж державної політики пам'яті.

Структурна організація IPN поєднує кілька типів підрозділів: науково-дослідницькі, архівні, освітні, слідчі та прокуратуру. Основні складові структури (як в офіційних джерелах) включають Президента Інституту, Раду Інституту, департаменти

(бюро) для архівів, публічної освіти, видавничої діяльності, а також дві автономні складові – Головну комісію з переслідування злочинів проти польського народу та Бюро люстрації, які мають статус спеціалізованих елементів публічної прокуратури. IPN координує роботу центрального апарату у Варшаві та низки регіональних відділень і делегацій [3, 397].

1) керівні органи:

Президент IPN призначається на основі процедури, передбаченої законом, і відповідає за оперативне управління інститутом. Рада Інституту виконує наглядові та консультаційні функції. Важливо зауважити, що керівництво слідчих компонентів (Головна комісія та Бюро люстрації) формально пов'язане з прокуратурою, що надає їм відносної автономії від президентської вертикалі IPN.

2) архівна та наукова частина:

Архів IPN відповідає за збір, обробку й надання доступу до документів органів безпеки та інших джерел за період XX століття. Наукові підрозділи реалізують тематичні програми досліджень (наприклад, дослідження репресивних органів, соціальних груп, політичних процесів), координують публікації і співпрацю з університетами.

3) освітня і просвітницька діяльність:

Бюро публічної освіти (Public Education Office) організовує виставки, освітні програми для шкіл, видання журналів та мультимедійних матеріалів, також займається організацією та патронатом історичних клубів та рядом інших форм виховної роботи серед молоді. Слід зауважити що популяризаційна діяльність інституту має широкий публічний резонанс і суттєво впливає на формування суспільної пам'яті.

Слід звернути увагу на те, що для підтримки такої структурної одиниці як IPN потрібне і відповідне фінансове забезпечення яке є ключовим для розуміння його можливостей і викликів які перед ним стоять. Як державна інституція, IPN у значній мірі фінансується з державного бюджету республіка Польща, отримуючи кошти через загальнодержавні бюджети відповідних років. Цікавим є те що окрім базових бюджетних асигнувань, інститут отримує доходи від видавничої

діяльності, грантів, іноді від приватного співфінансування та програм міжнародної співпраці.

Державний бюджет – основне і регулярне джерело, яке покриває оплату праці співробітників інституту, утримання архівів, видавничу діяльність, організацію різноманітних виставок і програм.

До проєктних грантів та співфінансування відносяться міжнародні та національні програми співпраці, дослідницькі гранти.

Видавнича і комерційна діяльність дозволяє отримувати прибуток від продажу видань, квитків на виставки та ліцензійні доходи.

До інших джерел входять час від часу фондові пожертви або фінансування окремих проєктів через фонди й організації.

Незважаючи на формальну підзвітність у бюджетних процедурах, незалежні аудити та розслідування деколи виявляли проблеми із прозорістю використання коштів і процедурою надання субсидій. Зокрема, у різних звітах громадянських організацій і контролюючих інституцій (наприклад, Національного офісу аудиту) піднімали питання щодо оцінки ефективності великих програм фінансування та контролю за фондами, що виділяються на культурні або інвестиційні ініціативи. Висновки перевірок підкреслили потребу у більшій відкритості фінансових потоків і чітких правилах конкурсу при розподілі додаткових ресурсів.

Відповідно до інформації, розміщеної на офіційному сайті IPN, а також Закону про бюджет на 2025 рік (Ustawa budżetowa na rok 2025 z dnia 9 stycznia 2025 r. – офіційний текст, опублікований в ISAP (Infrastruktura Informacji Prawnej)) фінансування бюджетної установи IPN на 2025 рік складає 583 004 000 злотих [4].

IPN реалізує широкий спектр діяльності, який можна звести до кількох ключових напрямів: слідчо-правовий, архівно-документальний, науково-дослідницький, освітньо-просвітницький та комеморативний [5].

1. Слідчо-правова діяльність.

IPN уповноважений розслідувати, документувати і, за необхідності, притягати до відповідальності осіб, причетних до воєнних і тоталітарних злочинів. Це включає розслідування воєнних

злочинів часів Другої світової війни та злочинів комуністичних органів щодо громадян. Слідчі підрозділи працюють у правовому полі, з можливістю співпраці з прокуратурою та судами.

2. Архіви та доступ до джерел.

Архіви IPN є одним із найбільш значних у регіоні за обсягом матеріалів про діяльність органів безпеки ХХ століття. Інститут відповідає за перехід документальної спадщини у відкритий доступ, систематизацію і оцифрування архівних фондів, що має важливе значення для наукових досліджень і правового використання джерел.

3. Наукові програми та видання.

IPN веде тематичні дослідницькі програми (наприклад, про структуру репресивного апарату, політичні процеси 1944–56 рр., репресії проти певних груп польського суспільства). Результатом такої діяльності є академічні публікації, монографії, каталоги справ та періодичні видання, що популяризують дослідження серед широкої маси громади.

4. Освіта і публічна історія.

Через виставки, освітні програми для школярів, історичні клуби та мультимедійні проекти IPN формує суспільне сприйняття минулого. Бюро публічної освіти поширює журнали, навчальні матеріали та організовує події. Така активність помітно впливає на формування національної пам'яті серед польської молоді і не тільки.

5. Комеморативні ініціативи.

Інститут займається вшануванням пам'яті жертв, встановленням пам'ятних знаків і проведенням урочистостей, які мають як локальний, так і національний характер. Комеморація використовується для підкреслення героїчних наративів та історичних травм [5, 43].

IPN став об'єктом інтенсивної критики з різних боків – як академічного, так і громадянського суспільства. Основні напрямки критичних зауважень:

Політизація пам'яті. Змінений 2018 року мандат і централізація наративу іноді трактується як спроба державного регулювання «національної репутації», що на думку академічної спільноти може обмежувати академічну незалежність і створювати ризики інструменталізації історії для політичних цілей [6].

Також гостро стоїть питання баланс між науковою і правоохоронною місією Інституту національної пам'яті. Поєднання архівної та наукової діяльності зі слідчими функціями також в деякій мірі породжує конфлікти інтересів щодо доступності джерел та використання архівів у кримінальних провадженнях. Критики вказують на потребу чіткішого розмежування повноважень.

Фінансова прозорість і підзвітність. Незалежні аудити вказували на проблемні зони в процедурі виділення додаткового фінансування та оцінці ефективності великих програм (особливо інвестиційного характеру). Це породжує питання щодо стандартів конкурсного відбору й управління ресурсами [7].

Репутація на міжнародній арені. Деякі польські закони й ініціативи (уключаючи пов'язані норми щодо історичної пам'яті) викликали критику за кордоном, зокрема через ризики обмеження свободи наукових дискусій та інтерпретацій історичних фактів. Це також впливає на сприйняття IPN як наукової інституції в міжнародних колах [8].

Практичні приклади діяльності:

- Оцифрування архівних матеріалів і їх надання дослідникам та громадськості.
- Публікації тематичних серій про репресії в повоєнній Польщі; організація виставок і освітніх програм у школах.
- Судово-правові ініціативи щодо з'ясування злочинів тоталітарних режимів із застосуванням архівної бази IPN [9].

Проаналізувавши вище написане, можна зробити висновок, що Інститут національної пам'яті відіграє важливу роль у збереженні й популяризації історичної пам'яті Польщі: його архіви, видання та освітні ініціативи надають важливі джерела для науковців і широкої громадськості. Водночас поєднання наукових і правоохоронних функцій, а також питання фінансової прозорості та політичної інструменталізації пам'яті створюють виклики для його репутації як незалежної наукової інституції. Посилення прозорості, розмежування функцій і гарантування академічної автономії могли б значно підвищити інституційну довіру і якість досліджень, що врешті-решт сприятиме більш зваженому й багатовимірному розумінню складної історії XX століття в Польщі.

Джерела та література:

1. Stola D. Poland's Institute of National Remembrance: A Ministry of Memory? The Convolutions of Historical Politics. Budapest : Central European University Press, 2012. С. 45–68.
2. Behr V. Historical policy-making in post-1989 Poland. *East European Politics and Societies*. 2017. Vol. 31, No. 4. P. 785 –803. DOI: <https://doi.org/10.1080/23745118.2016.1269447>.
3. Tonini C. The Polish Institute of National Remembrance: From the crimes “against” the Polish nation to the crimes “of” the Polish Nation. *Quaderni Storici*. 2008. Vol. 43, № 2. P. 385–? [Електронний ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/298950226_The_Polish_Institute_of_National_Remembrance_From_the_crimes_against_the_Polish_nation_to_the_crimes_of_the_Polish_Nation (дата звернення: 01.10.2025).
4. Institute of National Remembrance – About the Institute [Електронний ресурс]. Офіційний сайт IPN. URL: <https://eng.ipn.gov.pl/en/about-the-institute> (дата звернення: 01.10.2025).
5. Wydawnictwo IPN – seria “Literatura i Pamięć” [Електронний ресурс]. FRSE, 2022. URL: <https://www.frse.org.pl/platformy-wspolpracy/literatura-i-pamiec-seria-wydawnicza-ipn> (дата звернення: 01.10.2025).
6. Belavusau U. The Rise of Memory Laws in Poland. *Studies in Human Rights and Social Justice*. 2018. Vol. 29, № 1–4. P. 36–58. URL: https://brill.com/view/journals/shrs/29/1-4/article-p36_36.xml (дата звернення: 01.10.2025).
7. Archive of the Institute of National Remembrance [Електронний ресурс]. *IPN Archive*. URL: <https://sprawiedliwi.org.pl/en/node/17317> (дата звернення: 01.10.2025).
8. Wydawnictwo IPN – Publishing Department [Електронний ресурс]. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/wydawnictwo> (дата звернення: 01.10.2025).
9. Institute of National Remembrance Review [Електронний ресурс]. *Index Copernicus*. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=68352> (дата звернення: 01.10.2025).

А. А. ПАЛЬЧЕНКО

доцент ОНМУ

Одеський національний морський університет (Україна)

ORCID: 0000-0001-9686-4660

ДЕРЖАВНО – ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО – УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Конституція України закріплює принципи суверенітету, територіальної цілісності та незалежності держави (ст. 1, 2 Конституції України) [1]. Відповідно до ст. 17 Конституції, оборона та захист територіальної цілісності є найважливішою функцією держави.

Введення воєнного стану Указом Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року [2] стало правовою реакцією на загрозу існуванню державності. При цьому відповідно до ст. 64 Конституції окремі права і свободи можуть бути обмежені, однак фундаментальні права – право на життя, заборона катувань – залишаються непорушними.

Велику роль у трансформаційних процесах, що відбуваються сьогодні в Україні, займає право, яке функціонує як цілісна правова система. Початок формування самостійної національної правової системи покладено з проголошенням незалежної України. Це стало проявом єдності суспільства, одним із важливих напрямів реалізації державного суверенітету, підвищення ефективності та якості правового регулювання суспільних відносин, започаткування засад правової державності, поваги до прав і свобод людини та громадянина.

Після того, як російська федерація розпочала повномасштабне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р, світ опинився перед новими викликами у сфері міжнародної безпеки, геополітики та прав людини. Для України цей день став не лише початком масштабного збройного конфлікту, але й моментом історичного об'єднання суспільства в боротьбі за незалежність

і суверенітет [3]. Завдяки активній дипломатії та міжнародній підтримці Україна перетворилася на символ боротьби за свободу, демократію та верховенство права. Консолідація українських політичних еліт, зберігали сталу єдність перед лицем спільної загрози. Україна отримала безпрецедентну економічну, військову та гуманітарну допомогу від країн Європейського Союзу, Сполучених Штатів та інших партнерів, продемонструвавши здатність об'єднувати навколо себе коаліцію для протистояння агресії.

Після початку повномасштабного вторгнення, Україна подала заявку до вступу в Євросоюз. Цей крок показав всім, що Україна була й буде йти до Європи. 10–11 березня 2022 р. на неформальному саміті лідерів країн-членів ЄС у Версалі Європейська Рада констатувала, що «Україна належить до нашої європейської родини» і запропонувала Європейській Комісії надати свій висновок щодо заявки України на членство в ЄС. 17 червня 2022 р. Європейська Комісія оприлюднила Висновок щодо заявки України на членство в ЄС із рекомендацією Європейській Раді надати Україні статус кандидата на членство в ЄС, а також діями для України, які необхідно виконати для переходу до наступного етапу – відкриття переговорів про вступ. Вже 23 червня 2022 р. Європейська Рада ухвалила історичне рішення надати Україні статус кандидата на членство в ЄС. Це – нова історично важлива подія в політиці України. За такий проміжок часу наші дипломати, зробили те, що було б неможливо для інших країн, особливо у стані війни [4]. «Ми змінилися, наша країна також змінилася. Сьогодні ми вже не просимося до Європейського Союзу, це рішення є фактично безальтернативним. Питання лише в часових рамках. Ми вважаємо, що фактично найбільшим здобутком і посиленнями ЄС буде саме членство України, тому що сьогодні ми є гарантом регіональної безпеки, останнім рубежем на східному фланзі Європи та НАТО», – зазначає віцепрем'єрка-міністерка із питань європейської та євроатлантичної інтеграції України Ольга Стефанішина [5]. Головне з цих умов – посилення верховенства права, зменшення рівня корупції та рівня відмивання коштів, забезпечення прав національних меншин. Їх повне виконання, позитивно оцінене

Єврокомісією, є необхідною умовою для початку наступного важливого етапу – передвступних переговорів з ЄС.

Держава-кандидат має забезпечити стабільну роботу державних інституцій, що гарантують демократію, верховенство права, права людини, повагу та захист національних меншин; функціонування ринкової економіки, яка здатна витримати конкуренцію на ринку ЄС; мати спроможність брати на себе відповідальність та ефективно виконувати зобов'язання, що випливають з членства в ЄС. Держава-кандидат також має повністю вбудувати актуальне право ЄС. Завдань багато, тому комісія з ЄС спостерігає за виконанням, щоби виключити нецільове використання грошей, направлених в будь яку сферу.

При здійсненні одних із правових напрямів, було прийнято низку євроінтеграційних законів, необхідних для вступу в Євросоюз. Тільки за 2023 р. було виконано більше половині умов та укладена Угода про асоціацію [4].

Однак, Україна співпрацює з ЄС не тільки в контексті виконання поставлених завдань, вона також бере участь у різноманітних програмах ЄС. Ці програми спрямовані на розвиток передових цифрових навичок, впровадження цифрових технологій на підприємствах, розбудову цифрової інфраструктури та більшу доступність цифрових послуг для громадян і державних інституцій країн-учасниць. Також зусилля спрямовуються на зміцнення конкурентоспроможності та стійкості малих і середніх підприємств. Україна також бере участь в інших програмах, які сприяють покращенню сфер здоров'я, політики, охорони довкілля тощо [4].

Участь у програмах ЄС, спрямованих на цифрову трансформацію, підтримку бізнесу та екологічну стійкість, свідчить про поступове утвердження України як невід'ємної частини європейської спільноти.

Розвиток у нових умовах правової системи України сприятиме якісному її удосконаленню, дотриманню євроінтеграційного курсу, відповідності загальновизнаним міжнародним нормам і принципам. Основними тенденціями подальшого розвитку правової системи мають стати визнання принципу верховенства права і пріоритетності прав людини,

неприпустимості зловживань з боку держави, забезпечення провідної ролі нормативно-правового акта в системі джерел права, кодифікація законодавства, впровадження європейських правових стандартів у нормотворчу і правозастосовну практику.

Правова система України, яка належить до романо-германської правової сім'ї, розвивається в умовах війни, що вимагає адаптації та посилення окремих її елементів, таких як правозастосування, нормативно-правове регулювання та судочинство, для забезпечення правопорядку та захисту прав громадян в умовах надзвичайних ситуацій.

Правові установи, що здійснюють правову політику держави, мають бути гнучкими та швидко адаптуватися до нових умов, переглядаючи свою діяльність та функції для ефективнішої роботи.

Розвиток правової системи України в нових умовах може також включати активнішу співпрацю з міжнародними правовими інституціями та правовими системами інших держав, що сприятиме обміну досвідом та впровадженню кращих практик.

Затвердження в Україні цінностей громадянського суспільства та правової держави зумовлює необхідність наукової оцінки процесів, визначення тенденцій вдосконалення національної правової системи за умов її розвитку під впливом умов воєнного стану, пошуку нових підходів до підвищення ефективності та якості правового регулювання суспільних відносин, що лише підкреслює актуальність тематики та її практичну значимість.

Державно-правове становище України визначається як суверенна, незалежна, демократична, соціальна і правова держава, унітарна, парламентсько-президентська республіка, згідно з Конституцією України. Це означає, що Україна має верховенство права, де держава підпорядковується закону, а права та свободи громадян захищені.

В Україні яка перебуває в умовах воєнного стану, постійно відбувається реформування органів публічної влади, припиняють своє існування одні органи, і для виконання уточнених функцій держави створюються нові.

Норми права є первинною складовою права будь-якої правової системи. Так як Україна належить до романо-германської

правової сім'ї, то основними нормами права є нормативно-правові акти високого рівня, тобто закони та численні підзаконні нормативно-правові акти. Основним Законом України є Конституція України.

Також вагомий вплив на формування правової системи України здійснюють міжнародно-правові акти, насамперед основоположні акти ООН та Європейського Союзу. Збройна агресія РФ порушує Статут ООН (ст. 2, п. 4), який забороняє застосування сили у міжнародних відносинах [6]. Генеральна Асамблея ООН у резолюціях ES-11/1 від 2 березня 2022 р. та ES-11/2 від 24 березня 2022 р. засудила агресію РФ і підтвердила підтримку територіальної цілісності України [7].

Міжнародний кримінальний суд відкрив розслідування злочинів, скоєних на території України. Паралельно триває процес створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії.

Європейський Союз і США запровадили безпрецедентні санкції проти РФ, що підсилює міжнародно-правову позицію України.

Державо-правове становище України в умовах війни визначається одночасним застосуванням надзвичайних правових режимів та збереженням демократичних засад. Україна демонструє здатність протистояти агресії, зміцнюючи систему оборони, розвиваючи міжнародно-правову співпрацю та забезпечуючи баланс між безпекою і правами людини. Перспективним напрямом є подальший розвиток євроінтеграційного курсу, відновлення верховенства права та формування нової архітектури безпеки.

Джерела та література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 22.09.2025).
2. Указ Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 22.09.2025).
3. Україна в умовах російської агресії: виклики та відповіді : монографія / [І. В. Букрєєва, І. Г. Верховцева, В. В. Гулай та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків : Право, 2024. 186 с.
4. Європейська інтеграція України. EU UA. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/integration/euintegration/> (дата звернення: 22.09.2025).

5. Набі Е., Комар М. Невидимий фронт війни: чого та якою ціною досягнули українські дипломати в 2022 р. 24 канал. 29.12.2022. URL: https://24tv.ua/2022rikdlya-ukrayinskih-diplomativ-mzs-yaki-uspihi-peremogi_n2226414 (дата звернення: 22.09.2025).
6. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU45001U> (дата звернення: 22.09.2025).
7. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1, ES-11/2 (2022 р.). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU22003> (дата звернення: 22.09.2025).

A. PETRENCU,
prof. univ., dr. hab.,
Facultatea de Istorie și Filosofie,
Universitatea de Stat din Moldova
(Republica Moldova)

EXPERIMENTELE COMUNISTE ÎN RSS MOLDOVENEASCĂ ȘI PAUPERIZAREA OAMENILOR

(КОМУНІСТИЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ В МОЛДАВСЬКІЙ РСР ТА ЗБІДНІШЕННЯ НАРОДУ)

Agresiunea Federației Ruse împotriva Ucrainei, uciderea populației civile de către coteropitorii ruși, distrugerile bunurilor materiale, spirituale, culturale, alte crime odioase și atrocități, comise de către invadatori în Ucraina, văzută de întreaga lume, actualizează și justifică necesitatea examinării politicilor promovate de ruși în alte timpuri și locuri. În acest studiu vom examina politicile economice ale invadatorului sovietic (rus) pe teritoriul românesc al Basarabiei în anii 1940–1941 și în anii imediat următori reanexării Basarabiei la finele și după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial (1944; 1945–1949). Drept surse documentare ne-au servit documentele oficiale ale URSS și RSSM, precum și mărturiile persoanelor deportate în Siberia și revenite după decesul dictatorului Iosif Stalin.

La 28 iunie 1940, în bună înțelegere cu Germania nazistă, URSS a anexat Basarabia, nordul Bucovinei, Ținutul Herța. Așa se întâmplă întotdeauna: invadatorul impune populației ocupate legile țării lui. Așa a fost și în cazul Basarabiei: reprezentanții URSS au promovat măsuri rapide de “alinieri” a basarabenilor la realitățile din URSS. Circulația monetară a fost anihilată: valuta românească (lei) a fost înlocuită cu cea sovietică (rubla), schimbul fiind neavantajos posesorilor de lei. Invadatorul a impus prețurile la mărfuri: comerțul a devenit monopol al statului, acesta din urmă a dictat prețurile, cele industriale (haine, încălțăminte, unelte de muncă etc.) fiind ridicate, pe când cele agricole

fiind extrem de scăzute. Pe data de 14 august 1940 conducerea URSS a adoptat două decrete prin care schimbau radical economia provinciei. Primul: „Cu privire la restabilirea pe teritoriul Basarabiei a funcționării legilor sovietice cu privire la naționalizarea pământului” și al doilea: „Cu privire la naționalizarea băncilor, a întreprinderilor industriale și comerciale, a transportului feroviar și naval și a mijloacelor de telecomunicații din Basarabia. Aceste decrete au declarat drept proprietate „a întregului popor” (în realitate – Statului sovietic) pământul și bogățiile subpământene, precum și băncile, întreprinderile industriale, mijloacele de transport, comunicațiile din Basarabia. Fiind un ținut agrar, anume țăranii au fost cel mai puternic jecmăniți de URSS. În urma reformei agrare din 1921, basarabenii au fost împroprietăriți cu pământ (în mediu – 6–8 hectare), pământul fiind proprietatea lor privată. Odată cu naționalizarea pământului, țăranii basarabeni au rămas doar cu documentele de proprietari, pământul, însă, nu mai era al lor, ci lăsat în folosință foștilor proprietari. Mai mult: moșiile mai mari (100 de ha) au fost limitate, pământul obținut fiind dat sătenilor nevoiași, fără sau cu puțin pământ. Iar în perspectivă, dorind să transforme agricultura în una colectivizată, iar țăranii să fie uniți în cooperative agricole, controlate de stat, conducerea URSS a organizat foametea din 1946–1947, cu trăsături foarte asemănătoare Holodomorului din Ucraina, (în rezultat au decedat 200 000 de oameni sau 10 % din populație, în marea ei majoritate – țărani) și trei deportări în masă (numite „valuri”), în 1941, 1949 și 1951.

În urma acestor fărâdelegi, averea lăsată de deportați a fost însoțită de activiștii comuniști și comsomoliști ai satelor, după care, inventarul agricol, vitele de tracțiune, casele, atelierele meșteșugărești etc. au fost confiscate și oferite cooperativelor agricole (colhozurilor). Am vrea să evidențiem un fenomen des întâlnit după naționalizările făcute. Noii proprietari proletari ai satelor au devenit stăpâni pe unelte agricole de muncă, ateliere sau întreprinderi industriale de prelucrare a producției agricole, foarte scumpe, aduse din străinătate (din Germania, de ex.), folosite în interesele plugarilor. Foarte repede s-a constatat că noii stăpâni nu au avut pregătirea necesară utilizării acestor mecanisme. Câteva exemple:

În iunie 1941, Gheorghe Grosu, soția acestuia Eugenia, feciorii Fiodor și Vasile, precum și fiica Vera (n. 1930), din satul Brânzeni,

raionul Edineț, au fost deportați în Siberia sub motiv cum că Gheorghe a fost membru al unui partid “burghez” și primar în localitatea de baștină [1]. În timpul evenimentelor din 12–13 iunie 1941, autoritățile comuniste locale și-au bătut joc de acest om, obligându-l să-i adune pe ceilalți săteni incluși în lista deportaților cu propria căruță, după care i-au zis să meargă acasă pentru a ridica propria familie. Peste ani, fiica lui Gheorghe Grosu se întreba retoric: “Cum a fost oare inima lui de om, vă închipuiți? Ce inimă avea el?” Și plânge. Dar sovieticii nu doar l-au umilit pe Gh. Grosu, ci și i-au naționalizat proprietate. Vera Grosu (după căsătorie Bejenaru) își amintea: “...Aveam un sarai nou, în care (sovieticii – *a.p.*) au construit oloiniță. Casa a fost transformată în depozit (...) Tata avea mașină, în limba rusă era scris «конная молотилка зерна» (rus.: treierătoare de grâu, pusă în mișcare cu forța cailor; așa au scris sovieticii când au inventariat gospodăria familiei Bejenaru după deportare – *a.p.*), știu că costa câteva sute de mii de lei, preșurile de atunci. Era o mașină de treierat pâinea; era un mecanism tras de patru cai, ca la oloiniță. La mijloc era o roată, care se învârtea; în centru era un om care mâna caii. Noi am revenit în 1956 și acea mașină de treierat pâinea era încă. Și mi-a spus un nepot de-al nostru, de la văr, că îl durea mâna: “Iată, mătușă Verunea, mâna mă doare din cauza că am vrut să ducem mașina de treierat pâinea la fier vechi cu băieții și nu am reușit”. Rămăsese, deci, doar rămășițe ale mașinii, rămăsese ceea ce nu au putut duce copiii la fier vechi...” [2]. Deci, acea treierătoare de grâu nu numai că nu a fost utilizată conform destinației, ci a fost demontată și, pe bucăți, dusă la fier vechi.

În timpul celui de-al doilea val al deportărilor (1949) fenomenul s-a repetat: au fost ridicați și duși în Siberia sau nordul Kazahstanului familii ale unor oameni gospodari, iar proprietățile lor pulverizate. Este și cazul familiei Petru Curoș din comuna Șeptelici, raionul Soroca, deportat în regiunea Kurgan. Fiul acestuia, Pavel, își amintea: “...Tata a întemeiat o fierărie și un atelier în Șeptelici și s-a angajat să le dea meserie băieților tineri din satul natal și din alte sate; tinerii veneau la el și învățau de fierar, strungar, lemnar. La rândul lor, ei și-au întemeiat ateliere proprii și fierării proprii. Știu sigur, că ucenicii lui tata nu plăteau pentru studii: acești tineri învățau meseria și, totodată, lucrau în atelier la tata. Mai târziu, autoritățile comuniste i-au «lipit» tatei învinuirea că ar fi “exploatat”

munca tinerilor – acesta a fost motivul deportării. Tata a avut un motor “Diesel”, l-a adus din România sau Germania; “Diesel” – ul era de producție germană. Îl folosea la treierat grâul împreună cu alt gospodar, care avea mașină de treierat și, împreună, treierau grâul oamenilor. Pe acele timpuri nu erau combine, iar instrumentele de lucru erau foarte scumpe, greu de procurat. Țin minte că tata repara căruțe, unelte de muncă, tot timpul meșterea ceva, muncă pentru care i se plătea după cum se înțelegeau, în produse agricole, nu lucra pe bani. Tata a făcut mult bine pentru lume, a fost nu doar un om bun, dar și cinstit... Când ne-au deportat, plângea tot satul” [3].

Cazul familiei Curoș este semnificativ și din alt punct de vedere. Datorită priceperii și hărniciei basarabenilor deportați, localitățile siberiene au fost modernizate în măsura în care s-a putut realiza acest lucru. Astfel, familia Coroș a ajuns în raionul Makuțino, regiunea Kurgan. Ca în timpurile sclaviei, administratorii de la fața locului au selectat persoane care să le fie de folos în unitățile economice de pe loc. Familia Curoș a fost preluată de Grigore Evseev, directorul sovhozului de producere a grâului „Pioner”. În scurt timp, Petru Curoș cu feciorii au reparat toate căruțele, utilizate la recoltarea grâului. În plus, toate automobilele și alte mijloace tehnice ce urmau a fi implicate la recoltare au fost aduse în stare bună. În același an (1949) deportații din RSS Moldovenească în sovhozul „Pioner” au pregătit nutreț pentru vite, suficient de mult pentru ca să nu îndure foame. Gr. Evseev a fost foarte mulțumit de munca moldovenilor, și pentru prima dată de după 1945, în sovhozul „Pioner” vitele nu au murit din cauza lipsei de nutrețuri, iar planul de recoltare a grâului a fost supra împlinit [4].

Încă o pildă. În iulie 1949 Gheorghe Ureche (n. 1899), soția lui Parascovia, cu fiicele Victoria și Virginia au fost deportate în regiunea Kurgan, motivul invocat fiind “chiabur”[5]. Gheorghe Ureche a avut o moară, la care măcina grâul sătenilor din propria localitate și cele învecinate. Gheorghe mai cumpăraseră un motor pentru a construi încă o moară. Dar sovieticii au considerat că activitatea lui este contrară ideologiei comuniste. Familia Ureche a fost deportată, averea confiscată. În Siberia, în 1951, s-a născut încă un copil – Georgeta. În 2025, Georgeta Ureche a scris istoria suferințelor familiei Ureche, atât în Siberia, cât și la reîntoarcerea familiei în RSS Moldovenească.

Din moara tatălui ei a rămas doar o piatră, ce amintește de locul unde cândva fusese moara lui Gheorghe Ureche. Dna Georgeta a fotografiat-o și inclus-o în cartea dumneaei de memorii [6].

În concluzie: deocamdată nu avem un studiu sau cercetări ce ar demonstra pagubele aduse localităților din RSS Moldovenească în urma deportării basarabenilor, numiți de sovietici „chiaburi” (deci, „exploatare muncii omului de către om”) în Siberia. Dar avem documente și mărturii ale supraviețuitorilor deportărilor, care demonstrează că averea confiscată, inclusiv întreprinderi industriale sau utilaje agricole mari, diverse edificii etc., care, odată naționalizate nu au fost utilizate conform destinației, ci au fost distruse.

References:

1. Cartea memoriei. Catalog al victimelor totalitarismului comunist, coord. și red. șt. Elena Postică, vol. II, Chișinău, Editura Știința, 2001, p. 181.
2. Vera Bejenaru, Cel mai dramatic val de deportare, în Arhivele memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Chișinău, 2017. Vol. I. Tom II. P. 253–254.
3. Pavel Curoș, Când ne-au deportat, plângea tot satul, în Arhivele memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Chișinău, 2016. Vol. I, Tom I. P. 275.
4. Ibidem. P. 284–285.
5. Cartea memoriei. Catalog al victimelor totalitarismului comunist, coord. și red. șt. Elena Postică. Vol. II. P. 276.
6. Жоржета Уреке. Закон кирзового сапога. Преступления без наказания: черный июль 1949 г. Сибериада. Молдавиада, Chișinău, Editura Pontos, 2025. P. 10.

І. М. ПЕТРЕНКО

докт. іст. наук, проф.

*Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка (Україна)*

ORCID: 0000-0002-2994-3833

РОЗУМОВЕ ОТОЧЕННЯ ВИДАТНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ІВАНА І ЮРІЯ ЛИП

У 2025 році відзначили 160-річчя з дня народження відомого лікаря, літератора, громадського і політичного діяча Івана Липи (1865–1923). Ювілей видатного будівничого Української Народної Республіки та української національної культури за ініціативи Українського інституту національної пам'яті та згідно з Постановою Верховної Ради відзначається на державному рівні. Іван Липа став яскравим виразником української ідеї зрізу XIX–XX століть, почавши від «Братерства тарасівців» і дійшовши до міністерської посади в уряді УНР. Водночас його біографія є цінною в контексті краєзнавчих студій, адже він народився в Керчі, навчався в Харкові, працював на Полтавщині та Одещині, а завершував земний шлях на Галичині.

Син Івана Липи – Юрій Липа (1900–1944) – громадський діяч, письменник, поет, публіцист, лікар, один із визначних українських геополітиків XX століття.

Середовище – це оточення людини (соціальне, технологічне, методичне тощо), яке значним чином впливає на цінності, якості, знання, уміння, здібності людини. Під інтелектуальним середовищем слід розуміти оточення людей із насиченою розумовою діяльністю, яке створювало між собою певне контактне поле, впливаючи на світогляд та діяльність. Науково новим підходом є осягнення постаті Івана та Юрія Лип у контексті інтелектуальної історії. Поміж цієї проблематики заслуговує на розгляд тема українського розумового середовища батька і сина Лип.

Життя та діяльність батька і сина були тісно пов'язані з родиною Лівицьких з Полтавщини. Зокрема, Андрія

Лівицького (1879– 1954) – відомого діяча Української національної революції, знайомого Симона Петлюри з юнацький років, а в буремні часи революції та громадянської війни – одного з його близьких соратників. 1917 року А. Лівицький був губернським комісаром, пізніше – міністром юстиції УНР, заступником голови, а з жовтня 1920 р. – головою Ради народних міністрів. Після вбивства С. Петлюри був заступником голови Директорії й Головним отаманом військ УНР, із 1926 року був Президентом УНР в екзилі. Його син Микола Лівицький – голова Уряду УНР (1957 – 1965) , Президент УНР в екзилі (1967– 1989).

Близькою родичкою родини Лівицьких (двоюродною сестрою Андрія) була відома український історик Наталія Юстівна Мірза-Авакянц (1888–1940 ?) (до заміжжя – Дворянська) [3]. Тривалий час ім'я Наталії Мірзи-Авакянц було викреслене з історії України, а її праці замовчувалися і майже не використовувалися дослідниками. Наталія Юстівна потрапила в маховик сталінських репресій кінця 30-х рр. XX ст., її було звинувачено в участі в контрреволюційній націоналістично-терористичній організації. Навіть не встановлена дата її страти. Достеменно відомо, що 24 січня 1959 р. Наталію Юстівну було реабілітовано.

Мати Наталії Мірзи-Авакянц Олександра Петрівна Дворянська походила з відомого козацького року Ілляшенків. Найвідомішими з дворянського роду Ілляшенків у XX ст. стали нащадки Петра Ілляшенка, який мав володіння у Хоцьках, під Гельмязовом, Озерищем та околицьних хуторах Переяславського повіту Полтавської губернії. П. Ілляшенко закінчив Київський університет (перший випуск) і тривалий час був мировим суддею. Свою дружину, доньку татарського мірзи, він привіз із Криму. Проте сімейна ідилія не склалася, і через якийсь час вони стали жити нарізно. Старші доньки – Анна, Наталія, Олександра і Леоніда – залишилися з батьком. Усі вони одержали освіту у київській гімназії, були обізнані у музиці, літературі. З них три були матерями відомих українських діячів. Наталія – Андрія Лівицького, Олександра – Наталії Мірзи-Авакянц, Леоніда – братів Дорошкевичів. Старша, Анна, вийшла заміж за військового, поляка Пшевалінського. Але він рано помер, а їхня дочка Ольга була свідомою українкою і брала участь в українському революційному русі.

Рідна сестра Олександри Петрівни, Наталія, побралася з Миколою Лівицьким, членом дворянського зібрання у Золотоноші. Лівицькі – старий козацький старшинський рід із Ліплявської сотні Переяславського полку на Полтавщині. Після скасування Гетьманщини рід перейшов у російське дворянство, але тримався козацьких традицій.

У сім'ї народилися син Андрій та донька Євгенія. Євгенія стала лікарем і тривалий час працювала у Хоцьківській лікарні, мешкаючи з родиною в одному з будинків на її території. У 1918–1920 рр. надавала медичну допомогу не лише селянам, а і поранилим повстанцям, які діяли у місцевих лісах. Зокрема, у неї лікувалися П. Самутін – командир в армії Української Народної Республіки, генерал-хорунжий уряду УНР в екзилі, родом з Ташані та С. Мичуда – один із командирів дивізії отамана Д. Зеленого.

Андрій Миколайович Лівицький (1879–1954) навчався на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира, брав участь в українському національному русі, очолював студентську громаду у Києві, переслідувався царським урядом за політичну діяльність, двічі ув'язнювався до Лук'янівської тюрми. Був членом українських партій РУП, УСДРП. Після Лютневої революції 1917 р. – член ЦК Селянської спілки і Центральної Ради, губернський комісар Полтавщини. У 1918 р. увійшов до Українського Національного Союзу, став одним із організаторів Трудового конгресу. У 1919–1920 рр. був міністром уряду УНР, вів підпільну боротьбу проти режиму гетьмана П. Скоропадського. Після поразки визвольних змагань в Україні, опинившись в еміграції, А. Лівицький стає найближчим соратником С. Петлюри і після його вбивства очолив український уряд у вигнанні. З 1954 р. уряд очолив його син Микола Андрійович Лівицький.

Андрій Лівицький приятелював з Іваном Липою, працював з ним в уряді УНР. Іван Липа перед смертю просив його опікуватися сином Юрієм. Згодом Юрій Липа жив у родині Лівицьких у Варшаві у 1929 році. Згодом, буваючи за кордоном, Юрій Липа передавав важливі доручення чи посилки Андрію Лівицькому або навпаки [2, с. 510]. У 1938 року він приходив до них просити благословення на шлюб.

Донька Андрія Миколайовича Наталія Лівницька-Холодна (1902–2005), яка народилася на хуторі під Гельмязовом, що дістався у спадок мамі Андрія після смерті її батька Петра Ілляшенка, стала відомою українською письменницею в еміграції. Проживала у Чехословаччині, Польщі, Німеччині, США, Канаді. У середині 1920-х років навчалася у Празькому університеті. Була членом правління Союзу українок Америки. Саме на її честь встановлена меморіальна дошка на будівлі ЗОШ № 2 у Переяславі-Хмельницькому (у 1919 р. вона кілька місяців навчалася тут у гімназії). Її чоловік – Петро Петрович Холодний, син відомого українського художника-монументаліста і графіка П. Холодного (родом з Переяслава), сам став одним із найвизначніших українських митців ХХ століття, особливо відзначився як маляр та графік, створював ікони, вітражі, мозаїки. Відомо, що Наталя Лівницька-Холодна була подругою Юрія Липи, починаючи з Тарнова, написала про нього спогади.

О. Дворянська прожила довге і насичене багатьма подіями життя. Майже всі буремні події кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. відчула на собі. Вона неодноразово переховувала у своєму маєтку в Хоцьках на Переяславщині племінника Андрія Лівницького і його дружину Марію, які були політично неблагодійними і піддані переслідуванню царською владою. Марія Лівницька у своїх спогадах згадувала, що «на осінь 1906 року ми переїхали на Полтавщину до Андрієвої тітки, Олександри Дворянської. Прийняла нас тітка дуже сердечно й тепло. Трохи заспокоїлись ми й відпочили в цій захисті, але не надовго. Наше становище починало мене непокоїти й пригнічувати. Особливо я відчувала приниження в присутності сина тітки, Всеволода. Був негостинний і при кожній нагоді давав нам відчуття, що наше перебування в їхньому домі йому неприємне. Андрій цим не переймався. Він дуже любив тітку і її одну вважав за господиню. На мене часом навіть сердився за те, що нервуюсь і роблю всякі фантастичні проекти щодо виїзду ... в невідоме, як він казав» [1, с. 197].

Олександра Петрівна відзначалася душевністю, ніжністю, щирістю і добротою. Вона дуже полюбила дочку Марію та Андрія Наталію. При нагоді гралася з дитиною, доглядала, навчала, виховувала, розповідала казки, сама шила дитині білизну й суконки.

Літо 1909 року родина Лівицьких провела у Хоцьках, де винайняла помешкання поряд із маєтком Олександри Дворянської. У сім'ї було вже двоє дітей – дочка Наталія і син Микола, яким дуже подобалося в селі на природі. М. Лівицька писала, що «село було дуже велике й багате. Було в ньому багато заможних селянських родин, діти яких кінчали середні й навіть вищі школи. Отже, інтелігенції було багато і акторів-аматорів не забракло. При виборі п'єси треба було пристосуватись до смаку публіки, що була переважно селянська. Для першої вистави вибрали «Сватання на Гончарівці». Головну роль грала дочка місцевого фельдшера, Бойко, яка кінчала медичний інститут у Петербурзі. Вона мала дуже приємний і досить сильний голос, що дуже придалося для цієї ролі. Притягли до виставкової акції пізніше відомого Олександра (а тоді просто Шурку) Вертинського, який проживав тоді в сусідньому селі у своїх родичів. Він виступав у ролі москаля, що вернувся з війська. Пригадую, я була дуже сердита на нього, бо він дуже шаржував на потіху невибагливої публіки, і цим замазував гру інших артистів» [2, с. 230–231].

1919 року трапилася нагода віддячити тітці за допомогу і підтримку. Коли українські повстанці в боях розбили Денікіна і зайняли Переяславський повіт, Олександра Петрівна мусила переховуватись від місцевих селян як землевласниця. Ворожість селян була спрямована, переважно, проти її сина, Всеволода, за його недобре ставлення до робітників. Але в ті часи, коли відносини між поміщиками й селянами були дуже загострені, тітка Дворянська мусіла залишити свій дім і деякий час переховуватись. Знайшла вона захист у родині А. Лівицького. Вона писала: «Я з дітьми, як родина Андрія Лівицького, була в повній безпеці, а моє помешкання недоторкане. Отже, я не боялась нападу повстанців і могла переховувати тітку в себе. Таким чином я віддячилась їй за те, що вона переховувала нас від царської поліції» [1, с. 199].

Відомо, що у 1919 році вона кілька тижнів переховувалася «від збольшевиченого елементу свого села» [1, с. 330] у Переяславі в родині Андрія. Коли небезпека минула, вона поїхала додому, а звідти – до своєї дочки Наталії Мірзи-Авакянц.

Родина Лівицьких була рідною для Наталії Мірзи-Авакянц. У сім'ї збереглися старі родові папери, а серед них дорогоцінна

грамота з часів Богдана Хмельницького, якою призначалося одного з Лівичьких, ймовірно, Івана, на сотника, чи полковника війська запорозького. Усі ці папери Андрій Миколайович передав для студій своїй кузині Наталії Юстівні.

Отже, в результаті трагічних подій першої половини ХХ ст. велика родина освічених, свідомих українців – Лівичьких, Дворянських, Лип, готових працювати задля процвітання власної Батьківщини, була розсіяна, вирвана з рідної землі. Можемо констатувати, що погляди Івана та Юрія Лип формувало їхнє оточення – родина, громадське середовище, історичний ґрунт Полтавщини, що сприяло становленню їх як палких й свідомих українців з активною патріотичною позицією.

Джерела та література:

1. Лівичька М. На грані двох епох. Нью-Йорк : Комітет, 1972. 335 с.
2. Лівичький Андрій. Листування (1919–1953 роки) / упорядкув., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна / Український інститут національної пам'яті. Київ : Фенікс, 2019. 688 с.
3. Петренко І. М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1889–1940?): життя і наукова спадщина : монографія. 2-ге вид., допов. і перероб. Полтава : ПУЕТ, 2021. 235 с.

А. Ю. ПІМЕНОВА

*старший викладач кафедри національного та міжнародного права ННМГІ
Одеський національний морський університет (Україна)
ORCID: 0000-0003-2715-394X*

О. О. КУКШИНОВА

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри національного та міжнародного права ННМГІ
Одеський національний морський університет (Україна)
ORCID: 0000-0003-0470-6863*

ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Захист прав людини є одним із головних принципів демократичної держави, який визначає її ціннісні орієнтири та правову основу. В Україні права і свободи людини проголошуються найвищою соціальною цінністю, а їх забезпечення є першочерговим завданням держави. Конституція України закріпила ключові положення щодо захисту прав людини, які відповідають міжнародним стандартам. Проте реалії сьогодення ставлять перед державою нові виклики, які потребують невідкладних рішень та дієвих механізмів [1, с. 26].

Інформаційні права є невід'ємною складовою системи прав людини, оскільки вони забезпечують можливість вільного формування поглядів, доступу до інформації та її поширення. В умовах розвитку цифрових технологій питання реалізації, захисту та гарантування інформаційних прав набуває особливого значення. Україна, орієнтуючись на європейські стандарти, поступово формує комплексну систему правового регулювання цієї сфери. Інформаційні права людини становлять фундаментальну основу демократичного суспільства і включають право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів

і переконань, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. В умовах збройного конфлікту ці права набувають особливого значення, оскільки доступ до достовірної інформації стає критично важливим для виживання цивільного населення, прийняття обґрунтованих рішень та збереження демократичних цінностей.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року створило безпрецедентні виклики для реалізації інформаційних прав. Введення воєнного стану, активні бойові дії, руйнування критичної інфраструктури, масштабна інформаційна війна та цілеспрямовані атаки на журналістів вимагають переосмислення традиційних підходів до гарантування інформаційних прав та пошуку балансу між потребами національної безпеки і демократичними свободами.

Правове регулювання інформаційних прав в Україні базується на Конституції України (статті 32, 34), Законах України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про захист персональних даних», «Про електронні телекомунікації», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про медіа» тощо. Ці акти формують основу гарантій права кожного на доступ до інформації, на захист персональних даних, а також визначають межі втручання держави в інформаційну сферу.

Конституція України закріплює фундаментальні інформаційні права у статті 34, гарантуючи кожному право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань та встановлює право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [2]. Належне гарантування цього права прямо пов'язане з функціонуванням демократичних інститутів, а його дотримання має вирішальне значення для забезпечення інформаційної безпеки країни, підзвітності державної влади та існування громадянського контролю в складних умовах воєнних загроз і ризиків [3]. Водночас Конституція визначає і межі реалізації цих прав: здійснення прав і свобод не повинно порушувати права і свободи інших людей. Стаття 64 Конституції України передбачає можливість обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного або

надзвичайного стану, зазначаючи при цьому, що такі обмеження мають бути виправданими і пропорційними.

Базовим законодавчим актом у сфері інформаційних прав є Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року [4], який визначає загальні правові основи одержання, використання, поширення та зберігання інформації і встановлює принципи інформаційних відносин, види інформації та режими доступу до неї.

Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року [5] конкретизує механізми реалізації права на інформацію, встановлюючи процедури запиту і надання публічної інформації, визначаючи підстави для обмеження доступу та порядок оскарження відмов у наданні інформації. Цей закон має особливе значення для забезпечення прозорості діяльності органів державної влади навіть в умовах воєнного стану.

Україна є учасницею основних міжнародних договорів у сфері прав людини, які встановлюють стандарти інформаційних прав. Стаття 19 Загальної декларації прав людини 1948 року проголошує право кожної людини на свободу переконань і на вільне їх виявлення, включаючи свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів [6, ст. 19]. Стаття 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року гарантує право на свободу вираження поглядів, включаючи свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Важливо, що ця стаття також передбачає можливість обмежень, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві, зокрема, в інтересах національної безпеки [7, ст. 10]. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року у статті 19 встановлює аналогічні гарантії, підкреслюючи, що користування цим правом накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність [8, ст. 19]. Практика Європейського суду з прав людини розробила детальні стандарти застосування цих положень, включаючи критерії пропорційності обмежень.

Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [9] на всій території держави було запроваджено правовий режим воєнного стану. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [10] це спричинило можливість встановлення певних обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, включаючи інформаційні права.

Ключовим питанням є визначення меж допустимих обмежень інформаційних прав в умовах збройного конфлікту. Згідно з міжнародними стандартами, будь-які обмеження мають відповідати трьом критеріям: встановлюватися законом, переслідувати легітимну мету (наприклад, захист національної безпеки) та бути необхідними в демократичному суспільстві.

В практиці української влади в період воєнного стану застосовувалися такі обмеження: тимчасова заборона діяльності деяких політичних партій, що мають зв'язки з рф; об'єднання всіх національних телеканалів у єдиний телемарафон; обмеження доступу до певних російських та проросійських медіа-ресурсів; встановлення особливого режиму акредитації журналістів у зонах бойових дій. Ці заходи викликали дискусії щодо їх відповідності демократичним стандартам. Водночас більшість експертів визнають, що в умовах повномасштабної агресії та інформаційної війни певні тимчасові обмеження можуть бути виправданими, якщо вони не призводять до повного блокування альтернативних думок та критики влади. Основними проблемами у сфері забезпечення реалізації інформаційних прав в Україні є: неефективна інформаційна політика у сфері протидії інформаційній війні, яка ведеться рф проти України; недосконалість законодавства України з питань інформаційних прав; необґрунтоване зарахування інформації до інформації з обмеженим доступом; закриття публічних реєстрів; неоприлюднення розпорядниками інформації на офіційних вебсайтах суспільно важливої інформації; зловживання окремими запитувачами правом на доступ до публічної інформації; припинення розгляду запитів на інформацію, звернень громадян; поширення особами інформації, яка заборонена законодавством України тощо [11, с. 128].

Інформаційна війна, яку веде РФ проти України, включає масштабну дезінформацію, пропаганду, психологічні операції та кібератаки. Це створює загрози не лише для національної безпеки, а й безпосередньо для життя і здоров'я людей, оскільки маніпулятивна інформація може вплинути на поведінку цивільного населення під час обстрілів, евакуації тощо. В умовах інформаційної війни держава має право і обов'язок захищати своїх громадян від ворожої пропаганди та дезінформації. Водночас важливо розрізняти легітимні заходи інформаційної безпеки та необґрунтовану цензуру. Критерієм має бути реальна загроза національній безпеці, а не просто незручність для влади.

Важливим елементом національної системи гарантування інформаційних прав є інституційні механізми – зокрема, діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який здійснює парламентський контроль за дотриманням права на інформацію та права на приватність.

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення здійснює регулювання діяльності телерадіоорганізацій, контролює додержання ними законодавства, зокрема вимог щодо об'єктивності та збалансованості інформації. В умовах війни особливо важливою стає її роль у протидії дезінформації та забезпеченні якості національного контенту. Служба безпеки України та Кіберполіція відіграють важливу роль у протидії інформаційним загрозам, включаючи блокування ворожих пропагандистських ресурсів, виявлення і припинення діяльності агентів впливу, захист критичної інформаційної інфраструктури від кібератак.

Судова система залишається ключовим механізмом захисту інформаційних прав навіть в умовах війни. Громадяни та журналісти можуть оскаржувати рішення органів влади про відмову в наданні інформації, про блокування доступу до ресурсів, про притягнення до відповідальності за поширення інформації. Адміністративні суди розглядають спори про доступ до публічної інформації, про законність дій органів влади у сфері інформаційних відносин. Важливо, що навіть в умовах воєнного стану суди продовжують застосовувати критерії пропорційності обмежень та необхідності в демократичному суспільстві.

Конституційний Суд України здійснює конституційний контроль за відповідністю законодавства про воєнний стан Основному Закону, включаючи положення про обмеження інформаційних прав. Його рішення формують правові стандарти балансу між безпекою та свободою.

Війна загострила проблему цифрової нерівності: доступ до інтернету та якісної інформації є нерівномірним між різними регіонами та соціальними групами. Люди похилого віку, мешканці сільських територій, внутрішньо переміщені особи часто мають обмежений доступ до цифрових джерел інформації. Це створює ризики дезінформації, маніпуляцій, а також обмежує можливості людей отримувати життєво важливу інформацію про загрози, допомогу, послуги. Подолання цифрової нерівності є важливим завданням для забезпечення рівного доступу до інформації.

У своїх щорічних доповідях (2022–2024 рр.) Уповноважений неодноразово наголошував на необхідності вдосконалення системи захисту персональних даних, підвищення прозорості діяльності органів влади та боротьби з інформаційною дискримінацією [3; 12; 13].

Україна активно працює над адаптацією національного законодавства у сфері захисту персональних даних відповідно до стандартів Європейського Союзу, зокрема Загального регламенту про захист даних (GDPR)[14] і Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних [15]. Це питання є важливим складником євроінтеграційного процесу, що підтверджує орієнтацію країни на прозорість і підзвітність державних інституцій. Адаптація законодавства у цій сфері – ключовий етап у створенні правового середовища, яке забезпечуватиме ефективний захист даних громадян, сприятиме розвитку електронних послуг і посилюватиме правовий статус України на міжнародній арені.

Питання пошуку балансу між доступом до інформації та національною безпекою залишається актуальним і сьогодні та стало найбільшим викликом у цій сфері у зв'язку з триваючим правовим режимом воєнного стану.

Зокрема, Уповноважений зазначив, що необґрунтоване віднесення до інформації з обмеженим доступом є одним з основних порушень права на інформацію у 2024 році [13]. Під час обмеження доступу до конфіденційної, службової чи таємної інформації для розпорядників інформації обов'язковий до застосування «трискладовий тест» – порядок, який визначено частиною другою статті 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [5].

Поширеною проблемою серед розпорядників інформації стало незастосування або неналежне застосування всіх критеріїв «трискладового тесту» в сукупності, що є порушенням законодавства про доступ до публічної інформації. Громадяни у своїх зверненнях вказували на недотримання розпорядниками інформації процедури обмеження доступу на інформацію, що свідчить про формальний і неналежний підхід до здійснення «трискладового тесту», а в окремих випадках – недостатню кваліфікацію працівників розпорядників інформації у сфері доступу до інформації.

Окремої уваги заслуговує і неналежна оцінка розпорядниками запитуваної інформації на наявність суспільного інтересу в її отриманні, як окремими громадянами, так і громадськими організаціями, адже в умовах воєнного стану оперативний доступ до інформації щодо прийнятих нормативно-правових актів і програм суб'єктів владних повноважень, послуг, які надають суб'єкти владних повноважень, захисних споруд цивільного захисту та інше безпосередньо впливає на основні аспекти життя громадян.

Окрім цього, виявлено випадки посилення розпорядників інформації на внутрішні переліки відомостей, що становлять службову інформацію, як на єдину підставу у відмові в задоволенні запитів на інформацію, однак такої підстави не передбачено Законом України «Про доступ до публічної інформації», а відповідно до статті 34 Конституції України обмеження доступу до інформації можливе лише на підставі закону, а не внутрішніх нормативно-правових актів розпорядників інформації.

Зі змісту звернень громадян до Уповноваженого вбачається підвищений інтерес суспільства до інформації щодо

використання бюджетних коштів, доступ до якої відповідно до частини п'ятої статті 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» не підлягає обмеженню. Незважаючи на це, виявлено випадки віднесення таких категорій інформації до інформації з обмеженим доступом, що є адміністративним правопорушенням відповідно до статті 212–3 КупАП [16].

Досвід війни демонструє необхідність удосконалення законодавства про інформаційні права. Необхідно чіткіше регламентувати підстави та процедуру обмежень інформаційних прав в умовах воєнного стану, встановити додаткові гарантії судового контролю, посилити відповідальність за перешкоджання журналістській діяльності. Важливим напрямом є розробка спеціального законодавства про захист журналістів в умовах збройного конфлікту, про протидію дезінформації (з дотриманням стандартів свободи слова), про забезпечення доступу до інформації в надзвичайних умовах.

Україна має поглиблювати співпрацю з міжнародними організаціями у сфері захисту інформаційних прав. Це включає імплементацію європейських стандартів свободи слова, адаптацію законодавства до вимог ЄС, участь у міжнародних моніторингових місіях, обмін досвідом з країнами, які мали подібний досвід збройних конфліктів. Важливим є залучення міжнародної підтримки для розвитку медіа-сектору, підготовки журналістів, створення систем фактчекінгу, забезпечення кібербезпеки. Міжнародна солідарність є критично важливою для протистояння інформаційній агресії.

Майбутнє інформаційних прав тісно пов'язане з цифровою трансформацією. Необхідно розвивати цифрову інфраструктуру, забезпечувати універсальний доступ до інтернету, підвищувати цифрову грамотність населення. Це створить міцніший фундамент для реалізації права на інформацію. Важливим є розвиток електронних сервісів доступу до публічної інформації, створення відкритих державних даних, використання технологій блокчейн для захисту від маніпуляцій. Цифровізація має супроводжуватися надійним захистом персональних даних та кібербезпекою.

Джерела та література:

1. Глиняний І. Захист прав людини в Україні: конституційні гарантії та виклики їх реалізації. *Юридичний вісник*. 2024/5. С. 25–32. URL: <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.3>
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Щорічна доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/>
4. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657–ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
5. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939–VI. *ВВР України*. 2011. № 32. Ст. 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>
6. Загальна декларація прав людини (Universal Declaration of Human Rights) / Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 217 А (III) від 10 грудня 1948 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ від 04.11.1950; Рада Європи; ратифіковано Законом № 475/97–ВР від 17.07.97. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ООН : Міжнародний документ від 16.12.1966; URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
9. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
10. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
11. Ярмол Л. В., Підгородецька О.В. Юридичне забезпечення інформаційних прав людини в умовах війни в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2025. № 87 (Ч. 1). С. 124–130. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/87-ch-1>
12. Щорічна доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/>
13. Щорічна доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2024/>
14. Регламент Європейського Парламенту і Ради (єс) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку

- з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних): Міжнародний документ від 27.04.2016 № 2016/679. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text
15. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних: Рада Європи : Конвенція, Міжнародний документ від 28.01.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text
16. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х; *Відомості Верховної Ради України*. 1984, додаток до № 51, ст.1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

В. А. САВЧЕНКО

док. іст. наук, доц.

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К. Д. Ушинського (Україна)*

РОБІТНИКИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПРОТИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ДИКТАТУРИ: СПАЛАХ РОБІТНИЧИХ ПРОТЕСТІВ НА ПОЧАТКУ 1921 р.

Боротьба українського народу проти російської окупації формує нову свідомість, змушуючи звертатися до історичного досвіду та певних аналогій. Історична пам'ять про «червоний» терор, тоталітаризм, про боротьбу за демократію пов'язана з історією утвердження українських демократичних інститутів, з історією боротьби суспільства за політичні та економічні свободи. Ця боротьба тривала й на початку 1921 р., у часи загальної економічної та політичної кризи «червоної» влади, коли народний опір «червоній» диктатурі посилювався всією «країною рад» (селянські повстання, повстання матросів Кронштадту та військових РСЧА, робітничі страйки).

На початку 1921 р. більшовицьке керівництво було занепокоєне різким спалахом страйкового робітничого руху – «робітничими хвилюваннями», «хвилювання» лякали не тільки своїм розмахом, але й тим, що мали політичне забарвлення, політичні вимоги. Робітники вимагали не тільки покращення життя та умов праці, але й прагнули позбутися владної опіки, намагалися створити «вільні ради», робітниче самоврядування. Більшість страйків проходили 2–4 дні, у вигляді «волинок» – «італійських» страйків, але й були спроби провести загальноукраїнські акції протесту. «Страйкові настрої» фіксувалися практично на всіх заводах Одеси і Миколаєва [1, арк. 57, 62, 69].

1921 р. у профспілках УСРР ще допускалися «дискусії». У профспілках металістів, залізничників, водників, гірників утвердилися представники опозиції: «децистів» та «робітничої

опозиції». «Дискусія» активізувала робітничий клас, що намагався боротися за свої права. В опозиції до «генеральної лінії ЦК РКП(б)» стояли одеські радянські та профспілкові лідери. Чекістські зведення відзначали: «...виступ партійців на безпартійних зборах із критикою». «Вичищені» (під час партійного «очищення» початку 1921 р.) учораšní комуністи ставали застрільниками робітничих страйків. Сильні були позиції «децистів – групи демократичного централізму» (голова одеського губвиконавчого Я. Дробніс), «робітничої опозиції» (голова одеської губпрофради І. Перепечко).

Зведення ЧК відзначали, що «робітнича опозиція» мала вплив на робітників, виступаючи під гаслом «вільних профспілок». Миколаїв став центром «робітничої опозиції» («Робітничої групи») у профспілковому русі на Півдні України. Позиції «робітничої опозиції» були сильними у Дніпропетровську, Олександрівську, Єлисаветграді, Одесі. Так, за участь у «робітничій опозиції» з КП(б)У в Єлисаветграді було виключено 60 партійців, у Миколаєві – 50 [1, арк. 69–70]. У Миколаєві, у лютому – березні 1921 р., відбуваються робітничі заворушення на заводі «Наваль» та інших підприємствах. 1921 р. до Миколаївської губернії було надіслано 105 комуністів–«ленінців» для очищення профспілок від домінування «робітничої опозиції», а голова Миколаївської губернської профради був переобраний [2].

Залізничники Миколаєва застрайкували під гаслами «вільної торгівлі», «вільної праці». Тоді страйкувало 5 тис. робітників (з 10 тис. робітників у місті). Вони вимагали «політичних кроків» – звільнення репресованих робітників та лідерів есерів (на початку 1921 р. в місті було заарештовано близько 300 представників партій меншовиків та есерів). Страйкуючі обрали делегатів для переговорів про звільнення арештованих [4, арк. 1,4]. Миколаївський губком КП(б)У відзначав: «...вороже відношення робітників до комуністів», «виступи проти радянських працівників», зростаючий «вплив есерів і буржуазії на робітників». Зведення ЧК повідомляли, що на всіх заводах Миколаєва: «...настрій робітників змінюється до гіршого» – до несприйняття більшовицької диктатури [5, арк. 18].

Пильне чекістське око відзначило агітаторів від РСДРП(меншовиків), Соцмолу, ПСР, анархістів, під час організації страйків у Миколаєві, зафіксувало політичні вимоги, що висувалися страйкарями, поширення антирадянських друкованих видань, листівок. Чекістські джерела відзначали, що навесні 1921 р. на Миколаївському трубному заводі посилюється вплив меншовиків і правих есерів, повідомляли про активність лідерів РСДРП(м) на інших підприємствах [6, арк. 16]. Робітники Одеси, Миколаєва, Херсона, Катеринослава, Олександрівська, Єлисаветграда, виступали за «вільні ради» та «вільні профспілки».

В Одесі у 1920–1921 рр. проходили арешти меншовиків, які брали участь в профспілковому русі або були обрані до завкомів. Цікаво, що членів РСДРП(м), ПСР, Бунду, єврейських соціалістів, борбистів, боротьбистів, анархістів в було до 40 % одеських профдіячів. Щоб залишитися на своїх місцях, вони часто-густо були вимушені «перефарбуватися» і перейти до лав КП(б)У [8, с. 1–2]. Згодом, усім «партійним» конкурентам КП(б)У було заборонено працювати в профспілках [7, арк. 1–2]. Анархісти захопили одеський профклуб «Голка», мали вплив на працівників та завкоми швейної промисловості «Губодяг». Серед робітників Одеси лунали гасла: «Геть комуністів!», «Хай живуть вільні ради (вільні профспілки)!» [1, арк. 57, 62, 69]. Серед безпосередніх організаторів страйків у Одесі були меншовики: О. Пономарьов (у металістів) та І. Михайлов – (у судноремонтників). Анархісти Одеси намагалися підняти моряків, булочників, будівельних робітників, шевців; есери – залізничників, водників, вантажників. Цей робітничий рух, у лютому – березні 1921 р., ідеологічно був єдиним із повсталим Кронштадтом (спільні намагання утворити «вільні ради без комуністів»), фіксувалися випадки підтримки страйкуючими робітниками Одеси матросів Кронштадту [9, арк. 29, 42, 71].

Ще у 1920 р. Одесу потряс страйк на судноремонтному заводі РОПІТ. Обшук на заводі призвів до розкриття підпілля, що мало у схованках 70 гвинтівок, брошури «Вся власть Учредительному собранию», меншовицьку газету «Южный рабочий». За рішенням Одеського губкому завод закрили а більшість страйкуючих було звільнено, на завод набирали «абсолютно надійних

робітників та службовців». Але на початку 1921 р. на заводі РОПІТ знову почалися заворушення. Низка страйків і мітингів робітників РОПІТ та «Наваль», залізничників і металістів, показали, що робітничий клас перестав бути головною опорою «пролетарської влади».

23 лютого 1921 р. стався арешт 20 меншовиків в Одесі і 15 меншовиків у Миколаєві. 12 березня 1921 р., у зв'язку з Кронштадським повстанням, сотні невдоволених владою протестувальників було арештовано. У результаті трьох масових арештів в Одесі за ґратами опинилися 124 меншовики; з них вислано з Одеси – 32, 50 членів РСДРП(м) просиділи 3 місяці у в'язниці, партійні клуби РСДРП(м) були опечатані, видання заборонені. Арешти анархістів проходили у березні-квітні 1921 р., коли повстання у Кронштадті, підштовхнуло «чистку» опозиції. З цього часу структура Конфедерації анархістських організацій України «Набат» була ліквідована. У квітні 1921 р. з'явився інструктивний лист ЦК РКП(б) губкомам партії, в якому щодо анархістів пропонувалося: «... значне обмеження свободи» [10]. Активність опозиційних партій у робочому середовищі Миколаєва стала причиною арештів активістів РСДРП(м), ПСР [1, арк. 177, 214, 238].

У березні 1921 р. арешти пройшли у всіх містах УСРР, у в'язницю потрапило близько 1 тис. робітників (найбільші арешти в Катеринославі – 200 осіб). Репресії занепокоїли профспілкових діячів та окремих активістів РСДРП(м). Головний комітет РСДРП(м) поширив в УСРР листівку, вказуючи, що РСДРП(м): «... не допускає ні організації повстань для повалення Радянської влади, ні участі членів партії в цих повстаннях». Лідери РСДРП(м) заявляли, що партія виступає не проти радянської влади, а за зміну владної політики відносно робітників [11, арк. 149–151].

Робітничий рух на півдні України намагалися очолювати не тільки меншовики та анархісти, але й представники есерівських структур. Часто саме вони фіксувалися організаторами страйків. У березні-квітні 1921 р., для «профілактики», в Одесі було заарештовано 115 членів есерівської партії (ПСР), з них із Одеси було вислано 25 есерів, інші арештовані незабаром були випущені, хоча і залишилися під невиспущим оком ЧК. В Одесі

знаходився Крайовий Обком ПСР – «Крайове Південне Бюро ПСР», що керувало роботою есерів в Одеській, Миколаївській, Подільській губерніях [2, арк. 79–90].

У першій половині 1921 р. Одеська організація ПСР мала свій легальний клуб ім. Герцена, в якому велася агітація і поширювалася література. Групи ПСР у Миколаєві (за даними ЧК) складалася зі: 100 робітників, 35 – представників інтелігенції, 30 – учнів і службовців. «Миколаївські» у 1920 р. були обрані до місцевої Ради, але у 1921 р. були позбавлені депутатських мандатів. У березні 1921 р. зведення ЧК відзначає: «...зростання впливу есерів і буржуазії серед робітників». Керував організацією ПСР у Миколаєві на початку 1921 р. М. Костенко, з травня 1921 р. організацію ПСР у Миколаєві очолив В. Семенов. 1921 р. Миколаївська організація ПСР «правішає», організує страйки на суднобудівному заводі та в порту [12, арк. 65].

Одеський губком КП(б)У повідомляв у «Центр» (березень 1921 р.) про «невдоволення і хвилювання серед робітників Держзаводів», причому вказувалося, що меншовики та есери прагнуть сформувати «організований характер невдоволь», надати страйкам «політичне забарвлення». Так, робітники одеського 15-го Державного заводу, під впливом вказаних партій заявили, що: «...більше більшовики працювати в нас не будуть», одеські транспортники страйкували під гаслами «Геть комуну!» та намагалася розгромити в'язницю ЧК. Секретаріат ЦК КП(б)У у Циркулярному листі «Всім губкомам КП(б)У» (квітень 1921 р.,) вказував на відірваність робітничого класу від більшовиків, висувачи вимоги: «...ретельного спостереження над робітниками», «...руйнації, до основи, усіх політичних організацій», що мають вплив на робітників [3, арк. 26].

У квітні 1921 р., незважаючи на лютнево-березневі арешти «бунтарів», знову застрайкували робітники Одеських, Миколаївських, Харківських, Катеринославських держзаводів, Одеської водогінної станції «Чумка», водники Миколаєва. У травні 1921 р. потужний страйк залізничників Катеринослава, змусив владу застосувати військо проти страйкуючих робітників, привів до масових арештів страйкарів. Таємний «Катеринославський процес» над робітниками-залізничниками виніс трьом

організаторам страйків смертні вироки, незабаром вироки на смерть були замінені на 5 років таборів [3, арк. 24,91,110].

Під час страйків в Одесі фіксувалися напади на контори та побиття більшовиків (радянських, профспілкових працівників), псування виробничого обладнання, погроми заводських контор. Масові страйки у містах мали можливість перетворитися у загальне повстання проти «військового комунізму». Щоб припинити страйки, влада заарештовувала робітників, страйкарів розганяли за допомогою військ та частин ЧК. За рішенням Одеського губкому по заводах та фабриках Одеської губернії почалося масовий арешт робітників – «викорінення злісних елементів на заводах»[10, с. 36].

1921 р. ще здавалося, що можливо ще «виправити» радянську реальність, що голос робітничого класу ще має вагоме політичне значення, а профспілки будуть успадковувати західні стандарти. Але влада зуміла використати ефект розгрому Кронштадтського повстання для подальшого «закручування гайок» та більшовизації профспілок. Для ліквідації «страйкових настроїв» влада широко застосовує штрафи, позбавлення пайка за непослух, масові звільнення «незадоволених». Більшовики, за допомогою репресивного апарату й обіцянок державних пільг, перемогли РСДРП(м) та інші партії у «битві за профспілки».

Вже з другої половини 1921 р. профспілки в УСРР почали виконувати функції політичного контролю, придушення робітничого руху, виховання «благонадійності» та рабської покірності. Тотальне чищення від опозиційних елементів у профспілках УСРР продовжувалася до середини 1922 р., коли остаточно були «вичищені» всі, хто належав до інших соціалістичних партій і мав опозиційні погляди.

Література та джерела:

1. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). Ф.П.3. Оп.1. Од.зб. 200.
2. ДАОО. Ф.П.3. Оп.3. Од.зб. 104. арк. 25–39, Центральний державний архив громадських організацій України (далі ЦДАГОУ). Ф. 29. Оп. 20. Од. зб. 404. арк. 24.
3. ДАОО. Ф.П.3. Оп. 2. Од.зб. 30.
4. ЦДАГОУ. Ф. 29. Оп. 20. Од.зб. 642.
5. ДАОО. Ф.П.3. Оп. 1. Од.зб.155.

6. ДАОО. Ф.П. 3. Оп.1.Од.зб.194.
7. Мовчан О.М. Профспілкове будівництво в УССР. 1920–1928 рр. *Проблеми історії України*. 2001. Вип. 5. С. 71–128.
8. ДАОО. Ф.П. 3. Оп.1, Од.зб.203.
9. Положение в Одессе // Коммунист. Одесса, 1921. № 13.
10. ДАОО. Ф.П.3. Оп.1.Од.зб.893.
11. ДАОО. Ф.П.3. Оп.1. Од.зб.390.

О. П. СЕКЕРСЬКА

канд. іст. наук, доц.

Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського (Україна)

ORCID: 0000-0003-4540-3308

ВНЕСОК О. О. БРАУНЕРА У ВИВЧЕННЯ ФАУНИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Північне Причорномор'я є одним із найважливіших регіонів у дослідженні історії фауни та господарства давнього населення Східної Європи. Саме тут протягом тисячоліть відбувалися інтенсивні контакти між кочовими та осілими культурами, що сприяло розвитку тваринництва та торгівлі. Вивчення кісткових решток тварин з археологічних пам'яток регіону дозволяє реконструювати не лише природне середовище минулого, але й економічні, соціальні та культурні процеси.

Одним із засновників таких досліджень в Україні був Олександр Олександрович Браунер (1857–1941 рр.) – видатний зоолог і природознавець, ім'я якого тісно пов'язане з історією вивчення фауни степів та раціональному використанню ресурсів довкілля. Професор Браунер одним із перших почав роботу по визначенню кісток тварин з археологічних пам'яток Північного Причорномор'я та з'ясуванню морфологічних особливостей тварин, яких розводило давнє населення степової частини України. Його наукова діяльність сприяла становленню археозології як допоміжної дисципліни археології та істотно вплинула на розвиток палеоекологічних досліджень в Україні.

Олександр Олександрович народився у м. Сімферополі, але більшу частину життя провів в м. Одесі, де отримав освіту. У 1883 та 1884 рр. він брав участь у зборі даних про городища Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, за результатами якого прочитав доповідь на Археологічному з'їзді в Одесі (1884 р.). На жаль, ця доповідь не увійшла до надрукованих матеріалів

з'їзду – Олександр Олександрович завжди ґрунтовно підходив до будь-яких досліджень і тому хотів опублікувати її у доповненому і допрацьованому вигляді. Тож, на початку своєї наукової діяльності О. О. Браунер планував займатися археологією доісторичного періоду, але впродовж тривалого часу йому довелося виконувати зовсім інші обов'язки. Він працював на посадах члена Варшавського Відділення Селянського Поземельного банку (грудень 1888 р.), голови Таврійського відділення Селянського земельного банку (з 1893 р. по жовтень 1894 р.), голови Херсонського відділення Селянського земельного банку (з жовтня 1894 р.), директора (з лютого 1901 р.) Земського банку Херсонської губернії в Одесі. Весь цей час, займаючись професійною статистико-економічною та фінансовою діяльністю, Олександр Олександрович збирав дані про фауну Північного Причорномор'я (птахів, риб, ссавців та комах), природні копалини та водні ресурси регіонів, в яких працював, але часу для публікації результатів цих досліджень часто не вистачало [1, с. 4–5].

Коли в Одесі було встановлено Радянську владу і банк перестав функціонувати, Олександр Олександрович отримав змогу повністю присвятити себе науковій та викладацькій діяльності. В період між 1932 та 1935 рр. він стояв у витоків організації науково-дослідницької роботи в Інституті гібридизації та акліматизації тварин у заповіднику Асканія Нова. Після повернення до Одеси у 1939 р. його запросили на посаду професора кафедри зоології до Одеського університету та консультанта Зоологічного музею, де він і пропрацював до кінця життя.

О. О. Браунер залишив після себе чималий науковий спадок – понад 200 наукових та науково-популярних праць, нотаток та рецензій. Чільне місце серед досліджень науковця займало вивчення ссавців, в тому числі – вивчення морфології, доместикація та походження різних порід домашніх тварин [2], в тому числі коней, собак [3, с. 321–340] та сірої української худоби [4]. До кола інтересів науковця входила і екологія домашніх та диких копитних.

Коли у 1920-х роках популярності набув екологічний метод зоогеографії, який заперечував історичний підхід до вивчення поширення тварин, було поставлено під сумнів можливість

історичного методу. В цей час Браунер опублікував працю, в якій навів приклади впливу оточуючого середовища на ознаки і поширення домашніх і диких ссавців з широким ареалом.

На межі XIX–XX століть дослідник почав застосовувати зоологічні методи до вивчення археозоологічних матеріалів – особливо решток тварин із курганів, поселень та античних міст Північного Причорномор'я. Це був інноваційний підхід для того часу, оскільки археологи в цей період взагалі не приділяли великої уваги фауністичним матеріалам. Браунер одним з перших почав визначати та систематизувати кісткові рештки тварин, знайдені під час археологічних розкопок на території сучасної Одещини, Миколаївщини, та Херсонщини. Його роботи охоплювали пам'ятки пізнього енеоліту, античного та середньовічного періодів.

Дослідник не обмежувався простим описом фауністичних решток. Він ретельно аналізував екологічні умови регіону – клімат, рослинність, гідрографію – і намагався пояснити, як вони впливали на господарські практики давнього населення. У його працях простежується чітке уявлення про адаптацію людини до степового середовища: розвиток кочового або рухливого скотарства, сезонність випасів, роль полювання як допоміжного джерела життєзабезпечення. Саме завдяки такому підходу він став одним з піонерів палеоекологічних реконструкцій у вітчизняній науці.

В кожній праці сучасних науковців-археозоологів, присвяченій вивченню коней із поховань доби раннього заліза – середньовіччя, обов'язково є посилання на визначення О. О. Браунера, який вивів коефіцієнти тонконогості для коней із курганних поховань Тираспольського повіту Херсонської губернії. Для своїх досліджень він застосовував морфометричний аналіз, зіставляв дані археологічних зразків із кістками сучасних домашніх та диких коней, враховував морфологію порід, що існували в Північному Причорномор'ї на початку XX ст. О. О. Браунер прекрасно орієнтувався в науковій літературі, порівнюючи свої напрацювання з результатами інших зоологів та палеонтологів, зокрема І. Д. Черського, Т. Штудера, Л. Кізевальтера. Отримані дані дозволили зробити ряд висновків, зокрема, про більшу

пристосованість коней з курганних поховань до верхової їзди, варіабельність морфологічних показників між східними степовими та західними популяціями [5, с. 49–185]. Морфометричний аналіз кінських кісток із курганних поховань, проведений О. О. Браунером, став першим системним дослідженням історії конярства доби раннього заліза – середньовіччя в Північному Причорномор'ї.

В останній період життя О. О. Браунер плідно співпрацював з одеськими археологами. В архіві ОАМ НАНУ зберігається його праця, присвячена домашнім тваринам з розкопок Лузанівського поселення V–III ст. до н. е., проведених Г. Д. Штейнвандтом у 1929 р. [6]. Також ним була визначена велика колекція археозоологічних матеріалів з поселення Усатове – понад тисячі кісткових решток тварин. Відомо, що дослідники Усатівського поселення довоєнного часу М. Ф. Болтенко та Є. Ф. Лагодовська неодноразово зверталися до Олександра Олександровича за визначеннями археозоологічних матеріалів. Окрім визначень видів тварин, О. О. Браунером були зроблені реконструкції ландшафтів та природного середовища періоду існування поселення та простежений зв'язок природних умов і господарської діяльності людей у регіоні. Ця праця є важливою для вивчення палеоландшафтів та палеоекології Півдня України, на неї посилаються історики та археологи. Рукопис роботи також зберігається сьогодні в архіві ОАМ НАНУ [7].

У науковій спадщині О. О. Браунера є багато праць, присвячених зоології, археозоології та історії фауни Північнопричорноморського регіону. Значна частина його рукописів, зібраних матеріалів та колекцій зберігається в архівах Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, музеях і бібліотеках України.

Його дослідження цитуються у сучасних роботах з археозоології, а ім'я за правом зараховується до кола першопроходців цієї науки в Україні [8, с. 380]. Слід зазначити, що Олександр Олександрович вперше у вітчизняній науці створив поле міждисциплінарних досліджень, поєднуючи дані археології та зоології (зокрема зоології сільськогосподарських тварин), зоології та екології тварин. Завдяки цьому його дослідження

не обмежувалися описом знахідок – він інтерпретував їх у ширшому історико-господарському контексті. Роботи О. О. Браунера відрізняються високим рівнем професійної компетенції і є важливим підґрунтям для подальших досліджень фауни Північного Причорномор'я. Його наукові здобутки і сьогодні залишаються важливим джерелом для археологів, зоологів, істориків та палеоекологів.

Діяльність О. О. Браунера є невід'ємною частиною історії вітчизняної науки. Завдяки кропіткій роботі співробітників Зоологічного музею ОНУ імені І. І. Мечникова була опублікована повна біографія О. О. Браунера та список його праць [9, с. 1–10]. Були надруковані і увійшли до наукового обігу статті Олександра Олександровича, які зберігалися у рукописному вигляді в його архіві та оприлюднені маловідомі факти із його життя. Подальше дослідження спадщини О. О. Браунера є актуальним завданням сучасної науки, адже його напрацювання зберігають значний науковий та пізнавальний потенціал.

Джерела та література:

1. Лобков В. А., Рясиков Л. В., Суворов Ю. В. О некоторых малоизвестных фактах жизни и научной деятельности профессора Александра Александровича Браунера (1857–1941). *Известия Музейного Фонда им. А. А. Браунера*. 2017. Т. XIV. № 3–4. С. 4–10.
2. Браунер А. А. Животноводство. История животноводства в степной Украине. История одомашнения, виды и породы, обследование животноводства: Лекции, чит. в Одесском сельскохозяйственном ин-те. Одесса : Всеукр. гос. изд-во. Одесск. Отделение, 1922. 344 с.
3. Браунер А. А. Домашние собаки Палеарктики. Записки Одесского общ-ва естествоиспытателей. 1928. Т. 44. С. 321–340.
4. Браунер А. А. Материалы к познанию домашних животных России. 2. О сером степном скоте. Зап. общ-ва сельск. хоз. Южной России. 1919. Т. 88–89. Кн. 1.
5. Браунер А. А. Материалы к познанию домашних животных России. 1. Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда, Херсонской губ. (*Equus Goschkewitschi, mihi*). Записки общ-ва сельск. хоз. Южной России. 1916. Т. 86. Кн. 1. С. 49–185.
6. Браунер А. А. Домашние животные греко-скифской фактории в Лузановке у Одессы. *Архів ОАМ НАН України*. № 59279.
8. Браунер А. А. Прошлое степного лиманно-морского ландшафта Правобережной Украины. *Архів ОАМ НАН України*. № 59269, 59270.

9. Ступак А. В., Горбаненко С. А. Головні віхи історії археозоологічних досліджень в Україні. *Археологія і давня історія України*. 2022. Вип. 2 (43). С. 379–393.
10. Рясиков Л. В., Суворов Ю. В., Лобков В. А. Некоторые сведения о профессоре А. А. Браунере, членах его семьи и близких ему людях. *Известия Музейного Фонда им. А. А. Браунера*. 2018. Т. XV. № 3. С. 1–10.

Т. В. СІНЬКОВСЬКА

ст. викладач,

Одеський національний морський університет

(Україна)

ORCID 0009-0007-0167-5682

НАЦІОНАЛЬНО–ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ: ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

В основу системи національно-патріотичного виховання в Україні покладено ідею розвитку української державності як консолідуючого чинника розвитку українського суспільства та української політичної нації, тому важливу роль у просвітницькій діяльності посідає відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України.

Кожен з напрямків виховної роботи повинен бути спрямований на досягнення мети, розв'язання конкретних завдань та передбачати використання відповідних форм і методів впливу на формування світогляду студента, бо виховання, особливо військово-патріотичне, у сучасному вищому навчальному закладі має поєднувати виховання потреб нації, держави, людської цивілізації та особистості. Проведення виховної роботи ми розглядаємо як цілісний освітній комплекс структур і систему заходів, що передбачають професійне та особистісне співробітництво та удосконалення як тих, хто навчається, так і тих, хто навчає.

В умовах військового стану у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України особливого значення набуває ознайомлення з історією героїчної боротьби українського народу за державну незалежність протягом свого історичного шляху, зокрема у XX–XXI століттях, а саме: ОУН, УПА, дисидентський рух, студентська Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція Гідності, організація інформаційно-патріотичних заходів, спрямованих на протидію пропаганді

держави-агресора та поширенню об'єктивної інформації щодо подвигів учасників та ветеранів російсько-української війни, проявлених під час захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості України.

Важливим завданням є розгляд порівняльно-історичних відомостей про

переривання державності в інших європейських країнах, які сьогодні представлені потужними європейськими націями.

На сучасному етапі національно-патріотичне виховання набуває неабиякого значення, особливо відчутно в умовах війни. На жаль, що лише зараз такою важкою ціною відбувається переосмислення цінностей. В умовах сьогодення формування національної свідомості, успадкування молодим поколінням культурного досвіду українського народу й досі є одним із провідних завдань виховання молоді, оскільки забезпечує плекання громадян-патріотів своєї країни, здатних захистити її незалежність і цілісність. Отже, національно-патріотичне виховання має бути дієвим, а не лише задекларованим на папері у наказах.

Формування духовно багатой особистості є основною метою виховання. Така особистість формується на основі культури, яка завжди має національно – визнаний характер. Іншими словами, виховні ідеали кожного народу засновані на його культурі, отже, виховання має бути обов'язково національним. «Досі людство не виробило іншої форми духовності, окрім національної. А загальнолюдське існує тому, що існує національне» [1, с. 46].

Питання виховання на національних засадах хвилювало багатьох українських педагогів. Таких поглядів дотримувалися, наприклад, Борис Грінченко, Олена Пчілка, Григорій Шерстюк, Софія Русова, Спиридон Черкасенко, Яків Чепіга, Олександр Музиченко, Григорій Ващенко та ін. Визначний український педагог Яків Чепіга з цього приводу, зокрема, писав: «В національному вихованні сила й здоров'я нації, її матеріальний добробут, її поступова культура, її духовна міць. Все це розвивається тільки національним вихованням, тільки воно одне не шкодить зростові й розвиткові індивідуальних гідностей вдачі нації. Бо національне виховання має таке відношення до нації, як індивідуальне виховання до окремої людини; воно

ґрунтується на вивченні всіх відмінностей національного Духа і вдачі. Національне виховання – життєва потреба нації. Національна честь і гордість, у найвищій значенні цих слів, має найбільше задоволення від всесвітнього визнання за нацією тих або інших заслуг в духовній творчості, в науці, літературі й мистецтві, і у практичному будівництві суспільно-соціального життя, що наближає до всесвітнього ідеалу» [2, с. 23].

Саме на засадах національного виховання можуть бути розроблені виховні ідеали. Під виховними ідеалами звичайно розуміють уявлення про найвищу досконалість, яка, як взірєць, норма і найвища мета, визначає певний спосіб і характер дії людини чи суспільства в цілому. І вірно чи ілюзорно відображає корінні суспільні інтереси.

Високі ідеали – запорука високого духовного буття суспільства. Інший український педагог Григорій Ващенко писав: «У виборі ідеалу людини велику роль мають відігравати традиції. Відмова від них означало б відмову від своєї національності. Традиційний ідеал людини – це не вишивана сорочка, яку можна скинути і все ж таки залишитись українцем. Ідеал людини – це те найкраще, що створив народ у розумінні властивостей людської особистості та її призначення. Але що визначати за традиційний ідеал людини, коли їх у народі не один, а декілька? Традиційним ідеалом треба визнати той, що витримав іспит історії, найбільш відповідає психології народу та його призначенню, увійшов у психіку народних мас, відбитий у народній творчості і в творах у кращих митців і письменників, що стали духовними провідниками свого народу» [3, с. 104].

Виховний ідеал того чи іншого народу залежить від його державного устрою, світогляду, моралі, від рівня розвитку культури, від особливостей його національної психіки, що формують національний характер. Значні зміни у житті народу спричиняються і до змін в його виховній системі і, в першу чергу, в виховному ідеалі. Він відбивається і в звичаях народу, і в його піснях, і в творах письменників. Він формується віками і за традицією переходить від старших поколінь до молодших, які його доповнюють й удосконалюють.

Інший український педагог сучасності Омелян Вишневський у виховній традиції розрізняє зовнішні, формальні ознаки (носіння сорочки-вишиванки, шароварів, козацькі вуса, оселедець на голові тощо). На його думку, від них не варто відмовлятися у плані вшанування традицій. Разом з тим, ці атрибути ідеалізованої чоловічої зовнішності або щось подібне не варто переоцінювати, вважати домінантними [4, с. 73]. О.Вишневський, як і Г. Ващенко, вважає, що головним у виховній традиції є саме духовні здобутки, народні ідеали, народний світогляд, релігія, мораль.

Спостереження та висновки в різних галузях науки (історії, філософії, педагогіки, психології) переконують у тому, що загальнолюдської культури ніколи не існувало, навряд чи можливе її утворення будь-коли. Культура завжди має відтінок національного, виявляючи духовну сутність окремо визначеного етносу, народу, нації. Слушними з цього приводу є думки українського педагога Софії Русової: «Національне виховання виробляє у не подвійну хистку мораль, а сприяє формуванню міцної цілісної особистості. Національне виховання через пошану і любов до свого народу виховує в молоді пошану і любов до інших народів і тим приведе не до вузького відокремлення, а бо широкого єднання й світового порозуміння між народами і націями» [5, с. 24].

Саме такий аспект і зумовлює гіпотезу про те, що національне виховання молоді людини програмує цілісну особистість, невіддільну від загальнолюдських ціннісних орієнтирів, які підносять її як національну культурну істоту на якісно новий, вищий ступінь розвитку.

В основі ідеалу приховані як загальнолюдські, так і національні цінності. До загальнолюдських цінностей належать насамперед закон творення добра, боротьба зі злом, пошук справедливості, правди, визнання Любові та Краси.

Ідеал національного виховання має традиційні, зовнішні ознаки (носіння шароварів, сорочки-вишиванки, козацького оселедця та вус) і державний устрій, світогляд, мораль та рівень культури, національний психологічний характер. Це позначається на звичаях народу, його піснях, творах

художньої літератури. Проте, за нашими спостереженнями, виховний процес у сучасних умовах відзначається різким спадом морально-етичного впливу з боку сім'ї, навчально-виховних закладів, засобів масової інформації. Діти, молодь все далі відокремлюються від дорослих, створюючи сумнівні ідеали легкого життя без докладання праці та духовних пошуків. Цілком закономірно, що серед дітей та молоді віддається перевага маскультури сьогодення. Ціннісні орієнтири починають формуватися у дитини вже змалку. Ще в дошкільний період дитина на елементарному рівні опановує моральні категорії: добро і зло, пробує оцінювати під цим кутом зору власні вчинки. Перебуваючи в середовищі дорослих, вона мимоволі засвоює етичні норми поведінки, ставлення до них – позитивне чи негативне, а тому з самого дитинства потрібно формувати національно-патріотичний дух малого українця, засобом художнього слова, патріотичними заходами, народними святами тощо.

Під патріотичним вихованням молоді розуміємо цілісно – системний процес із розвитку патріотичних почуттів, спрямованих на усвідомлення себе як особистості, представника свого народу, нації та цілісного людства, що виступає як активізуючий чинник відповідальної поведінки і служіння як своїй державі, своєму народові, так і людству загалом. Національне виховання вбачаємо передусім потребами суспільства у національних цінностях, головна мета якого – передання національної ментальності і на цій основі формування особистісних рис громадянина України, які передають національну самосвідомість, що стосується як українців, так і представників інших народів, які проживають в Україні. Водночас патріотичні почуття визначаємо як системний цілеспрямований процес розвитку змістового і сутнісного наповнення емоційно-почуттєвого складника патріотизму особистості, що забезпечується дієвим механізмом гідної взаємодії особистості із собою як представником свого народу, із власним народом та його надбаннями, з іншими народами.

Іншими словами, виховні ідеали кожного народу засновані на його культурі, отже, виховання має бути обов'язково національним. «Досі людство не виробило іншої форми духовності,

окрім національної. А загальнолюдське існує тому, що існує національне» [6, с. 46].

Аналіз наукових джерел дає змогу виокремити основні напрями виховання патріотичних почуттів, зокрема: народознавчий напрям (ставлення до батьків: любов, турбота, повага до сім'ї, родини, роду, народу, який має спільну Батьківщину, чуття єдиної родини); українознавчий напрям (ціннісне ставлення до духовного світу своєї нації: історії, культури, мови, народних традицій, звичаїв, національних символів; здатність до національного самовизначення); краєзнавчий напрям (ставлення до місця народження, проживання та поховання членів роду; знання про вулицю, місто (село), край, природу та географію своєї держави).

Національно-патріотичне виховання молоді – це комплексна системна та цілеспрямована діяльність щодо формування у молодого покоління патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави [7].

Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації.

Патріотичне виховання – складова національного виховання, головною метою якого є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, свідомо готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин. Воно сприяє єднанню українського народу, зміцненню соціально-економічних, духовних, культурних основ розвитку українського суспільства і держави. Складовою частиною патріотичного виховання, а в часи воєнної загрози пріоритетною складовою, є військово-патріотичне виховання, зорієнтоване на формування у молоді особи готовності до захисту Вітчизни, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу

в Збройних Силах України як особливому виді державної служби. Його зміст визначається національними інтересами України і покликаний забезпечувати активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози. Планування роботи з військово-патріотичного виховання студентської молоді має проводитись комплексно, в єдності усіх формувань психологічної та фізичної готовності до служби в Збройних Силах України.

Мета патріотичного виховання конкретизується через систему таких виховних завдань як: утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України; виховання поваги до Конституції України, Законів України, Державної символіки; підвищення престижу військової служби, а звідси – культивування ставлення до солдата як до захисника Вітчизни, героя; усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю; сприяння набуттю молоддю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами державної влади, спроможності дотримуватись законів України та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів; – формування толерантного ставлення до інших народів, культур, традицій; утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства; культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, обережного ставлення до природи; формування культури мовного спілкування; – спонукання зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму.

Джерела та література:

1. Дзюбишина-Мельник Н. Фольклор і українська дитина. Рідні джерела. 1998. № 1–2. С. 46–48.
2. Чепіга Яків. Національне виховання. Світло. 1910. Кн. 1. С. 23–28.

3. Ващенко Г. Виховний ідеал. П. : Полтавський вісник, 1994. 190 с
4. Вишневський О. Сучасне українське виховання : пед. нариси. Львів : Львівський обл. наук.-метод. ін-т освіти; Львівське обл. пед. т-во ім. Г. Ващенка. 1996. 238 с.
5. Русова С. Вибрані педагогічні твори. К. : Освіта, 1996. 304 с.
6. Руденко Ю. Український національний характер: сутність, витоки і шляхи формування в учнів і студентів. Біла Церква, 2019. 312 с.
7. Стельмашук Ж. Г. Використання інформаційних технологій у національно-патріотичному вихованні учнів / Ж. Г. Стельмашук, Н. Й. Грицюк. *Інноватика у вихованні*. 2016. Вип. 4. С. 239–250.

О. О. СИНЯВСЬКА

канд. іст. наук, доцент

Одеська державна академія будівництва та архітектури (Україна)

ORCID: 0000-0002-7247-3590

НА ПЕРЕТИНІ НАУКИ ТА СУСПІЛЬНОЇ МІСІЇ: ДІЯЛЬНІСТЬ БОЛЕСЛАВА ГРИНЕВЕЦЬКОГО В ОДЕСІ

*Доповідь підготовлено в рамках стипендіальної програми
Центру Діалогу ім. Юліуша Мєрошевського (Варшава, Польща)*

Початок ХХ століття став періодом глибоких соціальних і політичних трансформацій для півдня України. Одеса як багатонаціональне місто була важливим центром інтелектуального та культурного життя, де перепліталися різні етнічні традиції, релігії та ідеї. Значне місце у цьому процесі належало польській громаді, яка, попри асиміляційний тиск Російської імперії, зберігала власну ідентичність та розгортала активну культурно-освітню діяльність. Саме в Одесі діяли численні польські товариства – “Ognisko”, “Lira”, “Dom Polski”, а в роки Першої світової війни з’явилися благодійні структури, покликані допомагати біженцям із західних губерній [1].

Серед представників польської інтелігенції особливе місце посідав Болеслав Болеславович Гриневецький (1864–1922) – відомий ботанік, професор Новоросійського університету, директор Одеського ботанічного саду, активний діяч польських культурно-освітніх організацій. Його діяльність у 1914–1918 рр. яскраво демонструє взаємодію наукової та громадської сфер: з одного боку, він був ученим-біологом, який зробив вагомий внесок у вивчення флори півдня України, з іншого – організатором і натхненником польського громадського руху в Одесі.

Актуальність вивчення постаті Гриневецького зумовлена кількома чинниками. По-перше, вона дозволяє простежити механізми інтеграції польської інтелігенції в одеське суспільне

середовище. По-друге, його діяльність ілюструє, як науковці поєднували академічну працю з культурно-освітньою місією. По-третє, дослідження спадщини Гриневецького відкриває нові аспекти історії польської громади в Україні, особливо у роки Першої світової війни, коли значна частина інтелектуалів зосередилася на підтримці біженців і розвитку шкільництва.

Метою доповіді є комплексний аналіз наукової та громадської діяльності Болеслава Гриневецького в Одесі у 1914–1918 рр. Завдання дослідження передбачають: охарактеризувати науковий доробок ученого та його роль у розвитку ботанічних студій; розглянути внесок Гриневецького в організацію діяльності польських товариств; простежити його участь у суспільно-культурному житті міста в умовах війни; визначити місце його постаті в історії польської громади Одеси в перші десятиліття ХХ ст.

Джерельну основу становлять архівні документи, мемуарна література, наукові праці самого Гриневецького, а також дослідження польської діаспори в Одесі напередодні та в роки Першої світової війни сучасних істориків і краєзнавців. Новизна статті полягає у спробі поєднати аналіз наукових здобутків ученого з його громадською активністю, показати його постать у контексті полонійного руху півдня України.

Болеслав Болеславович Гриневецький здобув освіту природничого профілю та вже на початку своєї наукової кар'єри виявив інтерес до ботаніки, зокрема до вивчення флори південних регіонів. В 1915 роках він став ординарним професором кафедри ботаніки в Новоросійському (Одеському) університеті. У колі колег Гриневецький користувався авторитетом як сумлінний науковець і організатор. Його роботи цитувалися у спеціалізованих виданнях, а зібрані ним матеріали використовувалися як у наукових дослідженнях, так і в освітній практиці. Таким чином, його внесок полягав не лише у власних публікаціях, а й у створенні сприятливого середовища для розвитку біологічної науки в Одесі [2]. Особливе значення мала діяльність Гриневецького на посаді директора Одеського ботанічного саду, адже з початком австро-німецької окупації йому неодноразово доводилося захищати Ботанічний сад від свавілля військових [3].

Наукова спадщина Гриневецького поєднувала академічну глибину з прикладною спрямованістю, що відповідало його переконанню у важливості природничих знань для суспільного прогресу. В цьому виявляється характерна риса його постаті – прагнення інтегрувати науку в ширший соціальний та культурний контекст.

Поряд із науковою роботою Болеслав Гриневецький активно включався у життя польської громади Одеси, яка на початку ХХ ст. відігравала помітну роль у культурному просторі міста. Попри невелику чисельність, поляки створили мережу товариств, що виконували функції культурних, освітніх і благодійних осередків. Найважливішими серед них були “Ognisko”, “Lira” та “Dom Polski”, які стали центрами гуртування польської інтелігенції [4].

Гриневецький належав до кола активістів, що забезпечували зв'язок між університетським середовищем та польською громадою. Його участь у роботі польських товариств засвідчують як звіти товариства, так і спогади сучасників [5]. Він виступав із публічними лекціями, організовував науково-просвітницькі зустрічі, підтримував культурні ініціативи, спрямовані на збереження польської мови та традицій серед молоді.

Важливим напрямом діяльності стало сприяння освіті. Гриневецький був причетний до роботи Польської матиці шкільної, що займалася підтримкою польських шкіл та гуртків у місті. Його авторитет професора університету сприяв залученню польських студентів до наукової роботи, створював умови для їхнього розвитку в академічному середовищі. Участь у Towarzystwo Pomocy Naukowej (Товаристві допомоги науці) демонструвала його переконання, що освіта та наука є найкращим засобом підтримки національної ідентичності.

Окрему увагу Гриневецький приділяв благодійним ініціативам. Як член польської інтелігенції, він долучався до збору коштів для бідніших верств громади, а під час війни – для польських біженців. У цих акціях проявлялася його соціальна чутливість та прагнення поєднувати академічні знання з практичною допомогою співвітчизникам. Окрім практичної благодійності, Гриневецький розглядав воєнні обставини

як можливість зміцнити національну свідомість польської громади. Він підтримував ініціативи щодо створення польських шкіл та гуртків для дітей біженців, залучав університетських колег і студентів до викладацької роботи. Освітня діяльність у воєнний час мала сприяла консолідації громади навколо ідеї збереження польської ідентичності.

Перша світова війна стала серйозним викликом для багатонаціональної Одеси. З перших місяців війни місто стало одним із головних пунктів прийому біженців із польських і литовських губерній, що опинилися в зоні бойових дій. Сотні родин, позбавлених житла і засобів для існування, шукали підтримки серед місцевої громади. У цій ситуації активізувалися польські організації, які створювали благодійні комітети, організовували приtulки та допомогу нужденним [6].

Болеслав Гриневецький, як один із провідних діячів польської інтелігенції Одеси, не залишився осторонь цих процесів. Він долучився до роботи Польського комітету допомоги жертвам війни, який координував зусилля громади у справі підтримки біженців. Комітет займався розподілом пожертв, відкривав їдальні та гуртожитки для переселенців, забезпечував дітей одягом і навчальними матеріалами [7]. У 1917 році, після Лютневої революції, Гриневецький був обраний головою Ради польських організацій Одеси, яка консолідувала діяльність понад десятка товариств і комітетів, координувала зв'язки з польськими представницькими органами в Києві та Петрограді. Під його керівництвом Рада не лише вирішувала поточні гуманітарні завдання, а й виробляла політичні декларації, спрямовані на підтримку відродження незалежної Польщі.

Таким чином, постаті Болеслава Гриневецького належить особливе місце в історії Одеси початку ХХ століття. Його діяльність показує, як представник академічної інтелігенції поєднував наукові дослідження з культурно-освітньою та благодійною місією. Як професор Новоросійського університету та директор Одеського ботанічного саду він сприяв розвитку природничих наук у регіоні, водночас активно підтримуючи польські товариства, освітні ініціативи та допомогу біженцям у роки Першої світової війни. Громадська діяльність Гриневецького

була невіддільною від його наукової місії. Він розглядав просвітництво як складову громадянського обов'язку інтелігенції, а культуру та науку як інструменти збереження національної ідентичності в умовах імперського тиску. Це робить його постать репрезентативною для цілої генерації польських інтелектуалів в Одесі.

Кейс Гриневецького ілюструє типову модель взаємодії інтелігенції та громади у багатонаціональній Одесі, де вчені та культурні діячі виступали не лише як творці знань, а й як організатори громадського життя та носії національної ідентичності. Дослідження його діяльності дозволяє глибше зрозуміти механізми самоорганізації польської спільноти в імперському контексті та її внесок у соціокультурний розвиток Причорномор'я.

Джерела та література:

1. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX – початку XX століть. Поляки на півдні України: історія та сьогодення. У 2-х т. Т. 1. Жешув-Київ-Миколаїв, 2008. С. 231–235.
2. Васильєва Т. В., Коваленко С. Г. Гриневецький Болеслав Болеславович. Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. словник / ОНУ імені І. І. Мечникова; відп. ред. В. А. Сминтина. 2-ге вид., доп. Одеса : Астропринт, 2005. Т. 2: А–І. 2005. С. 354–356.
3. Держархів Одеської області, ф.16, оп. 94, спр. 125, арк. 174.
4. Madzik Marek, Korzeniowski Mariusz. Polacy na południowej Ukrainie w latach I wojny światowej. Поляки на півдні України та в Криму. Одеса-Ополе-Вроцлав, 2007. С. 119–126.
5. Синявська Олена. Одеса періоду Першої світової війни очима польського біженця: із фондів Варшавської національної бібліотеки. *Українські історичні студії*. 2025. № 17 (59). С. 64–75.
6. Назарова Є. П. Політична діяльність польської національної громади у південноукраїнському регіоні на початку XX ст. *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 4. С. 70–79.
7. Kalendarze Domu Polskiego. 1915. S. 80.

Є. Г. СІНКЕВИЧ

*доктор історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького (Україна)
ORCID: 0000-0001-5729-1644*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКИХ І НІМЕЦЬКИХ СІЛЬСЬКИХ РАД В УСРР В ПЕРІОД «КОРЕНІЗАЦІЇ»

Постановка проблеми. Розвал Російської імперії після Першої світової війни обумовив намагання поневолених народів здобути незалежність. Зрештою, визвольні змагання українців зазнали поразки. Довелося обмежитися квазі-державою у складі СРСР. Кремлівська влада змушена була рахуватися із прагненням народів розвивати власну мову та культуру, тому запровадила так звану політику «коренізації». Осередками її впровадження стали сільські ради. Якщо складова політика «коренізації» – політика «українізації» за останні десятиліття знайшла широке висвітлення, то джерела політики «коренізації» в середовищі польських і німецьких сільських рад досліджені ще недостатньо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія та проблеми дослідження. Національне питання взагалі, становище національних меншин та соціально-економічні перетворення на селі в 1920-х роках привернули увагу як українських, так і закордонних науковців. Л. Новохатько дослідив загальні проблеми, пов'язані з соціально-економічними та культурними перетвореннями українського села 1920–1930-х років [17]. Він звернув увагу на дві чисельні національні меншини, які проживали в УСРР – поляків та німців. У місцях їх компактного проживання в період «коренізації» створювалися національні сільські ради, а на Проскурівщині було сформовано польський національний район – Мархлевський. Характерно, що дослідники порівняно недавно розпочали ретельно вивчати суспільно-політичне та культурно-освітнє життя цих двох національних

меншин на українських теренах. Загальний огляд культурно-історичних процесів, що відбулася в польському середовищі розглянула також у своїй дисертації О. Білобровець [8]. Правда дане дослідження стосується періоду Першої світової війни. Достатньо плідно розробкою проблематики щодо політики радянської влади відносно поляків зайнявся Й. Стронський [4–6]. Найбільш репрезентативним є його польськомовний доробок. Історія населеного поляками села Правдине розкрита в публікації В. Баранюк [7]. Нові джерела з історії німців України введено до наукового обігу Б. Чирко [28]. Розвинув дану проблематику Ю. Шевчук [29]. Національним меншинам в селах півдня України в період НЕПу присвятив свою статтю дослідник з Миколаєва Ю. Котляр [15]. Ролі етнічних меншин у суспільно-політичному і культурному житті УСРР у двадцятих – першій половині тридцятих років ХХ століття присвячена праця Л. Якубова [31]. Трагічній долі мешканців польського національного району (Мархлевського) присвячена низка праць [1]. Як видно з цього далеко не повного переліку публікацій, зазвичай автори зосереджувалися на вивченні ситуацій однієї з національних меншин. Поза їх увагою зазвичай залишалася роль сільських рад в проведенні політики «коренізації». Фактично не були задіяні публікації польськомовних видань “Sierp”, “Bądź gotów”, “Głos Młodzieży” і видань німецькою мовою “Das Neue Dorf”, журнал “Die Saat”. Нами проблематика ролі польських і німецьких сільських рад у впровадженні політики «коренізації» опрацьовується починаючи ще з 2015 року. Досліджено документи Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об’єднань та україніки (ЦДАГОУ), Державного архіву Миколаївської області (ДАМО), Державного архіву Херсонської області (ДАХО) та Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО). Опрацьовано всі видання 1920-х років щотижневика “Sierp” та деяких регіональних газет. Результатом цієї роботи стали публікації в Україні [23], а також у Польщі [2] та ФРН [3].

Мета цього дослідження полягає комплексному аналізі архівних джерел з історії діяльності польських і німецьких сільських рад в УСРР у період «коренізації».

Виклад основного матеріалу. Мовний і культурний плюралізм був невід'ємною частиною історії України. Тривалий час терени нинішньої України були домом для різних народів, мови, культури та віри. Початок 1920-х років ознаменувався зростанням міжнаціональної напруженості, безпосередньо спричиненою катастрофічним погіршенням економічної ситуації та голодом. Наслідки Першої світової війни, політики воєнного комунізму, братовбивчої громадянської війни, та ще на додаток аграрне питання, яке залишилося невирішеним з імперських часів спричинили руйнацію аграрної сфери. В сучасній історіографії все ще необхідно провести дослідження соціально-економічного та культурного розвитку в контексті радянської національної політики, а також ролі сільрад. Адже не встановлено, якою мірою слугували ці ради в якості головного структурного елементу утвердження радянської влади. Це питання розглянемо на прикладі інституцій польської та німецької меншин у 1923–1929 роках.

На початку 1920-х років у СРСР вирішили, що сільські ради можуть мати національний характер. Це відповідало спробі показати відсутність утисків національних меншин. В Україні цю політику спочатку проводили Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) і Народний комісаріат освіти (Наркомпрос), але невдовзі ЦК КП(б)У створив окремі секції національних меншин, зокрема на рівні окружних партійних комітетів. ВУЦВК намагався врегулювати заплутану мережу конкуруючих установ меншин у 1924 році, коли створив додатковий орган для нагляду за координацією справ національних меншин: Центральну комісію у справах національних меншин (ЦКНМ). Проводячи досить потужну політику радянізації, влада зробила певні кроки в тому, що було відомо як «коренізація», або в УСРР «українізація». Політичною метою була мобілізація неросійського радянського населення для реалізації соціалістичного проекту. Організація національних адміністративних одиниць почалася ще до 1923 року з німецьких, болгарських, грецьких і чеських сільських рад. Дещо пізніше український уряд створив польську, єврейську та російську ради. Тим не менш, центральна влада все ще мала певну недовіру до окремих національних меншин.

Польська та німецька громади вважалися потенційною «п'ятою колоною», а отже, влада намагалася переселити «ненадійні елементи» з прикордоння до центральних регіонів держави. Крім того, влада приділяла особливу увагу боротьбі з релігією – пов'язаною з проповідуванням духовенством різних конфесій – яку вони сприймали як пережиток буржуазного ладу. Державно-партійне керівництво створило мережу спеціальних адмін-одиниць, які мали спрямовувати процеси «коренізації», зокрема включити у цей процес культурно-освітні та наукові установи. У 1926 р. існувало вже понад 200 судів і органів прокуратури, які вели документацію мовами національних меншин, що, за даними Наркомату юстиції, цілком задовольняло поточні потреби [14, с.107].

Одним з вирішальних кроків було запровадження мов меншин на рівні сільських рад і національних районів. Поступово вони отримали можливість спілкуватися цими мовами з центральними органами влади (звіти, звернення, постанови тощо) [19]. Політико-правове регулювання становища національних меншин, класовий принцип і диктатура пролетаріату створили основу для відносин радянської влади з інститутами національних меншин. Разом із тим, «вільний розвиток» національних меншин, проголошений Леніним у 1917 році, міг мати місце лише в умовах радянзації. У результаті сформувалися національні адміністративні одиниці, була створена мережа національних органів прокуратури, національні мови використовувалися в роботі державного апарату, розвивалася мережа національних шкіл, видавалася література. Меншини отримали власні періодичні видання, де викладалися переваги нового суспільного ладу, поряд з описами повсякденного життя та проблеми, з якими стикалися у повсякденному житті. Наприклад, до видань польською мовою входив тижневик *Sierp* («Серп») накладом 3000 примірників, двотижневик *Głos Młodzieży* («Голос молоді») 2000 примірників і дитячий журнал *Bądź gotów* (Будь готовий) 2000 примірників. Німецькою мовою *Das Neue Dorf* (Нове село) з 8000 примірниками та молодіжний журнал *Die Saat* (Насіння) з 2000 примірниками [12]. У тижневику «Серп» була рубрика «Листи

читачів». З них ми дізнаємося, що достатньо поширеною була практика, при видачі сільськими радами документів (свідчення про народження, акту про шлюб) записувати поляків як українців чи росіян.

Центральна влада постійно шукала оптимальну модель територіального поділу та управління. На початку районування (регіоналізації) у 1923 році скасували волості (області) і повіти (дореформені повіти) російської імперської доби і замінили їх набором округів і районів. Загалом збільшили розмір усіх адміністративних одиниць. Це стосувалося й сільських рад, які мали відповідати чисельності населення не менше 1000 [20, с. 19]. Відстань між населеними пунктами та сільрадою, якій вони підпорядковувалися, становила близько трьох-шести верст¹. Ці показники можна було зменшити лише тоді, коли більшість мешканців не була української національності. У Херсонській губернії часто було важко задовольнити ці потреби через нерівномірний розподіл населення за національним складом. Зрештою, у більшості випадків ради були розподілені більш-менш рівномірно. Наприкінці 1924 р. Одеське бюро у справах національних меншин розраховувало, що кількість національних сільських рад, була такою: 42 німецькі, 31 болгарська, 2 польські, 1 білоруська, 1 албанська, 1 молдовська, 1 чеська та 4 єврейські [18]. Центральна влада намагалася посилити нагляд за національними меншинами. Після 1924 р. ЦКНМ відіграв важливу роль в організації їхнього обштинного життя [16, с. 98]. 19 лютого 1925 р. ВУЦВК прийняв постанову, яка посилила адміністративний поділ низового рівня та було запроваджено створення автономних національних адміністративних одиниць. Актуальним стало завдання розширення мережі сільських рад. Таким чином, населені пункти з понад 500 мешканців тепер могли утворювати сільські ради. У виняткових випадках за погодженням із зацікавленими окружними виконавчими комітетами сільради могли створюватися для населених пунктів з населенням менше 500 осіб, якщо відстань до інших поселень сільради перевищувала 5 верст. Щоб дати можливість національним

¹ Одна верста відповідає 1,07 кілометра.

меншинам розвивати свою культуру та мову, українські більшовики продовжували сприяти створенню національних районів і сільських рад [24]. Конституція УРСР 1925 р. надала сільським радам широкий набір повноважень і привілеїв.

У ході районування партійно-державне управління розглядало необхідність створювати автономні райони та сільські ради, що охоплювали б німецькі колонії, особливо на півдні. Райони мали складатися не менше ніж з 300 господарств або 12 тис. осіб; в інших місцевостях з меншим німецьким населенням утворювалися національні сільські ради. У Миколаївському окрузі німецька частка населення була особливо великою, але після нового адміністративного поділу в 1923 році деякі з існуючих німецьких сільських рад було скасовано, а деякі відокремлено та передано до інших районів. Сільради та райвиконкоми часто очолювали активісти, які не знали ні способу життя, ні мови німецького населення [10].

Німці не горіли бажанням поповнювати лави партії. У Варварівському районі (Миколаївський округ), де було зосереджено більшість німецьких поселень, партійно-державні установи до 1924 р. спроміглися побудувати лише три сільські будинки культури [13]. Зіткнувшись із зневагою німецького населення до радянзації у Миколаївській окрузі, партійно-державні установи запровадили певні зміни. 30 квітня 1925 р. ВУЦВК і РНК затвердили попереднє утворення німецького району Ландау, який невдовзі отримав назву район Карла-Лібкнехта. Там було сформовано сільські ради для Зульца, Йоганністаля, Карлсруе, Катериненталя, Ландау, Шпаєра, Рорбаха, Вормса та Раштадту [25]. Тоді як Миколаївський округ складався з дев'яти районів і у травні 1925 р. нараховували 141 сільську раду. У червні 1925 р. Миколаївський окрвиконком запропонував збільшити кількість сільських рад до 160, у тому числі 35 національних (14 німецьких, 6 молдавських, 3 єврейських, 1 білоруську, 1 болгарську та 10 російських). Це призвело до ліквідації 6 сільських рад і створення 25 нових [25, с. 178]. Наприкінці серпня 1925 р. сесія Одеського окрвиконкому прийняла пропозицію створити німецький національний район Гросс-Лібенталь [22]. Пізніше у 1926 р.

у складі Херсонської округи було створено німецький національний район Високопілля (Кронау) [21].

Польське населення було розпорошене по всій території України, хоча 85 відсотків проживало на Правобережжі. Радянська влада серед селян польського походження утверджувалась переважно у найбіднішій частині населення. Отже, комітети зубожілих селян (КНС), організовані в колективних сільськогосподарських товариствах за підтримки сільських рад, мали стати основою для поширення радянської системи в польськомовному селі [21]. За даними неповного перепису населення 1920–1922 рр., в Україні проживало 309,8 тис. поляків, з них 53 відсотки – у Волинській губернії. Частина польського населення після підписання Ризького договору 1921 року мігрувала до Польщі, а частина була переселена з прикордоння на схід і за межі України. Першими з України добровільно до Польщі виїхали міські жителі та інтелігенція: серед них науковці, письменники, журналісти, митці. За переписом 1924 р. в Україні проживало 239 429 осіб польської національності, з них 31 672 мешкали в Подільській губернії, 16 133 – в Одеській, 42 203 – у Київській, 6190 – у Харківській, 100 407 – на Волині, 1331 – у Чернігівській, 30 370 – у Донецькій, 21 307 – у Полтавській, 8818 – у Катеринославській [9]. На ставлення радянської влади до польської меншини помітно вплинуло події польсько-радянської війни. Як резонно підсумувала Т. Зарецька: «Ціле десятиліття радянська влада постійно розпалювала антипольські настрої. Польщу представляли як імперію абсолютного зла, одного з головних ворогів Радянського Союзу. Радянські газети, література, фільми тощо розпалювали ворожнечу до західного сусіда і до поляків як нації» [11].

У 1926–1929 рр. державні та партійні установи велику увагу приділяли управлінню сільськими радами. Одним із першочергових завдань у розбудові радянської системи було їх адміністративне зміцнення, оскільки вони «стояли на передовій у боротьбі за соціалістичне перетворення сільського господарства, за ліквідацію «куркулів» як класу». З цією метою у вересні 1926 р. ВУЦВК і РНК затвердив документ під назвою «Інструкція про роботу комітетів сільських рад», а в жовтні 1927 р. – новий «Постанова про сільські ради», яка значно розширювала компетенцію рад,

надаючи їм повноваження в адміністративному та бюджетному управлінні. Це рішення суттєво розширювало права сільрад щодо землекористування та землеустрою, наділяло їх компетенцією вирішувати земельні спори. Після прийняття в грудні 1929 р. «Рішення про сільськогосподарські збори при сільських радах» вони отримали ширші повноваження щодо управління сільськогосподарськими товариствами, а отже, мали готувати і виконувати завдання, спрямовані на колективізацію сільського господарства (створення радгоспів і колгоспів, машинно-тракторних станцій, кооперативів тощо).

Найбільш інтенсивно процес створення національних сільських і волосних рад в Україні відбувався в 1924–1927 рр. У 1927 р. керівництво країни вважало завдання створення національних сільських рад майже завершеним. Крім сільських рад, зросла кількість мікрорайонів (у містах). Головним елементом суспільно-політичного життя в національних районах і сільських радах стало поширення радянської ідеології. Виконувати це завдання мали Національні відділи в КП(б)У.

Таким чином, опрацювання документів центральних та обласних архівів, ознайомлення з періодикою національних меншин, що виходила друком у 1920-х рр. значно розширюють наші знання про намагання радянської влади залучити сільські ради польської та німецької національних меншин в УСРР до соціалістичного будівництва. Національна політика в УСРР була намаганням зміцнити авторитет радянської влади. Сільські ради мали відіграти важливу роль у політичному, ідеологічному та соціальному розшаруванні національних меншин, виявленні класово ворожих елементів та загостренні класової боротьби. Незважаючи на пропагандистські зусилля, партія ніколи не користувалася підтримкою, яку вона очікувала отримати. У районах нацменшин було небагато партійних осередків. Тим не менш, з кожним роком зростала кількість представників цих меншини (поляки та німці) яких було залучено до рад на всіх рівнях, що свідчить про посилення суспільно-політичної активності серед національних меншин.

Політика «коренізації» була частиною загального плану ідеологічної інтеграції союзних республік. Об'єктивно це сприяло

зростанню національної свідомості меншин, їх консолідації та лояльності частини їхніх представників щодо нового ладу. Водночас коренізація мала відверто пропагандистський характер, маючи на меті перетворення національних меншин на слухняних будівників соціалізму. Це був головний політичний мотив створення національних адміністративних одиниць.

Радянська влада хотіла продемонструвати зовнішньому світу, що «справедливо» вирішила національне питання. Створення національних сілрад і районів дало змогу створити позитивний імідж за кордоном, уможливило радянізацію національних меншин, ідеологізацію їхнього життя, виявлення й нейтралізацію «класових ворогів», т.зв. «шпигунів» або просто «підозрілих» осіб. У ширшому контексті деякі національні меншини розглядалися як база для поширення соціалістичної революції на Захід.

Отже, можна зробити висновок, що радянська національна політика у 1920-х роках мала подвійну природу – привабливі гасла, а також тоталітарну ідеологію та методи реалізації. З одного боку, радянський уряд запровадив загальну обов'язкову початкову освіту, створив мережі шкіл, читалень, бібліотек і клубів, заснував періодичні видання та книги мовами національних меншин. З іншого боку, більшовики суворо контролювали їх зміст та ідейну спрямованість, намагалися керувати культурним життям сільського населення. Одним із елементів громадсько-політичної діяльності була участь у виборах до рад.

Національні меншини прагнули зберегти свої традиції господарського життя, але стикалися з політикою націоналізації, ідеологізації та схематизації. Разом з українцями представники національних меншин пережили всі випробування тоталітаризму: політичні, соціально-економічні та культурні експерименти, а також масові репресії та великий голод 1930-х років.

Джерела і література:

1. Koprowski M. Na gruzach Marchlewszczyzny: Skazani za polskość Biblioteka "Wołania z Wołynia", т.83. Biały Dunajec; Ostróg, 2014.
2. Sinkevych Y. Nationality Policies in the Early Ukrainian Socialist Soviet Republic. The Cases of the Polish and German Minorities. „Our Work

- with the Masses is Not Worth a Kopeck...” A Document Collection on German and Polish Rural Soviets in Ukraine during the NEP, 1923–1929. Interdisciplinary Polish Studies. Wiesbaden. 2021. № 9. P. 33–46.
3. Sinkewycz J. Польська національна меншина в УСРР під час політики «коренізації» (1921–1929) [Polska mniejszość narodowa w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej w okresie polityki „ukorzenienia” w latach 1921–1929]. Українці і їх сусіди на przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne T. IV, Słupsk-Warszawa 2024. S. 148–156.
 4. Stroński H. Język a polityka na Marchlewszczyźnie – polskim rejonie autonomicznym na Ukrainie Sowieckiej 1925–1935. T. 5. Warszawa 2013. S. 345–361.
 5. Stroński H. Losy ludności polskiej na Ukrainie Sowieckiej a dyplomacja II RP w latach 1921–1939. Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początku XXI w. Pod red. H. Strońskiego, G. Seroczyńskiego. Olsztyn; Charków. 2010. S. 258–263.
 6. Stroński H. O władaniu mową ojczystą przez ludność polską na Ukrainie w połowie lat dwudziestych Język polski dawnych Kresów Wschodnich. T. I. Warszawa 1996. S. 175–201.
 7. Баранюк В. Історія села Правдине в документальних зібраннях архіву (до 160-річчя заснування села). Полacy na południowej Ukrainie XVII–XX w. Pod red. nauk. T. Ciesielskiego, E. Czapiewskiego, A. Korytki. Olsztyn; Opole; Wrocław; Odessa, 2007. S. 51.
 8. Білобровець О. Поляки в Україні: суспільно-політичний та культурний аспекти. 1914–1918 рр. Дис. д.і.н., К. 2020.
 9. Витяг з протоколу Наркомату закордонних справ (УРСР) від 8 серп. 1927 р., ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 30; Піврічний звіт ЦКНМ до ВУЦВК, 1 квітня 1925 р., ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 88.
 10. Гуцало Л. Становлення та розвиток системи національного районування в Україні. в 20-х роках XX століття». Волинські історичні записки. 2008. № 1. С. 70–78 (72).
 11. Зарецька Т. Польське населення УСРР history.org.ua/JournALL/pro/154.pdf stor. 73–74.
 12. Звіт ЦКНМ Українському Наркомосвіти, 1925 р., ЦДАХО, ф. 1, ор. 20, спр. 2172, арк. 11.
 13. Зельцер, Звіт Миколаївського БНМ, 02.1924–11.1924, ДАМО, ф. 1, ор. 1, спр. 116, арк. 7–9.
 14. Іванова Т. Національна політика в СРСР у 1920–ті рр. Науковий вісник МНУ. ім. В. О. Сухомлинського № 38/110, Миколаїв 2014.
 15. Котляр Ю. Національні меншини південноукраїнського села в добу непу. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 19. Ч. 2. К., 2010.
 16. Марчук М. Освіта в Україні в роки національного відродження (1917 – поч. 1930-х рр) дис. к.і.н., Івано-Франківськ 2003.

17. Новохатько Л. М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. XX ст.) Дис. д.і.н., К. 1999.
18. Одеське Губернське Бюро у справах національних меншин, Звіт за період з 1 жовт. бер до 31 грудня 1924 р., ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 17, арк. 92.
19. Окрвиконком Вінниці до ЦКНМ, 27.06.1927, ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 347, арк.3
20. Основные принципы нового административного управления. *Бюлетень НКВД УРСР*. № 9. 1922.
21. Попередня інструкція для польської КНМ при Губвиконкомках, січень 1925 р. ЦДАВО, ф. 413.
22. Протокол Одеського Окрвиконкому, серпень 1925 р., ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 145, арк. 57.
23. Сінкевич Є. Особливості національної політики УСРР у 1920-х рр. На прикладі польської та німецької меншини. *Галичина Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2022. Ч. 35. С. 70–82.
24. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. *Бюлетень*. 13–14 (1925). С. 99.
25. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. *Бюлетень*. № 24. 1925. С. 178.
26. Стронський Г. Й. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті рр. Тернопіль, 1992.
27. Стронський Й. Польське населення УСРР в умовах голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 95–128.
28. Чирко Б. Національні меншини в Україні (20–30-ті роки XX ст.). К., 1995.
29. Шевчук Ю. Німецька інтелігенція Житомирщини в добу політичних репресій (кінець 20-х – перша половина 30-х років XX ст.). Реабілітовані історією: Житомирська область: У 7 кн. Кн. 3. Житомир 2010.
30. Яковлева Л., Чирко Б., Пишко С. Німці в Україні 20–30-ті роки XX ст. Збірник документів державних архівів України. К, 1994.
31. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР: 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. К. 2006.

VASYL G. STOVPETS

*PhD in Philology, Associate Professor, privat-professor of ONMU
Odesa National Maritime University (Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-2354-2852

UKRAINE'S COOPERATION WITH EUROPOL (ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES IN THE CONTEXT OF RUSSIAN AGGRESSION)

In the context of integration processes and the unprecedented challenges that Ukraine has faced since 2014, and especially after the full-scale invasion of 2022, the state is under an increased threat to its national security, legal order, and social institutions. Joint law enforcement activities with international partners are becoming of key importance. They not only determine the need to combine efforts to increase the effectiveness of the fight against crime, but also require the adoption of coordinated measures to improve legal regulation. One of Ukraine's most important partners in countering transnational and war crimes is the European Police Agency (Europol). This cooperation is critically important for investigating crimes related to the aggression of the Russian Federation, as well as in the areas of cybersecurity, human trafficking, and countering illegal financial operations.

Ukraine's cooperation with Europol has undergone an evolutionary path from a strategic to a full-fledged operational partnership. The initial legal basis was the Agreement between Ukraine and the European Police Office on Strategic Cooperation, ratified by the Law of Ukraine No. 2576-VI of October 5, 2010. However, this agreement mainly provided for the exchange of analytical information and strategies. A cardinal step in deepening cooperation was the signing in The Hague on December 14, 2016, of the Agreement between Ukraine and Europol on Operational and Strategic Cooperation, which was ratified by the Verkhovna Rada on July 12, 2017, and replaced the previous agreement. The main goal of this document was

to strengthen cooperation in the prevention, detection, suppression, and investigation of serious forms of international crime. Thanks to this agreement, Ukrainian law enforcement officers were given the opportunity to participate in joint police activities, carry out a full-fledged exchange of operational information, establish the whereabouts of wanted persons, and create international joint investigation teams.

An important addition to law enforcement cooperation with the EU was the signing on June 27, 2016, of the Agreement on Cooperation between Ukraine and the European Union Agency for Criminal Justice Cooperation (Eurojust), ratified by Law No. 1839–VIII of February 8, 2017. The purpose of this agreement is to strengthen cooperation in the fight against serious crimes, in particular organized crime and terrorism, through the exchange of necessary information and coordination of investigations. The Prosecutor General's Office has been designated as the competent authority for its implementation on the part of Ukraine.

At the national level, coordination of interaction with Europol is ensured by the Department of International Police Cooperation of the National Police of Ukraine. This unit functions as a national contact point and provides Ukrainian law enforcement agencies with access to Europol's information systems. In 2023, the Economic Security Bureau of Ukraine (ESBU) also received the status of a competent authority in cooperation with Europol, which granted it the right to directly exchange information and participate in joint investigations of financial crimes. The key technical tool for interaction is the secure information exchange system SIENA (Secure Information Exchange Network Application), which allows for the prompt and secure transfer of data between Ukraine and EU member states.

The practical cooperation of Ukraine with Europol is multifaceted and demonstrates significant results in various areas of crime prevention. The main areas of such cooperation are as follows:

1. Countering transnational organized crime. Ukraine is an active participant in Europol's regular operations. Among them is the annual Operation Silver AXE, aimed at combating the illicit trafficking of counterfeit pesticides. Ukraine also participates in the analytical project Smoke, the purpose of which is to counter the smuggling and illegal production of tobacco products. A successful example is the joint

operation on June 22, 2017, when, thanks to the analytical support of Europol, the movement of 578 units of firearms and explosives was prevented on the Ukrainian–Moldovan border. In October 2018, cooperation with Europol allowed the French Gendarmerie to detain a Ukrainian fugitive wanted for corruption crimes, who was hiding in his own castle in France. As part of the case, his property worth 4.6 million euros was seized, including a castle, an antique car, and three paintings by Salvador Dalí.

2. Fighting cybercrime and financial fraud. Interaction in this area is particularly effective. In July 2018, with the coordination of Europol and Eurojust, an online payment card fraud network that caused damages of 18 million euros was exposed. One of the leaders of the criminal group was detained in Ukraine. In May 2019, Ukraine joined an international operation to neutralize the GozNym criminal cyber network, which specialized in stealing bank data. This network used the infrastructure of the Avalanche underground hosting service, whose administrator was located in Poltava and had been detained earlier. These operations demonstrate a high level of trust and technical integration of Ukrainian law enforcement officers into the European security space.

3. Cooperation in the context of the full-scale aggression of the Russian Federation. After February 24, 2022, cooperation with Europol took on a new, critically important dimension:

- o Joint Investigation Teams (JITs): Ukraine, together with a number of EU countries and the International Criminal Court, with the support of Europol and Eurojust, has created a JIT to investigate war crimes and the crime of aggression of the Russian Federation. This allows for the collection, systematization, and analysis of evidence for future court proceedings in international instances.

- o OSINT groups: In 2023, Europol created a special operational group for the analysis of open sources (OSINT), which purposefully works on collecting evidence of war crimes committed in Ukraine.

- o Operation "Oscar": Europol, together with EU member states, initiated an operation to support financial investigations into the assets of individuals and legal entities that have come under EU sanctions in connection with the Russian aggression. The operation is also aimed at countering attempts to circumvent sanctions.

- o Countering human trafficking: A special operational group has been created to protect vulnerable Ukrainian refugees from criminal networks that try to use their situation for sexual or labor exploitation. In this context, for example, in 2025, Europol coordinated an international operation against online platforms used for the sexual exploitation of Ukrainians.

- o Qualification improvement: With the support of the EU Advisory Mission (EUAM), Ukrainian prosecutors and investigators undergo training in the field of international legal cooperation, which strengthens their institutional potential.

Despite significant successes, Ukraine's cooperation with Europol faces a number of serious challenges, mainly due to the conditions of war:

- Collection of evidence in the combat zone: Conducting investigative actions in the occupied territories or in zones of active combat is extremely dangerous and often impossible, which complicates the documentation of war crimes.

- Legal barriers to extradition: The procedures for the extradition of war criminals and other suspects are complicated by differences in national legislation and political obstacles, which complicates their transfer to the jurisdiction of Ukraine.

- Resource constraints: The war depletes the human, financial, and technical resources of the law enforcement system. The destroyed infrastructure creates additional obstacles to effective work.

- Data confidentiality risks: The intensive exchange of large arrays of data, including personal data, requires strict adherence to data protection and human rights standards, which is a difficult task in the conditions of martial law.

In view of the above, the following conclusions can be drawn: Cooperation between Ukraine and Europol is a strategically important component of ensuring national security, establishing the rule of law, and practical integration into the European security space. Having passed the path from the Agreement on Strategic Cooperation to a full-fledged operational partnership, enshrined in the 2016 Agreement, Ukraine has become a reliable and active participant in the European architecture for countering crime.

The results of joint operations in the areas of combating smuggling, cybercrime, and financial fraud prove the high efficiency of such interaction. In the context of the full-scale Russian aggression,

this cooperation has acquired a new meaning, becoming a tool for investigating war crimes and bringing the perpetrators to justice. At the same time, there are objective challenges related to the conduct of hostilities, resource constraints, and legal barriers. Further improvement of national legislation, development of the expert potential of law enforcement officers, and modernization of the information exchange infrastructure will contribute to increasing the effectiveness of cooperation and will bring Ukraine closer to full membership in the European Union.

References:

1. МВС України. Співробітництво з Європолом / МВС України. Київ, 2023. URL: <https://mvs.gov.ua/ministry/projekti-mvs/jeuropeiska-integraciya-ukrayini/spivrobitnictvo-z-jes-23626> (дата звернення: 24.09.2025).
2. ESBU. ESBU starts direct cooperation with Europol / ESBU. Київ, 2023. URL: <https://esbu.gov.ua/en/news/esbu-started-direct-cooperation-with-europol> (дата звернення: 24.09.2025).
3. Eurojust. Europol participates in JIT into alleged international crimes in Ukraine / Eurojust. Гаара, 2023. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/news/europol-participates-joint-investigation-team-alleged-core-international-crimes-ukraine> (дата звернення: 24.09.2025).
4. Europol. OSINT task force to support war crimes investigations in Ukraine / Europol. Брюссель, 2023. URL: <https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/europol-sets-osint-taskforce-to-support-investigations-war-crimes-committed-in-ukraine> (дата звернення: 24.09.2025).
5. Europol. Europol conducts international action to disrupt sexual exploitation of Ukrainians / Europol. – Брюссель, 2025. URL: <https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/digital-sprint-to-disrupt-sexual-exploitation-of-ukrainian-nationals> (дата звернення: 24.09.2025).
6. EUAM Ukraine. Training for prosecutors on international legal cooperation / EUAM Ukraine. – Київ, 2025. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/news/ukraine-enhances-international-legal-cooperation-with-euam-supported-training-for-the-prosecutors> (дата звернення: 24.09.2025).
7. Укрінформ. Ukraine will strengthen cooperation with Europol / Укрінформ. – Київ, 2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4010476-ukraina-posilit-spivpracu-z-evropolom-u-hodi-reformuvanna-organiv-pravoporadku-mvs.html> (дата звернення: 24.09.2025).

VASYL G. STOVPETS

PhD in Philology, Assoc.prof.

Professor of the National and International Law Department

Odesa National Maritime University (Ukraine)

ORCID: 0000-0002-2354-2852

MARIA V. BOHDANOVA

Master's degree student (specialty 081 "Law")

Odesa National Maritime University (Ukraine)

THE MORAL CONTENT OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A LAWYER UNDER MARTIAL LAW

The professional activity of a lawyer has a profound moral dimension, as it is aimed at ensuring justice, protecting human rights and freedoms, and upholding the rule of law. The introduction of martial law in Ukraine on February 24, 2022, caused by the large-scale aggression of the Russian Federation, drastically changed the conditions of all spheres of public life, including the legal profession. At present, there is significant demand for legal support, particularly in the areas of business protection and restoration of damaged property. Military law, social security law for servicemen and their families, as well as IT law, have also become increasingly relevant.

The results of legal research and practice in any field depend not only on the intellectual qualities and professional skills of a lawyer but also on his or her "ethical potential," on the awareness of duty and responsibility, and on socially significant feelings and needs [1, p. 59].

In wartime conditions, a lawyer must act in accordance with humanitarian principles and professional ethics. The professional ethics of a lawyer is a set of rules that determine behavior both in official and unofficial settings, as well as norms that comply with current laws and regulations. A hallmark of a lawyer's high moral culture is the unity of word and deed, which implies harmony of thought and action, knowledge and feelings, personal honesty, and strong integrity.

In Ukraine, there are fundamental principles of regulation and manifestations of the influence of professional legal ethics on the formation of morally responsible future specialists in law according to specialization: judicial ethics, investigative ethics, prosecutorial ethics, attorney ethics, notarial ethics, ethics of civil servants, and ethics of local self-government officials. These principles provide not only technical knowledge but also a moral-ethical foundation necessary for effective and fair fulfillment of lawyers' professional duties.

For example, civil servants serve as role models for youth in following laws, respecting citizens' rights, and serving society. Young lawyers, observing the work of civil servants, learn to take responsibility for their decisions. The ethics of civil servants contribute to building public trust in state institutions, and the involvement of young lawyers in internships or work alongside ethical public servants helps them adopt these standards in their own practice. Such ethics help young lawyers understand that their work is part of a broader social mechanism aimed at achieving justice and public well-being [2, p. 25].

For a lawyer's reputation, it is crucial that his or her professional activity complies with legal requirements and ethical standards. Rules of ethical conduct must apply at all stages of interaction with clients in the process of providing legal assistance in various forms, with colleagues during professional communication, with state authorities and officials while representing clients' interests, and, in general, in carrying out professional tasks-especially during the difficult period of martial law.

The activity of a lawyer has its specific features, which, in turn, set high requirements for his or her professional and moral qualities. Knowledge of social norms, resilience to legal nihilism and immorality, upbringing that excludes bias, subjectivism, abuse of power or office, as well as moral stability-these are the essential traits of a lawyer's character.

In addition, a lawyer must also possess intellectual qualities (developed logical thinking, good memory), character traits (dedication, honor, conscience, responsibility, integrity, persistence), and communication skills (ability to interact effectively, balance), while also remembering the importance of self-assessment

(self-criticism, dignity) in developing the potential of a highly qualified professional. Both objective factors (the state of the political-legal system, economic and social conditions, public legal consciousness) and subjective factors (legal education, upbringing) play a significant role in this. The interaction of these factors ensures the most positive results [3, p. 331].

For any person, and especially for a lawyer, it is crucial not to cross the boundaries of virtue, not to overstep positive qualities, and not to lose a sense of proportion in communication with either those above or below in the social hierarchy. Failure to observe this measure can devalue even the best moral qualities of a lawyer. The line between virtue and its opposites can sometimes be barely visible in real-life situations.

For example, back in 1842, M. Mollo in para. 28 of the Rules of the Legal Profession in France (1842) established the provision that “the dignity of a private person is his personal possession; the dignity of a lawyer is the possession of the entire profession” [4, p. 16]. K. O. Tkachenko further broadens the understanding of morality in the legal profession by arguing that unworthy or dishonest behavior of lawyers quickly becomes known to a wide circle (clients, friends, relatives, colleagues), thereby undermining the prestige of the profession [5, p. 324].

According to modern research, many lawyers lose enthusiasm for their profession, experience emotional burnout and disappointment, and neglect motivational factors. However, there are also those for whom the war has become not only a challenge but also a path to finding new goals, ambitions, and meaningful work, with financial opportunities and time to provide legal aid to war victims.

Given that citizens often turn to lawyers in extreme situations when their emotions are heightened, a lawyer must restrain negative emotions, control feelings, and direct them appropriately. Emotional culture serves as an internal mechanism guiding a lawyer’s emotions toward understanding the essence of a legal problem.

Therefore, during wartime, lawyers are required to demonstrate cognitive skills that are crucial:

- resilience to stress;
- crisis thinking;

- ability to find non-standard solutions;
- speed in processing information and making decisions;
- ability to work under tight deadlines, including overtime and in minimal conditions;
- readiness to perform work in fields adjacent to law;
- a high level of professional culture and adherence to ethics [6].

Motivation also plays a significant role in a lawyer's work during war, including such factors as respect for the profession, love of truth, professional duty, patriotism, pursuit of justice, value orientations, and a high level of legal awareness.

In the structure of legal activity, several professional functions are distinguished: cognitive (knowledge-oriented), communicative, constructive, educational, and organizational. For instance, constructive activity is both intellectual and practical, as it involves planning investigative actions, solving cases, preventing crimes, and finding offenders. Constructive activity is essentially cognitive, consisting of planning, sequence of execution, and results. Thus, constructive and cognitive activities are different stages of the same process.

Organizational activity creates optimal conditions for the effective performance of all types of legal work, including the transfer of information, communication, and management of individuals under a lawyer's supervision.

A distinguishing feature of a lawyer's activity is its communicative nature, which presupposes obtaining information through communication for solving operational and service tasks. To influence people effectively during communication, a lawyer must have a well-developed intellect, erudition, and willpower.

Another important psychological feature of the legal profession is the presence of authoritative powers, which grant lawyers the right to intervene in people's private lives, establish facts, and, in certain cases, even restrict citizens' freedom [7, p. 364]. A lawyer's psychological state is marked by a high level of responsibility, and the exercise of authority requires solving intellectual tasks to determine the legality of decisions. Thus, the ability to use authority consciously and lawfully is one of the most important professional requirements of legal activity.

At the same time, a lawyer's political preferences or passions must not affect professional results. The ability to separate personal – including political – interests from professional duties demonstrates a lawyer's high professionalism. In this regard, Y. Aronov reasonably defines a lawyer's political culture as encompassing knowledge and assessment of the history of Ukraine's political system, the current political situation, and their use in professional activity in order to remain impartial and independent in decision-making [8, p. 105].

Another important feature of legal work is its creative nature, which arises from the diversity of tasks, peculiarities of cases, and individual-psychological traits of the people involved. A creative approach allows a lawyer, while guided by the law, to choose the most effective methods and means suited to a specific situation.

The aesthetic culture of a lawyer, understood as a system of knowledge, skills, and values oriented toward harmony and beauty in all aspects of legal activity, is manifested in a neat appearance, literate speech, aesthetically designed documents, attention to detail, and the ability to create a comfortable atmosphere for communication with clients and colleagues. Aesthetic culture helps form a positive professional image, builds trust in a lawyer's competence, and facilitates effective legal interaction [9, p. 54].

The historical experience of prominent Ukrainian lawyers of the 19th – 20th centuries also remains valuable today. For example, V. Bemko (helped Ukrainian refugees and promoted national ideas), M. Brashayko (participated in lawmaking), S. Holubovych (engaged in state-building), and M. Mikhnovsky (advocated for Ukrainian independence and worked as a military lawyer). Their experience highlights the need for Ukrainian society to have specialists with leadership qualities, capable of actively participating in the development of mechanisms for reparations, providing legal support to war victims, military personnel, their families, as well as displaced persons and refugees abroad [6].

According to V. Kobets, methods of training qualified lawyers should be improved, particularly in the field of psychological support for professional activity. Legal education must ensure the fulfillment of the following tasks:

- fostering adequate professional motivation and orientation toward socially significant service tasks;

- developing professional competence, understood as the unity of legal knowledge, erudition, and effective application;
- forming a sufficient set of professionally important personal qualities [10, p. 366].

These qualities are shaped in the lawyer's consciousness through cognitive (perception, thinking, attention, memory), communicative (basis of communication), and regulatory processes (based on emotions and willpower, ensuring self-control, self-regulation, and supervision of subordinates).

Thus, the professional ethics of a lawyer represent a specific manifestation of morality, consisting of concrete moral and ethical norms that regulate law enforcement and legal practice. A key aspect is a lawyer's responsibility before society and the state. His or her work involves maintaining legal order, counteracting war crimes, and preventing abuses of power. An important moral guideline is the combination of professional competence with patriotism and loyalty to democratic values. Honesty and integrity become defining features of professional conduct. Corruption or abuse in the legal field undermines trust in the state and weakens its defense capacity. Therefore, a lawyer must serve as an example of integrity and moral resilience.

The moral content of a lawyer's professional activity under martial law lies in serving justice, protecting human dignity and rights, maintaining legality, and strengthening trust in the legal system. This requires not only professional competence but also high moral qualities, which become especially significant in times of social trials.

References:

1. Биков О. М., Матірка Б. А. Діяльність юристів в умовах воєнного стану. *Legal Bulletin* : зб. наук. пр. Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2024. Вип. 4 (14). 172 с. URL: <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/issue/view/23/39>.
2. Рассомахіна О. А. Професійна етика та моральна відповідальність юристів в умовах війни. *Європейський правничий часопис*. 20.12.2024. С. 20–29. ISSN 3041–1149 (Print). URL: <https://irback.e-u.edu.ua/server/api/core/bitstreams/30a97658-1ff6-46c5-af11-e1705a51a62b/content>.
3. Шелих А. А. Доктринальна правосвідомість і професійна правосвідомість юриста: співвідношення і значення для суспільства. *Альманах права*. 2021. Вип. 12. С. 329–338. URL: <https://almanahprava.org/assets/images/issues/12/almanah-prava-12-2021.pdf>

4. Молло М. Правила адвокатської професії у Франції / пер. з фр. Видання Н. П. Шубінського, 1894. 98 с. URL: <https://tomorrowlawyer.org/wp-content/uploads/2017/05>.
5. Ткаченко К. О. Етичний вимір професійної діяльності адвоката. *Гілея : науковий вісник*. 2017. Вип. 125. С. 323–325. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_125_83.
6. Франкова А. Юрист часів війни: сьогодення та перспективи. URL: <https://pravo.ua/iuryst-chasiv-viiny-sohodennia-ta-perspektyvy/>.
7. Кононенко С. В. Психологічний аналіз професійної діяльності фахівців юридичного профілю. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. 2011. Вип. 14. С. 361–370. URL: <https://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/160827/160031>.
8. Аронов Я. Професійна культура юриста та її значення у юридичній практиці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. 223 с. URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/disertatsiji-avtoreferati-vidguki/aronov_2020-disertatsija.pdf
9. Гудима М. М. Професійна культура юриста: загальний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 1 (86). С. 52–57. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/9.pdf>
10. Кобець О. В. Професіографічний аналіз діяльності суб'єктів правозастосовної діяльності. *Проблеми освіти* : наук.-метод. зб. Київ : Наук. метод. центр вищої освіти, 2014. Вип. 38. С. 280–286.

В. Г. СТОВПЕЦЬ

канд. філол. наук, доцент, професор ОНМУ
Одеський національний морський університет (Україна)
ORCID: 0000-0002-2354-2852

М. Д. РЕПЧЕНКО

здобувачка 4 курсу Навчально-наукового
морського гуманітарного інституту
спеціальності 081 «Право»,
Одеський національний морський університет (Україна)

МОЛОДІЖНІ ПРОГРАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ДІЇ В УКРАЇНІ

У сучасному світі молодь виступає провідним чинником суспільних змін, інноваційного розвитку та утвердження демократичних цінностей. Саме молоде покоління формує соціально-економічний і культурний потенціал держави, визначаючи напрям її поступу в глобалізованому світі. Молодіжні програми Європейського Союзу (ЄС) є важливим інструментом у формуванні європейської ідентичності, розвитку громадянської свідомості та сприянні інтеграції молоді в європейський простір. Актуальність теми зумовлена процесами європейської інтеграції України, що відкривають перед українською молоддю нові можливості для освіти, професійного зростання та самореалізації.

Молодіжна політика Європейського Союзу є важливою складовою соціальної політики ЄС і спрямована на створення сприятливих умов для розвитку, освіти та активної участі молодих людей у суспільному житті. Її мета полягає у забезпеченні рівних можливостей для всіх молодих громадян незалежно від соціального походження, статі, національності чи економічного статусу, а також у підтримці їхньої соціальної інтеграції та мобільності.

ЄС розглядає молодь як рушійну силу позитивних змін, тому молодіжна політика ґрунтується на принципах партнерства, міжсекторальної співпраці та підтримки активного громадянства. Одним із ключових напрямів є сприяння залученню молоді до процесів ухвалення рішень на місцевому, національному та європейському рівнях, що забезпечує формування демократичної культури участі. Політика ЄС також орієнтована на розвиток навичок, необхідних для працевлаштування, освіти протягом життя та адаптації до викликів сучасного ринку праці.

Після ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у 2014 році для нашої держави відкрилися грантові можливості від Європейської комісії, а саме: Horizon Europe (HORIZON), Creative Europe (CREA), Erasmus+ (ERASMUS+). А після отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС для українців стали доступними нові грантові програми Європейської комісії: Digital Europe Programme, EU4Health Programme, Programme for the Environment and Climate Action, Single Market Programme [1, с. 62].

Реалізація молодіжної політики здійснюється на підставі стратегічних документів, таких як Європейська стратегія молоді (2019–2027), яка визначає три головні напрями діяльності: залучення (engage), підтримку (connect) та наділення повноваженнями (empower) молодих людей. Її практична реалізація забезпечується програмами Erasmus+ та Європейський корпус солідарності, що сприяють розвитку освіти, молодіжного волонтерства, міжкультурного обміну та громадянської активності.

Це найбільш потужні, щедро фінансовані ЄС програми міжнародної академічної мобільності викладачів та студентів і міжнародного науково-технічного співробітництва. Ключова серед них – програма Erasmus – European Community Action Scheme for the Mobility of University Students. За оцінками Європейській комісії, саме вона є найбільшою й найуспішнішою освітньою програмою ЄС і такою, що значно сприяє інтернаціоналізації вищої освіти [5]. Європейський Союз фінансує її вже понад 30 років. Програма відкрила перед студентами та викладачами небачені можливості для навчання, стажування, обмінів в спільних проєктів [2, с. 7].

Одним із ключових інструментів реалізації молодіжної політики Європейського Союзу є програма Erasmus+, що об'єднує різні напрями співпраці у сферах освіти, професійної підготовки, молоді та спорту. Вона була започаткована у 1987 році як ініціатива для підтримки академічної мобільності студентів, а з 2014 року перетворилася на комплексну платформу міжнародної співпраці, яка охоплює всі рівні освіти та численні форми неформального навчання. Її головна мета полягає у розвитку освітнього, професійного та особистісного потенціалу громадян ЄС і країн-партнерів, сприянні інноваціям, соціальній згуртованості та посиленню європейської ідентичності.

Програма Європейського Союзу, з бюджетом понад 28 мільярдів євро станом на 2021–2027 роки, працює задля освітнього, професійного та особистого розвитку громадян ЄС та поза його межами, у сферах освіти, професійної підготовки, молоді і спорту, водночас підтримуючи навчальну мобільність, проекти і партнерства співпраці організацій, розвиток політики та співробітництва, і вважається найпопулярнішою схемою студентської мобільності та флагманом усіх освітніх програм на рівні ЄС та поза його межами [3, с. 57].

Україна бере участь у Програмі як країна-партнер із 2014 року, що дало змогу значно розширити можливості українських студентів, викладачів, молодіжних працівників та освітніх інституцій у сфері міжнародної співпраці. Завдяки Erasmus+ українські учасники отримують доступ до навчання, стажувань, волонтерських проєктів і міжнародних обмінів, а навчальні заклади – можливість впроваджувати спільні освітні програми, модернізувати зміст навчання та вдосконалювати управлінські практики. Цей досвід сприяє інтеграції України до Європейського освітнього простору та розвитку національної системи освіти відповідно до європейських стандартів якості.

Іншою вагомою ініціативою ЄС є Європейський корпус солідарності (European Solidarity Corps), заснований у 2018 році. Його діяльність спрямована на підтримку молодих людей, які прагнуть брати участь у суспільно важливих і благодійних проєктах у своїх країнах або за кордоном. Програма надає можливості для волонтерства, стажувань і працевлаштування в організаціях,

що реалізують соціальні ініціативи, спрямовані на розвиток громад, підтримку вразливих груп населення, охорону довкілля чи реагування на кризи.

Мета Європейського корпусу солідарності – просувати солідарність як цінність, головним чином, через добровільну діяльність. Програма має посилити залучення молодих людей та організацій до доступної та якісної солідарної діяльності. Це сприятиме зміцненню єдності, солідарності, демократії та громадянської активності в Європі. Солідарна діяльність має відповідати на суспільні виклики та сприяти зміцненню громад, особливо щодо посилення соціальної інтеграції. Це все також сприятиме європейській співпраці у молодіжній сфері [4].

Перспективи розвитку та розширення участі України в молодіжних програмах Європейського Союзу безпосередньо пов'язані з євроінтеграційним курсом держави, який передбачає поступове наближення до політичних, економічних та соціальних стандартів ЄС. У цьому контексті участь у програмах Erasmus+, Європейському корпусі солідарності та інших молодіжних ініціативах ЄС відіграє стратегічну роль у формуванні людського капіталу, розвитку освіти, науки та громадянського суспільства [1, с. 19].

Суттєвим кроком у зміцненні співпраці стало рішення України розпочати процес підготовки до набуття статусу Асоційованої країни Програми Erasmus+ з 2028 року. Це надасть українським організаціям ширший доступ до участі в конкурсах і проєктах на рівні з державами-членами ЄС, що, у свою чергу, посилить інтеграцію України в європейський освітній і молодіжний простір. Такий перехід сприятиме поглибленню партнерств між українськими та європейськими закладами освіти, розширенню спільних дослідницьких програм, а також зростанню мобільності студентів, викладачів і молодіжних працівників.

Особливого значення набуває реалізація пріоритетів Програми Erasmus+ у національному контексті. Серед них – інклюзія, цифровізація, екологічна трансформація та підтримка демократичної участі молоді. Для України ці напрями мають не лише освітній, а й соціальний вимір: вони сприяють створенню рівних можливостей для всіх молодих людей, розвитку «зелених» компетентностей, підвищенню цифрової

грамотності та формуванню активної громадянської позиції. Участь у програмах ЄС також стимулює модернізацію вітчизняної системи освіти, впровадження європейських стандартів управління, якості навчання та академічної доброчесності.

Програма Еразмус є символом академічного обміну, співпраці та розвитку міжнародних зв'язків у галузі освіти. Започаткована у 1987 році, програма постійно розвивається та адаптується до сучасних потреб освіти. Її метою є зближення культур, зміцнення академічних зв'язків та підтримка студентів, викладачів та інших фахівців у сфері вищої освіти у досягненні їх особистих та професійних цілей [5].

В умовах воєнних викликів та повоєнного відновлення саме молодіжні програми ЄС можуть стати потужним інструментом підтримки української молоді, сприяючи її професійній реалізації, соціальній адаптації та залученню до відбудови держави. Європейські інституції вже надають додаткові можливості для українських студентів, молодіжних організацій і навчальних закладів, включаючи розширення доступу до грантів, мережевих платформ і спільних проєктів.

Отже, участь України в молодіжних програмах Європейського Союзу є важливим інструментом інтеграції у спільний європейський простір освіти, науки та громадянського розвитку. Аналіз нормативно-правових засад і практичних аспектів реалізації програм, таких як Erasmus+ та Європейський корпус солідарності, свідчить, що вони створюють значні можливості для самореалізації молоді, підвищення її професійної мобільності та розвитку громадянської активності.

Європейські молодіжні ініціативи сприяють формуванню нового типу молодого громадянина – освіченого, соціально відповідального, толерантного та відкритого до цінностей демократії. Участь у таких програмах дозволяє українській молоді здобувати міжнародний досвід, розвивати міжкультурну компетентність, а також долучатися до розбудови сучасного європейського суспільства.

З огляду на курс України на членство в Європейському Союзі, розширення участі у молодіжних програмах має не лише освітній, а й стратегічний вимір. Це сприятиме підвищенню

конкурентоспроможності української освіти, посиленню між-народних партнерств та інтеграції науково-дослідницьких і громадських ініціатив у загальноєвропейський контекст.

Перспективним напрямом подальшого розвитку є набуття Україною статусу Асоційованої країни Програми Erasmus+, що забезпечить рівноправний доступ до грантових можливостей, збільшить кількість освітніх обмінів і дозволить залучити більше ресурсів для підтримки молодіжного сектору.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що молодіжні програми Європейського Союзу є не лише ефективним інструментом співпраці, а й дієвим механізмом формування європейської ідентичності української молоді. Їх подальше розширення стане основою для стійкого розвитку людського потенціалу, зміцнення партнерських відносин між Україною та ЄС і реалізації спільних цінностей у сфері освіти, культури та громадянського суспільства.

Джерела та література:

1. Кобеля-Звір М. Я. Грантові програми Європейської комісії як інструменти розвитку: перспективи та бар'єри. Scientific Research in the Conditions of Rapid Development of Information Technologies, Гельсінкі, Фінляндія, 17 лип. 2023–19 лип. 2024. Гельсінкі : International Scientific Unity, 2024. С. 62–66. URL: https://lib.lntu.edu.ua/sites/default/files/2024-07/Scientific_research (дата звернення: 09.10.2025).
2. Заячук Ю. Освітні програми ЄС та можливості для викладача українського університету. Український педагогічний журнал. 2021. Т. 2 : Світові тенденції та вітчизняні перспективи в освіті. С. 5–19. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2021-2-5-19>.
3. Полянська А. С. Особливості управління проектом «Міжнародна академічна мобільність» Програми Еразмус+ в умовах війни. Економіка, управління та адміністрування. 2023. 24 січ. С. 56–63. URL: [https://doi.org/10.26642/ema-2023-1\(103\)-56-63](https://doi.org/10.26642/ema-2023-1(103)-56-63) (дата звернення: 09.10.2025).
4. Eastern Europe & Caucasus Resource Centre. Що таке Європейський корпус солідарності? URL: <https://www.salto-youth.net/rc/eeca/cooperation/languages/ua/esc/> (дата звернення: 09.10.2025).
5. Філіп'єва М. В., Ямпольська Л. М. Програма Жана Моне як частина Еразмус+. Науково-освітня еліта та формування інтелектуального потенціалу української нації, Харків, Україна, 29 берез. 2024. Харків : Міністерство освіти і науки України, 2024. С. 385–389. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/77a1486b-f666-4d6c-83f0-4ccb5420ddb7/content> (дата звернення: 09.10.2025).

O. STOVETS

*Dr.Hab. in Philosophy, Professor
Odessa National Maritime University (Ukraine)
ORCID: 0000-0001-8001-4223*

A NEW RESOUNDING OF HUNTINGTON'S IDEAS IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S CIVILIZATIONAL CHOICE

Samuel Huntington, in his book "The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order" [1], argued that after the end of the Cold War, borders and conflicts in the world would be determined not by political ideologies or economic systems, but by civilizational differences – deep cultural, historical, and religious foundations that shape the identity of peoples. Huntington's main idea can be summarized as follows: the world of the future will not be defined by the confrontation between capitalism and socialism, democracy and dictatorship, but by the clash of different civilizations. Huntington understood civilization as the largest cultural community united by common historical roots, religion, traditions, language, and worldview. Civilization is the broadest cultural identity with which people may correlate themselves, apart from humanity as a whole.

Huntington gives a separate overview of how different thinkers and historians have interpreted the phenomenon of civilizations, and how many civilizations they have identified. He uses these examples to show that the very idea of "civilizational analysis" is not new, but his own approach seems to be more pragmatic in nature.

For instance, Arnold Toynbee, in his multi-volume work "A Study of History" [2], considered civilizations to be the fundamental units of the historical process. According to his calculations, there have been about two dozen civilizations throughout world history, but in his opinion, only about thirteen have developed fully. Toynbee analyzed their cyclical nature: birth, growth, decline, and collapse. His logic is similar to Huntington's in that civilizations, rather than individual states, are the main driving forces of history. Toynbee viewed them

as the basic units of history, being born, succeeding, or disintegrating depending on the adequacy of their response to historical challenges.

Oswald Spengler, in his work "The Decline of the West" [3], interpreted civilizations as "organisms" that live, mature, and die, similar to biological beings. He identified eight "great cultures" (Egyptian, Babylonian, Indian, Chinese, Ancient, Byzantine-Arab, Western European, and Mayan). He paid particular attention to the fact that Western civilization was entering a phase of decline, transitioning from the stage of "culture" to the stage of "civilization". For Huntington, this was an important example of the historical finitude of each cultural form, but he rejected Spengler's excessive fatalism, who viewed civilizations as closed cultural organisms with a rigid life cycle.

Fernand Braudel, a representative of the *Annales* school, took a less essentialist approach to civilizations. For him, civilizations were rather spaces of long-term historical development [4], systems of economic and cultural ties. He did not provide a rigid "classification of civilizations" in the manner of Spengler or Toynbee, but viewed them as "long structures" (*longue durée*) that set the framework for political and economic history. Unlike Toynbee and Spengler, Braudel was closer to sociology and geography, emphasizing that civilizations are formed as broad historical and cultural spaces.

Huntington's map of the world presents history through the coexistence and competition of civilizations. According to Huntington, there are about eight major civilizations. For a better understanding of the context, below is a brief description of these major civilizations that continue to exist today.

Western civilization, which unites Europe, the US, Canada, Australia, and New Zealand, is still one of the most influential. Its fundamental features are individualism, human rights, the rule of law, democratic institutions, scientific and technological progress. Its strengths include a powerful economic and technological base, global cultural attractiveness, a developed system of alliances, and a rich cultural tradition. Its weaknesses lie in problems such as demographic decline and aging populations, internal crises of liberal democracy, the challenges of multiculturalism, and uncontrolled migration. The West claims that its values are universal, which causes rejection by other civilizations, especially Islamic and Sinitic ones.

Orthodox civilization unites some of the peoples of Eastern Europe and the “post-Byzantine” areas. Its characteristic features are collectivism, strong statehood, the declaration of the special role of the church and spiritual values, and a historical orientation toward a “unique path”. Its strengths include cultural tradition, military and scientific-technical potential. Its weaknesses include feeble institutions, a tendency toward authoritarian political rule, an over-reliance on rich natural resources, and chronic economic instability. Relations with the West are conflictual; Orthodox civilization often perceives itself as an “alternative” to the Western order.

Islamic civilization encompasses the Middle East, North Africa, Central Asia, Indonesia, and Malaysia. Its core is Islam as a religion and way of life. Its strengths include collectivism, high demographic dynamics, unity of values, long-lasting cultural traditions. Its weaknesses include political fragmentation, lack of modernization, and internal conflicts between Sunnis and Shiites. Its attitude toward the West is often critical: Western universalism and secular ideology is perceived as a threat to Islamic identity. At the same time, the Islamic world strives nowadays for self-affirmation and the revival of its civilizational role.

Chinese (also Sinitic, Confucian) civilization, with China at its core, to which some other countries in the region gravitate, has the following characteristic features: Confucian ethics, hierarchy, collectivism, the pursuit of harmony, respect for the state, an emphasis on diligence, and technological adaptability. Its strengths include enormous economic and demographic potential, and rapid development of science and technology in China. Its weaknesses include internal social imbalances, regional contradictions, environmental problems, and an aging population. But the Chinese civilization sees itself as an alternative to the West, and is forming its own model of modernization, while actively strengthening international alliances.

Japanese civilization, according to Huntington, is unique in that Japan forms an independent civilization despite the borrowings from China and the West. Its foundation is a synthesis of Shintoism, Buddhism, and modern post-industrial society. Strengths are technological power, high social discipline, and cultural unity. Weaknesses include limited material resources, a demographic crisis,

and dependence on external markets. Japan maintains respectful relations with the West but strives for an independent role in Asia, balancing between the West and China.

Hindu civilization, centered in India, is based on Hinduism and a cultural tradition dating back thousands of years. Characteristic features include a caste inheritance, a synthesis of religious and cultural diversity, resistance to assimilation, and an ability to catch-up in technological development. Strengths are demographic growth and a very young population, growing scientific and technological potential, and a distinctive philosophical tradition. Weaknesses are social stratification, internal ethnic and religious conflicts, and significant economic disparities. Hindu civilization strives to achieve the status of a “great power”, and balances between cooperation with the West and defending an independent course.

Latin American civilization encompasses the countries of Central and South America. Its foundations are Catholicism, the “Iberian heritage”, the strong role of family and community ties, and cultural syncretism. Its strengths are rich resources, cultural identity, and a desire for social justice. Its weaknesses include chronic political instability, tendencies toward military-political authoritarianism, and dependence on external centers of power. In its relations with the Western civilization, Latin American civilization vacillates between integration and the desire for self-sufficiency.

African (sub-Saharan) civilization is a conditional community, and in early versions of his worldview, Huntington referred to it as a “civilization in the formative stage”. Its characteristic features are ethnic and cultural diversity, traditional forms of social organization, and a post-colonial heritage. Its strengths include natural resources, demographic potential, and cultural wealth. Its weaknesses include political instability, poverty, ethnic conflicts, and critical dependence on foreign aid. Africa is often the arena of influence for other civilizations, but it is gradually forming its own self-awareness and regional centers of power.

As to special cases, S. Huntington refers to countries on the so-called “civilizational fault lines”. He even called some states “torn countries”. Huntington’s concept of “divided” or “borderline” states refers to a special type of country that lies

between two civilizational systems, which makes them internally controversial and conflictual in terms of identity and foreign policy choices. Such societies experience a split between cultural heritage and political aspirations: elites often seek integration with a more prestigious or economically successful civilization, while a significant part of the population remains loyal to the traditional, root cultural model. Thus, according to Huntington, *Turkey* fluctuates between the Islamic East and the secular West, *Mexico* – between North American modernism and Latin American collectivism, and *Ukraine* – between the Western model of democratic institutions and the Orthodox-Eurasian tradition. As a result, such countries may become arenas of value – and geopolitical contradictions, where the choice of a civilizational vector gives rise to deep internal debates and, often, crises of national identity.

Contemporary Ukraine is going through one of the most difficult and challenging periods in its history, when the *question of civilizational choice* becomes crucial not only in political terms, but also in terms of culture and values. The issue of Ukrainian society's self-identification goes beyond local or regional narratives, taking on global significance. In this regard, Samuel Huntington's concept, outlined in "The Clash of Civilizations", is a productive theoretical model for analyzing the current transformations of Ukrainian identity.

Huntington argued that after the end of the Cold War, the world entered a phase where the main lines of confrontation were not ideological, but precisely civilizational differences. According to his model, Ukraine holds the position of a "frontier country" located on the fault line between Western-European and Orthodox-Eurasian civilizations. This position determines the dual nature of Ukraine's historical and cultural development, which is reinforced by its Soviet and imperial past.

Ukraine's historical experience confirms the complexity and multi-layered nature of its civilizational identity. On the one hand, Ukrainian culture has been shaped since the times of Kievan Rus' within the orbit of Byzantine Orthodoxy and Eastern Slavic tradition (and later within the orbit of the Russian Empire). On the other hand, long periods of inclusion in the Polish-Lithuanian and Austro-Hungarian political and cultural space contributed to the perception

of Western-European legal, cultural, educational, and institutional models. Thus, Ukraine has historically been at the crossroads of three civilizations (if we also consider its southern neighbor, the Ottoman Empire), which has predetermined both the richness of its cultural code, and the constant challenges to its identity.

Within the Huntington's logic, it is precisely at such civilizational fault-lines where severe conflicts are most likely to occur. The history of Ukraine in recent decades is convincing proof of this idea. Since 2014, and especially after the violent full-scale invasion by the RF in 2022, Ukrainian society has been rapidly rethinking its civilizational affiliation, moving toward Western civilization.

However, this process should not be viewed simply as a "change of civilization". Ukraine is not just moving away or "running" from the Eastern Orthodox civilization circle, but is likely establishing its own independent path, in which elements of various cultural traditions are given a new synthetic meaning. Thus, modern Ukraine is becoming an example of active *civilizational choice*, rather than passive inheritance of the historical predetermination. Unfortunately, this choice is being paid for with a lot of blood.

The Ukrainian case also makes it possible to critically rethink some of Huntington's ideas. While his theory emphasizes the inevitability of civilizational clashes, it somewhat underestimates the potential of cultural shifts and value choices. The historical course of Ukrainian society shows that civilizational identity can be the result of conscious self-determination, rather than geographical or religious determinism.

Hence, Ukraine's civilizational choice nowadays should not only be considered as a foreign policy act, but also a *philosophical event*: a manifestation of the people's desire to independently determine their cultural belonging, worldview, and place in the contemporary world. The Ukrainian example demonstrates that the clash of civilizations predicted by Huntington is very likely, but it might also be transformed into dialogue, and a new form of interaction between cultures based on freedom of choice and solidarity of values. At the same time, any civilizational choice must be supported by real military and geopolitical power, and socio-economic resilience.

References:

1. Huntington S. P. (2011). The clash of civilizations and the remaking of world order. New York, NY : Simon & Schuster.
2. Toynbee A. J. (1987). A study of history: Vol. 1. The geneses of civilizations. London : Oxford University Press.
3. Spengler, O. (1926). The decline of the West (C.F. Atkinson, Trans.; Vols. 1–2). New York, NY : Alfred A. Knopf.
4. Braudel, F. (1994). A history of civilizations (R. Mayne, Trans.). New York, NY : Penguin Books.

О. Б. ТАТАРЧЕНКО

канд. іст. наук, доц.

Херсонський національний технічний університет (Україна)

ORCID: 0000-0001-8790-2194

ВИСВІТЛЕННЯ ГАЗЕТАМИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ «ТОВАРИСТВА З ПОШИРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА НАУКОВИХ ЗНАНЬ» В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

У наші дні проблема дослідження пропаганди є одним із найактуальніших наукових напрямків для багатьох науковців як України, так і світу. В історії людства яскравим прикладом конструювання людської свідомості засобами пропаганди є період Радянського Союзу. Причому серед головних завдань комуністичної пропаганди в СРСР було створення атеїстичного суспільства. Формування світогляду радянської людини було покладено як безпосередньо на органи пропаганди, так і на різноманітні громадські організації, зокрема й на «Товариство з поширення політичних та наукових знань».

Діяльність цієї організації вивчали такі українські науковці як: В. Бойко, В. Васи́лашко, В. Мацеборко, І. Сергієнко, Н. Терьохіна, В. Чепіга та ін. Проте, проведення атеїстичної пропаганди цим товариством до цього часу комплексно не досліджувалося. Оскільки газетна періодика в радянські часи була одним із головних джерел поширення інформації, пропонуємо на прикладі газет південної України, розглянути висвітлення ними поширення атеїстичної пропаганди «Товариством з поширення політичних та наукових знань».

Повоєнний період української історії характеризувався тим, що українські землі знову опинилися у складі Радянського Союзу, якому потрібно було відновити панування комуністичної ідеології, яку він насаджував у міжвоєнний період. Для виконання цього завдання одна з першочергових задач полягала

у відновленні мережі освітніх і культурних закладів, паралельно з якими створювалися й громадські організації, які мали допомагати проводити просвітницьку і виховну роботу серед радянського населення.

Однією з таких організацій було «Товариство з поширення політичних та наукових знань». Воно розпочало свою діяльність в УРСР 16 січня 1948 р., після чого, упродовж 1948–1949 рр. були створені обласні організації Товариства, а у 1958 р. – народні університети (культури, правових знань та ін.) [1].

Після видання постанов ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її покращення» від 31 липня 1954 р. та «Про помилки в проведенні наукової атеїстичної пропаганди серед населення» від 10 листопад 1954 р. Товариству довелося зайнятися поширенням матеріалістичних знань та антирелігійною пропагандою.

За його діяльністю пильно стежили журналісти як центральних, так і регіональних періодичних видань, оскільки вони не тільки були пропагандистами, а й виконували функцію нагляду за виконанням місцевими органами влади, освітніми та культурними закладами, а також громадськими організаціями політичних рішень радянської влади.

Вже 7 серпня 1954 р. в друкованому органі Кіровоградського обласного і міського комітетів комуністичної партії України та обласної ради трудящих «Кіровоградська правда» в статті «За цілеспрямовану науково-атеїстичну пропаганду» нищівній критиці було піддане Кіровоградське обласне відділення «Товариства по поширенню політичних і наукових знань» за те, що воно майже нічого не зробило для організації лекцій на науково-атеїстичні теми. Зокрема, зазначалося, що «керівників відділення не турбує те, що окремі члени Товариства, читаючи лекції на теми: «Марксизм-ленінізм про релігію», «Про походження землі» та інші, не зосереджують увагу слухачів на головному – доказі шкідливості релігії, яка духовно принижує, калічить людину. Директор обласного лекційного бюро т. Власова не вживає заходів, щоб у селах області повсякденно читались лекції на антирелігійні теми» тощо [2, с. 1].

У цій же газеті у статті «Вечори атеїста» від 19 жовтня 1958 р. наводився нібито позитивний приклад атеїстичної діяльності «Товариства по поширенню політичних і наукових знань». Йшлося про організацію Товариством вечорів атеїста в Устинівському районі Кіровоградської області. Зазначалося, що вечори заздалегідь готувалися в приміщеннях, де вони проходили, улаштовувалися фотомонтажі та виставки на антирелігійні теми. А далі був висвітлений справжній підхід, використаний для організації цих заходів. Зокрема, очевидно із застосуванням адміністративного тиску, для участі у вечорах було залучено понад 800 чоловік, серед яких було багато віруючих, у т. ч. місцева громада баптистів. Для виступів були залучені колишні священнослужителі, які, як було зазначено, «розповіли про шлях, який вивів їх із тенет релігії».

Наприкінці статті для показового цькування була обрана родина баптистів пресвітера Дем'яненка. Про яких писали, що «дем'яненки весь час вигукували репліки у своє виправдання. Але баптисти не змогли спростувати жодного з наведених фактів, які викривали реакційну суть релігії» [3, с. 2].

Пропагандистська діяльність Одеського обласного і місцевих відділень «Товариства з поширення політичних і наукових знань» була проаналізована в статті «Лекції для трудящихся», яка вийшла 17 вересня 1960 р. в друкованому органі Одеського обласного і міського комітетів комуністичної партії України, обласної і міської рад трудящих «Знамя коммунизма». Було відмічено, що робота обласного Товариства характеризується розвитком громадських начал, підвищенням ідейного рівня лекційної пропаганди, розширенням сфери її впливу. Проте, критиці біло піддане великомихайлівське відділення Товариства, адже, на думку одеських газетярів, воно «лекційну пропаганду пустило на самоплив, роботу не планує, сільським групам ніякої допомоги не надає».

А тому, як відмічали автори статі: «Не дивно, що в цьому районі нерідко читаються малозмістовні лекції. Окремі виступи, присвячені важливим політичним і теоретичним питанням, викладаються абстрактно, у відриві від практики, нагальних завдань трудівників села» [4, с. 1].

Таким чином, антирелігійна діяльність «Товариства з поширення політичних і наукових знань» розгорталась під пильним наглядом журналістів газет південної України. Відділення Товариства, які слабо організовували пропагандистську роботу, піддавалися жорсткій критиці, а організовані атеїстичні заходи окремими осередками Товариства використовувалися газетниками для цькування віруючих на шпальтах місцевих газет.

Джерела та література:

1. Про товариство. URL: <https://znannya.org.ua/index.php/about> (дата звернення: 10.09.2025).
2. За цілеспрямовану науково-атеїстичну пропаганду. *Кіровоградська правда*. 1954. 7 серп. № 159 (3237).
3. Баранніков М., Гончаренко Г., Олійник О. Вечори атеїста. *Кіровоградська правда*. 1958. 19 жовт. № 195 (4303).
4. Лекции для трудящихся. *Знамя коммунизма*. 1960. 17 сент. № 185 (5314).

І. Я. ТОДОРОВ

докт. іст. наук, проф.

Ужгородський національний університет (Україна)

ORCID: 0000-0003-0986-9485

ІСТОРИЧНІ НАРАТИВИ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ ДИСКУРСИ: ПОРІВНЯННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА СЕРБСЬКО-КОСІВСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Міжнародні відносини останніх десятиліть характеризуються проявами складних та асиметричних криз, які істотно впливають як на регіональну, так і на глобальну безпеку. У цьому контексті особливої уваги заслуговують два конфлікти, що мають багато спільного у своїй політичній структурі та дискурсивному оформленні, попри різні історичні та географічні передумови: сербсько-косовський конфлікт та російсько-українська війна.

Варто зауважити, що події в Україні пильно спостереження у Косові, де й досі відчуває наслідки збройного конфлікту з Сербією кінця 1990-х років. З початку нового етапу війни в Україні у 2022 році, значна частина косовського суспільства сприймає ці події крізь призму власного травматичного історичного досвіду.

Обидва конфлікти – як на Балканах, так і на пострадянському просторі – супроводжуються активним використанням інструментів інформаційної війни. Російська Федерація та Республіка Сербія продукують та поширюють наративи, що мають на меті виправдати їхні зовнішньополітичні дії та поставити під сумнів легітимність опонентів. У російському дискурсі щодо України домінують мотиви спільної історичної спадщини, необхідності «захисту» російськомовного населення, що супроводжуються делегітимацією українського суверенітету та цілісності держави. Аналогічно, сербські наративи щодо Косова зосереджуються на його культурній та духовній важливості для сербської

національної ідентичності, заперечуючи незалежність Косова як нелегітимну та нав'язану зовнішніми політичними гравцями.

Обидва випадки ілюструють, як геополітичні конфлікти можуть бути сконструйовані та легітимізовані через апеляцію до історичної пам'яті, національних міфів і маніпулятивних інтерпретацій міжнародного права. Ці наративи відіграють ключову роль у формуванні як внутрішнього суспільного консенсусу, так і зовнішньополітичного дискурсу, що вимагає глибокого аналізу з боку академічної спільноти.

Конфлікт між Сербією та Косово має не лише політико-правовий і геополітичний характер, але й глибоке історико-культурне підґрунтя, що зумовлює протистояння на рівні колективної пам'яті, ідентичності та історичної легітимації територіальних претензій. Протилежні інтерпретації спільного минулого формують не лише взаємовиключні історичні наративи, але й підживлюють сучасні політичні конфлікти, ускладнюючи процес мирного врегулювання та міжетнічного діалогу. Історична міфологія, побудована навколо поняття «Косово як колиска сербської державності», відіграє фундаментальну роль у формуванні національної ідентичності.

Збройне протистояння, що розгорнулося у 1998–1999 роках, супроводжувалося масовими порушеннями прав людини, включаючи етнічні чистки, вбивства та насильницьке переміщення населення. Понад 13 000 косоварів загинули, приблизно 1 мільйон осіб стали внутрішньо переміщеними. Війна завершилася через 15 місяців після інтервенції НАТО, яка тривала 78 днів. Після виведення сербських військ Косово перейшло під тимчасове управління ООН відповідно до Резолюції 1244 Ради Безпеки [1].

Теза про «односторонність» проголошення незалежності Косова у 2008 році часто використовується Белградом і Москвою. Але якщо оперувати достовірними міжнародними джерелами, бачимо іншу картину: процес був довгим, багатостороннім і скоординованим, а не «раптовим актом» [2] 17 лютого 2008 року косовський парламент проголосив незалежність, прямо посилаючись на План Ахтісаарі. Проголошення було синхронізовано з ключовими міжнародними партнерами. Вже наступного дня його визнали США, Велика Британія,

Франція, Німеччина, Італія, Туреччина, упродовж кількох тижнів – більшість країн ЄС та НАТО.

Історичні витоки російсько-українського протистояння. Історичне коріння сучасного російсько-українського конфлікту сягає глибини століть і пов'язане із суперечками навколо спільної історичної спадщини, культурної ідентичності та прав на політичну суб'єктність. У 2000-х роках Росія активізувала просування концепції «руського мира», квазікультурного простору, що передбачав відновлення впливу Росії на пострадянському просторі. В Україні це викликало конфлікт між європейським і проросійським векторами розвитку. Поворотною точкою стала Помаранчева революція 2004 року, яка засвідчила готовність українського суспільства відстоювати свій цивілізаційний вибір. Втім, після обрання в 2010 році президентом України Віктора Януковича відбулося часткове повернення України до орбіти Кремля. Відмова від підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2013 році, обумовлена тиском з боку Москви, стала каталізатором масових протестів, що переросли в Революцію Гідності (2013–2014). Москва вдалася до прямої військової агресії – спочатку окупації Криму, а згодом і до створення та підтримки сепаратистських рухів у Донецькій та Луганській областях. В лютому 2022 року Росія розпочала широкомасштабне вторгнення до України, декларуючи як мету «денацифікацію» та «демілітаризацію». Утім справжньою метою є знищення української державності, повернення України до орбіти впливу Москви та ревізія геополітичного устрою після Холодної війни. Таким чином, війна Росії проти України – це не просто боротьба за територію, а екзистенційна війна за право України на окрему ідентичність, державність і європейський вибір.

Політика Республіки Сербія щодо Косова та політика Російської Федерації щодо України мають низку структурних схожостей, зокрема у використанні історичних наративів, апеляціях до міжнародного права, а також у формуванні образу «жертви». Водночас існують принципові відмінності щодо методів, інтенсивності та масштабів дій. Сербія послідовно не визнає незалежність Косова, вважаючи його невід'ємною частиною своєї території. Росія ж заперечує

легітимність української державності в цілому, просуваючи тезу, що Україна є «штучним утворенням», частиною «русского мира», а українці – «єдиний народ» з росіянами [3].

Сербія застосовує переважно дипломатичні та юридичні механізми: блокує визнання Косова в міжнародних організаціях. Натомість Росія вдалася до збройної агресії. Вона здійснює масові обстріли цивільної інфраструктури, депортації населення, примусову паспортизацію тощо.

Політика Сербії хоч і суперечлива, але не розцінюється міжнародним співтовариством як агресивна або та, що порушує міжнародне право. Сербія залишається кандидатом на вступ до ЄС і бере участь у мирному процесі, навіть попри жорстку позицію щодо Косова. Російська політика, навпаки, одностайно засуджена більшістю країн світу. Генеральна асамблея ООН у березні 2014 р. та у жовтні 2022 р. ухвалила резолюції, що підтверджують суверенітет і територіальну цілісність України

Сербія апелює до історичної ролі Косова як «колиски сербської цивілізації» (битва на Косовому полі 1389 р.) – мотив, який активно використовується в політичній мобілізації. Росія просуває наративи про «спільну історичну долю» з Україною, Київ як «духовну столицю» Русі, ототожнюючи Київську Русь з історичними витоками Москви.

Сербія активно посилається на «порушення прав сербської меншини в Косові» як обґрунтування своєї позиції. Росія інструменталізує питання захисту «русскоязычного населения» як *casus belli*. Така політика включає ідею «захисту співвітчизників».

Обидві держави використовують наратив «жертви» геополітичної несправедливості. Сербія – у контексті втрати Косова, Росія – у контексті «втрати» України та «провокацій» з боку НАТО. Проте така стратегія в російському випадку є значно більш агресивною, оскільки слугує обґрунтуванням активної війни, тоді як у Сербії – радше засобом політичного торгу з ЄС. Починаючи з 2014 року, В.Путін послідовно посилається на прецедент Косова для легітимації анексії Криму, заявляючи про нібито порушення принципу територіальної цілісності Заходом [4]. Проте, як зазначив Міжнародний суд ООН, проголошення

незалежності Косова не суперечило міжнародному праву, оскільки не порушувало жодної норми *jus cogens* [5]. Сербія: після 1999 р. не застосовує армію проти Косова; бере участь у переговорах з ЄС; підтримує дипломатичні канали; є кандидатом на вступ до ЄС. Росія здійснює широкомасштабну війну; ігнорує переговори, окрім ультимативних; вдається до воєнних злочинів (визнано ООН, МКС) [6]; прагне повної ревізії пострадянського простору і не лише.

Хоча обидві держави – Сербія та Росія – заперечують суверенітет іншої сторони (Косово і Україна відповідно) та використовують історико-культурні аргументи як інструмент легітимації своїх дій, їхні підходи мають суттєві відмінності. Сербія реалізує асиметричну, але дипломатичну політику, намагаючись балансувати між принциповістю та європейською інтеграцією. Росія ж веде відкриту загарбницьку війну, цілеспрямовано руйнуючи українську державність. Певною мірою, у морально-політичному сенсі вимірі Сербія виступає як «жертва втрати», тоді як Росія – як «ініціатор руйнації».

Порівняльний аналіз політики Російської Федерації щодо України та Республіки Сербія щодо Косова виявляє низку глибоких структурних, риторичних та ідеологічних паралелей, що базуються на використанні історичної, культурної та етнонаціональної аргументації для легітимації територіальних претензій та делегітимації суб'єктності іншої сторони. В обох випадках наративи, які апелюють до «історичної справедливості», «культурної спільності», «захисту етнічних братів» та протистояння «впливу Заходу», виступають ключовими інструментами державної політики – як у внутрішньому політичному мобілізаційному дискурсі, так і в зовнішньополітичній комунікації.

У випадку Росії ключовими елементами риторики стали твердження про «єдність російського та українського народів», «історичну приналежність Києва до російського православного та державного простору», «несправедливість» розпаду СРСР та необхідність «захисту русскоязычного населения» в Україні. Ці конструкції активно експлуатуються в офіційній пропаганді з метою заперечення легітимності української державності

та обґрунтування агресії проти неї, зокрема через концепти «денацифікації» та «демілітаризації», що мають виключно ідеологічну природу і не підтверджені жодним міжнародним юридичним органом.

Аналогічно, у сербському випадку головним аргументом виступає уявлення про Косово як «сакральну землю» та «колиску сербської ідентичності» (особливо у зв'язку з битвою на Косовому полі 1389 року). Сербська риторика стверджує, що косовські албанці є «прибульцями», які нібито колонізували сербську землю з території Албанії. Такий дискурс ігнорує багаточисельну історію регіону та виявлені численні історичні, демографічні та етнографічні джерела, які підтверджують автохтонність албанського населення в Косово.

Особливу роль у обох випадках відіграє стратегічна віктимізація – презентація себе як «жертви геополітичної несправедливості». Росія представляє себе як державу, «оточену ворожим Заходом», що «вимушена» оборонятися, тоді як Сербія виступає як «несправедливо покарана» держава, яка втратила частину своєї території. Така риторика дозволяє виправдовувати агресивні або ревізійні дії, водночас мобілізуючи внутрішнє населення довкола націоналістичних наративів і сприяючи легітимації політичних режимів.

Однак при всій подібності стратегічних риторик, між підходами Росії та Сербії існують суттєві відмінності у ступені радикалізації, характері дій і масштабах наслідків. Якщо політика Сербії щодо Косова після 2000 року характеризується дипломатичними методами, участю в діалозі за посередництва ЄС і прагненням зберегти статус кандидата на вступ до ЄС, то Росія демонструє відверто ревізійністський і мілітаристський курс. Її політика щодо України включає не лише анексію територій (Крим, пізніше частин Донеччини та Луганщини, Запорізької та Херсонської областей), а й широкомасштабну війну, масові порушення прав людини, руйнування інфраструктури та порушення фундаментальних норм міжнародного гуманітарного права.

Іншим критичним чинником є те, що Росія значно ширше залучена до глобальної конфронтації із Заходом. Конфлікт в Україні набув чітко вираженого характеру глобального

геополітичного протистояння між демократіями й автократіями, між ліберальним порядком, заснованим на правилах, та ревізіоністським світобаченням, заснованим на «праві сили». Сербія ж намагається балансувати між ЄС та РФ, використовуючи політику «багатовекторності» для максимізації вигод, зокрема через уникнення санкцій та збереження співпраці з ЄС.

Показово, що Росія регулярно використовує прецедент Косова як аргумент для виправдання анексії Криму. Однак рішення Міжнародного суду ООН (2010) прямо вказує, що проголошення незалежності Косова не порушує міжнародного права, оскільки воно не суперечить жодній загальній нормі, а відбулося на тлі масових порушень прав людини та провалу дипломатичних зусиль з боку Сербії. На відміну від цього, анексія Криму Росією була здійснена з використанням сили, у порушення Статуту ООН, Гельсінського заключного акта та Будапештського меморандуму 1994 року.

Таким чином, хоча геополітичні контексти Росія-Україна та Сербія-Косово відрізняються за інтенсивністю, масштабом і міжнародною реакцією, вони об'єднані спільним підходом до маніпуляції історичною пам'яттю, етнічною легітимністю та антизахідною риторикою. Обидві держави використовують ці засоби не лише для внутрішнього мобілізаційного ефекту, але й для конструювання зовнішньополітичної легітимності.

Визнання цього феномена є критично важливим для міжнародних суб'єктів, особливо тих, що прагнуть посередництва у врегулюванні відповідних конфліктів. Зусилля міжнародної дипломатії не повинні нехтувати тим фактом, що подібна риторика – це не просто прояв історичної пам'яті чи культурної чутливості, а цілеспрямований інструмент політичної боротьби, спрямованої на перегляд існуючих кордонів, знищення суверенітету та підрив міжнародного порядку.

Отже, збереження стабільності в Європі потребує не лише дипломатичних компромісів, а й чіткої оцінки ризиків, які виникають унаслідок толерування ревізіоністських наративів. Протидія цим наративам має стати частиною ширшої стратегії захисту міжнародного права, демократичних цінностей і територіальної цілісності держав. Тривалий глобальний компроміс

не лише можливий, але й може бути історично необхідним. Оскільки успіх будь-якого врегулювання залежатиме від трьох взаємопов'язаних умов: прагматичне лідерство, здатне подолати ідеологічну жорсткість; громадський тиск, що протистоять інерції еліти та вимагає деескалації; переважаючий дух часу примирення, що розуміється як історично умовна атмосфера, сприятлива для компромісу. Незважаючи на ці можливості, залишаються серйозні перешкоди. Траєкторія розвитку Косово та України слугуватиме як випробувальним випадком, так і шаблоном. В цьому сенсі Косово та Україна – дзеркало здатності міжнародної системи до адекватних дій у відповідь на агресивну політику.

Джерела і література:

1. UN documents on Resolution 1244. URL: [https://undocs.org/S/RES/1244\(1999\)](https://undocs.org/S/RES/1244(1999))
2. Letter dated 26 March 2007 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council. URL <https://digitallibrary.un.org/record/595358?v=pdf>
3. Putin V. On the historical unity of Russians and Ukrainians. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>
4. Putin V. (2014). Address on Crimea. URL: <https://en.kremlin.ru/events/president/news/20603>
5. Accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo. URL: <https://www.icj-cij.org/case/14111>
6. International Criminal Court. (2023). Warrant of arrest for Vladimir Putin. URL: <https://www.icc-cpi.int>

О. П. ТРИГУБ

докт. іст. наук, проф.

Чорноморський національний університет

імені П. Могили (Миколаїв, Україна)

ORCID: 0000-0003-0610-1702

УАПЦ У ПРОТОКОЛАХ ДОПИТІВ МИКОЛИ ЛАГУТИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПРАВИ СВУ 1929–1930 РР.)

Вже багато років на порядку денному української історичної науки стоїть питання вивчення історії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), де найбільш заплутаним періодом є міжвоєнна доба, тобто епоха першої генерації УАПЦ. При цьому найменш вивченими у регіональному розрізі є периферійні території, де автокефалія мала незначну кількість прихильників – південно-східні креси УСРР.

Історія УАПЦ на Півдні України протягом останніх десятиліть вже знайшла окремих своїх дослідників. Якщо не зосереджувати свою увагу на «класиках» історії української автокефалії міжвоєнного періоду (О. Ігнатуша, І. Преловська, А. Киридон), які показали процеси на загальноукраїнському тлі, мало приділяючи уваги периферійним територіям, то необхідно згадати південноукраїнських дослідників, які зосередили свою увагу саме на північночорноморських подіях – О. Баягузову, О. Тригуба, М. Михайлуцу, О. Музичка, Д. Кузовенкова. Натомість жоден з вказаних авторів не використовував у своїх працях слідчі матеріали у масштабній справі «Спілки Визволення України», де діяльність УАПЦ була одним із ключових напрямків «анти-радянської та буржуазно-націоналістичної» сутності «СВУ». Таким чином, метою нашої розвідки ставимо оприлюднення матеріалів допитів Миколи Лагути, які проводилися протягом жовтня-грудня 1929 р., що розкривають питання розбудови та діяльності миколаївської парафії УАПЦ, що була сформована навколо Адміралтейського собору Св. Григорія (Юри).

У кінці вересня – на початку жовтня 1929 р. у Миколаєві й інших містах були арештовані визначені чекістами за «матеріалами агентурної роботи» головні фігуранти миколаївської філії «СВУ»: директор краєзнавчого музею Феодосій Камінський, педагог, краєзнавець і просвітянин, філолог Микола Лагута, просвітянин, учитель Зиновій Гудзь-Засульський і науково-педагогічний працівник Петро Близнюк, який залишив Миколаїв у середині 1920-х років, але підтримував з миколаївською інтелігенцією дружні та професійні зв'язки. На роль ключових діячів «СВУ» було обрано М. Лагуту та П. Близнюка, які виявилися найбільш контактними (у сенсі надання показань під час допитів) й одіозними фігурами, оскільки за часів національно-визвольних змагань 1917–21 рр. тісно співпрацювали з українськими урядами гетьмана Скоропадського та Директорією Петлюри.

Під час слідчих дій одним із найбільш говірливих виявився Микола Лагута (детальніше про нього див.: [3]). Опитуючи заарештованого, слідчі цікавилися серед іншого й контактами фігурантів справи з автокефальною громадою Миколаєва, їхньою участю у розбудові парафії, зв'язками з Всеукраїнської Православною Радою та її лідерами – Морозом, Чехівським, митрополитом Липківським й іншими. Надані Лагutoю матеріали доповнюють і надають додаткових відтінків розвою автокефального руху Південної України, адже у 1922–1925 рр. Миколаїв був єпархіальним центром, що охоплював своїм підпорядкуванням край УАПЦ під назвою «Степ».

На відміну від багатьох інших фігурантів справи «СВУ» у Миколаївській окрузі, М. Лагута ніколи не був пов'язаний з автокефальним рухом², про що він чітко зазначив у відповіді на питання про його «ставлення й участь в автокефальній церкві у минулому та теперішньому». Просвітянин зазначав: «До автокефальної церкви відношення я не мав. Членом громади не був. У справах її участі не приймав. З цікавості, як і багато партійних, перший час декілька разів заходив до церкви. Автокефальний

² Велику роль у становлення та розбудові автокефального руху на теренах не лише Півдня України, а й інших регіонів, відіграли тогочасні провідники місцевих громад «Просвіта». Просвітяни ставали у керма парафіяльних громад, боролися за церкви, подекуди приймали сан і ставали священнослужителями.

рух вважав тоді і тепер проявом буржуазної, консервативної ідеології. Про те, як я ставлюся до релігії і як ставився раніше свідчить той факт, що я з часів перебування в університеті з 1914 року розірвав все з релігією. Якщо потрібні якісь докази, то можу повідомити наступне: моя дружина єврейка, живу я з нею декілька років. Про релігійні переконання у мене не можна говорити. Вина моя тільки у тому, що я дійсно у 1921 році із цікавості заходив до церкви, де були автокефалісти» [1, арк. 25].

У той же час Лагута з багатьма провідниками автокефального руху Півдня України підтримував постійні, або періодичні зв'язки, серед яких називав Гука, Троценка, Райченка, Щербаня, Гурича, Бучила. Про характер їхніх відносин Лагута зазначав наступне: «[Зустрічався з ними] найчастіше на вулицях, бо деякі з автокефалістів були раніше просвітянами. При зустрічах обмежувалися загальними розмовами... Спільного з гр. Гуком, Троценком, Щербанем, Гуричем у мене, звісно, нічого не було. З гр. Бучило я зустрічався у справі організації Наукового Товариства, коли він приїхав, як приватна особа до м. Миколаєві» [1, арк. 26].

Отже бачимо, що підслідний повністю відмежовувався від учасників автокефального руху, хоча подальші матеріали свідчать про те, що з провідним діячем автокефалії на Миколаївщині Андрієм Гуком і єпископом Миколаївським і Херсонським Пилипом Бучилом йому приходилося мати справу постійно, з першим – як активним діячем українізаторського руху, а з другим – як науковцем, який приймав активну участь у діяльності ВУАН.

Відносно П. Бучила М. Лагута вносить окремі штрихи до його біографії, яка до сьогодні ретельно не вивчена, хоча певні спроби і були зроблені (детальніше про Пилипа Бучила див. праці автора [7; 8]). Так, у свідченнях детально описано роль єпископа в організації у Миколаєві Наукового товариства імені Аркаса, яке виникло у 1923 р. та проіснувало усього рік. Саме Бучило привіз статут товариства, який було розроблено у ВУАН, але Лагута та Камінський відсторонили від діяльності єпископа, бо не бажали, щоб наукове товариство було пов'язане якимось чином з УАПЦ. Протягом року існування товариства Лагута спілкувався з Бучилом на наукові та організаційні теми: «Бесіди

з Бучилом торкалися питань про наукову роботу тут, про чергові наукові книжкові новинки, про побутові питання, обговорення тих чи інших осіб. Спільне було... тільки прагнення працювати з історії місцевого краю, музейна справа» [1, арк. 27–32].

Пізніше М. Лагута охарактеризував автокефальний рух на Миколаївщині наступним чином: «Про стан автокефального руху у м. Миколаєві повідомляю наступне: особисто я в автокефальному русі в м. Миколаєві не приймав жодної участі. Декілька разів із цікавості ходив до церкви...

Відомості про автокефальний рух я черпав із розмов з А. Гуком . Гр.[омадянин] А. Гук повідомляв мені у загальних рисах про стан [парафіяльної] громади, про внутрішню боротьбу між окремими групами громади, про свою роль у раді громади.

Гр. А. Гук довгий час брав активну участь в автокефальному русі, говорив, що для нього має значення організація мас навколо громади більше з політичної, чим з релігійної точки зору. Казав, що громада тримається здебільшого завдяки його роботі у ній, що проти нього веде кампанію частина членів громади. За його словами, Гук мав на увазі таку діяльність, яка б послаблювала міць радянської влади. Це мій умовивід з його слів...» [1, арк. 48–49] (детальніше про Андрія Гука див. [6]). Пізніше важка ситуація у Миколаївському автокефальному соборі підтверджувалася і словами Близнюка: «Гр-н Близнюк казав, що на його думку, справи у місцевої автокефальної громади погані, що немає кому керувати нею» [1, арк. 105]. І далі: «Справи у місцевої автокефальної громади погані..., маса вже відійшла від неї» [1, арк. 109].

Пізніше Лагута додав наступне: «Приблизно у 1926 чи 1927 році в бесіді зі мною гр. Гук повідомив мені, що в автокефальній церкві служили панахиду по українському письменнику Франку, а фактично ця панахида була не по Франку, а по Петлюрі... Я відреагував на це фразою: «Як тобі це тільки вдається»...

Про роботу місцевої [автокефальної] громади інколи чув від Гука. Він розповідав про внутрішні негаразди у громаді, про боротьбу окремих груп за вплив, про те, що він відстоює цю громаду від розпаду, про те, що їздив декілька разів до Києва в Центральну Автокефальну Раду [мається на увазі Всеукраїнська

Православна Церковна Рада – ВПЦР], як представник Миколаївської громади. Про конкретні директиви Центральної Автокефальної Ради відносно Миколаївської громади мені не говорив, до того ж я цим мало цікавився. Однак, допускаю думку, що ініціатива про панахиду по Іванову Франку у дійсності могла виходити не тільки від місцевих автокефальних кіл, але й із центру, з Києва, від [Автокефальної] Центральної Ради» [1, арк. 53–54]. У результаті, свідчення Лагути, як й інших заарештованих просвітян, привели до перегляду справи Андрія Гука, змінивши кардинально його вирок – з 5 років ВТТ до вищої міри покарання.

Пізніше Лагута додав: «Гук казав, що на зібраннях Центральної Парафіальної Ради [мабуть мова йде про ВПЦР] відбувалися гарячі суперечки про роботу окремих парафій, говорив про те, що у роботі її приймав участь і Чехівський, працюючи в якості місіонера, що попи на місцях повинні виконувати не тільки свої безпосередні обов'язки по церкві, але й об'єднувати маси навколо питань національної укр.[аїнської] культури.

Такий факт, як таємне служіння панахиди у [Миколаївському] соборі також наводить на думку про паралельну роботу церковну та національну в автокефальній церкві» [1, арк. 60–61]. Необхідно тут відзначити, що цю тезу підтримують практично усі сучасні дослідники історії УАПЦ.

Згадав Лагута і про соціальний ґрунт автокефального руху, підтверджуючи загальновідому тезу про роль «Просвіти» як організаційного базису УАПЦ: «Близнюк казав мені про те, що частина української інтелігенції пішла працювати у 1921–22 рр. до автокефальної церкви, та вести відповідну пропаганду за розширення укр.[аїнського] націоналістичного руху» [1, арк. 60]. Пізніше це твердження було доповнене: «Частина української (національної, звичайно) інтелігенції пішла в попи, щоби вести націоналістичну пропаганду, прикриваючись формою автокефальної церкви. Таку роботу ведуть чимало попів на місцях, впливаючи на селянські маси, а в Центральній Автокефальній Раді – Чехівський, Мороз. Гр. Чехівський виступає з прилюдними проповідями регулярно в церкві, а Мороз робить в Раді. Мета Чехівського й Мороза – під прапором автокефальної церкви вести політичну роботу, використовувати

всі легальні умови, спрямовувати думки людей в національне річище, гуртувати навкруги церкви кадри націоналів-українців, не залишати їх без свого впливу» [1, арк. 132].

Фігурують у свідченнях і тези про завдання автокефального руху: «По автокефальній лінії необхідно прагнути на Миколаївщині до організації церковних громад тут у місті та на селі. До об'єднання парафіян навколо церкви та через неї використовувати усі можливості проводити шовіністичні ідеї цієї організації [СВУ]» [1, арк. 75].

Цікавим є фрагмент щодо ролі держави в обмеженні діяльності УАПЦ: Близнюк «казав, що автокефальний церковний рух поширюється, хоча й незначно. На перешкоді часто стоїть влада, що не дає можливості відкривати нові парафії, заарештовує окремих діячів, напр. Липківського, примушує окремих діячів одійти од церковної роботи і не виступати ніде – напр. Чехівського Гр., Липківський же зовсім одійшов од церковної роботи. Такі перешкоди часто трапляються і на місцях. Дехто з попів кидає свої парафії, одмовляється од роботи, скидає з себе попівський сан, бо зазнає чимало перешкод в житті. В містах не видно церковного руху. В селах так само небагато парафій. Окремі діячі, як гр. Липківський, напр. своїми поїздками підживляли цей рух. Але за останніх часів почалися непорозуміння в Центральній Автокефальній Раді (які саме не говорив), створилися течії, групи.

Про місцеву автокефальну громаду зазначав, що тут нічого, на його думку, не робиться, що всі сплять, нема кому робити... Нічого тут у Миколаєві не робиться по лінії автокефальній...» [1, арк. 129–129 зв., 134].

Таким чином, дані матеріали доповнюють наші знання про становлення та розвиток Української автокефальної православної церкви, її подвижників, труднощі та перешкоди, які траплялися на шляху розбудови української незалежної церкви.

У підсумку керівниками Миколаївської філії «СВУ» чекісти призначили М. Лагуту та науково-педагогічного працівника Петра Близнюка. Членів цієї організації звинувачували у намірі повалити радянську владу, підготовці контрреволюційного перевороту та реставрації буржуазно-капіталістичного

ладу [4, арк. 56]. У результаті Лагута був засуджений лише на три роки умовно й повернувся до Миколаєва, де його було завербовано органами НКВС в якості агента³ (мабуть віддячили за змистовні показання), а Близнюк отримав шість років суворой ізоляції, був етапований до Казахстану, де й загинув.

Джерела та література:

1. Галузевий держархів Служби безпеки України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 67098фп. Т. 145.
2. Держархів Миколаївської області. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 1574.
3. Ласінська М. Ю., Тригуб О. П. Доля миколаївського краєзнавця (Микола Дмитрович Лагута). *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 105–109.
4. Ніколаєв І. Є., Сліпущенко С. М. Викриття органами держбезпеки «антирадянських, націоналістичних організацій» серед освітян та творчої інтелігенції Миколаївщини. Реабілітовані історією. Миколаївська область. Т. 7. Миколаїв: Іліон, 2017. С. 54–66.
5. Реабілітовані історією. Миколаївська область. Т. 1. Київ-Миколаїв, 2005. С. 284–285.
6. Тригуб О. Андрій Гук – між СВУ й автокефалією. Реабілітовані історією. Миколаївська область. Т. 7. Миколаїв: Іліон, 2017. С. 388–394.
7. Тригуб О. Єпископ Миколаївський Пилип Бучило (1892–1983): відновлений життєпис. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження»: збірник наукових матеріалів Х Миколаївської обласної краєзнавчої конференції (Миколаїв, 20–21 жовтня 2016 р.). Миколаїв: Іліон, 2016. С. 172–173.
8. Тригуб О. Єпископ Пилип Бучило в історії УАПЦ на Півдні України (20-ті роки ХХ ст.). Історико-культурна спадщина в контексті відродження самобутності регіонів України. Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2015». Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2015. С. 22–24.

³ Про вербування М. Лагути вказано у справі оперативної перевірки 1936 р. І хоча справа не збереглася (по крайній мірі вона на сьогодні не виявлена), але наявна довідка у справі Х. Гудзь-Засульського свідчить, що «з органами [НКВС] співробітничали у минулому надальні заарештовані Лагута, Северин, Х. Гудзь-Засульський». Також серед агентів у довідці згадуються і вчителі І. Миронець та П. Кравченко, яким «зі сторони оперативних працівників давались завдання бувати у вчителів і будь-якими засобами домагатися їх спілкування між собою» [2, арк. 135]. Також цікавим є те, що публікуючи вищезгадану довідку у 2005 р., укладачі тому «Реабілітовані історією. Миколаївська область» скромно опустили цю неприємну інформацію із документа [5, с. 284–285].

І. І. ТЮРМЕНКО

докт. іст. наук, проф.

ORCID: 0000-0001-9350-6868

Л. П. ХАЛЕЦЬКА

канд. іст. наук, доц.

Державний університет «Київський авіаційний інститут» (Україна)

ORCID: 0000-0002-8409-2138

ТАВРІЙСЬКИЙ РОЗПИС УКРАЇНСЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ПРЕЗЕНТАЦІЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ

Таврійський розпис увірвався в українській декоративно-ужитковий мистецький простір Причорномор'я несподівано і відносно не так давно, але досить швидко подолав кордони своєї прабатьківщини – Кінбурнської коси, ставши візитівкою Миколаївщини. Відкриття цього самобутнього мистецтва пов'язують з Євгенією Бондаренко – письменницею, художницею, журналісткою, членкінею Національної спілки журналістів України та Національної спілки майстрів народного мистецтва України. Подорожуючи Півднем України в 50-х роках минулого століття, мисткиня замилювалася розписом хат, саме вона і дала йому назву «таврійський» [1, с. 142, 143]. Є. Бондаренко відчула унікальність розпису, який відображав красу моря в його легких і прозорих синьо-блакитних, білих та сонячних кольорах, палітрі тваринних, рослинних та антропоморфних композицій і символах та водночас розповідав про повсякденне життя людей Причорномор'я, їх прагнення та очікування, легенди та вірування. Закоханість мисткині у незнане до того декоративно-ужиткове мистецтво Кінбурнської коси, спонукала її до етнографічних досліджень. Є. Бондаренко почала збирати місцеві легенди, спогади, розповіді старожилів, що знайшло своє втілення у книжці «Стежки до лиману» [2], яка сприяла

формуванню нового мистецького напрямку, який поволи набрав популярності та поширення. Особливу тривогу викликає неможливість в даний час проваджувати дослідження з вивчення витоків «таврійки» та її символічного світу в силу тимчасової окупації Кінбурнської коси. Доля розписів, які розташовані на цій території, залишаються невідомими. Водночас історія та орнаменталістика «таврійки» вимагають проведення додаткових польових досліджень, оскільки семантика багатьох символів залишається невідомою.

Незважаючи на унікальність «таврійки» як культурної традиції українського Півдня, від часу відкриття цього самобутнього мистецтва до його впізнаваності пройшло понад півстоліття. Навіть у 2004 р. Є. Бондаренко зазначала, що на відміну від кролевецького, косівського, петриківського декоративно-прикладного мистецтва, таврійський розпис, його естетика та філософська мудрість життя мешканців Причорномор'я – Дніпро-Бузького лиману, Ягорлицької затоки, Кінбурнській косі, що на Миколаївщини, Херсонської Старої Збур'івці майже невідома [3, с. 48].

Дійсно, досить побіжно про традиційний настінний розпис на півночі Одещині згадується у працях Н. Студенець [4], Ю. Смолія та Н. Студенець [5, с. 268, 274, 275]. Не відображена панорама народної самобутньої творчості Півдня України у спеціальному дослідженні Н. Студенець, присвяченому традиційному настінному розпису [6, с. 133–145]. Південний регіон представлений дослідницею невеличким фрагментом наївного хатнього мистецтва Поліни Райко з Олешків [6, с. 145]. Немає згадки про таврійський розпис і в «Історії декоративного мистецтва України в ХХ–ХХІ століттях» – фаховому спеціалізованому виданні [7].

Відсутність уваги науковців до таврійського розпису нагадалася пояснити свого часу Є. Бондаренко, яка підкреслювала, що тут спрацювала усталена традиція щодо Причорномор'я, яке асоціювалося з пусткою Дикого поля, пізніше заповненого суто російськими впливами. Не в останню чергу спрацювали і певні мистецькі стереотипні погляди на народне мистецтво як на щось непоруше [2, с. 48]. Недостатнє вивчення українських етнографічних традицій Півдня України М. Селівачов,

зокрема, пов'язував з його відносно пізнім (XVIII–XIX ст.) історико-етнокультурним формуванням, що спричинило розірваність з етнічною традицією інших українських територій, де населення було відносно сталим. Заселення Півдня України переселенцями із Слобожанщини, Центральної України, Росії призвело до іноетнічних вкраплень, як на рівні поселень, так і на рівні етнічних культур [8, с. 156, 164, 275]. Можливо, фактор поліетнічності й став причиною його недостатньої дослідженості. Хоча, М. Селівачов не відкидав в українському південному регіоні наявність «усіх основних мотивів загальнонаціонального побутування, так само як і специфічно місцевих варіантів» [8, с. 275].

Таврійський розпис як ідентичність Миколаївщини в більш широкому контексті зазвучав на межі 10-х початку 20-х років ХХІ ст. Власне тоді він від суто місцевої автентики здобув інтерес та осмислення на республіканському рівні. Цьому сприяло розуміння важливості не лише навчати техніці розпису в освітніх закладах, як це робити послідовниці Є. Бондаренко, О. Бороздіна та А. Яковлева, а й поширювати інформацію про нього на різних рівнях – від статей, повідомлень в періодичних виданнях місцевого, регіонального, загальнодержавного значення до постів у соціальних мережах. Поштовхом стала розлога стаття миколаївської журналістки О. Івашко, надрукована в «Урядовому кур'єрі» 03 жовтня 2020 р. В ній розповідалося про самобутність та унікальність цього виду декоративно-ужиткового виду мистецтва, який вийшов за межі місцевого розписування хат, поширившись на вишивку, кераміку, картини, прикраси, одяг, предмети домашнього інтер'єру мешканців Причорномор'я [9]. Активне вивчення та популяризація розпису пов'язана з діяльністю ентузіастів – Л. Паранюк, Т. Чичкалюк та Р. Сікаленко, які сприяли створенню не лише мистецької школи, а й перетворенню його на бренд Миколаївщини [10; 11].

Техніка створення, орнаментальні мотиви, композиційні елементи та стилістика таврійського розпису представлені з праць Л. Паранюк [12; 13], Н. Степанюк [1; 14]. Важливе значення для передачі орнаментальної традиції «таврїйки» на рушниках та вишиванках мають навчально-методичні

посібники створені майстрами «таврійки» в ГО «ЦНОД «Південь» та ГО «КМА «Арт-спокуса»» [15; 16].

10 грудня 2019 року таврійський розпис було внесено під номером 9 до обласного переліку нематеріальної культурної спадщини (далі – НКС) із зазначенням місця побутування елемента – село Куцуруб, Куцурубська громада, Миколаївська область [17]. Як засвідчив аналіз джерел, які можна трактувати водночас і як комунікаційні канали популяризації «таврійки», 2019–2025 роки стали найбільш активним періодом поширення відомостей про таврійський розпис, його впровадження в освітню, культурну сферу життя насамперед мешканців Миколаєва, Миколаївщини, в повсякденні практики.

До основних форм охорони, презентації і популяризації «таврійки» належать: документування [2; 3; 18]; підтримка живого процесу відтворення розпису [19; 20]; освітня, просвітницька діяльність, зокрема через проведення майстер-класів [19; 20], організацію навчальних курсів [11; 18; 20; 21], створення навчальних програм [22], написання посібників [23], проведення круглих столів, семінарів, конференцій [18; 26]; реалізація проєктів [24]; публікаційна і видавнича діяльність [12; 13; 14]; організація та участь у фестивалях, виставках [18; 19; 25]; використання цифрових засобів – розміщення інформації (текстової, відео, аудіо, зображень) на вебсайтах установ [17; 18; 21]; використання соціальних мереж [25; 26; 27]; культурна дипломатія [19; 28]; виготовлення сувенірної продукції [19; 20; 25; 29]; включення до складу елементів масової культури, зокрема як елементу брендування [20].

Найважливішим аспектом охорони і популяризації «таврійки» як елемента НКС є його відтворення – збереження неперервної живої традиції. Можна виокремити кілька напрямів відтворення і побутування таврійського розпису. Насамперед, існують носії, які його практикують, відтворюють та передають: Любов Паранюк – «берегиня таврійського розпису», яка відродила «таврійку», створила творчу школу таврійського розпису на базі Куцурубської школи мистецтв, продовжує творчу, освітню, популяризаторську діяльність; Анна Жосс, що змалку навчалася секретам народного розпису у своєї бабусі-мазальниці

Марії Книги; майстрині О. Бороздіна, А. Яковлева. Проведення освітніх заходів, розробка навчальних програм, створення курсів для різних категорій слухачів розширюють коло майстрів, що володіють технікою «таврійки» та передають її традиції наступним поколінням. Так, майстри виробничого навчання Миколаївського професійного промислового ліцею Шаповалова Л. О., Діхтяренко Н. С., Старикова А. І., Онощенко Л. Ю., Карягіна Т. А., Трощенко О. П. взяли участь у реалізації ініціативи Департаменту освіти і науки Миколаївської ОВА, ГО «Центр навчання і освіти дорослих «Південь» та Агенції розвитку Миколаєва й опанували навчальний курс з таврійського розпису [21]. Згодом набуті знання були ними використані для проведення майстер-класів для учнів ліцею. Таврійський розпис увійшов у повсякдення мешканців Миколаївщини. Зокрема, в таврійському стилі розписано хаб арт-розвитку в укрітті школи № 38 ім. В. Д. Чайки м. Миколаєва та «Дідова хата» в миколаївському зоопарку [10; 19]; орнаментами «таврійки» розписано стіни адміністративних будівель, Любов Паранюк прикрасила ним стіни бібліотеки, зупинки у рідному селі (село Куцуруб Миколаївського району Миколаївської області) [30].

«Таврійка» розвивається відповідно до нових історичних умов. На зміну розписам стін хат прийшли розписи на інших матеріалах. Майстрині розписують її орнаментами дерево, тканину, кераміку, роблять вишивку; за таврійськими мотивами виготовляють намиста, брошки, створюють ляльки-мотанки [29]; традиції таврійського розпису знайшли своє втілення у кулінарних виробах – пряниках і тортах [21].

Найбільшою мірою презентація і популяризація таврійського розпису відбувається на регіональному рівні – місто Миколаїв і Миколаївщина. Ініціаторами популяризації «таврійки» виступають органи місцевої виконавчої влади, громадські організації, бібліотеки, музеї, установи освіти та культури. Серед них: Департамент освіти і науки Миколаївської ОВА, Управління з питань туризму та курортів Миколаївської ОДА, ГО «Центр навчання і освіти дорослих «Південь», Агенція розвитку Миколаєва, Миколаївська обласна універсальна наукова бібліотека, Миколаївський обласний краєзнавчий музей, Миколаївський

обласний центр народної творчості, Творче об'єднання «Прибужжя», Миколаївський професійний промисловий ліцей. Засобами поширення відомостей про таврійський розпис, форми його презентації та популяризації виступають насамперед регіональні, а також загальноукраїнські та закордонні медіа: Південна правда. Незалежна громадсько-політична газета Миколаївської області; Суспільне Миколаїв; телекомпанія «МАРТ»; Укрінформ; Урядовий кур'єр, Голос України; ТСН; газета «Сурма» (Чикаго (США), Україна) та інші. До наступної групи комунікаційних каналів належать вебсайти установ і організацій, офіційні сторінки у соціальних мережах, зокрема: 0512 сайт міста Миколаєва; вебсайти Миколаївського обласного центру народної творчості та Миколаївської обласної наукової бібліотеки; офіційна сторінка у соціальній мережі «Фейсбук» Агенції розвитку Миколаєва тощо.

Завдяки культурній дипломатії таврійський розпис стає відомим за кордоном, виступаючи символом Миколаївщини як складової частини української ідентичності. Лекторка Миколаївського обласного художнього музею ім. В. В. Верещагіна Любава Запісочна під час підготовки до Етнофесту-22 у Грузії розписала хату, використовуючи стародавні традиційні техніки таврійського живопису [19]. У листопаді 2023 року в Парижі, в одному з найкращих юридичних університетів Франції Париж Пантеон-Ассас (Paris-panthéon-Assas), під час церемонії нагородження Doctorat honoris causa виступила з промовою випускниця Миколаївського ліцею імені Миколи Аркаса Поліна Підгородинська (у зв'язку з повномасштабною війною вона евакуювалася з Миколаєва до Франції). Подякувавши представникам Франції та США за життєво-важливу підтримку України, Поліна подарувала спікерці Палати представників США Ненсі Пелосі тарілку з таврійським розписом авторства майстрині миколаївської громадської організації Центр навчання і освіти дорослих «Південь» Любові Паранюк [28].

Наразі проводиться підготовча робота стосовно внесення таврійського розпису до Національного переліку елементів НКС. Зокрема, обов'язковим етапом підготовки та подання елементу нематеріальної культурної спадщини до цього переліку є проведення опитування, оскільки, відповідно до пункту 5 «Порядку

ведення Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України», подання елементу до інвентарю нематеріальної культурної спадщини має відповідати низці критеріїв, серед яких демонстрація його ролі і значення у соціальному та культурному житті громади/спільноти [31]. Тому до 8 серпня 2025 року тривало опитування про миколаївський таврійський розпис [32]. В свою чергу, підготовкою до проведення опитування стала активна, широка діяльність органів місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування з презентації, поширення знань і традицій таврійського розпису, його включення в культурне і освітнє життя громад Миколаєва та Миколаївської області.

Таврійський розпис сьогодні став символом мужності і стійкості жителів Миколаєва, де на асфальті на слідах від вибухів касетних бомб були намальовані малюнки, засновані на елементах «таврійки» [28]. Надзвичайно актуальним для українців є символ маячка – оберега і дороговказу, символу досягнення цілей і мрій. Тож таврійський розпис, стаючи упізнаваним культурним і мистецьким брендом Миколаївщини, відродженим елементом української ідентичності Північного Причорномор'я, суголосний надіям і прагненням українців у їх боротьбі за збереження своїх коренів, власної держави, нації, щасливого майбутнього прийдешніх поколінь.

Джерела та література:

1. Степанюк Н. Таврійські візерунки. Вересень. *Науково-методичний, інформаційно-освітній журнал*. 2021. № 1 (88). С. 141–154. DOI: <https://doi.org/10.54662/veresen.1.2021.14>
2. Бондаренко Є. Стежки до лиману: новели / за ред. Ю. Скиби. Миколаїв : Іліон, 2007. 88 с.
3. Бондаренко Є. Степові скарби. Народне мистецтво. 2004. № 1–2. С. 48–49.
4. Студинець Н. В. Настінний розпис. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-70767>
5. Смолій Ю., Студинець Н. Хатнє малювання. Історія декоративного мистецтва України. Народне мистецтво та художні промисли ХХ століття. У 5 т. Т. 4. НАН України. ІМФЕ ім. Я. Рильського. К. : 2011. 512 с.
6. Студенець Н. Традиція хатнього настінного розпису в соціокультурному просторі України. Сучасне українське декоративне мистецтво: збереження національної своєрідності в умовах глобалізації : монографія. НАН України. ІМФЕ ім. Я. Рильського. К. : 2019. 240 с. URL: <https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/monografiji/2019/glob.pdf>

7. Історія декоративного мистецтва України. Мистецтво XX – початку XXI століття. Т.5. К. : видавництво ІМФЕ, 2016. 546 с.
8. Селівачов М. Р. Лексикон української орнаменталістики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). К. : Редакція вісника «Ант»; Фенікс, 2013. 416 с.
9. Івашко О. Таврійський розпис: повернення із забуття. *Урядовий кур'єр*. 2020. 03 жовтня. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/tavrijskij-rozpis-povernennya-iz-zabuttya/> (дата звернення: 12.09.2025).
10. Івашко О. Хатинку в зоопарку прикрасили «таврійкою». *Голос України*. 2023. 11 вересня. URL: <https://www.golos.com.ua/article/373545> (дата звернення: 12.09.2025).
11. Дубовик О. Феномен Таврійського розпису. 22.11.2024. *Сурма*. URL: <https://surma.com.ua/1860-fenomen-tavriiskogo-rozpyсу.html> (дата звернення: 12.09.2025).
12. Паранюк Л., Божкова Г. Таврійський розпис. Унікальний елемент нематеріальної культурної спадщини Миколаївщини / Л. Паранюк, Г. Божкова. Миколаїв, 2019. 43 с
13. Паранюк Л. М. Таврійський розпис / Л. М. Паранюк, Руслана Сікаленко; Громад. орг. «Центр навчання і освіти дорослих “Південь”». Перевид. Миколаїв : ТОВ «ТИПОГРАФІЯ 24», 2022. 78 с.
14. Степанюк Н. Орнаментальна композиція в таврійському розписі. Вересень. Науково-методичний, інформаційно-освітній журнал. 2022. № 4 (95). С. 168–181. DOI: <https://doi.org/10.54662/veresen.4.2022.14> (дата звернення: 12.09.2025).
15. Вишивка за мотивами таврійського розпису. Миколаїв: Іліон, 2024. Вип. 1 : Миколаївська вишиванка / Наталія Степанюк, Світлана Романенко, Руслана Сікаленко. 2024. 48 с.
16. Вишивка за мотивами таврійського розпису. *Миколаївський рушник* / Руслана Сікаленко [та ін.]. Миколаїв : Іліон. Вип. 2. 2024. 44 с.
17. Нематеріальна культурна спадщина України (частина 2). 13 Вересня 2023. Нематеріальна культурна спадщина, Новини. Миколаївський обласний центр народної творчості. URL: <https://ocnt.com.ua/nematerialna-kulturna-spadshhyna-ukrayiny-chastyna-2/> (дата звернення: 12.09.2025).
18. Таврійський розпис: диво Причорномор'я. 17 липня 2019. Миколаївський обласний центр народної творчості. URL: <https://ocnt.com.ua/tavrijskij-rozpis-divo-prichornomorya/> (дата звернення: 12.09.2025).
19. Чернишова О. Таврійський розпис: візитівка та скарб Миколаївщини. 12 березня 2024. Південна правда. Незалежна громадсько-політична газета Миколаївської області. URL: <http://www.up.mk.ua/uk/articles/129865> (дата звернення: 12.09.2025).
20. Івашко О. Як забутий розпис стає сучасним брендом. 19 лютого 2022. *Голос України*. URL: <https://www.golos.com.ua/article/356343> (дата звернення: 12.09.2025).

21. Віртуальний методичний кабінет МППЛ – Заходи 2023–2024 н.р. Миколаївський професійний промисловий ліцей: офіційний веб-сайт. URL: <https://surl.lt/szctxe> (дата звернення: 20.09.2025).
22. Бондаренко В. В. Таврійський розпис : диво Причорномор'я : модельна програма гурткової роботи художньоестетичного напрямку, що розрахована на категорію дітей молодшого шкільного віку (4 роки навчання). Миколаїв : центр редакційно-видавничої діяльності МОІППО, 2024. 68 с. URL: https://repository.moippo.mk.ua/upload/19-06-25_61326027.pdf (дата звернення: 21.09.2025).
23. Паранюк Л. Таврійський розпис / Л. Паранюк, Г. Божкова. Миколаїв, 2021. 77 с.
24. Тітуренко Я. Таврійський розпис, кораблебудування, «Бузький Гард»: якою є культурна самобутність Миколаївщини. 18 квітня 2024. Суспільне Миколаїв. URL: <https://surl.li/avynnk> (дата звернення: 12.09.2025).
25. На початку вересня 2025 року в Національному музеї народної архітектури та побуту України відбувся фестиваль «Жива культура – Живий світ». 11 вересня 2025. Агенція розвитку Миколаєва: офіційна сторінка у соціальній мережі «Фейсбук». URL: <https://surl.li/zzvapr> (дата звернення: 23.09.2025).
26. Перлина Півдня: як у Миколаєві провели круглий стіл присвячений таврійці. 20 черв. 2025 р. ТРК МАРТ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tz2Af03rtRI> (дата звернення: 23.09.2025).
27. Таврійський розпис. Сувеніри Миколаївщини. URL: <https://www.facebook.com/MykolTaurianSouvenirs> (дата звернення: 23.09.2025).
28. Ткаченко А. Зародився на Кінбурні, проте був забутий: символ Миколаївщини, який передали спікерці Палати представників США, – ФОТО. 26 листопада 2023 р. 0512 сайт міста Миколаєва. URL: <https://surl.lu/awdtiy> (дата звернення: 12.09.2025).
29. Таврійський розпис: янголи, ляльки і рибки-мрійки. 21.12.2024. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3940149-tavrijskij-rozpis-angoli-lalki-i-ribkimrijki.html> (дата звернення: 12.09.2025).
30. У Миколаївській області відроджують таврійський орнамент: чим унікальний розпис. 04.11.2021. ТСН. URL: <https://surl.li/cktcqn> (дата звернення: 20.09.2025).
31. Порядок ведення Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України : Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України 25 серпня 2023 року № 449. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1718-23#Text> (дата звернення: 27.09.2025).
32. Миколаївська «Таврійка»: як відроджений розпис став візитівкою південного регіону. 05.08.2025. Суспільне Миколаїв. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uhk2DqKpqr4> (дата звернення: 19.09.2025).

О. О. УВАРОВА

канд. іст. наук, доц.

Одеський національний медичний університет (Україна)

ORCID: 0000-0003-2274-4003

«ЗГІДНО ПОЛОЖЕННЮ 1909 р.»: СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ОДЕСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ МЕДИЧНИХ КУРСІВ

У вересні 1910 р. в історії медичної освіти в Одесі відбулася подія, що за значенням слідувала відкриттю медичного факультету Новоросійського університету, – офіційне відкриття навчального закладу для жінок під назвою Одеські вищі жіночі медичні курси. Тодішній міський голова М. І. Моїсєєв під час урочистої церемонії висловив переконання, що курси «блискуче виправдають своє високе призначення», і зазначив «глибоку радість із приводу того, що новий осередок просвітництва відкрито в Одесі й він надаватиме допомогу широким верствам одеського населення, які так гостро потребують цієї допомоги» [4, арк. 10 зв.].

Відкриття Одеських вищих жіночих медичних курсів стало важливою подією в історії освіти на українських землях у складі Російської імперії в період, коли жінкам був закритий шлях до університетів. Університетським статутом 1863 р. обговорювана тоді ідея надати жінкам право на здобуття вищої освіти разом з чоловіками була відхилена [7, р. 213]. Певне послаблення правил відбулося у 1905 р., коли, наприклад, жінкам дозволили відвідувати заняття з медицини в одеському університеті як вільним слухачкам, однак уже у 1908 р. ця можливість була скасована [1, арк. 3зв.].

Курси дали змогу жінкам із українських губерній здобути фахову підготовку, не виїжджаючи за кордон. Ініціаторами заснування цього навчального закладу виступили професори медичного факультету на чолі з тодішнім ректором

університету, професором С. В. Левашовим, якого у 1908 р. було обрано головою комітету з організації курсів, а згодом – головою педагогічної ради.

24 серпня 1909 р. Міністерство народної освіти дозволило відкриття курсів і затвердило «Положення про вищі медичні жіночі курси в місті Одесі» [3, арк. 1–1 зв.]. У листопаді того ж року Положення було погоджене піклувальником Одеського навчального округу [2, арк. 17]. Курси перебували у його безпосередньому відомстві.

Зміст Положення дає змогу відтворити заплановану організаційну структуру курсів [2, арк. 39–43 зв.]. Це був приватний навчальний заклад, що утримувався, передусім, за рахунок плати за навчання, яку вносили курсистки, а також за рахунок грошових та інших пожертв, можливих субсидій від міста й земств, а також доходів від лекцій та концертів. Із цих коштів виплачувалася винагорода викладачам за проведення занять. Викладачами, головним чином, були професори університету, проте за потреби могли запрошуватися й інші фахівці.

Засновники курсів із числа членів медичного факультету утворювали Педагогічну раду. У разі вибуття когось із членів ради або за потреби розширення її складу вибори нових членів мали проводитися шляхом таємного балотування. Склад ради затверджувався піклувальником Одеського навчального округу, який також призначав голову педагогічної ради, його товариша (заступника) та двох секретарів – усіх строком на два роки. До піклувальника щороку надсилався звіт про діяльність курсів. До обов'язків голови входив нагляд за веденням усіх справ закладу; він ніс відповідальність перед урядом, а в разі відсутності чи необхідності його заміняв товариш голови. Секретарі відповідали за ведення діловодства канцелярії курсів.

Особовий склад курсів формувався з професорів за фахом, приват-доцентів, прозекторів, асистентів, лаборантів та ординаторів, які затверджувалися піклувальником Одеського навчального округу. До складу персоналу також входили фельдшеріці та повивальні бабки.

На кафедрах анатомії, гістології, фізіології, патологічної анатомії, фармакології, оперативної хірургії та судової медицини

передбачалося мати по одному прозектору і одному його помічнику; на кафедрах фізики, зоології, ботаніки та мінералогії – по одному лаборанту; на кафедрах медичної хімії, загальної патології, хімії та гігієни – по два лаборанти; у клініках – по одному асистенту та одному штатному ординатору. Для завідування господарською частиною Педагогічна рада обирала на два роки трьох своїх членів і скарбника, які разом із головою курсів та його товаришем утворювали господарський комітет.

Повний строк навчання становив п'ять років (десять півріч), і важливою особливістю курсів було те, що вони забезпечували медичну освіту університетського рівня. Вартість навчання складала 100 рублів за півріччя.

Слухачками курсів могли бути жінки віком від 18 до 35 років, які закінчили жіночі гімназії або інші навчальні заклади, прирівняні до них, і склали додаткові іспити в обсязі повного курсу 8-го класу чоловічих гімназій – з латини, російської мови, однієї з іноземних мов, математики та фізики. Для осіб іудейського віросповідання встановлювалася квота в розмірі 10 %.

Бажаючі вступити на курси мали подати прохання на ім'я голови Педагогічної ради та додати такі документи: свідоцтво про вік, соціальний стан і віросповідання; посвідчення про наявність необхідного освітнього цензу; свідоцтво про благонадійність від губернатора або градоначальника за належністю; письмовий дозвіл батьків або опікунів – якщо прохачка не досягла 21 року, або ж чоловіка – якщо вона перебувала у шлюбі; лікарське свідоцтво про відсутність захворювань і фізичних вад, які могли б перешкоджати лікарській діяльності; три фотографічні картки, а також інші документи, що могли визнаватися необхідними.

Передбачалося вивчення широкого кола дисциплін: богослов'я, анатомія, гістологія з ембріологією, фізіологія з фізіологічною хімією, геологія з основами мінералогії, ботаніка, зоологія з порівняльною анатомією, неорганічна, органічна та аналітична хімія, фізика, загальна патологія з бактеріологією, фармакологія з фармацією та фармакогнозією, патологічна анатомія, діагностика з пропедевтичною клінікою, оперативна хірургія з топографічною анатомією, хірургічна патологія й терапія, терапевтична клініка з приватною

патологією й терапією, хірургічна клініка з ученням про переломи й вивихи та десмургією, акушерство й гінекологія з відповідною клінікою, педіатрія з клінікою, сифілідологія й дерматологія з клінікою, офтальмологія з клінікою, нервові та душевні хвороби з клінікою, гігієна з медичною поліцією, епізоотологія та ветеринарна поліція, судова медицина з судовою психопатологією. Після завершення повного курсу навчання слухачки отримували Свідоцтво, у якому зазначалися всі вивчені дисципліни та оцінки з іспитів [6, арк. 29–29 зв.].

Курси мали у власності будинок на вул. Зовнішній, 2 (зараз – вул. Мечникова), а з дозволу міської думи могли користуватися бараком у дворі Старої лікарні (тепер – Міська клінічна інфекційна лікарня) для проведення практичних занять з анатомії. При курсах діяла бібліотека, яка на початку свого існування налічувала 107 примірників книг, пожертвованих лікарем В. Бондаровським [5, арк. 73].

Отже, організаційна структура курсів, визначена у «Положенні», передбачала розподіл обов'язків між педагогічною радою, адміністративним і навчальним персоналом. Курсистки отримували повноцінну підготовку з теоретичних і практичних дисциплін.

Джерела та література:

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 42 (Канцелярія піклувальника Одеського навчального округу). Оп. 35. Спр. 465 (Положення та листування з Міністерством просвіти про заснування в Одесі вищих жіночих медичних курсів). 52 арк.
2. ДАОО. Ф. 62 (Одеські вищі жіночі медичні курси). Оп. 1. Спр. 3. (Положення про вищі жіночі медичні курси). 40 арк.
3. ДАОО. Ф. 62 (Одеські вищі жіночі медичні курси). Оп. 1. Спр. 6. (Про організацію Одеських вищих жіночих медичних курсів). 55 арк.
4. ДАОО. Ф. 62 (Одеські вищі жіночі медичні курси). Оп. 1. Спр. 9. (Про відкриття курсів). 74 арк.
5. ДАОО. Ф. 62. (Одеські вищі жіночі медичні курси). Оп. 1. Спр. 12. (Звіт за 1910 р.). 88 арк.
6. ДАОО. Ф. 62 (Одеські вищі жіночі медичні курси). Оп. 1. Спр. 995. (Нестеренко К.). 29 арк.
7. Hibner Koblitz A. Science, Women, and the Russian Intelligentsia: The Generation of the 1860s. *Isis*. 1988. Vol. 79, No. 2. P. 208–226.

А. І. ФЕДОРОВА

канд. іст. наук, доц.

Національний університет «Одеська політехніка» (Україна)

ORCID: 0000-0002-0306-7804

ФОТОГРАФИ–СТАРОВІРИ УКРАЇНСЬКОГО ПРИДУНАВ'Я: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Старовіри (старообрядці, древлеправославні християни) – етноконфесійна група, яка виокремилася в другій половині XVII ст. у зв'язку з неприйняттям церковних реформ патріарха Никона. Вони піддавалися утискам та переслідуванням як з боку панівної церкви, так і російської влади, що слугувало причиною для пошуку нових, більш безпечних місць проживання. На території сучасного Українського Придунав'я прибічники древлего православ'я (регіональна назва – липовани) почали селитися з середини XVIII ст. Переважно старовіри жили закритими групами з традиційним укладом життя, уникаючи контактів з сусідами. Їхнє життя відрізнялося консервативними релігійними настановами. Вони негативно ставилися до «новин» (нововведень), відмежовуючись від усього нового, незвичного, що вважали небезпечним для душі та громади в цілому.

Проте історичний досвід свідчить, що навіть найбільш традиційні групи не залишилися осторонь модернізаційних процесів. Серед старовірів відома велика кількість успішних підприємців XIX – початку ХХ ст. Вони активно втілювали винаходи науково-технічного прогресу на своїх фабриках та заводах, адже від цього залежало їх фінансове процвітання. Поряд з цим з'являються нововведення, які не мали суто практичного значення, серед них і фотографія. На рубежі XIX – ХХ ст. в середовищі старовірів Українського Придунав'я поступово входять фотографії; на початку ХХ ст. з'являються, принаймні відомі нам, власні фотографії-старовіри в регіоні.

В останні роки фотографії все більше привертають увагу дослідників – істориків, етнологів, антропологів, соціологів тощо, визначаються методи роботи з ними, їх опрацювання [1]. Тема старообрядці та фотографії не є новою серед науковців [2], але регіональний аспект ще мало досліджений. Власне, побутування фото серед старообрядців Ізмаїльської старообрядницької єпархії (релігійні громади якої знаходилися на території Українського Придунав'я (міста Ізмаїл, Вилкове, Кілія, села Стара та Нова Некрасівка, Муравлівка, Коса, Мирне, Василівка, Приморське та ін.) розглядав О. А. Прігарін [3; 4], акцентуючи, головним чином на тому, що саме фіксувалося на фотоплівку в старообрядницькому середовищі, як самі старовіри ставилися до процесу фотографування; також автор називав таких старообрядців-фотографів як Онисим Козаков, Антоній Ізотов.

Попри наявності окремих досліджень, тема є недостатньо висвітленою. В представленій статті ми систематизуємо біографічні дані щодо фотографів-старовірів Українського Придунав'я, проаналізуємо їхню діяльність, а також ставлення до їхньої справи в старообрядницькому середовищі. Дане дослідження базується на аналізі архівних документів, зокрема Мазаракіївського архіву та Державного архіву Одеської області, матеріалів преси, зокрема журналу «Церковь», довідників та польових матеріалів. Використано біографічний метод, просографічний аналіз та метод мікроісторичного дослідження, що дозволяє досліджувати окремі випадки в ширшому контексті соціальних трансформацій.

З початку ХХ ст. фотографія поступово входить в життя старовірів Придунав'я. Починають фіксувати на фото визначні події у старообрядницьких громадах – зведення та освячення культових споруд, храмові свята, відкриття навчальних закладів, відомі постаті тощо, що ми можемо простежити, наприклад, на сторінках журналу «Церковь». Однак більшість старовірів скептично ставилися до фотографії. Навіть у 1990-х роках старовіри похилого віку відмовлялися фотографуватися. О. Прігарін наводить таку реакцію на пропозицію сфотографуватися: «Буду я свою бороду черту показувать?!» [4, с. 42].

Перші фотографи-старовіри з'являються в умовах поступової модернізації традиційного суспільства. Чимало таких фотографів були представниками священництва. Це були освічені активні молоді люди, які поєднували фотографічну діяльність з церковною службою, що часом викликало певні конфлікти в громаді.

Першим відомим фотографом у середовищі старовірів Українського Придунав'я був священник Євфимій Тихонов. Відомо, що він був засновником старообрядницького училища в м. Вилкове. В журналі «Церковь» міститься світлина першого випуску цього училища (20.05.1908) – 78 учнів, з підписом «Учні-старообрядці міського початкового училища в пос. Вилкове Бессарабської губернії на чолі з законовчителем о. Євфимієм Тихоновим та зав. училища І. В. Галкіним» (*цитати в роботі подаються в моєму перекладі.* – Авт.) [5]. І. Галкін починав свою роботу в Ізмаїлі, але наприкінці 1907 р. через певні конфлікти, непорозуміння з місцевим населенням переїхав до Вилкова [6].

Відомості про Євфимія Тихонова як власника фотографії занесені в довідкові видання, зокрема до словника-довідника А. Попова [7]. Зроблені ним фото зберігаються в приватних колекціях (ми зустрічали їх під час експедицій в старообрядницькі поселення), можна їх зустріти й в мережі Інтернет, зокрема на Violity [8].

Зі сторінок «Кишинівських єпархіальних відомостей» дізнаємося що у 1908 р. у м. Вилкове стався розбрат після смерті священника Леонтія Семібратнева, коли старшим священником призначений Євфимій Тихонов, «людина твереза, начитана, живописець, позолотник, фотограф», а молодшим – Іоан Суслов, який будь-якими засобами намагався стати протоієреєм. Останній заручився підтримкою старообрядницького єпископа Петра (Іванова), який у жовтні 1908 р. заборонив Євфимія від священнодійства. Вилківська громада поділилася на два угруповання – прибічники о.Іоанна та о.Євфимія, які надсилали до Москви скарги один на одного [9]. Припустимо, що саме цей розбрат призвів до того, що Євфимій Тихонов став більш серйозно займатися фотографічною справою.

О. Пригарін звертає увагу на те, що «ряд представників конфесійного центру (Ізмаїльсько-Бессарабського

старообрядницького. – Авт.) не просто займалися фотографуванням, а й вважали це «богоугодною справою». В приклад приводить Онисима Козакова – протодиякона, організатора та керівника хора в м. Кілія, який в 1930-ті р. розповсюджував по громадах не лише церковну літературу, а й фотографії власного виготовлення [4, с. 42–43]. За спогадами учнів, О. Козаков займався навчанням церковного крюкового співу безоплатно, а кошти на життя отримував, займаючись фотографуванням. Також він переписував церковні книги, друкував їх в Кишиневі. Через розбрат в церкві хор закрили, Онисим переїхав до Тульчі, де згодом і помер [10].

Чималий корпус фотознімків залишив і пономар з Муравлівки Силаков Марк Міхейович, який фіксував не лише меморіальні події, а й побутові реалії села [3, с. 400].

Далі розглянемо діяльність Антонія Феодуловича Ізотова. Він народився 1909 р. в м. Вилкове в родині рибалок. По завершенню школи у 1922 р. вступив до Петро-Павлівського монастиря для вивчення церковнослов'янської грамоти. З 1928 р. вивчав старообрядницький нотний знаменний спів у протодиякона Козакова Онисима. Заняття відбувалися, за його спогадами, в м. Ізмаїл при Свято-Нікольській старообрядницькій церкві. Ймовірно, О. Козаков навчив його й основ фотографування. Пізніше Антоній допомагав О. Козакову у навчанні дітей у м. Кілії церковнослов'янського читання та співу, про що свідчить фото, що датується 25 грудня 1933 р. (виявлене під час експедиції в старообрядницькі села Придунав'я). З 1935 р. по 1938 рр. А. Ф. Ізотов був викладачем церковно-слов'янського читання та співу при Свято-Нікольській церкві м. Вилкове. Фотографією почав активно займатися з 1938 р., що надовго стало одним з основних засобів його існування. В 1939 р. одружився з Домникою Маковецькою (1910 р. н.), з якою прожив п'ять років. У 1943 р. дружина через хронічну хворобу з дозволу чоловіка покинула сім'ю та пішла в жіночий монастир в с. Муравлівка, де прийняла чернецтво з ім'ям Діора [4, с. 43; 11, арк. 25–25 зв.; 12].

Після звільнення Бессарабії від окупації, починається активна радянізація придунайських земель. А. Ізотов вступив до рибартілі «Зоря Свободи», де працював у фотоцеху

з власною технікою [13, арк. 24]. Однак наприкінці літа 1946 р. він за станом здоров'я вирішив залишити роботу та присвятити своє подальше життя монастирському життю. Звісно, хотів забрати з собою й своє майно (фотоапарат, касети, кювети, стіл). Зокрема, 2 вересня 1946 р. Ізмаїльська старообрядницька єпархія зверталася до начальника Ізмаїльської облпромиради надати розпорядження щодо видачі фотомайстру т. Ізотову Антонію, що вийшов з артілі, його інвентар. Однак 4 жовтня надійшла відповідь, що згідно з чинним положенням ці засоби виробництва усупільнені артіллю і є її власністю, відповідно поверненню не підлягають [13, арк. 43–43 зв.].

Рідний брат Антонія був настоятелем Петро-Павлівського старообрядницького монастиря поблизу Вилкова – священноінок Климент Феодулович Ізотов (1889 р. н.). Можливо, переведенням до монастиря брата він хотів його укріпити, збільшити його чисельність. Така позиція спостерігалася і в попередньому 1945 р., коли настоятель пропонував взяти в помічники для ведення монастирської служби свого іншого брата – Іоакима, за плату, але отримав відмову: «при монастирі не можуть знаходитися люди зі спеціальною оплатою» [13, арк. 1 зв.].

Антонію, вірогідно, також не дозволили вступити до монастиря: з 1946 р. він зареєстрований в сусідньому с. Приморському, де значився організатором церковного крюкового співу [14, арк. 11].

Займався фотографією і диякон Іоан Сичов. Народився він у 1909 р. в м.Ізмаїлі в сім'ї муляра. По завершенню чотирьох класів школи допомагав батькові, опановував справу муляра. З 1924 по 1931 р. працював з батьком. З 1931 по 1932 р. служив у складі румунської армії. У 1933–1937 рр. працював в Ізмаїлі муляром. 1938–1940 рр. – псаломщик в старообрядницькій церкві м. Галац (Румунія). 3 липня 1940 р. разом з родиною (дружина та двоє дітей) повернувся на батьківщину в м. Ізмаїл, працював муляром у ремонтно-будівельній конторі Ізмаїльського Міського житлового господарства. 1942–1945 рр. – псаломщик в Ізмаїльській старообрядницькій Христо-Різдвяній церкві. 28 квітня 1945 р. єпископом Арсенієм Ізмаїльським посвячений в сан диякона на Свято-Нікольську церкву в м.Ізмаїлі, а 6 грудня

1945 р. – в сан протодиякона. 17 жовтня 1945 р. обраний ізмаїльським єпархіальним канцеляристом (секретарем). 25 травня 1952 р. єпископом Іосифом (Моржаковим) посвячений в сан священника та призначений на служіння в храм Покрови Пресвятої Богородиці в м. Одесі, при якому служив з вересня 1951 р. по 1962 рік [11, арк. 12–12 зв.; 15; 16; 17]. Його біографія є яскравим прикладом соціальної мобільності: від муляра до священника.

Займався фотографуванням, але його захоплення ізмаїльська громада не розуміла. Був навіть випадок, пов'язаний з його хобі, який розглядала у 1947 р. спеціально призначена єпархіальна комісія, проводилося опитування свідків. За свідченнями Молохова Ф. М., 1886 р. н., І. Сичов до Ізмаїлу з відрядження у Вилковому привіз чимало фотокарток власного виробництва, серед яких було фото «голої жінки», яке він показував в церкві в неділю після Воздвиження на кліросі багатьом парафіянам м.Ізмаїла [18, арк.15]. У виправданні І. Сичов давав свідчення, що фото зроблено з дозволу дружини, у дворі власного будинку, в присутності дітей, це фото сусідки в купальному костюмі. Зі звинуваченнями в поширенні порнографії він не погоджувався, зазначав що, згідно з енциклопедичним тлумаченням, порнографією називаються знімки осіб обох статей, в непристойних, аморальних, зовсім оголених позах. На свій захист підкреслював: «Те, що можливо простий мужик, фанатик до мозку кісток, вважає загалом фотографію гріховною справою, так тут нічого не вдієш. У мене самого була бабуся, яка прожила 80 років, і жодного разу не фотографувалась, бо вважала це душегубним гріхом. Якщо хтось не розуміє, що фотографія є культурою працею, то я згідно з правилами 7-го Вселенського собору пр. 15-е заявляю: фотографія є те саме мистецтво, що є на потребу тілесну» [18, арк. 26 зв.–27].

Своє заняття фотографією 14 травня 1947 р. пояснював архієпископу Іосифу передусім фінансовими проблемами: отримував «400 руб. в місяць, тобто 13 руб в день, а кілограм картоплі у нас коштує 25 руб. кг, а доходу я не маю жодного, я не живу, я животію. Саме тому прошу не судить мене лише як священну особу, а і як смертну людину, і треба якось жити та існувати» [18, арк. 27–27 зв.]. В листі від 2 січня 1948 р. І. Сичов вже

просить офіційного дозволу єпископа Іосифа займатися фотографуванням, на що 15 січня отримує відповідь: «Згідно нашим церковним правилам слід займатися лише духовною справою – «Один раб не може двом панам працювати». Якщо Ваша робота фотографа не буде Вас відволікати та шкодити духовній, – то можна. Але не надто захоплюйтесь побічною справою, більше намагайтесь займатися духовною...» [18, арк. 48]. Натомість єпископ радив більше читати, знайомитися з духовними законами, які надалі стануть у нагоді.

Ще один приклад – Феоклії (Федір Харлампійович Макаров). Народився у с. Кунича (Молдова) у 1912 р. У 1931 р. вступив до Архангело-Михайлівського (Ново-Некрасівського) чоловічого монастиря. У 1935 р. поставлений на ієродиякона єпископом Силуяном (Кравцовим), у 1943 р. – архідиякона єпископом Сергієм Трансністрським [14, арк. 10 зв.]. У повоєнні роки монастир занепадає, укріплювати його влада не дозволила, і фотографування стає основним джерелом існування Феоклія. Він їздив по селах, фотографував. Секретар Ізмаїльської єпархії Іоан Сичов свідчив єпископу Кишинівському та тимчасово Ізмаїльському Іосифу 17 жовтня 1947 р., що це захоплення шкодило основній справі: служби в монастирі, навіть в неділю, не відбувалися [18, арк. 45–45 зв.]. Рішенням Московської старообрядницької архієпископії був заборонений від служіння у 1947 р. Неодноразово звертався з проханнями про зняття заборони, але так і не дочекавшись цього 24 квітня 1949 р. сповіщає єпископа Іосифа про перехід в лоно православ'я. За даними І. Сичова, Ф. Макаров 10 грудня 1950 р. висвячений в сан диякона в кафедральному православному соборі м. Ізмаїла, де поставлений на служіння з місячним окладом 800 руб. Разом з листом єпископу надіслана і фотокартка Феоклія без бороди. І. Сичова обурював той факт, що він в такому вигляді «ходить до служби. Тютюн палить не стидаючись, як перед обідньою, так і після» [19].

Отже, ставлення до фотографії було доволі дискусійною проблемою в старовірському середовищі. З одного боку, існували традиціоналісти, які категорично відкидали фотографування, вбачаючи в ньому щось гріховне, з іншого – нове покоління частіше вдавалося до фото як засобу пам'яті та комунікації.

Поступова трансформація особливо помітна після Другої світової війни. Фотографії починають використовуватися в епістолярному спілкуванні. Наприклад, в жовтні 1952 р. старообрядницький єпископ Іосиф Моржаков вислав ізмаїльському благочинному Ісидору Сухову фото з листом, де зазначалося: «Посилаю вам фотокартку на добру та молитовну пам'ять. Зважаючи на дальність відстані, бачиться доводиться дуже рідко, а тому посилаю Вам фотозображення, яке завжди будете бачити, а кого ми бачимо про того ми й частіше згадуємо, а особливо прошу не забувати мене у своїх святих молитвах, які нам конче необхідні, як у цьому земному, так і в майбутньому житті» [4, с. 43; 20]. Цей приклад свідчить, що фотографія на той час стала звичним елементом навіть церковної практики.

У висновках зазначимо, що фотографія стає одним з ключових маркерів модернізації традиційного старовірського середовища в першій половині ХХ ст.: в їх консервативне життя поступово входила фотографія (спочатку через практичну необхідність документування важливих подій, а згодом – як засіб особистого спілкування та заробітку). Першими фотографами були переважно священнослужителі, які поєднували церковні та світські заняття та відігравали роль культурних посередників між традиційним і модерним світами. Основним мотивом для заняття фотографією були фінансові труднощі, особливо в повоєнний період, коли низька оплата церковної служби змушувала духовенство шукати додаткові джерела доходу. Діяльність фотографів-священників викликала неоднозначну реакцію серед старовірів: з одного боку спостерігався опір традиціоналістів, з іншого – поступове прийняття нових реалій. Можемо констатувати, що після Другої світової війни фотокартки поступово стають звичним елементом повсякденного життя та церковного спілкування. Феномен фотографів-старовірів ілюструє складні процеси культурної трансформації закритих релігійних спільнот у першій половині ХХ ст. під впливом модернізаційних процесів. Він свідчить, що навіть найбільш консервативні групи здатні адаптуватися до нових реалій, зберігаючи при цьому свою культурно-релігійну ідентичність.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому вивченні творчої спадщини цих фотографів, аналізі їхньої техніки та стилістичних особливостей тощо.

Джерела та література:

1. Пригарин А. Фотография в культуре и культура в фотографиях: о своеобразии этнографического типа источников. *Revista de etnologie și culturologie*. Chișinău, 2011. Vol. 9–10. S. 84–92; Дмитрюк В., Пригарин О. Етно/Фотографія в антропологічних перспективах: про методи опрацювання приватних зібрань. *Народознавчі зошити*. 2015. Вип. 6. С. 1420–1424; Малес Л. Образний ряд усної історії. Феномен фотографії. *Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник*. 2008. Випуск 11–12. Спеціальне видання С. 77–82; Кошова І. В. Фотографія як метод дослідження у психології та соціології. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*. 2020. № 2. С: 8–18; Дмитрюк В. В. Фотографія як явище в етнічних культурах: огляд історіографічних підходів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Історія. Філософія. Політологія*. 2012. Вип. 4. С. 36–40.
2. Мельников И. Старообрядцы на фотографиях личного происхождения в коллекции Новгородского музея-заповедника. *Религиоведческие исследования*. 2021. № (1–2 (23–34)). С. 61–68; Мутина А. С. Фотоколлекция Государственного музея истории религии как источник изучения старообрядческой культуры XIX–XX вв. *Сибирские исторические исследования*. 2022. № 4. С. 77–90. doi: 10.17223/2312461X/38/5; Jewdokimow D. Representation of the Old Believers in Poland in ethnographic photography. *Przegląd Religioznawczy. The Religious Studies Review*. 2022. № 2(284). S. 157–172. DOI: 10.34813/ptr2.2022.13.
3. Пригарин А. А. Фотографии как источник для изучения старообрядчества Измаильской епархии. *Старообрядчество: история, культура, современность* : материалы X Междунар. науч.конф. М., 2011. Т. 2. С. 296–409.
4. Костров А. В., Пригарин А. А. Фотоматериалы как источник для кросс-культурного исследования территориальных групп старообрядцев (Бессарабия, Бурятия, Тува). *Традиционная культура*. 2018. № 2 (20). С. 38–52.
5. *Церковь*. 1908. № 25. С. 836.
6. Федорова А. І. Ізмаїльське старообрядницьке училище та доля його перших вчителів. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2018. Вип. 38. С. 108–119; Федорова А. І. Відкриття старообрядцями України навчальних закладів (за матеріалами ж. «Церковь», 1908–1910 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2019. Вип. 40. С. 186–196.
7. Попов А. П. Словарь-справочник. Российские фотографы (1839–1930». В 3 т. Т. 2. Коломна, Музей органической культуры, 2013. С. 417, 421.

8. Див., наприклад: https://violity.com/103004363-g-vilkovo-bessarabiya-lipovane-fotograf-svyacshennik-tihonov/?utm_source=other_seller_items&utm_medium=g-vilkovo-bessarabiya-lipovane-fotograf-svyacshennik-tihonov&utm_campaign=150uah
9. Старообрядчество в посаде Вилково. Кишиневские епархиальные ведомости. 1909. отд. неоф. № 15–16. С. 781–785; Федорова А. І. «Кишинівські епархиальні відомості» як джерело для вивчення історії старообрядців в Південній Бессарабії. Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 2015. Вип. 33. С. 154–170; Російський державний архів давніх актів. Ф. 1475, оп. 1, спр. 28, арк. 31–31 зв., 44.
10. Смилянская Е. Б., Денисов Н. Г. Старообрядчество Бессарабии: книжность и певческая культура. М. : Индрик, 2007. С.121–124.
11. Архів Кишинівської єпархії РПСЦ (Мазаракіївський архів, далі – МА). Ф. Ізмаїльська єпархія (дал – ІЄ), спр. Автобіографії та анкети, арк. 25–25 зв.
12. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф.Р–7746, оп. 1, спр. 118, арк. 30, 41.
13. МА. Ф. Ізмаїльська єпархія, спр. Загальна.
14. МА. Ф. ІЄ, спр. Списки церковнослужителів та членів виконавчих органів. ДАОО. Ф. Р–7746, оп.1, спр.120, арк.6.
15. Пригарин А. А., Федорова, А. И. Русские старообрядцы Одессы: этноконфессиональность в условиях поликультурного города. Одесса-Измаил : «ИРБИС», 2020. С. 269–271.
16. Федорова А. Ізмаїльська старообрядницька єпархія у перші повоєнні роки (1945–1947). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 2. С. 124–134. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.2.69>.
17. МА. Ф.ІЄ, спр. Сичов Іоан.
18. МА. Ф.ІЄ, спр. Благочинний протоієрей Ісидор Сухов (січень 1947 – 1 січня 1961). С. 505–506.
19. МА. Ф.ІЄ, спр. Благочинного Ізмаїльської Єпархії священника Ісидора Сухова (12.04.1947 – вересень 1952), арк. 11.

М. В. ФЕСАН

*Ст. викладачка кафедри «Національне та міжнародне право»
Одеський національний морський університет (Україна)*

К. В. ЮРЧЕНКО

*Здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти (ННМГУ)
Одеський національний морський університет (Україна)*

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ

Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян [1]. У контексті повномасштабної збройної агресії та функціонування системи національного супротиву, правове забезпечення соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей набуває першочергового, стратегічного значення. Соціальний захист військовослужбовців є не лише мірою подяки суспільства, але й ключовим елементом державної політики щодо безпеки, мотивації та відновлення обороноздатності Збройних Сил України та інших військових формувань. Держава, відповідно до Конституції України, гарантує соціальний захист громадян, які перебувають на її службі. Сфера соціального і правового захисту військовослужбовців регулюється цілою низкою нормативно-правових актів, зокрема профільними законами, а також підзаконними актами Кабінету Міністрів України, що стосуються грошового забезпечення та виплати одноразової грошової допомоги.

Однак, як зазначають дослідники, попри значну кількість нормативно-правових актів, правове регулювання у цій сфері характеризується динамічністю, що створює прогалини та колізії при практичній реалізації гарантованих прав [10, с. 223; 13, с. 32]. Збільшення чисельності ветеранської спільноти та сімей загиблих (померлих) військовослужбовців

унаслідок бойових дій вимагає не просто наявності правових норм, а їх безумовного та своєчасного функціонування як цілісної системи правових гарантій. Особливої уваги потребують правові гарантії членів сімей військовослужбовців, оскільки їхній соціальний захист є запорукою стійкості та відновлення суспільства загалом [12, с. 343]. Дослідження зарубіжного досвіду свідчить про необхідність впровадження комплексних, інтегрованих підходів. 2023 року була розроблена Концепція політики щодо ветеранів та їх сімей [9, с. 5], що підкреслює необхідність наукового обґрунтування та розробки чітких механізмів реалізації соціального захисту. Отже, актуальність дослідження зумовлена об'єктивною потребою вдосконалення національного законодавства у сфері соціального захисту військовослужбовців та їх сімей у відповідь на виклики воєнного стану та необхідність забезпечення правової визначеності.

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного теоретико-правового аналізу системи правових гарантій соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, ідентифікації ключових проблемних аспектів законодавчого забезпечення та розробці науково обґрунтованих пропозицій щодо його оптимізації та підвищення ефективності. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері реалізації та забезпечення соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей. Предметом дослідження є національне законодавство України (Конституція України [1], закони України [5,6], постанови Кабінету Міністрів [7,8]) та науково-теоретичні погляди щодо сутності, структури та змісту правових гарантій соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

1. Проаналізувати конституційно-правові засади соціального захисту військовослужбовців як гарантії державної політики.
2. Здійснити систематизацію та класифікацію чинних правових норм, що регулюють соціальні гарантії військовослужбовців та їхніх сімей (житлове, медичне, пенсійне забезпечення).
3. Виокремити та проаналізувати особливості правових гарантій, наданих членам сімей військовослужбовців,

включаючи одноразову грошову допомогу та пільги, передбачені профільним законодавством

4. Визначити основні прогалини та колізії у правовому механізмі реалізації соціального захисту в умовах воєнного стану.

5. Сформулювати конкретні пропозиції щодо вдосконалення законодавчих і підзаконних актів, спрямовані на створення єдиного, прозорого та ефективного механізму правових гарантій.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у розробці та обґрунтуванні концептуального підходу до гармонізації та уніфікації законодавства у сфері соціального захисту військовослужбовців, що включає інтеграцію розрізнених правових норм та адаптацію до передового міжнародного досвіду.

Правові гарантії соціального захисту військовослужбовців є складним, багаторівневим інститутом, який вимагає чіткої систематизації для забезпечення ефективної реалізації прав. Конституція України [1] закладає фундаментальну основу, проголошуючи соціальну державу та обов'язок держави щодо захисту громадян, які виконують конституційний обов'язок із захисту Вітчизни. Деталізація цих норм здійснюється через спеціальне законодавство, центральне місце в якому посідає Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [5].

Систематизацію правових гарантій доцільно проводити за їх функціональним призначенням, виокремлюючи такі ключові групи, передбачені законодавством [5, 6]: гарантії грошового, матеріального забезпечення та компенсацій; гарантії охорони здоров'я та медичного забезпечення; гарантії житлового забезпечення та прав на службову площу.; гарантії пенсійного забезпечення та соціальної адаптації.

Розширення суб'єктного складу захисту. В умовах національного спротиву [4] особливої уваги набуває положення статті 1–2 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [5], яка визначає коло осіб, що підпадають під дію закону, включаючи військовослужбовців Збройних Сил України, інших військових формувань, а також осіб, звільнених зі служби. Актуалізація цього переліку у зв'язку

із залученням широких верств населення до оборони (згідно із Законом України «Про основи національного спротиву» [4]) вимагає безперервного моніторингу та адаптації норм, особливо у частині збереження їхніх соціальних та трудових прав.

Правове забезпечення матеріальних гарантій. Найбільш динамічною та життєво важливою сферою, що потребує постійної актуалізації, є сфера грошового забезпечення. Згідно зі статтею 9 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [5], грошове забезпечення військовослужбовців складається з посадового окладу, окладу за військовим званням, надбавок, доплат, премій та має стимулюючий характер. Деталізація структури та розмірів грошового забезпечення здійснюється на рівні підзаконних актів, зокрема Постанови Кабінету Міністрів України від 30.08.2017 № 704 «Про грошове забезпечення військовослужбовців...» [7]. У зазначеній постанові визначається склад забезпечення та схеми окладів, що є прямою правовою гарантією стабільного матеріального становища військовослужбовців.

Особливе місце у системі правових гарантій займають одноразові грошові допомоги (ОГД). Механізм їх призначення і виплати, зокрема у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності, детально регулюється Постановою Кабінету Міністрів України від 25.12.2013 № 975 [8]. Як основний компенсаторний механізм, ОГД є ключовою правовою гарантією соціальної стійкості членів сімей, які втратили годувальника, або військовослужбовців, які втратили працездатність під час виконання службових обов'язків.

Житлове та медичне забезпечення. Право на житло (стаття 12) та охорона здоров'я (стаття 11) для військовослужбовців та членів їх сімей гарантується Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [5]. Зокрема, правові засади соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, діють відповідно до Закону України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби...» [2]. Це підкреслює диференційований підхід законодавця до регулювання

соціального захисту. Однак, незважаючи на законодавче закріплення, саме житлове забезпечення часто виявляється найскладнішою для реалізації гарантією, що опосередковано підтверджує необхідність у перегляді політики у цій сфері [9, с. 5].

Правова множинність та виклики систематизації. Аналіз нормативно-правової бази свідчить про наявність значної кількості актів, які, на думку науковців, призводять до правової нерівномірності [10, с. 223; 13, с. 32]. Система гарантій не є кодифікованою, що ускладнює єдине тлумачення та застосування норм, особливо у військовий час. Наприклад, права ветеранів війни та членів сімей загиблих регулюються окремим Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [6] (стаття 10), який, хоча і є спеціальним, вимагає постійної гармонізації з базовим законодавством та підзаконними актами.

Захист членів сімей військовослужбовців є невід'ємною складовою їхнього соціального захисту, що має вирішальне значення для морально-психологічного стану та стійкості оборонного сектору. Як зазначає Сидоренко А. О., соціальні гарантії членів сімей військовослужбовців у сфері соціального захисту є передумовою їхньої «стабільності та впевненості у завтрашньому дні», що критично важливо для держави [12, с. 343].

Ключові правові гарантії, надані членам сімей, можна поділити на дві основні категорії, що регулюються різними законодавчими актами:

1. Компенсаційні гарантії у разі втрати. Основною гарантією є одноразова грошова допомога (ОГД), що виплачується членам сім'ї загиблого (померлого) військовослужбовця. Порядок призначення і виплати цієї допомоги детально регламентований Постановою Кабінету Міністрів України від 25.12.2013 № 975 [8]. Цей підзаконний акт є критично важливим для реалізації права на соціальний захист у випадку настання найтяжчих наслідків виконання військового обов'язку.

2. Гарантії пільг та статусу. Спеціальні пільги, спрямовані на підтримку сімей, закріплені у Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [5] (зокрема, у сфері медичного та житлового

забезпечення) та Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [6]. Останній закон, зокрема, у статті 10 визначає категорії сімей, які мають особливий статус та гарантії, включаючи дружин (чоловіків), дітей та батьків загиблих (померлих) захисників. Дослідження підкреслюють, що розробка ефективних політик щодо ветеранів та їх сімей є стратегічним завданням, що вимагає впровадження «людиноцентричної» моделі [9, с. 5].

3. Освітні та реабілітаційні гарантії. Окремою важливою групою є гарантії, пов'язані з освітою та відновленням здоров'я. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [6] передбачає пільги на здобуття освіти, що поширюються і на дітей захисників. Дослідник Сидоренко А. О. наголошує, що соціальні гарантії для сімей повинні включати не лише прямі виплати, а й забезпечення можливостей для професійної переорієнтації та освіти, що підвищує їхню соціальну захищеність [12, с. 343]. Це корелюється з необхідністю впровадження комплексних програм реінтеграції, продиктованих Концепцією політики [9, с. 5]. Медико-психологічна реабілітація також є непрямою, але життєво необхідною гарантією для членів сімей, хоча її правове забезпечення часто потребує деталізації на підзаконному рівні.

Аналіз правової бази засвідчує, що механізм соціального захисту сімей є надмірно важливим. Наприклад, питання грошового забезпечення військовослужбовців регулюється Постановою Кабінету Міністрів України від 30.08.2017 № 704 [7], а питання ОGD – Постановою Кабінету Міністрів України від 25.12.2013 № 975 [8]. Крім того, права членів сімей залежать від факту загибелі або встановлення статусу ветерана, що регулюється Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [6]. Ця правова багатовекторність створює значні адміністративні бар'єри та ускладнює членам сімей доступ до належних їм гарантій, що, своєю чергою, призводить до соціальної напруги та підтверджує висновок про складність правового регулювання [13, с. 32]. Необхідність спрощення процедур є однією з ключових науково-практичних пропозицій, що впливають із даного дослідження.

Виходячи із систематизації та аналізу правових гарантій, стає очевидним, що чинна нормативно-правова база має низку суттєвих недоліків, які особливо загострюються в умовах повномасштабної агресії. Основною проблемою, ідентифікованою в роботах науковців, є складність правового регулювання [10, с. 223], що позначається на реалізації гарантій.

По-перше, виникають колізії у правозастосуванні між базовим Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [5] та чисельними підзаконними актами (наприклад, Постанови КМУ [7, 8]). Часто саме підзаконні акти містять норми, що обмежують або ускладнюють реалізацію прав, гарантованих законом.

По-друге, існує недосконалість процедур реалізації ключових прав. Як зазначає Шевердіна В., правова основа соціального забезпечення військовослужбовців характеризується не лише відсутністю єдиного кодифікованого акта, але й тим, що багато гарантій «прописано декларативно», що унеможливлює їх оперативне впровадження на практиці [13, с. 32]. Наприклад, реалізація права на житло [5, ст. 12] та соціальну адаптацію військовослужбовців, які звільняються, відповідно до Закону України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби...» [2], потребує складних бюрократичних процедур, що не відповідають масштабам потреб, спричинених війною.

По-третє, проблеми визначення статусу та забезпечення прав ветеранів і членів їх сімей [6] на етапі переходу від статусу військовослужбовця до цивільного життя. Це є критичним моментом, який вимагає уваги в контексті Концепції політики щодо ветеранів та їх сімей [9, с. 5]. Комплексний захист має забезпечуватися не лише фінансово, а й через впровадження ефективних механізмів соціальної реінтеграції та психологічної підтримки, які потребують детальнішого правового закріплення.

Дослідження підтвердило, що система правових гарантій соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, хоч і ґрунтується на конституційних засадах та широкій нормативно-правовій базі, страждає від правової

нерівномірності [10, с. 223; 13, с. 32], що особливо критично в умовах воєнного стану.

Висновки, отримані в ході виконання завдань дослідження, формують такі ключові положення. Правова база є розрізненою. Соціальний захист регулюється множинністю актів (окремі закони про статус та захист, постанови про грошове забезпечення та ОGD), що створює колізії та ускладнює єдине правозастосування. Це суперечить принципу правової визначеності та уповільнює доступ до гарантій. Значна частина гарантій, зокрема у сфері житлового забезпечення [5, ст. 12], має декларативний характер, а механізми їх реалізації є надмірно бюрократизованими. Як слушно зазначає Шевердіна В., це унеможливило оперативне впровадження прав, особливо для військовослужбовців, які звільняються зі служби [2; 13, с. 32]. Правові гарантії членам сімей, які є основою соціальної стійкості [12, с. 343], є найбільш чутливими до розпорошеності регулювання (питання статусу і виплат). Перехід до «людиноцентричної» моделі, окресленої у Концепції політики щодо ветеранів [9, с. 5], вимагає негайної уніфікації процедур.

Для оптимізації та підвищення ефективності системи правових гарантій, що становить наукову новизну роботи, пропонується уніфікація законодавства, насамперед розробка та прийняття єдиного кодифікованого акту, який би інтегрував норми Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [5], Закону України «Про статус ветеранів війни...» [6] та положення про соціальну адаптацію [2]. Це забезпечить системність та усуне внутрішні колізії. Також має місце спрощення адміністративних процедур, запровадження механізму «єдиного вікна» для оформлення ключових соціальних гарантій (ОGD, пільги, ветеранський статус), мінімізуючи взаємодію з розрізненими постановами КМУ [7, 8] та скорочуючи терміни реалізації прав, що підвищить довіру до державних інституцій. І на останок, важливим є перегляд механізмів реалізації права на житло [5, ст. 12] з акцентом на прозорих фінансових інструментах замість довготривалого перебування в чергах, що відповідатиме масштабу потреб, спричинених війною в Україні.

Джерела та література:

1. Конституція України : Конституція України; Верховна Рада України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей : Закон України від 15.06.2004 № 1763-IV. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1763-15>
3. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1934-12>
4. Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1702-20>
5. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2011-12>
6. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3551-12>
7. Про грошове забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу та деяких інших осіб : Постанова Кабінету Міністрів України; Схема, Перелік від 30.08.2017 № 704. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/704-2017-%D0%BF>
8. Про затвердження Порядку призначення і виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, призваних на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві : Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Перелік від 25.12.2013 № 975. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/975-2013-%D0%BF>
9. Костина І., Галан Л., Коляда О., Морій Ю., Павловський Я., Татаркін К., Белошенко А., Дмитренко І., Терменю О. Концепція політики щодо ветеранів та їх сімей. 2023. С. 5–106. URL: <https://www.pryncyp.org/wp-content/uploads/2024/01/veteranpolicy.pdf>
10. Мазуренко Л. І. Основні засади державної політики у сфері соціального захисту військовослужбовців: нормативно-правове забезпечення. *Актуальні проблеми політики*. 2023. Вип. 71. С. 223–231. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/71_2023/31.pdf

11. Марко І. Є., Марко Є. І., Чернишова І. М. Зарубіжний досвід забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2019. № 2 (66). С. 135–142. URL: <http://znp-cvsd.nuou.org.ua/article/view/195500/195901>
12. Сидоренко А. О. До питання соціальних гарантій членів сімей військовослужбовців у сфері соціального захисту. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. № 79 (1) С. 343–348. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/10/59.pdf>
13. Шевердіна В. Правова основа соціального забезпечення військово-службовців та членів їх сімей за законодавством України: сучасний стан. *Право та інноваційне суспільство*. 2024. № 1 (22). С. 32–38. URL: <https://apir.org.ua/lais/uk/article/view/430/365>

А. О. ФИЛИПЕНКО

*Науково-дослідний центр Збройних Сил України
«Державний океанаріум» Інституту Військово-Морських Сил
Національного університету «Одеська морська академія» (Україна)*

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ РУМУНІЇ В ПЕРІОД МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

У 1939–1944 рр. територія України була одним із важливих театрів Другої світової війни. Поряд із конвенційною війною, на її території точилася і таємна війна, в якій брали участь спеціальні служби протиборчих сторін – органи державної безпеки, розвідки та контррозвідки. Серед них помітну роль відігравали спеціальні служби Румунії, яка виступила союзником нацистської Німеччини.

20–30-ті роки ХХ-го століття – період бурхливого розвитку румунських спецслужб, який був викликаний потребами Королівства Румунія в захисті територіальної цілісності та суверенітету та протидії підривній діяльності спецслужб інших країн. За результатами Першої світової війни Румунія збільшилася більш ніж у два рази за рахунок приєднання Трансильванії, Бессарабії та Буковини, що стало джерелом напруження у відносинах із сусідніми країнами, в першу чергу, з Радянським Союзом та Угорщиною.

На початок 20-х років розвідувальну та контррозвідувальну діяльність здійснювали дві провідні структури: у збройних силах 2-й розвідувальний відділ Головного штабу та Директорат поліції та загальної безпеки у складі Міністерства внутрішніх справ.

Остання була створена після селянського повстання 1907 року, яке виявило недоліки у системі громадської безпеки. Відповідно до Закону від 17 березня 1908 року було ліквідоване Управління адміністрації, персоналу, загальної поліції та статистики і були створені дві окремих дирекції – одна суто адміністративного характеру під назвою Головне управління адміністрації, персоналу та судових процесів, з повноваженнями загальної поліції

та політичної поліції державної безпеки. Нове створене управління називалося Управлінням поліції та загальної безпеки, його очолював генеральний директор, і воно

Згідно із Законом 1908 року, Управління поліції та загальної безпеки складалося з двох відділів: відділу загальної безпеки та відділу поліції.

У свою чергу у складі Відділу безпеки були чотири відділення (бюро): відділення контролю за іноземцями, відділення безпеки та розвідки, відділення прикордонної поліції та відділення преси та перекладачів. [1, 205]

Після приєднання Бессарабії до Румунії одним з ключових завдань Управління поліції та загальної безпеки стала протидія підривної і диверсійній діяльності радянської агентури. Радянські спецслужби також активно інфільтрували свою агентуру до місцевих відділень Управління поліції та загальної безпеки.

22 червня 1919 року Декретом-законом про реорганізацію Міністерства внутрішніх справ було створено Управління поліції та загальної безпеки, до складу якого входили Служба безпеки та Контроль за іноземцями.

Управління поліції безпеки продовжує залишатися найважливішою службою Головного управління поліції, і після нової реорганізації Міністерства внутрішніх справ у 1929 р. Відповідно до реформи у його структура складалася з двох служб: Служби інформації (розвідки) та Служба контролю за іноземцями.

Служба розвідки мала в підпорядкуванні 4 відділення (бюро): відділення суспільної безпеки та розвідки; відділення Секретаріату та шифрування; відділення з питань досліджень, преси та «Інформаційного бюлетеня» (в якому містилась інформація щодо найважливіших подій у сфері громадського порядку та державної безпеки); Бюро статистичних записів, архівів та реєстрів. Служба контролю за іноземцями мала два управління: контролю за іноземцями та з питань екстардицій та висилки. Також у складі спецслужби діяла науково-технічна служба [1, 211–212].

1931 р. в рамках поліції безпеки, був створений Корпус детективів, у складі якого діяли чотири групи (Група 1 опікувалася праворадикальними партіями, організаціями ветеранів,

студентськими та жіночими організаціями, Група 2 – різними національними організаціями та рухами, у тому числі українськими емігрантськими організаціями, Група 3 – ліві партії, Група 4 – займалася охороною вищих посадових осіб, а також Мобільна бригада) [2, 93–95].

2-й відділ Головного штабу мав у своєму підпорядкуванні два розвідувальних центри – в Чернівцях та Кишиніві, які добували інформацію про військовий потенціал Радянського Союзу, стан Робітничо-Селянської Червоної Армії тощо.

1924 рік став роком народження нової структури – Секретної розвідувальної служби румунської армії – SSIAR (Serviciul Secret de Informatii a Armatei Romane. Її очолив Михайл Морузов, людина, яка мала тривалий досвід роботи в спеціальних службах, здійснювала розвідувальну та контррозвідувальну діяльність під час Першої світової війни. Свою діяльність у розвідці Морузов почав у жовтні 1909 року в якості спеціального агента Головної дирекції поліції Міністерства внутрішніх справ, будучи впровадженим в соціалістичні кола, після чого він був прийнятий на службу в Сигуранцу в ранзі агента VIII-го класу. Він досить швидко пройшов усі щаблі службової ієрархії, посівши у підсумку пост інспектора поліції в Констанці. Протягом усього цього часу він особливу увагу приділяв питанням шпигунства і контррозвідки в периметрі Болгарія – Добруджа – Південь Росії. У березні 1917 році він створив і очолив Службу безпеки дельти Дунаю, яка протидіяла німецькому шпигунству та російській революційній пропаганді.

Нова спецслужба мала ліквідувати недоліки, які існували в роботі як 2-го відділу Головного штабу, який не проводив контррозвідувальні заходи, так і Поліції безпеки, яка підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ і була далека від потреб армії. Номінально SSIAR підпорядковувалася Генеральному штабу румунської армії, але насправді була цілком самостійною структурою.

Дана спецслужба активно співпрацювала з французькою та англійською розвідками, у тому числі допомагаючи їм у боротьбі проти СРСР. Їй вдалося створити розгалужену мережу в Болгарії, Польщі, Чехословаччини і всередині країни.

1928 р. Морузов запропонував план реорганізації SSIAR, спрямований на вдосконалення спецслужби за зразком Великобританії і Франції.

1934 року була проведена реорганізація SSIAR, внаслідок якої вона була виведена з підпорядкування Генштабу і підпорядкована Міністерству оборони. Відповідно до нового Регламенту, у складі служби формувались наступні підрозділи: Управління Службою; Генеральний секретаріат; Секція розвідки; Секція контррозвідки; Команда спостереження (філерська служба); Радіосекція; Територіальний апарат (див. схему).

Секція розвідки була поділена на три «фронти». Південний фронт складався з чотирьох бюро (або відділення): бюро 1 – Болгарія; Бюро 2 – Югославія, Італія, Албанія; Бюро 3 – Туреччина, Греція, Іспанія і Африка; Бюро 4 – політико-економічний напрямок. Західний фронт також мав у своєму складі чотири бюро: Бюро 1 – Угорщина; 2 Бюро – Німеччина; Бюро 3 – Чехословаччина, Франція, Англія і Бельгія; Бюро 4 – політико-економічний. Східний фронт координував роботу ще чотирьох бюро: Бюро 1 – Радянський Союз; Бюро 2 – Польща і Прибалтійські держави; Бюро 3 – Китай, Японія і Маньчжурія (мається на увазі підконтрольна японцям держава Маньчжоу-Го); 4-е бюро за традицією було політико-економічним. [1, 260]

Секція контррозвідки мала у своєму складі чотири групи: Перша група – контррозвідка; Друга група – промислове шпигунство; Третя група – громадські рухи; Четверта група – військова розвідка.

З структури видно, яким напрямками румунська сторона надавала особливого значення. У сфері особливої уваги перебували Болгарія і Угорщина (країни, які зазнали територіальні втрати на користь Румунії після Першої світової війни), Німеччина і Радянський Союз. Не варто забувати, що Румунія на той момент перебувала під впливом Франції, тому особливу увагу до Німеччини цілком зрозуміло.

Проти Радянського Союзу румунська розвідка також працювала дуже активно. Американський офіцер, який відвідав Румунію після перевороту 23 червня 1944 р., зауважив,

що тут знаходиться найкраще досє про «советів» у всій Європі, за винятком хіба що Німеччині.

На випадок війни Морузов активно готував агентуру, яка повинна була залишитися на територіях, які могли зайняти потенційні супротивники Румунії – Угорщина, Болгарія і СРСР.

Керівник румунської розвідки приділяв особливу увагу також технічному оснащенню своєї служби. Його особистий кабінет був буквально заповнений різними пристроями, що записували та підслуховували.

Михайло Морузов брав активну участь у внутрішньополітичній боротьбі підтримуючи румунського короля Кароля II. Він успішно працював над створенням мережі інформаторів, серед яких було чимало відомих політичних персон. Морузов мав у своєму розпорядженні значні суми на підкуп ключових фігур Міністерства оборони та Генерального штабу (зокрема, він допомагав їм орендувати житло за зниженими цінами).

Михайло Морузов став заручником внутрішньої боротьби, яка точилася в Румунії. У лютому 1938 р. король Кароль II встановив у Румунії особисту диктатуру, розв'язавши терор проти основних суперників ультраправих з «Залізної гвардії». Роль керівника румунської військової розвідки при новому режимі зростає. У зовнішній політиці Кароль II почав поворот від союзу з Францією до союзу з нацистською Німеччиною. Але це не врятувало Румунію від територіальних втрат. Після приєднання у 1940 році Бессарабії та Північної Буковини до СРСР і передачі за результатами Віденських арбітражів Трансильванії до Угорщини, а Південної Добруджі до Болгарії у Румунії спалахнули масові акції протесту, які призвели до падіння Кароля II і переходу влади до рук генерала Іона Антонеску (королем став син Кароля II принц Михайл).

Михайл Морузов був заарештований і поміщений до в'язниці Жилава, де вже знаходились й інші діячі королівського режиму. 26 листопада 1940 року до в'язниці увірвалася каральна група залізногвардійців на чолі з лідером Легіонерського робочого корпусу Думітру Грозя, яка розстріляла 14 ув'язнених, серед яких був і Михайло Морузов.

Генерал Іон Антонеску здійснив реорганізацію військової розвідки і підписав декрет про створення SSI – *Serviciul speciale*

de informatie (Спеціальної інформаційної (розвідувальної) служби), яка безпосередньо підпорядковувалася йому, а у фінансовому та адміністративному відношенні – Міністерству національної оборони. Нову службу очолив Еуджен Кристеску, досвідчений службист, який до цього 14 років пропрацював в Сигуранці, і був її директором.

В основу нової служби лягла структура її попередниці. Організаційно SSI від SSIAR зберегла колишній поділ на фронти (напрями): Західний фронт, Південний фронт і Східний фронт. Основним завданням Східного фронту був якраз збір розвідувальних даних про СРСР. Збір здійснювався двома способами: через інформаційні (розвідувальні) центри, або через резидентуру за кордоном.

Система центрів була доволі гнучкою: знаходячись в прифронтовій смузі, вони займалися збиранням розвідувальної інформації військового характеру, у глибокому тилу вони виконували контррозвідувальні функції, але якщо зона бойових дій наближалася до району відповідальності центру, він знову перетворювалися на розвідувальний і займався забезпеченням діючих чистин розвідувальною інформацією.

Субцентри були проміжною ланкою. Якщо центр відповідав за розвідувальну/контррозвідувальну діяльність на території провінції, то зоною відповідальності субцентрів були кілька повітів (жудеци). Найнижчою ланкою була резидентура, зовнішня, або внутрішня.

У травні 1941 року був створений Мобільний ешелон SSI, який очолив полковник Іон Лісієвич, кадровий військовий, який з 1930 року знаходився у військовій розвідці. Як відзначав у своїх записках керівник SSI Еуджен Кристеску: «До кінця травня 1941 року керівництво країни і ГШ (Головного Штабу – А.Ф.), передбачаючи компанію на Сході, дали чітке розпорядження SSI організувати групу, яка буде сприяти розвідувальній діяльності Головного Штабу. Полковник Лісієвич за згоди 2-ї секції Головного Штабу, розробив план створення «Розвідувального Ешелону» на базі агентури Східного Фронту і інформаційних центрів. Ще до складу Ешелону увійшли групи співробітників Секції контррозвідки, секції G зв'язку зі зовнішніми службами,

технічна секція фотографування, секція телефонно-телеграфного зв'язку, автомобільна секція з автомашинами і вантажівками, адміністративна секція з бюрократичним апаратом, обслуговуючим персоналом, офіцерської їдальні, охороною і т. д. В цілому близько 100 чоловік, що складали зменшений варіант служби, з завданням здійснювати розвідувальну та контррозвідувальну діяльність у контакті з Головним Штабом» [3, 213].

Була здійснена і реорганізація румунської армії. Нова організаційна структура передбачала чотири рівня розвідувальних структур: полкова служба розвідки, Бюро (секція) 2 на рівні великих військових з'єднань (дивізія, корпус, армія), SSI авіації і SSI артилерії. В якості джерел отримання інформації передбачалося: морська та авіаційна розвідка, війська, з якими знаходяться в контакті, служба наземного спостереження, спеціальна служба прослуховування, служба дешифрування і секретна служба (розвідувальна агентура).

За ініціативою Еуджена Кристеску на початку 1941 р. була створена «Школа агентів розвідки» під керівництвом майора Траяна Борческу, керівника II-ї контррозвідувальної секції. Ця школа готувала агентів як для цілей самої системи, так і для поліції, жандармерії і II-ї секції Головного Штабу. Підготовка агентів велася за спеціалізованими групами: комунізм, масонство, тероризм, саботаж і т. д. Частина провідних агентів, як призначалися для роботи за кордоном, так і всередині країни, готувалися в індивідуальному порядку для кращої конспірації і кваліфікації.

Аналітична програма для слухачів школи включала наступні курси: тероризм і саботаж – 20 годин, політико-соціальні течії – 16 годин, комунізм – 20 годин, іредентизм – 16 годин, євреї, емігранти, релігійні секти – 16 годин, франк-масонство – 4 години, законодавство – 40 годин, розвідувальна і контррозвідувальна діяльність – 34 години, шифровальна справа – 6 годин, радіозв'язок – 14 годин, методика розвідки в класі – 30 годин, методика розвідки (польові заняття) – 90 годин, зброя і тренування в стрільбі. [3, 29]

Після вступу Румунії у війну проти Радянського Союзу мобільний ешелон SSI рухався разом із фронтом, створюючи по мірі просування румунських військ нові розвідувальні структури.

На території Чернівецької області у липні 1941 був створений розвідувальний центр «Чернівці», в коло завдань якого входили переважно контррозвідувальні та протидиверсійні заходи, а також протидія місцевим осередкам Організації українських націоналістів.

Після того, як румунські війська взяли під контроль Бессарабію в Кишиневі був створений передовий центр № 2 SSI який забезпечував розвідувальною інформацією 4-ту румунську армію, яка штурмувала Одесу. Згодом цей розвідувальний центр мав завдання схожі з іншими центрами і мав у своєму складі субцентри «Четатя Албе» (у Білгород-Дністровському) та «Бельци», а також резидентури «Тігіна», «Лапушна» та «Кілія».

До складу розвідувального центру «Одеса», який був створений у 1941 року після захоплення румунськими частинами Одеси і відповідав за контррозвідувальну діяльність на території «Трансністрії», входили субцентр «Тирасполь» та резидентури «Тирасполь», «Дубосари», «Березівка», «Ананьєв», «Рибніца» та «Балта».

У січні 1942 року відбулася внутрішня реорганізація SSI, внаслідок якої вона була розділена на 12 секцій:

I – розвідувальна (66 військовослужбовців та 96 цивільних), яка в свою чергу поділялася на три фронти – Південний, Східний та Західний (існування Північного фронту було визнано недоцільним з огляду на розгром Польщі внаслідок німецько-радянської агресії); II – контррозвідувальна мала у своєму складі дев'ять спеціалізованих відділів: секретаріат, політичний, комуністи, економічний, легіонери, меншини, військові, повітряний (аеро), резидентура; III – по зв'язках із іноземними розвідувальними службами (хоча співробітництво обмежувалося переважно Німеччиною); IV – контрашпиунство; V – протидиверсійна з трьома відділами (промисловість, комунікації, регіони); VI – зовнішнє спостереження (філерська служба) та цензура кореспонденції; VII – кадри; VIII – юридична; IX – технічна, до якої входили відділ креслень, фотоательє, хімічна лабораторія та типографія; X – радіо; XI – автомобільна (мала в своєму розпорядженні парк автівок); XII – адміністративна. [4, 49–50]

Зміна ситуації на фронті після Сталінградської та особливо після Курської битви, змусили керівництво румунської розвідки замислитися над підготовкою агентури, яка мала залишитися на територіях, звільнених Червоною Армією. Так була створена спеціальна команда «С».

У листопаді 1943 року, Команда мобільного Центру агентури Східного фронту SSI розробила "основні пропозиції", щодо організації агентури, що мала залишатися в тилу Червоної Армії. Ця мережа мала включати в себе:

резидентів (господарі, які забезпечували прийом, проживання та забезпечення, якщо необхідно, документи кур'єрам та агентам) та інформаторів, що мали збирати інформацію військового, економічного та політико-соціального характеру, яка мала передаватися в SSI кур'єрами або радіозв'язком;

радіопередаючі пости, які мали збирати інформацію окремо або через агентів. Формувалися за рахунок агентів, що пройшли технічне навчання в SSI;

пошукові агенти, які шукають та збирають військову, економічну та політико-соціальну інформацію; різні документи (посвідчення особи, документи на відрядження, водійські права), марки, а також інші діючі документи (військові та цивільні) з окупованих регіонів, важливі статті з преси. Їм довелося шукати можливість самостійно перетнути лінію фронту за допомогою пароля та звітувати перед SSI. У цій категорії агентів слід було використовувати якомога більше людей з різних категорій та соціальних верств (включаючи в'язнів).

кур'єри для отримання інформації від мешканців та доставки їх на румунську територію. Передбачалося, що вони мали прибувати на територію, підконтрольну Червоній Армії, зустрічатися з резидентами для отримання інформації та документів. Для цих місій повинні були використовуватися особи, які походять з цих територій, евакуйовані через Прут або, якщо можливо, в'язні.

групи українських націоналістів. Лідери групи в обмін на підтримку, надану в їхніх діях, мали надавати військову, економічну та політико-соціальну інформацію через своїх кур'єрів та агентів, щоб їх визнавали за заздалегідь заданими пароллями [1, 91].

Так, в Трансністрії (регіон між Дністром та Бугом з центром в Одесі) передбачалося залишити 250 агентів та 19 рацій, в Бессарабії – 220 агентів та 16 рацій, в Буковині – 150 агентів та 9 рацій [1, 96–97].

Проте, переворот 23 серпня 1944 року, усунення від влади маршала Антонеску та перехід Румунії на бік союзників, не дала можливості реалізувати ці плани. Еуджен Крістеску був заарештований. SSI була перейменована в Інформаційну (розвідувальну службу) Військового міністерства, її очолив Іон Ліссієвич.

Підсумовуючи наведене вище, слід зазначити, що у Королівстві Румунія у міжвоєнний період була створена розвинена система спеціальних служб, яка виконувала широке коло завдань щодо збору розвідувальної інформації стосовно країн, які становили загрозу для держави, в першу чергу, СРСР, Угорщини та Болгарії. Водночас, очевидно, що існуючі установи часто дублювали завдання одне одного. Так, SSIAR частково дублювала функції Поліції безпеки, збираючи данні щодо внутрішніх політичних сил. Те ж саме стосується діяльності зазначених структур на тимчасово окупованих територіях, зокрема на Півдні України, де обидві структури здійснювали протидію радянському партизанському рухові, а також здійснювали контроль над діяльністю українських націоналістів.

Джерела та література:

1. Moraru P. Serviciile secrete si Basarabia (1918–1991). Dictionar. Bucuresti : Ed. Militară, 2008. 319 p.
2. Moraru P. La hotarul romanesc al Europei. Din istoria Siguranței Generale in Basarabia (1918–1940). Bucuresti : Institutul National pentru Studiul Totalitarismului Academiei Romane, 2008. 526 p.
3. Troncota Ch. Omul de taina al Maresalului. Bucuresti.: Ed. Elion, 2005. 443 p.
4. Moraru P. Romania si batalia informatiilor intre Prut si Bug (1940–1944). Bucuresti, Editura Militară, 2011. 324 p.

С. В. ФОРМАНОВА

докт.філол.н., проф.

Одеський національний морський університет (Україна)

ORCID 0000-0001-9434-1903

МОВНА ПОЛІТИКА Й МОВНА СИТУАЦІЯ В ОДЕСЬКОМУ РЕГІОНІ

Мовна політика й мовна ситуація в Україні завжди мали складний і багатовимірний характер, особливо в регіонах із багатонаціональним складом населення. Одещина є одним із таких регіонів: історично вона формувалася як поліетнічний та полікультурний простір, де співіснували українська, російська, болгарська, гагаузька, молдовська та інші мови.

Варто зазначити, що особливістю національного складу населення Одеської області є його багатонаціональність. За даними Всеукраїнського перепису населення (2001 рік), на території області мешкали представники ста тридцяти трьох національностей і народностей. В національному складі населення спостерігається переважна більшість українців, чисельність яких становила 1542,3 тис. осіб. Таким чином, в Одеському регіоні мешкає 62,8 % українців, 20,7 % росіян, 6,1 % болгар, 5 % молдован, 0,5 % євреїв та 4,9 % мешканців інших національностей.

До 2022 року переважна частина населення міста Одеси користувалася російською мовою в повсякденному спілкуванні, тоді як українська здебільшого функціонувала в офіційно-адміністративній та освітній сферах.

Це відбувалося через асиміляцію значної частини українського населення, що спричинила ослаблення національної самосвідомості українців. Витіснення української мови російською саме на Одещині становило одну з головних перешкод у побудові національної держави, незалежної від колишньої імперської метрополії.

Як слушно зауважував Олександр Бондар, «головною тенденцією, що свідчить про деградаційну зміну в менталітеті

будь-якого лінгвосоціуму, є слабке протиставлення національних особливостей свого народу іншим, насамперед тим, від яких цей народ був у колоніальній залежності, моральна орієнтація на сприйняття чужого як свого» [1 : 13].

У 10 статті Конституції України, яку прийняла Верховна Рада 28 червня 1996 року, записано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України» [2 : 4].

Перші роки незалежності нашої держави були бурхливими через багатонаціональність і південний колорит Одеського регіону. Були злети в утвердженні української мови як державної, були й некоректні поштовхи деяких можновладців, які намагалися запровадити в нашому регіоні російську як другу державну мову. Кожен крок, що спрямовувався на розширення функцій української мови, супроводжувався опором з боку проросійськи налаштованої частини населення.

Розкол населення України на мовному ґрунті призвів до того, що, під час президентських, парламентських та місцевих виборів, кандидати маніпулювали мовним питанням, намагаючись уникнути мовних проблем, бо ж, якщо пообіцяєш захищати статус української мови як єдиної державної, то ризикуєш втратити частину електорату, а, наполягаючи на офіційному затвердженні двомовності, не набереш потрібної кількості голосів.

Але курс, який було взято в Одеському регіоні з вибудовуванням незалежності, був твердим, чітким і дієвим. Почалося розширення сфери функціонування української мови як державної в адміністрації, освіті, науці, держустановах, з'явилося більше українськомовної преси й книжок, у вищих закладах освіти було впроваджено обов'язковий іспит з державної мови і обов'язковий курс ділового українського мовлення, а згодом – «Українська мова за професійним спрямуванням».

Деформованість мовної ситуації на Одещині полягала ще в тому, що співвідношення українськомовної та російськомовної частин населення не відповідало співвідношенню українців і росіян на її території. Проросійськи налаштовані науковці й можновладці кваліфікували Україну як титульну націю. Щодо

титульної нації, то зауважимо, що українців в Україні мешкало 37 мільйонів 542 тисячі, що становить 77,8 % від усього населення України. А титульною нацією вважають титульний етнос, що давав назву державі й створив українську етнічну націю.

Такі результати були до лютого 2022 року. Ситуація кардинально змінилася після повномасштабного вторгнення. Більшість населення в Одесі й Одеській області свідомо перейшли на українську мову спілкування, незважаючи на те, що до того в повсякденному житті використовували іншу мову.

Повномасштабне вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року стало потужним каталізатором суспільних і культурних трансформацій, зокрема й мовних. Воєнні події різко актуалізували питання національної ідентичності, мовної безпеки та символічного значення української мови як державної. Саме в цей період у регіонах, які тривалий час вважалися російськомовними, почався помітний зсув у бік української мови в освіті, медійному просторі, культурному житті та щоденному спілкуванні.

Жителі міста й області, особливо молодь, використовують українську мову в побуті, в транспорті, в магазинах, в освіті, офісах, банках та ін. Працівники держустанов, комунальних закладів, сфери обслуговування і под. спілкуються державною мовою на досить високому рівні.

Тетяна Ананченко, філологиня, викладач української мови та літератури в Одеському державному університеті імені І. І. Мечникова, співробітниця Одеської національної наукової бібліотеки, започаткувала Мовно-літературну вітальню «Дивослово», в якій учасники вчать української мови, читають твори українських письменників, співають українські пісні, вивчають українські традиції й обряди. 17 вересня 2025 року відбулося 119 заняття. Відвідати вітальню можна щосереди об 11.00 в затишній читальній залі ОННБ за адресою: вул. Акад. Філатова, 1.

В школах, освітніх центрах, університетах діють розмовні клуби з української мови, де в неформальній обстановці навчають мови.

Отже, дослідження мовної політики й мовної ситуації в Одеському регіоні після початку повномасштабного

вторгнення дало змогу простежити, як змінюється мовна поведінка населення під впливом зовнішньополітичних і внутрішньо соціальних чинників. Цей аналіз має не лише регіональне, а й загальнонаціональне значення, оскільки відображає ширші тенденції мовної динаміки в Україні в умовах війни.

За результатами Моніторингу Державної служби якості освіти України спільно з Уповноваженим із захисту державної мови Тарасом Кремінем підтверджує, що дослідження української мови як державної в освіті в Одеському регіоні здійснюється систематично. За цими даними, «Українська мова рідна для майже 60 % жителів Одещини» (березень 2023). Це засвідчує, що приблизно 58 % жителів Одеської області назвали українську мову рідною. Однак також зазначається, що не всі вільно володіють нею, і що бракує сприятливих умов для активного використання української мови [3; 4].

Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» поступово набирає реальних обертів, спостерігається зростання попиту на використання української мови (зокрема у сфері освіти, сервісу, медіа) станом на 2024 рік [4].

За даними всеукраїнського соціологічного дослідження Центру Разумкова, «Майже на 10 % знизився рівень вживання російської мови у 2022 році порівняно з 2021, і зросла кількість мешканців, які вважають українську мову рідною» [5].

Результати соціопитування Razumkov Centre 2023, 2024 року засвідчують: «70,5 % українців спілкуються переважно українською мовою вдома, в офісі, в транспорті і т.п. Близько 78 % жителів Одещини вважають українську мову рідною». Але важливо усвідомити: «рідна мова» – це не та, якою люди постійно спілкуються чи на яку перейшли в побуті» [6]. Рідну мову дитина всмоктує з молоком матері. Це мова, якою розмовляла з дитиною мати. Втім рідною може стати мова, без якої людина себе не уявляє. Це мова, яка ллється піснею, звучить в співачках птахів, тиші лісу, мові полів, гаїв, почуттів. Це – Мова народу!

В дослідженні, проведеному NewAge (онлайн-коментарі, соцмережі), в 2025 році представлено такі результати: «Серед південних регіонів Одеса має 54 % українськомовних коментарів онлайн» [7]. Користувачі виставляють пости українською

мовою, коментують їх, відстоюють свою позицію, звертаються до спільноти.

Незважаючи на те, що дані з інтернет-простору не завжди відтворюють повну картину, але новини, соцмережі, ролики, рілси, спостереження дають підстави їм вірити.

Систематизувавши й узагальнивши соціологічні опитування, спостерігаючи за мовною поведінкою учнів, студентів, мешканців Одеси й Одеської області, зазначимо, що в Одеській області зросла кількість тих, хто вважає українську рідною мовою (до 58 %), і також суттєво зросла присутність української мови в онлайн-комунікаціях.

За регіональним опитуванням Фонду «Демократичні ініціативи» / Центру політичної соціології (липень 2023) в Одеській області зросла кількість тих, хто послуговується українською вдома, з 26 % (2021) до 42 % (липень 2023) [8].

Аналіз коментарів/онлайн-контенту від NewAge (публікація у «Детекторі медіа», травень 2025) показує такі результати: 54 % українськомовних коментарів в Одесі – це показник присутності української в інтернеті, але не обов'язково в побуті [9].

Дослідження фонду «Демократичні ініціативи» засвідчило, що теле / медіа в регіоні також частково перейшли на українську (наприклад: 31 % каналів перейшли на українську, ще 15 % ведуть мовлення українською). Це посилює вплив українськомовного контенту [10].

Кореспондент 048.ua повідомляє, що «58 % жителів Одещини вважають українську мову рідною, але не володіють нею повною мірою через недостатність сприятливих умов.

Також Бурковський підкреслив, що, незважаючи на складну мовну ситуацію, яка склалася в Одеському регіоні, все-таки 27 % респондентів хоч і не досконало, проте можуть вільно спілкуватися державною мовою. Задовільний рівень у 40 % респондентів. Ще близько 30 % добре володіють українською. Зовсім не володіють – 4.4 %».

Далі він продовжує: «Один з факторів, який треба врахувати при проведенні мовної політики, це дати людям впевненість для того, щоб вони більше і частіше користувались українською мовою. Це дуже важливе значення має для 27 % опитаних. Дуже

важливо цих людей заохочувати, щоб вони не боялися навіть з помилками чи не зовсім правильно, але все таки говорити українською мовою», – наголосив Бурковський [11].

Отже, рівень свідомості зростає, але різні дослідження вимірюють різні акценти: «рідна мова», «мови спілкування вдома», «перехід після 24.02», «кількість українськомовних коментарів онлайн» – ці показники не тотожні й дають різну картину.

Для міста Одеса (окремо від області) немає широкодоступного репрезентативного опитування, яке прямо б запитувало: «Чи перейшли ви на українську після 24.02.2022?». Тому, конкретного відсотка «перейшли» для міста ми не знайшли у відкритих джерелах, тому наведені дані є припущенням.

Регіональні вибірки (наприклад, 708 опитаних для Одещини у 2023 році) дають хорошу орієнтацію, але мають похибку й залежать від методики (face-to-face, мобільні додатки тощо).

Хочемо ще раз звернути увагу на опитування, яке проводив кореспондент 048.ua: «В Одесі 15 березня під час візиту Уповноваженого із захисту державної мови Тараса Креміня, виконавчий директор фонду «Демократичні ініціативи» Петро Бурковський у форматі онлайн-конференції представив результати двох соціологічних досліджень, які показують, як війна впливає на ставлення до державної мови в Україні загалом і в Одесі, зокрема.

«Порівняння це важливе, щоб побачити, наскільки ситуація в окремих регіонах відрізняється від ситуації в Україні в цілому. Таке різне відношення людей, які вважають українську або російську мову рідною – це наслідки політики русифікації і певних історичних умов заселення різних регіонів України», – зазначив він.

Одещина якраз і є одним з тих регіонів, в якому дуже активно проводилось зросійщення населення. Тому Бурковський був приємно здивований, що за результатами опитування 57,8 % респондентів визнали саме українську мову рідною. А от російську рідною вважають 28,8 %. Ще 5,4 % назвали рідною мовою іншу. 7,9 % не змогли відповісти однозначно [12].

Високими показниками української мови відзначені питання про спілкування із вчителями, викладачами та літніми людьми. Це означає, що вчителі та старше покоління сприяють збереженню мови.

«Що стосується впливу повномасштабної війни на мовну ситуацію в Одеській області 21,2 % опитаних заявили, що раніше спілкувалися російською, але тепер переходять переважно на українську. 10,3 % респондентів вказали, що вони і до повномасштабної війни спілкувалися державною мовою» [13].

Результати дослідження дають змогу зробити такі висновки: російська мова в Одеській області мала великий вплив. Але після подій в лютому 2022 року відсоток використання української мови значно підвищився. Важливими є показники питань про рідну мову, а це 78 %, про мову державну – 95,5 % та про мову вищої освіти – 88,7 %.

Усе це дає змогу говорити про те, що загалом в Одеському регіоні спостерігаються сприятливі умови для забезпечення повноцінного функціонування української мови. Незважаючи на те, що великий вплив мала російська мова, якою розмовляють люди, що приїжджають до населених пунктів працювати в розважальних закладах та центрах збуту товарів, населення Одеси й Одещини наполегливо використовує українську мову не лише в офіційному, а й у побутовому спілкуванні.

Навчальні заклади, вчителі, які в них працюють, забезпечують найкращі умови для збереження й розвитку української мови. І, звичайно, старше покоління також сприяє збереженню української мови й прищеплює повагу та любов до рідного слова.

Усе це засвідчує, що мовна ситуація в Одеському регіоні стабільна й однозначна. Українська мова переважає практично в усіх сферах життя. А через війну з росією, мову агресора перестало використовувати навіть російськомовне населення.

Джерела та література:

1. Бондар О. І. Деградація лінгвосоціуму: ознаки і типи. *Записки з загальної лінгвістики*. Одеса : Астропринт, 2001. Вип. 3. С. 10–15.
2. Конституція України. Київ : Просвіта. 1996. 80 с.
3. Функціонування державної мови в освітньому процесі у закладах загальної середньої освіти 2023/2024 навчального року: Одеська область. Державна служба якості освіти України. URL: <https://sqe.gov.ua/funkcionuvannya-derzhavnoi-movi-v-osvi-2/>
4. Українська мова рідна для майже 60 % жителів Одещини: дослідження. 048.ua. 28.03.2023. URL: <https://www.048.ua/news/3564715/ukrainska-mova-ridna-dla-majze-60-ziteliv-odesini-doslidzenna>

5. Мовна політика: підсумки 2024 року. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/movna-polityka-pidsumky-2024-roku/>
6. Мовна політика: підсумки 2024 року. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/movna-polityka-pidsumky-2024-roku/>
7. Мовна політика: підсумки 2024 року. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/movna-polityka-pidsumky-2024-roku/>
8. Майже на 10 % знизився рівень вживання р*сійської мови у 2022 році – дослідження. Інститут масової інформації (ІМІ), Фонд «Демократичні ініціативи», Центр Разумкова, 15.12.2022. URL: <https://imi.org.ua/news/majzhe-na-10-znyzyvsya-riven-vzhyvannya-rosijskoyi-movy-u-2022-rotsi-doslidzhennya-i51340>
9. Мовна політика: підсумки 2024 року. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/movna-polityka-pidsumky-2024-roku/>
10. Майже на 10 % знизився рівень вживання р*сійської мови у 2022 році – дослідження. Інститут масової інформації (ІМІ), Фонд «Демократичні ініціативи», Центр Разумкова, 15.12.2022. URL: <https://imi.org.ua/news/majzhe-na-10-znyzyvsya-riven-vzhyvannya-rosijskoyi-movy-u-2022-rotsi-doslidzhennya-i51340>
11. Українська мова рідна для майже 60 % жителів Одещини: дослідження. URL: <https://www.048.ua/news/3564715/ukrainska-mova-ridna-dla-majze-60-ziteliv-odesini-doslidzenna>
12. Українська мова рідна для майже 60 % жителів Одещини: дослідження. URL: <https://www.048.ua/news/3564715/ukrainska-mova-ridna-dla-majze-60-ziteliv-odesini-doslidzenna>
13. Українська мова рідна для майже 60 % жителів Одещини: дослідження. URL: <https://www.048.ua/news/3564715/ukrainska-mova-ridna-dla-majze-60-ziteliv-odesini-doslidzenna>

В. М. ХМАРСЬКИЙ

докт. іст. наук, проф.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (Україна)

ORCID: 0000-0002-8140-639X

ОДЕСЬКЕ ОТОЧЕННЯ АПОЛЛОНА СКАЛЬКОВСЬКОГО У 1835 РОЦІ: КІЛЬКІСНИЙ ВИМІР, СКЛАД, СТРУКТУРА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЩОДЕННИКА)

В умовах агресивної експансіоністської політики Російської Федерації та широкомасштабної війни проти України вітчизняна історіографія разом зі всім українським суспільством отримали колосальний імпульс для переосмислення свого минулого. Історія українського Причорномор'я активно переглядається і дискутується як щодо давньої та ранньомодерної (до кінця XVIII століття), так і модерної доби. Останню можна уявити як послідовний ланцюг трьох періодів – імперського, радянського та сучасного.

В імперському періоді (кінець XVIII – початок XX ст., тобто «довге XIX століття» за Еріком Гобсбаумом) особливе місце у регіоні посідало місто Одеса – його економічний, культурний та адміністративний центр. Сьогодні не підлягає сумніву, що Одеса, як населений пункт, має значно тривалішу історію, ніж було прийнято в історіографії імперського чи радянського часу. Втім у модерне місто Одеса перетворилась саме у «довгому XIX столітті». Вважаємо, що у цивілізаційному сенсі у цей час тут перетинались кілька потужних, інколи суперечливих, процесів: 1) інкорпорація нового приєднаного краю адміністративними засобами, що продукувались у центрі імперії; 2) стихійне і мало контрольоване урядом заселення краю, переважно з сусідніх регіонів України, що у XX ст. подеколи класифікували як «народна колонізація» та 3) проникнення європейської модерності, що було об'єктивним процесом тодішнього формату глобалізації.

Подальше осягнення історії краю та його найбільшого міста у імперський період потребує її нової інтерпретації (зокрема за допомогою «деколонізаційного» дискурсу), що неможлива як без переосмислення вже наявних і опублікованих історичних джерел – актових та наративних, так і актуалізації нових матеріалів. У даному разі мова йде про історичні джерела особового походження і зокрема – щоденник Аполлона Скальковського, якому нині судилось пережити «перевідкриття» або вихід на новий рівень актуалізації.

Джерела особового походження з історії Одеси другої чверті XIX століття (інколи трактованої як «воронцовської доби») представлені кількома десятками текстів. Найчисленнішими є дві співмірні групи наративів – спогади та подорожні нотатки. Переважну більшість з них було опубліковано ще у «довгому XIX столітті». Відтоді вони, з різною частотою, знаходяться у науковому обігу. Звертає на себе увагу брак таких наративів як щоденники, що є особливим видом джерел особового походження. По суті, найвідомішим з оприлюднених є щоденник Григорія Соколова. Тому актуалізація щоденника Аполлона Скальковського є на часі і має стати унікальною археографічною публікацією [1].

Аполлон Скальковський прожив довге життя – 90 років і 70 з них провів в Одесі. Онук православного священика з Чернігівщини, син чиновника з Житомира, випускник етико-правового відділення Московського університету прибув у місто у 20-річному віці і розпочав свою діяльність чиновником у канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова. Найактивнішим періодом його життя став час з кінця 20-х і до початку 60-х рр. З перших років він зарекомендував себе як сумлінний чиновник. Але будучи активною, творчою і амбітною людиною він не міг обмежитись рутинною канцелярською роботою, адже у місті вже сформувалось середовище інтелектуалів, що прагнули вивчення краю. У середині 30-х років у нього визрів план написання історії цього краю. Відтоді він став істориком Півдня України написавши до середини 40-х років свої найвідоміші історичні твори, заживши за життя слави «Геродота Новоросійського краю»,

а згодом навіть «козацького Нестора» (за висловом Г. Зленка). Від середини 40-х років А. Скальковський захопився статистикою – кількість його праць сягнула понад 300 праць. Він досяг максимального успіху і офіційного визнання ставши членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Протягом більшої частини свого життя А. Скальковський вів щоденник, що охоплює, з незначними перервами, час з 1830 до 1898 рр. Після смерті його рукописна спадщина перейшла до його дітей, що мешкали у столиці імперії. Ту її частину, що містила науковий доробок, разом із щоденником, було передано до академії наук і тому нині вона зберігається в архіві Петербурзького інституту історії Російської академії наук.

Життя і творчість А. Скальковського (1808–1898) достатньо часто ставали об'єктом досліджень науковців – Олексій Маркевич, Василь Біднов, Саул Боровой (статті), Л. Новікова та автор цих рядків (книжки). С. Боровой згадав щоденник у одній із своїх статей і навіть навів невеличкі цитати у межах двох речень за 1859 р., але не більше. Його посилання на місце збереження вказує, що щоденник наприкінці 50-х років XX ст. ще не був описаний на сучасному рівні – наявна вказівка лише на «картони». Зауважимо, що у 1976 р. упорядники «Енциклопедії українознавства» у статті, присвяченій А. Скальковському, вважали за необхідне окремо згадати щоденник серед його архівних матеріалів. Сучасні дослідники у своїх монографіях використали лише деякі матеріали за 1835–1845 рр.

Виникає запитання про причини слабого використання щоденника А. Скальковського. На нашу думку, є кілька обставин. Насамперед слід звернути увагу на коло дослідників – всі україністи і переважно одесити. Перебування щоденника на відстані у дві тисячі кілометрів від Одеси становило завжди помітну перешкоду для науковців будь-якої доби. Значною мірою ситуація змінилась у 1995 р., коли за сприяння міжнародного фонду «Відродження» було здійснено проект з копіювання щоденника, внаслідок якого за допомогою копіювальної техніки щоденникові записи за 1835 і 1837–1845 рр. потрапили до Державного архіву Одеської області, поповнивши особистий фонд А. Скальковського. Незважаючи на те, що про важливість

цього історичного джерела було написано і заявлено публічно за чверть століття ситуація з актуалізацією джерела помітно не поліпшилась. Тому другою, і основною, обставиною вважаємо почерк автора, який настільки важкий для прочитання, що затрати на його палеографічне опанування не можна співставити з евристичним ефектом, адже мова йде, по суті, про дешифрування тексту. Третьою обставиною було те, що побутувала думка про низьку інформативну цінність джерела, адже у ньому велась стисла тривіальна фіксація повсякденного життя чиновника без претензій на широкі узагальнення чи глибину аналізу тогочасної йому дійсності.

Унікальність щоденника А. Скальковського як джерела особового походження у тому, що записи систематично велись не лише протягом одного, а впродовж 60 років; вела їх дуже грамотна, освічена і досвідчена людина, яка належала до місцевої інтелектуальної еліти. Нині можна говорити про подальший крок актуалізації записів лише за один 1835 рік. Але цей рік є особливим як для А. Скальковського, так і його щоденника. У 1830–1834 рр. записи велись польською мовою, і саме у 1835 р. коли він вперше почав писати щоденник російською мовою. Втім з посеред понад 40 тисячі слів, написаних за рік зустрічаються слова і фрази польською (2 %) та французькою (1 %) мовами. Кількість «недешифрованих» слів та слів, що є спірними, складає 5 відсотків тексту.

У цілому не варто переоцінювати інформативну цінність щоденника А. Скальковського. Адже він не є насиченим значними і глибокими чи хоча б розлогими філософськими роздумами, публіцистикою чи спостереженнями. Текст дуже простий за подачею і побудований у літописний щоденний формі – опис погоди, робота у канцелярії, обід, проведення часу перед вечором, творча праця чи розваги увечері. Разом з тим очікуємо, що інформативність щоденника як історичного джерела буде більшою, ніж здається, адже там міститься широкий спектр відомостей – від погоди до моди. Отже, щоденник містить силу деталей, які, певно, містять латентну інформацію, що зацікавить і може бути побаченою різними дослідниками у залежності від їхнього предмету дослідження та кваліфікації [2].

Наразі щоденник готується до видання і завершення проекту стало можливим завдяки стипендіальній програмі Центру імені Юліуша Мєрошевського.

1835 р. був одним із рубіжних у біографії А. Скальковського, адже він почав здійснювати програму своїх історичних досліджень, саме відтоді інтелектуальне почало домінувати впродовж всього його життя, ставши його фахом. Саме у цей рік він здійснив свою першу подорож краєм. Тому за локацією цей рік можна поділити на три частини: 1) в Одесі (1 січня – 14 травня); 2) мандрівка по трьох губерніях (Новомиргород, Єлісаветград, Катеринослав, Херсон, Сімферополь, Гурзуф, Ялта, Алушка) і окремо до Миколаєва (14 травня – 28 липня, 21–24 серпня) та 3) в Одесі (28 липня – 31 грудня) [3].

Щоденники іноді класифікують як еґо-джерела. Безсумнівно це розповідь про автора щоденника. Проте інтерес виникає і щодо тих людей на яких він звертає увагу – з точки зору подачі прямої і непрямой інформації. Фронтальний перегляд тексту дає можливість вказати кількість осіб, яких згадав А. Скальковський у цьому історичному джерелі. Поняття «одеське оточення» є вельми умовним, адже до нього можна включати лише тих з якими він фізично контактував у місті. Є значна кількість осіб з якими він контактував поза межами Одеси (79 днів). Також до оточення можна включити осіб, з якими він вів листування. До цього переліку не включаємо вже покійних осіб, яких він згадує – наприклад батька, а також низки авторів різноманітних творів. Отже, у залежності від методики підрахунку можемо говорити про кількість від 200 (суто фізичне «одеське оточення») до 350 персон, згаданих протягом року на сторінках щоденника. Переважну більшість цих осіб складають ті, з ким він перетнувся чи звернув увагу (пригадав) лише кілька разів – наприклад, від гостя міста, який завітав проїздом, до візника, з яким А. Скальковський спілкувався випадково на якомусь відтинку мандрівки чи випадкового відвідувача канцелярії тощо. Кількісно такі персони посідають абсолютну більшість – понад 80 відсотків. Решта персон – ті, кого згадано частіше. Загалом, за попередніми і приблизними підрахунками, на сторінках щоденника близько 2500 згадок різноманітних осіб. 60 % згадок охоплюють перелічені вище особи,

які складають найближче оточення автора – отже цей перелік можна вважати репрезентативним. Тому будемо виходити з показника 1600 як абсолютного.

Для систематизації частоти згадок осіб логічно було прийняти за 100 % 365 днів року, тобто вести абсолютний вимір. Втім щоденник передбачає лише згадки, а не сам реальний перелік зустрічей. Тому використовуватимемо відносний вимір, визначивши за абсолютний показник персони, які згадано максимальну кількість разів. Вислів «воронцовська Одеса» у даному разі вважаємо слухним. Не тільки тому, що це піковий час генерал-губернаторства М. Воронцова, але і тому, що А. Скальковський був у колі тих, кого можна назвати оточенням графа. Саме М. Воронцов є найбільш згадуваним персонажем у цьому щоденнику – понад 250 разів.

За частотою згадок розділимо згаданих персон на категорії. Для масштабування використаємо прислівники частоти, характерні для англійської лінгвістики, яким відповідає певний відсоток цієї частоти: never (0 %), hardly ever (5 %), seldom/rarely (10 %), occasionally (30 %), sometimes (50 %), often (70 %), usually (90 %), always (100 %). Оскільки між визначенням частоти існує дискретність, то необхідно встановити діапазон частоти згадок, встановивши дві межі, приймаючи 0 % нижньою межею першого кроку, а 100 % – верхньою межею останнього. У такий спосіб градація виглядає так: 1) завжди / постійно – 96–100 % (226–250 згадок); 2) зазвичай – 71–90 % (175–225); 3) часто – 51–70 % (126–174); 4) часом / регулярно – 31–50 % (76–125); 5) час від часу – 10–30 % (26–75); 6) рідко – 6–10 % (14–25); 7) майже ніколи / дуже рідко – 0–5 % (верхня межа – 13).

Якщо наповнити визначені категорії, то картина у даному випадку буде така:

1. П'ять разів на тиждень – одна особа: Михайло Воронцов.
2. Чотири дні на тиждень – одна особа: Юлія Кирьякова.
3. Три рази на тиждень – одна особа: Кароліна Сезеневська.
4. Два рази на тиждень – три особи: Михайло Кирьяков, Андрій Фабр, Софія Гагаріна.
5. Раз на тиждень – 11 осіб: Микола Градовський, Микола Курляндцев, Дмитро Гагарін, Іван Буличов, Олексій Льовшин,

Павло Сезеневський, Анна Девієр, Констанца Мануцци, Олександр Гагарін, Іван Фундуклей, Наталя Акацатова.

6. Один-два рази на місяць – дев'ять осіб: Сергій Сафонов, Іван Вітт, Цезар Отон, Юлій Гагемейстер, Григорій Соколов, Михайло Щербінін, Микола Мурзакевич, Лев Шостак.

7. Один раз на кілька місяців чи рік – решта: Павло Пуль, Микола Герсєванов, Іларіон Долгий (8), Черномські (8) тощо.

Для аналізу структури оточення А. Скальковського застосовано шкалу соціальної віддаленості Богардуса. Це школа психологічного тестування, яку створив американський науковець Еморі Стівен Богардус (1882–1973) – представник психологічної школи в соціології, президент американської соціологічної асоціації (1931–1932). Її почали застосовувати з кінця 20-х років ХХ століття для емпіричної оцінки готовності людей брати участь у соціальних контактах різного ступеня близькості з членами різних соціальних груп. В американському контексті мова йшла про расові та етнічні групи, але цю шкалу почали сьогодні активно залучати у дослідженні проблематики Іншого. Шкала відображає сприйняття людей в кожній групі і має 7 ступенів соціальної віддаленості. Одиниця – це близькі родичі, 2 – друзі, 3 – сусіди, 4 – співробітники на роботі, 5 – громадяни, 6 – негромадяни, 7 – відвідувачі країни, негромадяни, яким не слід давати дозвіл на в'їзд до держави. Для Богардуса соціальна дистанція є мірою того якою мірою члени однієї групи відчують симпатію до членів іншої групи [4].

Виходячи зі школи Богардуса і аналізуючи емпіричний матеріал, щодо кола наведених осіб можна виділити в оточенні А. Скальковського дві групи – особисте спілкування та службове оточення, які можна звести до кількох підгруп.

Перша підгрупа в особистому житті – родичі. Близькими родичами А. Скальковського на той час були мачуха («матуся») та його рідні та зведені брати і сестри. З мачухою він вів листування і лише по разу згадує двох братів. Найбільше у щоденнику присутня одна зі зведених сестер – Кароліна Сезенєвська та її чоловік військовий лікар Павло Сезенєвський, якому молодий чиновник допоміг того року перевестись на службу до Одеси. Це понад 10 % його контактів.

Особливе місце у щоденнику посідає Ю. Кирьякова у яку А. Скальковський був сильно закоханий і очевидно був готовий до серйозного продовження їхніх стосунків (індекс у майже 15 % уваги). До княгині С. Гагаріної він мав теж більш ніж товариське ставлення. Разом об'єкти його сердечних справ посідають близько 20 % уваги. Це свідчить про пріоритетне місце романтичних відносин у житті 27-літньої особи.

До друзів А. Скальковського можна віднести вісім осіб. Найліпшим серед них можна визнати М. Кирьякова (6 %), старшого брата Юлії. Один з майбутніх засновників Одеського товариства історії і старожитностей саме того року здобув прощення за вчинок 1830 року. Також близьким другом його був чиновник канцелярії генерал-губернатора М. Градовський. Але інтенсивність стосунків у них не була сталою, переважно через їхні сімейні проблеми, що тягнуло за собою виїзди з Одеси. Дружні взаємини були у нього з І. Буличовим (чиновник канцелярії генерал-губернатора), Ю. Гагемейстером (відомий економіст, того року переведений з канцелярії градоначальника до генерал-губернаторської) та М. Курляндцевим (викладач Рішельєвського ліцею і цензор Одеського цензурного комітету), а також родинами Фундуклеїв та Черномських. Товариські стосунки пов'язували його з жіноцтвом – Н. Акацатова (двоюродна сестра М. Кирьякова по матері), графині А. Девієр, К. Мануцці (6 % разом). За кількістю згадок ця група сягає понад 15 %.

Наступне, даліше, коло включає категорію «знайомі». Це особи з якими А. Скальковський товаришував і неодноразово спілкувався переважно у неробочих умовах. Воно включає родини відомих дворянських родів Гагаріних (брати Дмитро та Олександр), Голіциних, Нарішкіних, Скаржинських, відомих одеських буржуа – Ц. Отон (відомий ресторатор), П. Пуль (банковий менеджер), І. Рено (власник відомої дачі), а також представників інтелектуальних кіл – викладач Рішельєвського ліцею М. Мурзакевич, Г. Соколов (співробітник газети «Одеський вісник»), О. Тройницький (редактор газети «Одеський вісник»). На це коло припадає понад 20 % уваги.

Отже разом особисте життя – родина, романтичні стосунки, друзі та знайомі – обіймають близько двох третин згадок автора

щоденника. Таким чином група особистого спілкування на дозвіллі переважає.

Розглядаючи робоче коло спілкування А. Скальковського треба наголосити на винятковому місці М. Воронцова у щоденнику. Його можна назвати і керівником, і наставником, і покровителем молодого чиновника. Отже, граф був для нього справжнім ядром як робочого кола, так і всього одеського оточення, посідаючи сам-один понад 15 % уваги автора щоденника. Друге місце посідає його безпосередній керівник – начальник канцелярії А. Фабр (6 %), з яким у них були робочі, хоч інколи і непрості стосунки. Співпрацював А. Скальковський і згадував таких посадовців як командувач військовими поселеннями граф Вітт, градоначальник О. Льовшин, чиновників з оточення М. Воронцова С. Сафонова, М. Щербиніна та інших.

Серед випадкових зустрічей варто відзначити його знайомство з юною Софією Богданович (мати Миколи Аркаса – композитора і діяча українського національного руху) та Філадельфієм Каразіним (сином засновника Харківського університету) у Миколаєві, зустрічі з Григорієм Маразлі (батько майбутнього міського голови) та Михайлом Магницьким (колишнім співробітником М. Сперанського), згадки, Д. Бантиш-Каменського (очевидно читав його «Історію Малої Росії» – саме через інтерес до запорожців), Олександр Бенкендорфа (з натягом на шпигунську діяльність його агента) та Джон Ламбтон – посол Британської імперії.

Таким чином, до найближчого оточення Аполлона Скальковського належали кілька осіб – генерал-губернатор граф Михайло Воронцов, правитель канцелярії Андрія Фабр, зведена сестра Кароліна Сезеневська, друзі Михайло Кирьяков та Микола Градовський, а також Юлія Кирьяковой чи Софія Гагаріна інтенсивні згадки яких викликані романтичними думками щодо них. До наступного кола можна віднести ще понад два десятки згаданих вище осіб – членів родини, друзів чи співробітників. Третє коло – три сотні осіб з якими автору доводилось стикатись вряди-годи протягом року.

Джерела та література:

1. Хмарський В. Спогади про Одесу 30-х років XIX ст.: у фокусі між «воронцовською епохою» та одним роком. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України* : зб. наук. праць / за ред. В. А.Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О. 2022. Вип. 17. С. 47–55.
2. Хмарський В. Перспективи актуалізації джерел особового походження з історії Одеси «воронцовської доби». *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 3 (12). Травень – червень. С. 17–25.
3. Державний архів Одеської області. Ф.147. Оп.1. Спр. 82. 143 арк.
4. Шестаковський О. Історико-теоретичний аналіз шкали Богардуса. *Український соціум*. 2009. № 3 (30). С. 37–48.

Л. Ф. ЦИГАНЕНКО

*доктор історичних наук, професор,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет
(Україна)*

ORCID: 0000-0002-5014-9845

БУДЖАК ЯК ЛАБОРАТОРІЯ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПЕРИФЕРІЙНОГО ПРОСТОРУ

Буджак, історико-географічний регіон у південно-західному Причорномор'ї, являє собою унікальний простір, де протягом кількох століть перетиналися інтереси різних імперій, етноконфесійних спільнот та адміністративних режимів. Його периферійне розташування, багатоетнічний склад та змінні моделі влади зробили його особливо цінним для аналізу механізмів імперського управління. На відміну від столичних чи інституційно стабільних територій, Буджак функціонував як гнучкий та вразливий вузол, де імперські стратегії адаптувалися залежно від політичної ситуації. Актуальність вивчення цього регіону впливає не лише з його історичного багатства, але й з його методологічного потенціалу – як прикладу для переосмислення імперської периферії. Периферійні регіони в імперській історії традиційно розглядалися як другорядні, позбавлені діяльності. Однак в останні десятиліття історіографія Східної Європи та Балкан дедалі частіше закликає до переосмислення периферії як аналітичної категорії.

У західній історіографії Буджак не часто фігурує як самостійний об'єкт дослідження. Найчастіше він розглядається у складі великих регіональних конструкцій – Бессарабії, Дунайського регіону, південної України. Однак у низці робіт, особливо присвячених транскордонним та багатоетнічним територіям, Буджак описується як «liminal space» – прикордонний простір, у якому перетинаються географічні, культурні, адміністративні та ідентифікаційні кордони. Саме ця прикордонність відкриває

можливість інтерпретації регіону як своєрідної «лабораторії» імперської політики. Ми можемо стверджувати, що Буджак це зона, де влада не просто реалізовувалася, а й випробувалася. Наше дослідження спрямоване на виявлення типологічних відмінностей між різними політичними режимами, а також на осмислення того, як периферійний статус регіону впливав на характер імперського втручання і локальні форми адаптації. Концепт «лабораторія імперської політики» використовується як аналітичний інструмент, що дозволяє розглядати периферійні простори не як пасивні об'єкти влади, а як зони інституційного експерименту та демографічної інженерії.

Одним із ключових теоретиків, чії ідеї дозволяють осмислити периферію як простір імперського експерименту, є Олександр Еткінд (Alexander Etkind) – британський та американський культуролог, фахівець з інтелектуальної історії, постколоніальних досліджень та теорії імперії. Його книга «Internal Colonization: Russia's Imperial Experience» стала важливим внеском у переосмислення імперської логіки, особливо в контексті царської імперії та СРСР. О. Еткінд розглядає внутрішню колонізацію як процес, у якому центр прагне трансформувати власні периферії, нав'язуючи їм культурні, адміністративні та демографічні моделі. У його інтерпретації імперія – це мережа асиметричних відносин, у якій периферія може бути одночасно об'єктом та полем експерименту. Він зазначає: «Імперія не просто розширює свої межі – вона винаходить себе на периферії, створюючи нові форми влади, ідентичності та пам'яті» [1, с. 45]. Ця думка особливо релевантна нашому аналізу Буджака, де зміна імперських режимів супроводжувалася як адміністративними реформами, а й спробами культурної трансформації: через мову, освіту, архітектуру, демографічну інженерію. О. Еткінд стверджує, що внутрішні периферії ставали «лабораторіями» нових форм влади, перш ніж вони поширювалися на інші території. У цьому контексті Буджак можна розглядати як один із таких полігонів – особливо порівняно з більш стабільними центральними регіонами.

Одним із важливих теоретичних орієнтирів для аналізу постімперських просторів є роботи Кетрін Бекх (Katrin Voeckh) – німецької вченої, що спеціалізується на історії Південно-Східної

Європи, постсоціалістичних трансформаціях та інституційної пам'яті. Її дослідження охоплюють широкий спектр тем: від етно-конфесійних відносин й механізмів довіри до державних інституцій у постімперських суспільствах. Особливу увагу вона приділяє тому, як імперська та соціалістична спадщина формує сприйняття влади, ідентичності та культурної легітимності в регіонах, що перебували на периферії великих політичних систем.

Серед останніх робіт К. Бекх, присвячених радянській спадщині та її сучасним трансформаціям, на особливу увагу заслуговує монографія *“Back to the USSR. Russlands sowjetische Vergangenheit”* [2]. У ній авторка пропонує комплексний погляд історію СРСР (від революційного проекту до його розпаду) і аналізує, як радянська модель влади продовжує впливати на політичну культуру сучасної РФ. Особлива увага приділяється тому, як радянська влада конструювала образ «Homo Sovieticus» (або «нової людини»), формувала інституційні звички та керувала багатоетнічним простором. К. Бекх підкреслює, що радянська система не зникла з 1991 роком, а продовжує існувати у вигляді політичних та культурних інерцій, особливо в тих регіонах, де централізована влада сприймалася як зовнішня та нав'язана.

Це твердження стає особливо актуальним на тлі російської агресії проти України, яку К. Бекх розглядає як прояв не лише геополітичних амбіцій, а й глибинних структур радянського мислення – мілітаризації, уніфікації, придушення відмінностей. «Радянська модель влади, заснована на мобілізації, страху та ідеологічної уніфікації, продовжує жити у нових формах – особливо там, де відсутня інституційна довіра та переважає владна вертикаль» [2, с. 112]. У цьому контексті російська агресія проти України у 2022 році та наступні події не є історичним розривом, а скоріше продовженням імперської логіки, в якій периферія знову перетворюється на об'єкт насильства, контролю та ідеологічної реконструкції. Буджак, як частина південного українського простору, знову опиняється у зоні загрози – не лише фізичної, а й символічної. Його поліетнічна структура, історична гібридність і культурна складність суперечать уніфікуючій риториці «руського миру», що прагне стерти відмінності і нав'язати єдину ідентичність.

Одним із впливових теоретиків у галузі регіональних та постімперських досліджень Східної Європи є Марія Тодорова (Maria Todorova) – болгарська вчена, професорка Університету Іллінойсу в Урбані-Шампейні, фахівець з історії Балкан, націоналізму та історичної пам'яті. Її книга “Imagining the Balkans” [3] стала поворотним моментом в осмисленні того, як Захід конструює образ «периферії» – варварської, нестабільної, екзотичної, – і як цей образ впливає на академічні та політичні наративи. М. Тодорова запроваджує поняття «балканізації» не як геополітичного процесу, бо як символічного виключення. «Балканізація» за Тодоровою – це спосіб, за допомогою якого Захід маркує певні регіони як «неповноцінні», «нецивілізовані», «неєвропейські». Вона демонструє, що у реальності Балкани є ареною множинних ідентичностей, гібридних культурних кодів та нестабільних владних режимів. У цьому контексті периферія – не слабкість, а аналітична сила: простір, у якому можна побачити, як влада адаптується; як ідентичність конструюється; як історія стає предметом боротьби. «Балкани – це не географічна даність, а історико-культурна конструкція, створена у процесі символічного картування Європи» [3, с. 4]. М. Тодорова пропонує «читати» такі регіони не через призму відсталості, бо як зони високої аналітичної щільності. Ця логіка безпосередньо співвідноситься з нашими підходами до «читання» Буджака. Як і Балкани, Буджак – це не просто територія, а простір, де стикаються імперські амбіції, етноконфесійні відмінності та локальні практики. Його прикордонний статус, багатомовність та зміна владних режимів роблять його ідеальним кейсом для аналізу того, як периферія стає «лабораторією» – зоною, де імперії не лише правлять, а й випробовують свої моделі, стикаються з опором, адаптуються до культурної складності.

Серед істориків, чії роботи радикально переосмислили карту Східної Європи, особливе місце посідають праці Тімоті Снайдера (Timothy Snyder) – американського історика, професора Єльського університету, фахівця з історії Центральної та Східної Європи, Голокосту та тоталітарних режимів. Його книга “Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin” [4] стала знаковою. У ній Східна Європа – від Балтики до Причорномор'я постає

не як периферія, а як епіцентр ідеологічного насильства, масових репресій та імперських амбіцій. Т. Снайдер вводить поняття “bloodlands” – територій, на яких перетиналися та стикалися два тоталітарні проекти: нацистський та сталінський. Він показує, що ці регіони стали не просто ареною насильства, а й простором ідеологічних експериментів, у яких влада прагнула контролювати та трансформувати суспільство, мову, пам’ять, ідентичність. У цьому контексті Східна Європа (й ширше постімперське прикордоння) – стають «testing grounds» для нових форм влади, репресій та культурної інженерії. «Саме тут, у цих прикордонних зонах, – стверджує Т. Снайдер, – ідеологія ставала практикою, а теорія – насильством» [4, с. 18]. Стосовно Буджака підходи Т. Снайдера допомагають побачити, що периферія – це не лише зона вразливості, а й ключ до розуміння того, як імперії формують свої стратегії, як вони адаптуються, і як насильство стає частиною інституційної мови.

Як частина історико-культурного простору Бессарабії, Буджак займає помітне місце у молдовській та румунській науковій традиції. Дослідники з Кишиніва, Бухареста та Ясс розглядають регіон крізь призму етнічної історії, демографії, міграційних процесів та транскордонних зв’язків. Одним із ключових авторів є Іван Грек, чиї роботи з історії Буджака стали основою для регіональних досліджень [5]. Він описує Буджак як «перехрестя цивілізацій», підкреслюючи його багатоетнічність та історичну рухливість. Хоча І. Грек не використовує термін «лабораторія», його підхід до регіону як простору взаємодії та адаптації імперських моделей близький до нашої концептуалізації. У збірці «Буджак: від минулого до сьогодення» [6], за редакцією Івана Думініки, регіон розглядається як «модель багатоетнічного співіснування» та «простір трансляції культурних кодів». Дослідження у цій збірці охоплюють теми міграції, конфесійної політики, локальної пам’яті. Ці роботи дозволяють простежити, як національні проекти намагалися трансформувати периферію у частину уніфікованого культурного простору.

У контексті української історичної науки Ярослава Верменич виступає як один з провідних теоретиків регіоналістики. Її роботи заклали понятійний каркас для дослідження регіонів

як історичних цілісностей, що мають власну логіку розвитку, пам'яті та ідентичності. У монографії присвяченій Південній Україні [7] Я. Верменич наголошує на необхідності розрізнення між адміністративним поділом і історичним регіоном – останній формується не лише через кордони, а через ментальні карти, культурні коди, соціальні практики. Вона вводить поняття регіональної біполярності – як прояву різних оцінок минулого, ціннісних пріоритетів, моделей національних відносин. Ця біполярність, за її словами, «часто відіграє роль латентного конфлікту, що впливає на сучасні політичні та культурні сценарії» [7, с. 196]. У пізніших роботах [8, 9] Я. Верменич інтегрує регіоналістику в ширший контекст «spatial history», пропонуючи диференціацію предметних полів: від географічного до ментального простору. Вона підкреслює, що «історичний регіон – це не лише територія, а й спосіб бачення, інтерпретації, ідентифікації» [8, с. 17]. Ці підходи ідеально корелюють із авторським концептом «лабораторії імперської політики», а використання понятійного інструментарію Я. Верменич дозволяє описати Буджак не як периферію, а як простір аналітичної щільності, де імперські моделі не просто реалізуються, а трансформуються.

Серед українських вчених, чийі праці враховано для методології аналізу периферійного простору треба назвати Сергія Грабовського (питання імперської спадщини, національної ідентичності, деколонізації, що дозволяє розглядати Буджак у ширшому контексті постімперських трансформацій); Олександра Музичка (періоди османського, російського та румунського панування, з акцентом на демографічні процеси, конфесійну політику та адміністративні трансформації); Володимира Полторака (дослідження локальних спільнот, конфесійної політики, демографії, що допомагає реконструювати повсякденні практики населення Буджака, особливо в умовах імперських змін).

Таким чином, запропонована методологічна рамка поєднує кілька дослідницьких опцій – від постімперських теорій та просторової історії до локальної регіоналістики. Це дозволяє розглядати периферійний регіон не як об'єкт зовнішнього управління, а як активну зону історичної дії. Концепт «лабораторії» виявляється особливо продуктивним саме стосовно таких регіонів,

як Буджак. Він дозволяє уникнути бінарної логіки «центр-периферія» і запропонувати складнішу картину: тут влада не лише поширюється, а й випробовується; тут формуються не лише адміністративні структури, а й культурні сценарії; тут імперія не так утверджує себе, як перевіряє свої межі.

Говорячи про типологію імперських режимів у Буджаку, ми виділяємо чотири основних моделі.

Османська гнучкість. Османська імперія керувала Буджаком переважно через систему васалітету, спираючись на місцеві еліти та зберігаючи значну автономію у питаннях оподаткування та внутрішнього устрою. Етноконфесійна толерантність була не так ідеологією, як прагматикою: мусульмани, християни та євреї співіснували в рамках міллетної системи*, яка дозволяла кожній громаді зберігати свої обряди, мову та форми самоврядування. Османська модель демонструвала високий рівень адаптивності, дозволяючи периферії функціонувати як полікультурний простір з мінімальним втручанням центру.

Російська унітарність. З початку XIX ст. регіон зіткнувся з радикально іншою моделлю – унітарною, централізованою, бюрократичною. Царизм прагнув адміністративної уніфікації, впроваджуючи вертикальні структури управління, переглядаючи земельні відносини та активно заохочуючи переселення «лояльних» груп. Колонізаційна політика супроводжувалася русифікацією: впровадження російської мови у школах, судах та діловодстві, обмеження місцевих мов та конфесій. Імперія прагнула не просто контролювати регіон, але трансформувати його до єдиного культурного і політичного простору, придушуючи локальні форми ідентичності.

Румунська націоналізація. У міжвоєнний період, коли Буджак опинився у складі Румунії, домінуючою стала модель націоналізації. Румунська влада акцентувала увагу на мовній та освітній політиці, прагнучи інтегрувати регіон у рамки румунського національного проекту. Шкільна реформа передбачала обов'язкове навчання румунською мовою, перепідготовку вчителів, зміну навчальних програм. Одночасно відбувалася адміністративна централізація та спроба культурної уніфікації, спрямована на вилучення «сторонніх» елементів. На відміну від

російської моделі, румунська стратегія була менш бюрократичною, але більш ідеологічно насиченою – з акцентом на етнічну гомогенізацію та символічне включення периферії до національного наративу.

Радянська тотальна уніфікація. Радянська влада принесла у Буджак модель тотальної уніфікації, засновану на ідеологічному контролі, інституційному насильстві та соціальній інженерії. Колективізація, депортація, ліквідація «куркульських» та «націоналістичних» елементів стали інструментами трансформації регіону. Замість етноконфесійної терпимості – класова боротьба; замість культурної автономії – централізована пропаганда. Радянська модель не просто управляла, вона прагнула переписати соціальну канву регіону, впроваджуючи нові форми пам'яті, ідентичності та повсякденності. Інституційна пам'ять (через школи, музеї, партійні структури) стала основним механізмом легітимації влади, витісняючи локальні наративи та замінюючи їх універсалістським радянським дискурсом.

Ці чотири моделі – гнучкість, унітарність, націоналізація, уніфікація – не просто змінювали одна одну, а вступали у складну взаємодію з локальною структурою Буджака.

Доволі часто для характеристики буджацьких територій ми використовуємо слово прикордонний регіон. Поняття прикордонності давно вийшло за межі географічного опису і перетворилося на потужний аналітичний інструмент, що дозволяє осмислювати простори між політичними, культурними та ідентифікаційними системами. У європейській гуманітарній думці воно активно використовується в роботах таких дослідників, як Петер Нойрус (Peter Neurath), Міхал Кобеш (Michal Kovář), Бо Стенґрен (Bo Stråth), а також у трансдисциплінарних проєктах з вивчення лімінальних зон Східної Європи. Прикордонність трактується не як слабкість, а як ресурс – зона високої адаптивності, множинності та культурної гібридності. Концепція «liminal space» відноситься до простору «між», у якому звичні структури влади, ідентичності та приналежності виявляються тимчасово зупиненими чи трансформованими.

Буджак є одним із яскравих прикладів лімінального простору. Протягом століть він перебував між імперіями, між

мовами, між конфесіями. Османська, російська, румунська та радянська моделі влади змінювали одна одну, але жодна з них не змогла повністю інтегрувати регіон у свою культурну та політичну матрицю. Це породило специфічні прикордонні практики: адаптацію без асиміляції, двомовність як норма, змішані обряди та сімейні стратегії, орієнтація на виживання за умов зміни влади.

Таким чином, саме в таких просторах як Буджак, можна спостерігати, як імперські моделі трансформуються, а локальний опір набуває форми культурної винахідливості, і як периферія стає дзеркалом центру. Це дає підстави стверджувати, що Буджак – не просто регіон, забутий на околиці імперій, а аналітична зона, у якій можна простежити логіку влади, трансформацію ідентичності та стійкість локальних практик. Його історія – це виклик спрощеним наративам про центр і периферію, про сильних і слабких, про нав'язують і підкоряються. Периферія тут не є слабкістю; вона стає джерелом методологічної сили: саме у її складностях, переходах і протиріччях народжуються нові форми аналізу. Буджак стає простором, у якому можна не просто спостерігати, а й переосмислювати – владу, культуру, історію.

** Міллетна система – форма організації багатоконфесійного суспільства в Османській імперії, за якої релігійні громади (мілleti) мали автономію в питаннях освіти, судочинства та внутрішнього управління.*

Джерела та література:

1. Etkind, Alexander. Internal Colonization: Russia's Imperial Experience. Cambridge : Polity Press, 2011.
2. Boeckh, Katrin. Back to the USSR. Russlands sowjetische Vergangenheit. Stuttgart : Kohlhammer Verlag, 2023. 406 S.
3. Todorova Maria. Imagining the Balkans. Oxford : Oxford University Press, 1997.
4. Snyder Timothy. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. New York : Basic Books, 2010.
5. Грек, Иван. Буджак: история земли и населения (VII в., до н. е. – XXI в.) Кишинев : Stratum Plus, 2016. 377 с.

6. Буджак: от прошлого к настоящему (Сборник статей к 80-летию Ивана Федоровича Грека) / отв. ред. Иван Думиника. Кишинев : Lехon-Prim, 2019. 632 с.
7. Верменич Я. Південна України на цивілізаційному пограниччі / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики. К. : Інститут історії України, 2015. 482 с.
8. Верменич Я. Історична регіоналістика: нові парадигмальні орієнтири. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 138–162.
9. Верменич Я. Історична регіоналістика в системі «просторової історії»: диференціації предметних полів. *Регіональна історія України*. 2013. Вип. 7. С. 9–39.

К. Г. ЧЕРНЕНКО

*зав. відділом краєзнавчої літератури і бібліографії
Одеська обласна універсальна наукова
бібліотека ім. М. С. Грушевського (Україна)
ORCID: 0009-0000-6828-3869*

С. М. АГЕСНКО

*Голова Овідіопольської місцевої організації НСКУ
Національна спілка краєзнавців України
ORCID: 0009-0005-0568-0572*

«ОДЕСЬКИЙ КРАЄЗНАВЕЦЬ»: БЛОГ ПЛЮС YOUTUBE – КАНАЛ. ВИКЛИКИ ТА ЇХ РІШЕННЯ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Цінність краєзнавчого матеріалу в його гуманітарному спрямуванні, бо саме потреба людини в пізнанні краю і зумовила краєзнавство. Людина є одним з головних суб'єктів і об'єктів краєзнавчої діяльності, пізнання і розвитку краю.

Зміст блогу [1] і youtube-каналу «Одеський краєзнавець» [2] Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. С. Грушевського, де розміщуються краєзнавчі матеріали – це відео суспільно-політичного, природничого, гуманітарного напрямку. Ці аспекти охоплюють різностороннє життя області, району, міста чи села.

На блозі «Одеський краєзнавець» розпочали проект «Одещина пам'ятає своїх Героїв» [3]. Перші статті були «Віталій Блажко в пам'яті одеситів» та «Павла Малофеєнко. Герой з Одещини: до Дня Героїв».

Попри нічні обстріли та намагання агресора влаштувати блек-аут, краєзнавці, історики, науковці і читачі спільно долучилися до наповнення матеріалами відповідного змісту в блог і youtube-канал «Одеський краєзнавець».

Цифрові матеріали CD, відео та повнотекстові статті, участь в краєзнавчих проєктах є прикладом незламності українського народу, які направлені на збереження нашої історії.

Популяризація краєзнавчих знань включає в себе:

1. Книжкові виставки
2. Тематичні перегляди
3. Презентації книг.
4. Масові заходи

Науково-дослідна робота. Виступи в наукових конференціях, видання краєзнавчих посібників. Так, показовим є досвід роботи початківця-краєзнавця учениці 10 класу Одеського юридичного ліцею **Мариною Берчатової**, авторки двох наукових робіт, присвячених українському феміністичному руху [4]. У відділі краєзнавчої літератури і бібліографії зробила доповідь «Жінки в історії Одеси: сила кризь століття».

З відповідною темою Марина вже здобувала друге та третє місця на міському, обласному етапах конкурсу наукових робіт МАН.

Доповідь Марини доступна для перегляду на youtube-каналі «Одеський краєзнавець» [5], що дає змогу читачам, які не долучилися до відповідного заходу, подивитися його в записі. Для іншої категорії читачів про захід була написана стаття в газету «Вечірню Одесу» [6].

Потрібно зазначити, що робота з молоддю, це пріоритетне завдання для відділу. Тут важливий не вік, а бажання пізнавати, досліджувати свій рідний край.

Цікавим був досвід з ще дуже юним хлопчиком, переселенцем з херсонської Зміївки – **Олексієм Фенциком**, учнем 8-го класу Йосипівського ліцею Маяківської сільради Одеського району. Олексій прочитав у відділі краєзнавчої літератури і бібліографії лекцію-есе про історію села Зміївка (Херсонська область) та долю її мешканців, змушених покинути рідні місця і знайти прихисток у селі Петродолинське на Одещині. Відповідний матеріал є на youtube-каналі «Одеський краєзнавець» [7] і блозі [8], а також зроблена публікація в газеті «Чорноморські новини» [9].

Науково-популяризаторська робота. Відділ постійно експериментує разом з своїми читачами. Так була налагоджена співпраця з одеськими вченими природничого напрямку, з найстарішим навчальним закладом на Півдні України – Одеським національним університетом імені І. І. Мечникова. В рамках

співпраці відбулися два науково-дослідних заходи, а саме «Диво світ очима фізика» і «Диво-світ очима фізика –2», з одеським вченим д.ф.-м.н, проф. Олександром Черненком. Перший захід відбувався у самому відділі, де відбулася презентація науково-популярних експериментів, в яких глядачі могли прийняти власноруч участь. Зроблений запис на youtube-каналі «Одеський краєзнавець» [10] показав необхідність повторення такого формату.

Тому, наступний природничий захід «Диво-світ очима фізика – 2» [11], відбувся в м. Балта в рамках літньої школи з ліцеїстами Рішельєвського наукового ліцею. Викладені матеріали дають можливість долучатися до перегляду різним читачам, як вікових, так і інших професійних груп, 24/7 [12].

Краєзнавча науково-інформаційна. Читацькі відгуки стали записувати на youtube-канал з метою розповідати про нові наукові, популярні, літературні краєзнавчі новинки, які надходять у відділ. Форма, коли читач рекомендує нову книгу, стала популярною, і, як результат, зріс читацький попит на користування літератури в бібліотеці. Так хотілося відмітити наступні відгуки.

Літературний відгук читача бібліотеки Євгена на книгу Георгія Тарченка «На перехресті радості й печалі» [13]. **Науковий** відгук краєзнавця Сергія Агеєнка на книгу Захарченка О. В., Аргатюка С. С. «Таїрове» [14]. **Популяризаторський** відгук [15] самого автора, який до Всесвітнього дня письменника (3 березня 2025р.) давній друг бібліотеки, краєзнавець, автор багатьох книг з історії міста Одеса Валерій Шерстобітов, поповнив фонд відділу краєзнавчої літератури і бібліографії чудовим подарунком – новою книгою авторства В. П. Нетребського та В. В. Шерстобітов «Справа честі та безчестя. Краєзнавчі прогулянки» (Одеса, 2025).

Цінуємо відгуки наших читачів та їх рекомендації щодо популяризації читання, з якими можна ознайомитися на блозі «Одеський краєзнавець» в рубриці «Рекомендують читачі»[16].

В умовах війни постали нові виклики перед відділом, але краєзнавча робота не зупинилася, її не можливо поставити на паузу.

Окремою діяльністю стала **краєзнавча розвідка**. Формат різний, але кожний має право на існування. 16 квітня 2025

року із зацікавленістю гості відділу краєзнавчої літератури і бібліографії бібліотеки поринули в історичні часи початку XIX–XXI століть [17].

Під час розповіді, присвяченій 220-й річниці з дати заснування німецьких колоній на півдні України, від краєзнавця, голови Овідіопольської місцевої організації НСКУ С. М. Агєєнка дізнались про Грос-Лібентальський колоністський округ Херсонської губернії – «І віднайшли вони «Землю Обітовану» [18]. Відповідно даний матеріал був розміщений в «Чорноморських новинах» в рубриці «Історія. Мистецтво. Видання» [19].

16 травня 2025 року, напередодні Дня пам'яті жертв політичних репресій [20], у відділі краєзнавчої літератури і бібліографії відбулась зустріч із завідувачем Музею історії політичних репресій 1917–1991 років, головою «Одеського Меморіалу», членом Національної комісії з реабілітації, краєзнавцем Ігорем Леонідовичем Комаровським – «Повернення з небуття» [21].

Популярність цієї розвідки мала відображення в міській і обласній газетах, а саме стаття краєзнавиці Тетяни Іванової «Головне – зберегти» в «Чорноморських новинах» [22], і стаття магістра історії, завідувачки відділом краєзнавчої літератури і бібліографії Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки імені М. С. Грушевського, Катерини Григорівни «Повернення з небуття» в «Вечірній Одесі» [23]. Дві газетні статті об'єднанні в рубриці «Пам'ять», а також мають запис на youtube-канал.

Інший формат – це туристичне краєзнавство. 26 червня 2025 року завідувачка відділу краєзнавчої літератури і бібліографії Черненко К. Г. відвідала Балтський історичний музей [24]. Вона ділиться своїми враженнями. Дана розвідка мала відображення на блозі у вигляді презентації, де розміщено понад 54 світлини, на яких велика кількість експонатів різних часів. Це дає змогу онлайн побувати в музеї. З читачами Одеської обласної газети «Чорноморські новини» Катерина поділилася особистими враженнями в статті «Місце, де оживає історія» [25].

Всі відео роботи за 2025 рік записані на CD носії (16 відеоробіт), в якому учні, студенти, краєзнавці, науковці доносили в сучасному вигляді свої проекти: краєзнавчі розвідки, відгуки (рекомендують читачі), презентації книг та сучасних проєктів.

Факт видання CD в краї служить додатковим підтвердженням його правдивості, а дослідник/читач в свою чергу може перевірити чи достовірним є описані факти, звернувшись до архіву, редакцій місцевих газет.

Матеріали є індивідуальні, збираються і зберігаються постійно, незалежно від їхньої актуальності в даний час, і не підлягають списанню, як застарілі за змістом. Ці матеріали є еталонними, бо є зв'язок з краєм і змістом; мають широке соціальне призначення, функціональну спрямованість на вивчення краю; створені і виданні в краї, написані місцевими авторами, переважно гуманітарного змісту.

В основі краєзнавчого дослідження – джерела, завдяки яким краєзнавчий зміст матеріалу розкривається і наповнюється новими фактами, які потім детально аналізуються. Відділ краєзнавчої літератури і бібліографії є тим незмінним соціальним інститутом, який одночасно надає користувачам документи і інформацію про них. Перевагу слід надавати місцевим авторам, бо вони спостерігають і беруть безпосередню участь в тих подіях.

Читачам до вподоби відкритий доступ, без паролів, на безоплатній основі, цілодобово до краєзнавчих матеріалів. Використання інформаційних технологій дозволяє бібліотекам створити надійну документну базу. Це вимагає нового підходу до процесів збереження краєзнавчих фондів, які нині все більше пов'язуються з переведенням документів в цифровий формат.

Диджиталізація, а саме переведення фондів в цифрову форму – найперспективніший напрям збереження найцінніших краєзнавчих і місцевих документів.

Відділ краєзнавчої літератури і бібліографії керував збиранням матеріалів, допомагав оформленню виступів та публікацій, друку в обласних і міських ЗМІ, та розміщенню повнотекстової статті на блозі «Одеський краєзнавець».

Отже, головне завдання управління проєктами краєзнавчого спрямування є досягнення всіх цілей та виконання завдань проєкту, одночасно виконуючи зобов'язання щодо наперед визначених обмежень проєкту. Головне були розподілені та інтегровані завдання, необхідних для досягнення насамперед цілей популяризації краєзнавства.

Ми продовжуємо кращі традиції нашого відділу, разом з тим використовуємо сучасні цифрові технології, створюємо власні оригінальні краєзнавчі продукти та інформаційні ресурси. Робимо все можливе для збереження книжкових пам'яток, якісного інформаційно-бібліографічного забезпечення історичної науки і подальшого розвитку історико-краєзнавчої діяльності бібліотеки.

Джерела та література:

1. Одеський краєзнавець [Електронний ресурс]. Одеський краєзнавець : [сайт]. URL: <https://kraevedodessa.blogspot.com> / (дата звернення 10.10.2025).
2. Одеський краєзнавець [Електронний ресурс]. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/@KetЧерненко>
3. Одещина пам'ятає своїх Героїв. [Електронний ресурс]. Одеський краєзнавець : [сайт]. URL: http://kraevedodessa.blogspot.com/p/blog-page_23.html. (дата звернення 10.10.2025).
4. Жінки в історії Одеси: сила крізь століття: лекція Марини Берчатової. [Електронний ресурс]. Одеський краєзнавець : [сайт]. URL: https://kraevedodessa.blogspot.com/2025/05/blog-post_10.html / (дата звернення 10.10.2025).
5. Жінки в історії Одеси: сила крізь століття. Youtube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jXXzut6J4gk&pp> (дата публ. 9.05. 2025).
6. Черненко К. Знайомтесь: Марина Берчатова. Вечірня Одеса. 2025. 15 трав. С. 5. : фот.
7. Олексій Фенцик: Херсонська Зміївка – с. Петродолинське Одес. р-ну. Youtube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=aL2kRZabiGY> (дата публ. 21. 08. 2025).
8. Херсонська Зміївка – с. Петродолинське Одеського району: розповідь про життя громади села Зміївка [Електронний ресурс]. Одеський краєзнавець: [сайт]. URL: <https://kraevedodessa.blogspot.com/2025/08/blog-post.html/> (дата звернення 10.10.2025).
9. Черненко К. Петродолинська сторінка херсонської Зміївки. Чорноморські новини. 2025. 27 серп. С. 3. : фот.
10. Диво-світ очима фізика. Youtube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Zl6lo9KXiSU> (дата публ. 3. 05. 2025)
11. Диво-світ очима фізика 2. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tsuO7IrgbLI> (дата публ. 26.06.2025).
12. «Диво-світ очима фізика»: фізична субота у відділі краєзнавчої літератури і бібліографії [Електронний ресурс]. Одеський краєзнавець : [сайт]. URL: <https://kraevedodessa.blogspot.com/2025/05/blog-post.html/> (дата звернення 10.10. 2025).

13. Відгук читача Євгена на книгу Г. Тарченка. Youtube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iAR-OZwfbHw&t=16s> (дата публ. 13.03. 2025)
14. Відгук краєзнавця Сергія Агеєнка на книгу Захарченка О. В., Аргатюка С. С., «Таїрове» Youtube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EAUqL8hmRCk&t=72s> (дата публ. 20.09. 2025)
15. Відгук одного з авторів на книгу «Справа честі та безчестя...». 2025. Youtube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NJ5w1BtrbWk> (дата публ. 3.03. 2025)
16. Рекомендують читачі. [Електронний ресурс] // Одеський краєзнавець: [сайт]. URL: <https://kraevedodessa.blogspot.com/p/blog-page.html> (дата звернення 10.10.2025).
17. «І віднайшли вони «Землю Обітовану»: 220-й річниці з дати заснування німецьких колоній на півдні України [Електронний ресурс]. Одеський краєзнавець: [сайт]. URL: <https://kraevedodessa.blogspot.com/2025/04/220.html> (дата звернення 10.10.2025).
18. «І віднайшли вони “землю обітованну”» (до 220-ї річниці з дати заснування німецьких колоній...). YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7ckilC7YUwo>. (Дата публ. 16. 05. 2025)
19. Агеєнко С. Грос-Лібенталь – складова мозаїки українського півдня. До 220-ї річниці заснування німецьких колоній на півдні України / С. Агеєнко, К. Черненко. *Чорноморські новини*. 2025. 29 трав. С. 3.
20. «Повернення з небуття»: до Дня пам'яті жертв політичних репресій [Електронний ресурс]. Одеський краєзнавець : [сайт]. URL: https://kraevedodessa.blogspot.com/2025/05/blog-post_17.html (дата звернення 10.10.2025).
21. «Повернення з небуття»: до дня пам'яті жертв політичних репресій (18.05.2025). YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=__hAOwWt6MNI (дата публ. 16. 05. 2025).
22. Іванова Т. «Головне – зберегти». *Чорноморські новини*. 2025. 22 трав. С. 1, 3. : фот.
23. Черненко К. Повернення з небуття. Вечірня Одеса. 2025. 5 черв. С. 5.
24. Балтський історичний музей: враження бібліотекаря [Електронний ресурс]. *Одеський краєзнавець* : [сайт]. URL: <https://kraevedodessa.blogspot.com/2025/07/blog-post.html> (дата звернення 10.10.2025).
25. Черненко К. Місце, де оживає історія. *Чорноморські новини*. 2025. 3 лип. С. 3. : фот.

Л. І. ШАПОВАЛ

канд. іст. наук, доц.

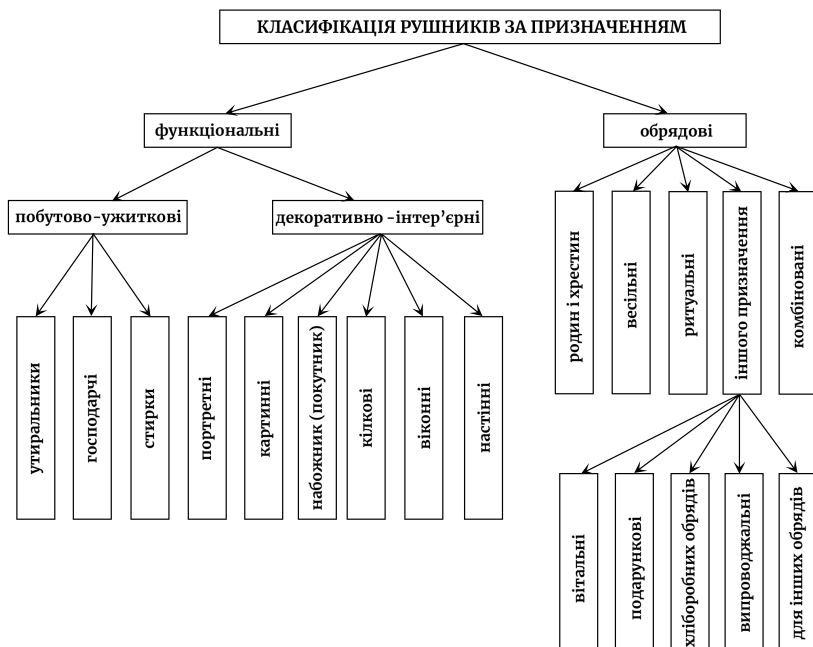
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка (Україна)

ORCID: 0009-0000-3480-2923

ЗВИЧАЄВО-ОБРЯДОВА КУЛЬТУРА ВИШИТОГО РУШНИКА В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ XIX–XX СТОЛІТЬ

Вишитий рушник – етнічний символ України, який відображає добробут, гостинність, естетичні смаки народу. Рушнику завжди надавалося важливе образно-символічне значення як оберегу для захисту сім'ї і житла від наклепів, зурочення. Вишитий рушник на стіні – давній український звичай. Орнаменти рушників визначалися подією, для якої він вишитий: народження дитини, весілля, похорон, церковне свято, розлука, що є складниками звичаєво-обрядової культури українців, яка відображена в українському фольклорі XIX–XX століть. Усна народна поетична творчість (фольклор) з притаманними їй жанровими, регіональними особливостями є складовою української національної культури. В ній оспіваний вишитий рушник у святах та обрядах українців як предмет народного побуту: «Господаря можна пізнати по дворові, а господиню – по рушникові», «хата без рушників, що пуста – там нечистий живе», «хата без рушників, що родина без дітей». По вишитому орнаменту визначали стать, вік, статус людини в суспільстві для якої рушник створений. В будні й свята ікони, родинні фото, стіни хати, надвіконня, двері прикрашали вишитими або тканими рушниками. Вишивати чи ткати рушники належало жінкам, тому матері, бабусі привчали до рукоділля доньок, внучат з дитячих літ. В українському фольклорі склалися такі вислови: «Не лінуйся, дівонько, рушник вишивати – буде чим гостей вітати», «Мати ночей не досипала – рушник на долю вишивала».

Початок історії вишитого рушника відслідковується з прадавніх часів як амулет та об'єкт магічних обрядів. Вчені пов'язують походження слова «рушник» із старослов'янським словом «руш», що походить від дієслова «валити», руйнувати або рвати [1, с. 61]. Тканину домашнього виробництва для створення рушника розривали поперек полотна. Обірвані краї не зашивали, отримуючи бахрому, яку використовували для оформлення поперечних країв рушників. Слово «рушник» нагадує за звучанням слово «руки», хоча після їх миття, використовувалися невеликі шматки тканини – утирачі. Вони мали стриману вишивку або зовсім не вишивалися. Класифікація вишитих рушників, яку подає В. Титаренко за призначенням вирізняє: побутовий та обрядовий рушник, що мав ширину полотна (40 см), а довжину – 5 м, краї якого вишивали яскравими візерунками, обшивали стрічками, тасьмою, мереживом [2, с. 27].



Сьогодні рушник – це довгий, не широкий полотняний відріз тканини, вишитий по краях орнаментами, який не використовується в господарських цілях, а є твором народного мистецтва. Основне його призначення – обрядове. Для кожного обряду вишивали рушники, вкладаючи у візерунки оберегову символіку: сонце, птахи, зорі, герби, квіти: калину – символ краси, мак – символ туги, ружа – символ любові. Рушник-росяничка вишитий квітами призначався для дівчат, а «грайлик» для хлопчиків вишивався птахами та листям дуба. Після виконання обрядової функції вишиті рушники прикрашали інтер'єр української хати, були її оберегом [3]. У «святий кут – покуть», на ікони, над дверима, вікнами вішали довгі рушники (3 м), що називалися: «покутний», «божник», «наобразник», «іконний». На Закарпатті рушники, якими прикрашали ікони, були невеликі, посередині їх збирали і зв'язували стрічкою. Прикрашали вишитими рушниками картини, портрет Тараса Шевченка. За функціональним призначенням рушники мали назви: «посудний», «стирок», «утирач», «утиральник». Рушниками накривали хлібину, діжу з тістом, спечені паляниці. З рушником ходили доїти корову. Яскраво орнаментовані «кілкові» рушники були прикрасою в оздобленні сільської хати, їх вішали між вікон, дверей. Мати навчала дочку: «Тримай хату як у віночку і рушничок на кілочку!». Даючи рушник – утирач гостеві, господиня або дочка на знак поваги до гостя клала рушник йому на плече або на руки, промовляючи: «Вода холодненька, гостечку, вмийся, рушничок чистенький, гостечку, втрися!» або «Вода у відерочку, «братику вмийся, рушник на кілочку, – братику, втрися». На Буковині використовували «бурунчукові» рушники – жовто-білого кольору виткані з тонкої лляної пряжі та білої бавовняної нитки. На Закарпатті ткані рушники-отиральники вивішувалися на жердці, прибитій над ліжком, навпроти вікна. Наявність жіночих зображень, «Дерева життя», геометричних символів, свідчить про язичницький, сакральний зміст цих образів, систему оберегової, заклинальної символіки. В процесі історичного та культурного розвитку в XIX–XX століттях для певної місцевості України утворилися особливі орнаментальні мотиви й композиції, кольорова гама, техніки шитва рушників.

Вишитий рушник широко використовується в сімейних обрядах українців: на весілля – атрибут, який символізує чистоту і невинність нареченої, щасливе життя молодят; народження, хрещення – обєріг дитини від зла та на похорон. На Поліссі зафіксовано звичай колективного виготовлення рушників за один день. Рушниками, вишитими яскравими нитками, прикрашали хату на свято або коли в родині відбувалася радісна подія чи церковне свято: Різдво, Великдень, Покрова. Особливе місце займав «родовий рушник» – сімейна реліквія, який зберігався і передавався від старших членів роду до молодших. Він переходив у спадок старшому сину або діставався первістку в сім'ї незалежно від статі або наймолодшому, який залишався жити в батьківській хаті й дбав про старих батьків. Рушники використовувалися під час родильних обрядів: баба-повитуха приймала пологи, на рушнику вишитому світлими, яскравими кольорами несли дитину до церкви для хрещення. Хрещена мати загортала в нього немовля, примовляла йому «красну дорогу». Рушники з тонкого, гарно вибіленого полотна дарували породіллі, коли приходили вшановувати матір та дитину. Рушник, яким загортали немовля і переносили на далеку відстань звався «гайтка». Мати в разі хвороби дитини або для дитини, що народилася у сім'ї, в якій до цього діти вмирали виготовляла рушники, що звались «обиденні» або «обітні». Вони дарувалися до церкви для ікон Богородиці Покрови [4, с. 6].

В українській родині, де підростала дівчина до шлюбного віку, готували весільний посаг до якого належала скриня з сорочками та рушниками (12–14 штук). На кожен весільний обряд був потрібен окремий рушник, а для подарунків родичам і сватам по кілька рушників. «А в коморі сволок, на ньому рушників сорок, бежіте, внесіте та буярів прикрасіте...», – співається у народній пісні. Кількість пригєтовлених дівчиною рушників була ознакою її працєлюбності, майстерності, заможності. Дівчина, вишиваючи довгими зимовими вечорами співала пісень, які збереглися в українському фольклорі: «Ой ластівонька купалася, край бережка сушилася, край бережка сушилася. Дівка Маруся журилася, ой ще рушників не надбала, а вже Івана сподобала. Ой ще, рушників не зробила, а Івана полюбила». Або

«та спасибі тобі моя ненько, що будила мене раненько, а я слухала, вставала та рушничків напряла, по тихому Дунаю білила на сухому бережечку сушила, своїх старостів дарила» [5, с. 292].

У народних піснях, легендах і переказах опоетизовано готування дівчиною рушників до власного весілля. У вишитих орнаментах вона відтворювала свої думки й почуття, надії на щасливу долю. Народні вислови: «рушники подати» означає заручитися або «на рушник стати» – обвінчатися. Коли сватали дівчину то на знак згоди заручитися, вона перев'язувала старшого старосту рушниками через груди навхрест й подавала рушники сватам, які перев'язували їх собі через плече попід ліву руку. Такі рушники називали «плечовими». За морально-етичними нормами це було законним зобов'язанням щодо майбутнього шлюбу. В обрядовій пісні співається: «Старостам по рушнику, молодому хусточку, а вже ж тоді от того не ввляти, щоб старостам рушнички не подавати. Ой перві прийшли, вона тим одказала, а других почастувала, а треті прийшли – тим рушнички дала, а мій батенько та як голубонько, все мною молодю та рушники крає, старостам дає – мене заручає». Або: «Ой ти, мати, порадник в хаті, порадь мені, що людям казати? А чи мені рушники давати, А чи мені іншого чекати? У відповідь: «що за садами – тим відказали, за воротами – тим слово дали, під сінymi – рушнички дали. Староста під час заручин брав рушник, накривав ним хліб, клав руки наречених на хлібину і перев'язував рушником. Після розв'язування рук молода (наречена) перев'язувала рушниками старостів. Це супроводжувалося обрядовими піснями: «Рушники ж мої, рушнички ж мої, тонкі та біленькі, я ж Вас пряла, Я ж Вас пряла – ніченьки не доспала. Я ж Вас робила, я ж Вас робила Всіх ткачів обносила. Я ж Вас білила, я ж Вас білила – всі береги обстелила, я ж Вас дарила, я ж Вас дарила – всю родину звеселила. Або «Ой ходіть до мене, дружечки, подала я за милого рушнички». Павло Чубинський під час етнографічної експедиції Правобережною Україною зафіксував український звичай «торочення рушників» перед весіллям. У п'ятницю сходилися дружки, старости до хати молодої «торочити рушники» – дошивати до рушників шматочки полотна, що залишилися на верстаті з довгими нитками [6, с. 7].

На дівич-вечір, коли відбувався весільний обряд прощання з дівуванням, молода (наречена), дружки обв'язувались вишитим рушником. Обв'язування молодої рушником мало магичний захист від злих сил. Запрошувати на весілля молода перев'язувалася в поясі рушником та йшла з ним до шлюбу. Після запросин гостей наречена з дружками поверталася до хати де в сінях стоїть весільне «гільце», прикрашене стрічками й квітами. Його заносять до хати і ставлять на розстелений рушник. Батьки благословляють молодих (наречених) хлібом на рушнику. Вишитим рушником прикрашають коровай, обв'язуючи його чи кладуть на рушник або прикривають навхрест рушником. Під час весілля молоді обдаровують одне одного: молода дарує молодому власноруч вишиту сорочку, хустину, рушники. Молодий (наречений) обдаровує її чоботами, хустиною. А молода (наречена) обдаровує дружбів вишитими рушниками. Цей звичай оспівується у пісні: »Мати Марусеньку родила. Місяцем обгородила. Сонечком підперезала, до свекра проводжала та сказала: «Марусенька – не пряха, а матінка Марусина – не ткала, аж вона раненько вставала, тонкі рушники напярала, у тихого Дніпра білила, молодих дружків дарила» [5, с. 294].

Вишитими рушниками зв'язували руки молодим під час вінчання, бажаючи щасливого подружнього життя. Такий весільний звичай зафіксований у фольклорі: «почуєм, побачим, що нам скажуть, біленьким рушничком рученьки зв'яжуть»; «коли б мені, Боже, неділі діждати, на рушнику стати, тоді не розлучать батько ні мати, ні суд – хіба, вже розлучать заступ та лопата»; «лети, лети соколоньку, поперед нас неси, неси вісточку батеньку від нас: що вже його діточки звінчали, на білому рушничку стояли, золотим перстеночком міняли; «полети, соколоньку, поперед нас, занеси вісточку від нас»; «нехай виходить матінка з калачем, зв'язали її донечку з паничем. Чи з панечем чи не з паначем звінчали її з мужиком, зв'язали її ручки рушником». Вишитим рушником вистилають дорогу на весілля: від порогу до столу, від воріт до дверей молодим під ноги: «Стати на рушник означає вірного друга мати», «Мені два життя не жити – два рушники не стелити», «На рушник стати – разом долі поєднати» – цей вислів означає дати одне одному клятву на подружню вірність.

Важливу образно-символічну літургійну роль виконував рушник у християнській обрядовості, зокрема в ритуалі обмивання ніг, обличчя, рук під час літургії. За дослідженнями українських етнографів, семантика вишитого рушника розкривалася у значенні дороги. «Рушник у похоронному обряді українців пояснюється медіативною роллю, пов'язаною з поєднанням сфер життя і смерті, адже похоронний обряд сприймався як сполучна ланка між ними. Рушник – це дорога життя, початок – народження, кінець – завершення життєвого шляху» [7]. «Тужніми» рушниками проводжали людину в потойбіччя. Їх пов'язували на корогви, хрести, під час «хресної ходи». Під час похорону рушниками накривали тіло небіжчика або клали під ноги, на віз (сані) на яких везли домовину на цвинтар. Домовину прикривали рушником, на який клали хліб, опускали в яму на рушниках. На знак жалоби по покійнику члени родини вивішували на воротах або у вікні хати рушник, учасників похорону пов'язували хусточками або рушниками. Існував також звичай – виготовлення похоронних рушників майстринею на одне село. Виряджаючи в дорогу батька, сина, чоловіка, коханого, мати-дружина, дівчина-наречена давали їм хлібину, сіль, горсточку землі, загорнувши в так званий «рушник-провідник». Коли траплялося лихо, то у хаті вивішували рушники вишиті червоними і чорними нитками: червоний колір означав любов, а чорний – сум, розлука. Народною піснею, якій судилося довгі роки життя з 1959 р. стала «Пісня про рушник» А. Малишка, П. Майбороди, яка сьогодні є символом материнської любові, благословення, оберегом: «Мені війнула в очі сивина, та я нічого не беру в дорогу, лиш згорсточок старого полотна і вишите моє життя на ньому. Я візьму той рушник, простелю наче долю. В тихім шелесті трав, в щебетанні дібров. І на тім рушникові оживе все знайоме до болю І дитинство й розлука і вірна любов». В українському фольклорі ХХ століття з'явилась легенда про те, як мати рушником стала: «Жила тоді в одному селі мати і мала вона трьох синів. Працьовиті були вони і люди їх поважали. Одного хлопці не вміли – вишивати як їх ненька. Горнулася мати до синів і мудрі слова говорила: «Долю я Вам кожному вишию, а пам'ять про себе в рушниках

залишу то ж бережіть їх»... Даруючи, навчала: Пам'ятайте навік прохання своєї неньки. Куди б не їхали, куди б не йшли, а рушник в дорогу беріть. Хліб у нього загортайте та людей пригощайте. Хліб на рушнику життя величає, здоров'я береже». Померла мати, а її слова й пам'ять про неї у вишитих рушниках залишилась, які передаються з покоління в покоління.

Вишитий рушник передавався з роду в рід, від батьків до дітей, його берегли як сімейну реліквію. Наші предки чіпляли його на дерева, пускали на воду, клали на каміння, молили богів, просили благодаті: «щоб родила земля, щоб біда і всяка напасть обминала родину». Вишиті орнаментальні символи відповідали заклинальній символіці родючості. Під час будівництва хати рушниками «підіймали» сволюки, дарували його майстрам. Наймолодший з них мав поставити на вершину даху хати «квітку» – букет з гілок берези, дубу, квітів, пов'язані вишитим рушником. З ним входили в збудоване житло, облаштовували криниці, обходили весняну ниву. Якщо людина продавала річ, тварину, птицю то купівлю – продаж скріплювали рушником. Побутували невеликі за розмірами – рушники-хлібники, в які загортали хліб. Їх оздоблювали по краях двома невеликими смужками орнаменту та пишно вишивали посередині рушника, а краї завершували вузькими вишитими смужками.



Серед символів української вишивки, найчастіше зустрічаємо на рушниках орнаменти: «Дерево життя», «Берегиню». Рушники з орнаментом «Деревом життя» розміщували на стінах, іконах, а з «Берегинею» обвішували хатні двері та вікна. Кожен вишитий рушник був унікальним, відповідно

до символіки, обрядового призначення, мистецької вишуканості візерунків: вода – це символ життя, родючості, очищення; сонце – символ світла, добра, достатку; земля – символ родючості, материнства; Дерево Життя – це символ роду, продовження життя; квіти – символ краси, молодості, любові; птахи – символ свободи, добра, щастя [8].



Рушник «Дерево життя»



Рушник «Берегиня»

У сімейних і календарних обрядах українців вишиті рушники виконували функції – благословляти й охороняти, зберігати пам'ять про близьку людину. У романі Олесея Гончара «Прапорonoсці» рушник є символом подружньої вірності, дарований на збереження життя і повернення додому: «Хома Хаєцький добувся нарешті до свого власного майна. Стоячи на возі,

витушував зі свого мішка скарби й став прибирати: змінна білизна, бритва та помазок, пара халяв та полотняний домотканний рушник. Взяв гаптований рушник на руки, розгорнув, і гілляста калина зачервоніла до бійців далекими рідними краями, тьохнула вишитими соловейками. Власними руками Явдошка ці узори виводила. Давно зберігав, а нині розлучитися мушу. Товариші: Не викидай, Хомо. Халяви кинь, а рушник залиш! Хаєцький постояв якусь мить, вагаючись, послухався ради. Згорнув барвистку пам'ятку і поклав до кишені...». Вишитим рушникам сьогодні крім художніх творів присвячують народні пісні: Н. Діденко «Мамин рушник», А. Гросу «Рушничок», також складають вірші: Наталка Поклад «Наша хата»; Надія Кір'ян «Рушничок»; Юлія Забіла «Бабусин рушник»; Людмила Кибалка «На вишитому рушнику»; Марія Яновська «Весільний рушник»; Марія Хоросницька «Рушник», Дмитро Мегелик «Рушничок», Галина Онацька «Рушничок», Володимир Лучук «Рушник», Дмитро Чередниченко «Рушник».

Отже, вишитий рушник не втрачає своєї ваги та актуальності в наш час. Рушник – є символом гостинності, оберегом українців. Він став об'єктом народного мистецтва, що об'єднує минуле та сучасність, спадковість, народну творчість, український фольклор. Тому «шануйте любі рушники, квітчайте ними свою хату. То обереги від біди, що дала рідна мати. Щоб легше в житті здолати похмурі та скрутні часи. Шануйте рушники!» Вишитий рушник – важлива частина національної ідентичності та культурної спадщини України, сьогодні продовжує жити та надихати український народ на творчість та самовираження.

Джерела та література:

1. Мельничук Ю. Семантика українських вишитих рушників. *Народне мистецтво*. 2004. № 3–4. С. 60–63.
2. Титаренко В. П. Вишивальне мистецтво Полтавщини : науково-популярне видання. Полтава : Полтавський літератор, 2021. 268 с.
3. Лупій Т. Обрядовий рушник і міфологічна картина світу. *Народна творчість та етнографія*. 2000. № 5–6. С. 104–109.
4. Бондаренко Г. Обиденні та обітні рушники. Поетика та семантика українського рушника: образ, символ, знак. Київ, 1997. С. 5–8.
5. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис : у 2-х т. Київ : МВП Оберіг, 1991. Т. 2. С. 273–426.

6. Андрушко Л. Рушник у весільній обрядовості українців. *Берегиня*. 2000. № 1. С. 3–11.
7. Китова С. Полотняний літопис України. Семантика орнаменту українського рушника. Черкаси : Брама, 2003. 220 с.
8. Кара-Васильєва Т. В., Чорноморець А. Д. Українська вишивка. Київ : Либідь, 2002. 160 с.

О. Г. ШИШКО

док. іст. наук, доц.,

Одеська державна академія будівництва та архітектури

(Україна)

ORCID ID: 0000-0002-9933-8794

ЩЕ РАЗ ПРО ПРИЧИНИ ШТУЧНОГО ГОЛОДУ У 1921–1923 рр. (НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Постановка проблеми. Дослідження проблематики голоду 1921–1923 рр. було започатковано ще в радянський період, після здобуття Україною незалежності ці дослідження отримали новий імпульс. У той же час продовжують точитися гострі дискусії як щодо причин цього голоду, так і щодо чисельності жертв. Зокрема, у виданні «Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань», як зауважив Геннадій Єфіменко, були виключені такі поняття як «посуха» та «неврожай», «тобто природні, незалежні від дій більшовицької влади чинники того лиха» [1]. У цьому ж виданні було вказано, що «під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. в УСРР комуністичний тоталітарний режим знищив 3 млн 500 тис. українців» [2, с. 618]. Натомість Г. Єфіменко у своїй публікації навів вагомі аргументи безпідставності цього показника померлих від голоду [1]. Отже, всі ці обставини спонукають ще раз звернутися до проблеми причин голоду 1921–1923 рр., тим більше, що періодичні видання, зокрема, одеська газета «Вісті» детально висвітлювала питання засухи, яка призвела до неврожаю у більшості повітів Одеської губернії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як уже наголошувалось вище проблематика голоду 1921–1923 рр. має чисельну історіографію. Так само і в регіональному вимірі присутні публікації, у яких висвітлювались різні аспекти терору голодом, який здійснювала більшовицька влада. Саме місцеві особливості, зокрема голоду 1921–1923 рр., на фоні загальних тенденцій стали предметом дослідження Едуарда Петровського

та Сергія Аргатюка. Так, вони встановили, що «посуха в Одеській губернії повністю спалила посіви на 45 відсотках площ» та що через посуху поголів'я худоби скоротилось на 61 відсоток [3, с. 21]. А Микола Михайлуца з'ясував, що губернські чиновники вираховували, що занепад зернового сільськогосподарського виробництва у 1921 р. сягав 80 % [4, с. 217]. У своїй статті, яка була приурочена до 100-річчя цієї трагедії, автор проаналізував різні аспекти голоду, зокрема, приділивши значну увагу його причинам, де посуха та неврожай були на чільному місці. А у своїй монографії, яка була присвячена православному життю Одеси з 1917 р. й до 1945 р., М. Михайлуца, звернувшись й до теми голоду, наголосив на тому, що саме політика більшовицької влади спричинила голод [5, с. 59]. Регіональний вимір голоду став предметом дослідження А. Лекаря, який на основі широкої джерельної бази ґрунтовно дослідив причини та наслідки голодомору у Балтському повіті Одеської губернії. При цьому він дійшов висновку про те, що терор голодом у цьому краї був застосований владою, передусім, для боротьби з антибільшовицькими виступами. Автор акцентував увагу на тому, що «голодомор знизив політичну активність селян, призвів до спаду повстанського руху, який не могли підтримувати голодуючі селяни» [6, с. 172].

Постановка завдання. Метою статті є встановлення на основі публікацій періодичних видань та архівних матеріалів причин голоду 1921–1923 рр. в Одеській губернії та висвітлення реакції місцевої влади на засуху й на загрозу голоду в губернії.

Виклад основного матеріалу. З перших днів квітня 1921 р. у газеті «Вісті» почали з'являтися відомості про те, що, зокрема, в Одеському й Тираспольському повітах фіксується повна відсутність опадів, що може призвести до сильної засухи. Така констатація фактів прозвучала під час виступу на пленумі Одеської ради робітничих та червоноармійських депутатів голови губвиконкому Якова Дробніса, який наголосив на тому, що такі несприятливі кліматичні умови значно «зруйнували всі плани, всю напружену й важку підготовчу роботу у ході посівної кампанії» [7, 2 квітня]. Наступного дня у цій же газеті повідомлялось про проведення екстреної наради губернського посівного

комітету, на якій той же Я. Дробніс заявив, що «засуха набуває зтяжнього й загрозливого характеру» [7, 3 квітня].

На черговому пленумі Одеської ради голова Одеського губерньського продовольчого комітету (опродкомгубу) Патрикеев, констатуєчи факт «небувалої паливної та продовольчої кризи, яка сталася у Республіці й, зокрема, в Одеській губернії», найважливішою причиною цієї кризи назвав «розвал селянського господарства» [7, 15 квітня]. Звичайно, він був не єдиним, хто відверто і відкрито називав цю причину. Скажімо, у січні 1921 р. інструктор Д. Приходько, після обстеження Одеської губернії, надіслав до президії ВУЦВКа звіт, у якому, зокрема, наголосив на тому, що занепад сільського господарства став наслідком помилкової земельної політики, яка проводилась протягом всього 1920 р. як по всій Україні, так і в Одеській губернії зокрема» [8, арк. 115 зв.]. Безумовно, оголошений на X з'їзд РКП(б) перехід до НЕПу став свідченням повного провалу політики більшовиків у всіх її сферах.

Отже, навесні 1921 р. стали очевидними два факти. Перший з них полягав у тому, що значну територію України охопила засуха, яка створювала передумови для голоду. А другий вказував на те, що економічна модель, яку нав'язували більшовики не могла адекватно реагувати на ці виклики. Дослідники голоду 1921–1923 рр., перераховуючи його причини, одну з них пов'язували з руїною сільського господарства, яка була викликана безперервними бойовими діями протягом останніх семи років. Не виключаючи цю обставину, все ж таки більш вірогідною видається причина, яка впливає з провальної економічної політики більшовиків. Ринкові механізми були зруйновані, а новоутворені державні органи влади виявилися неспроможними забезпечити елементарну життєдіяльність суспільства. До всього, місцеві органи влади були позбавлені будь-якої самостійності й повинні були передусім виконувати вказівки «Центру».

У той же час варто наголосити, що це не означало, що ці органи влади зовсім самоусунулись від вирішення нагальних питань. Так, у другій половині червня 1921 р. на шпальтах газети «Вісті» продовжували друкуватися матеріали, у яких

висвітлювалися питання, які були пов'язані з виконанням, вірніше невиконанням, плану продрозкладки ще за 1920 р. та почали з'являтися публікації, у яких містилися пасажі на кшталт того, що «негайно необхідно сконцентрувати всю увагу всього радянського і партійного апарату на кампанії зі збору врожаю». Але вже в останній декаді червня одночасно з цими матеріалами було опубліковано декілька статей, у яких повідомлялось про те, що у багатьох районах Одеської губернії не буде чого збирати. Особливо це стосувалося Одеського повіту, який перетворився на «суцільну пустелю». Ситуація з майбутнім врожаєм почала виглядати настільки загрозливою, що опинилась у центрі уваги голови Одеського губвиконкому Я. Дробніса, який 22 червня опублікував програмну статтю, у якій йшлося про наміри надати допомогу селянству. Вказавши на жахливий стан посівів у повіті, голова губвиконкому наголосив на тому, що хоч селяни і впадають у відчай, але одночасно «вірять у те, що робітничо-селянський уряд прийде до них на допомогу» [9, 22 червня]. З тексту цієї статті видно, що голова виконкому щиро вірив у те, що саме так і станеться. Адже допомога Одеському повіту мала передусім важливу політичну складову, у зв'язку з тим, що селяни повіту першими повністю виконали план продрозкладки за 1920 р. Відповідно тепер настав час держави виконати свої зобов'язання перед селянами, які опинилися на межі голодного існування.

Свідченням того факту, що ситуація катастрофічно погіршувалася, стала публікація Я. Дробнісом вже через три дні, 25 червня, нової статті «Ще раз про допомогу Одеському повіту». На зміну закликам, які домінували у попередній публікації, до автора прийшло розуміння того факту, що державна допомога селянам є майже неможливою через відсутність механізмів і планів, які покликані були б забезпечити цю допомогу. Натомість він наголосив на тому, що відсутність такої допомоги неминуче призведе до голодного існування значного відсотку незаможного населення уже у найближчій перспективі. Критично оцінивши реальний стан справ, голова виконкому зробив невтішний висновок про те, що «попереду, поза сумнівом, на нас чекає голодна осінь, зима і весна» [9, 25 червня].

Отже, наприкінці червня на рівні Одеського губвиконкому була сформована чітка позиція, яка полягала у тому, що населенню Одеського повіту необхідно надати всебічну допомогу для подолання наслідків засухи. За таких обставин, здавалось би логічним кроком місцевої влади було б інформування нею центральної влади в Україні про цю ситуацію. Натомість остання, інформуючи московську владу про свою діяльність у боротьбі з голодом наприкінці року, виправдовувалась, що «майже до початку серпня справжні масштаби недороду їй були невідомі» [10, арк. 48].

Наскільки це відповідало дійсності залишається незрозумілим, адже на засіданні президії ВУЦВК, яке відбулось 29 червня 1921 р., було розглянуте питання «Про комісію з допомоги населенню, яке постраждало від неврожаю». Наслідком розгляду цього питання стало прийняття рішення про створення такої комісії, до складу якої увійшли представники ВУЦВК, Наркомпроду, Наркомзему й ЦК незаможних селян [10, арк. 1]. Вже на наступному засіданні президії ВУЦВК, яке відбулось 6 липня, головою цієї комісії було призначено голову ВУЦВК Григорія Петровського [10, арк. 2]. Отже, з назви комісії та з того факту, що вона була створена центральним органом української влади можна дійти висновку, що йшлося про допомогу постраждалим від неврожаю в Україні. Але знову таки у своєму виправданні перед ВЦВК ВУЦВК вже стверджував, що 29 червня була створена Центральна комісія для допомоги голодуючим Поволжя [10, арк. 47].

Що ж стосується місцевої одеської влади, то вона почала розмірковувати над тим як можна було б полегшити становище населення Одеського повіту. Відповідно 3 липня з'явилася вже відозва президії Одеського губвиконкому, у якій містилося запевнення у тому, що «соціалістична держава прийде зі всіма наявними у неї засобами на допомогу трудовому селянству повіту» [9, 3 липня]. Для підтвердження цієї тези у відозві містився цілий перелік заходів, які були ухвалені у вигляді постанов губвиконкому, зокрема йшлося про звільнення селянських господарств Одеського повіту від всіх видів розкладки, зокрема й на фураж та молочні продукти; про необхідність бронювання всього фуражу у повіті для потреб місцевого

населення; про організацію у повіті їдалень громадського харчування та харчових пунктів; про зобов'язання губернського продовольчого комітету опродкомгубу виявити райони, які потребують продовольчої допомоги та включення населення цих районів до планового постачання; про пропозицію губспілці посилити закупівлю для повіту; про надання повітовому земельному відділу 10 млн руб. для боротьби із засухою; про виділення 5 тис. пуд. збіжжя для потреб КНС повіту. Завершувалася відозва запевненнями у тому, що це тільки перші кроки, що допомога буде збільшуватися і розширюватися.

5 липня на першій шпальті газети вже з'явилась відозва від імені президії Одеського губвиконкому, лейтмотивом якої став розгляд питання про те, якими вимальовуються продовольчі перспективи на 1921 р. У вступній частині цього документу містилась констатація того факту, що у 1920 р. сільськогосподарське виробництво РСФРР і України скоротилось у порівнянні з довоєнним часом на 2100 млн пуд. збіжжя, або майже на половину (48 %). Причиною такого стану речей були названі два фактори: скорочення посівної площі та неврожай. Чому відбулось скорочення посівної площі у відозві не вказувалось. Інша частина відозви містила відомості про перспективи врожаю у всіх повітах губернії згідно відомостей губернського статистичного бюро (губстатбюро). Щодо Одеського повіту ще раз була озвучена теза про те, що тут була найгірша ситуація. «Від Одеси до Мангейма 40 верств, тут Сахара у буквальному значенні цього слова. Селяни покладають надію лише на відносний врожай дрібної картоплі та на просо, іншого збіжжя не буде», – так у відозві була змальована картина, яка відображала стан посівів у цьому повіті [9, 5 липня].

У Вознесенському повіті стан посівів виглядав таким чином – жито, озима та яра пшениця, гречка, просо, ячмінь, овес та сінокоси все на «двійку» (за п'ятибальною шкалою); кукурудза, картопля і соняшники – на «трійку». У Тираспольському повіті стан посівів з кожним днем погіршувався, вологи у ґрунті ставало все менше, посіви почали вигорати. Через відсутність дощів у Первомайському повіті, у центральній та південно-східній його частині, рослинність як хлібів, так і трав була низькою,

розрідженою. Дещо кращою ситуація була у Балтському повіті. Зібрані повідомлення з повітів дали підстави губстатбюро подати загальну характеристику стану посівів по всій губернії таким чином: жито, яра пшениця, ячмінь, овес – 2 бали, озима пшениця – 2,2; гречка – 2,5; просо – 2,6; кукурудза – 3; соняшник – 2,7; картопля – 3,1; сіно – 2,4. Ситуація погіршувалась ще й тим, що там, де посіви все ж таки виглядали краще їх почали знищувати шкідники [9, 5 липня].

Отже, вже на початку липня місцева одеська влада володіла детальною інформацією про масштаби неврожаю у всіх повітах губернії. Але тільки наприкінці місяця ці відомості стали відомі у Києві, про що йшлося вище. Ці відомості й власне вся відозва засвідчили той факт, що йшлося не лише про засуху та відповідно неврожай у Одеському повіті, а й про більшу частину інших повітів губернії. А значить допомоги потребував не один повіт, а всі повіти, можливо, за виключенням частини Балтського. Але у цій відозві ніяких відомостей про те, як губвиконком збирався вирішувати цю проблему не містилось.

Але вже на другий день, 6 липня, з'явилась інформація про те, що все ж таки перший крок у цьому напрямку президія губвиконкому зробила, її рішенням була відмінена з 1 липня продрозкладка для селян всієї губернії [9, 6 липня]. У той же час таке рішення відразу загостило питання продовольчого забезпечення робітників, яких після цього влада не могла забезпечити продовольчим мінімумом, адже план продрозкладки за 1920 р. так і не було виконано. Так, станом на 1 квітня 1921 р. у селян було вилучено 12,5 млн пуд. збіжжя, або 58 %. Усвідомлюючи той факт, що до 15 липня, тобто до часу завершення виконання плану продрозкладки, зібрати інші 9 млн пудів збіжжя буде нерéalно влада встановила так звану «додаткову розкладку» у розмірі 3 млн пуд. збіжжя. Але станом на 1 липня, на момент, коли розкладка «нарешті» була відмінена на рахунок нової розкладки надійшло лише 715 тис. пудів збіжжя, або 23,7 %. А це означало, що примара голоду почала нависати і над робітниками. Так, скажімо, 8 липня випічка хліба становила 3770 пуд., а вже 14 липня 1390 пуд. «у зв'язку з відсутністю борошна». Й надалі цей показник зменшувався, зокрема, 21 липня випічка складала 1230 пуд.

хліба [2, 21 липня]. Це при тому, що мінімальна потреба тільки для робітників становила близько 9 тис. пуд. [11, 5 лютого].

21 липня в одеській газеті «Вісті» з'явилась публікація, у якій констатувався той факт, що «неврожай в Одеському повіті є вже не передбаченням, а реальним фактом». Відповідно «перед місцевою владою постало у всій своїй грізній силі питання про те, що робити, як паралізувати погибельні наслідки врожаю, як попередити голод, який насувається». Для подолання цих наслідків повітовий виконком «передусім висунув принцип широкої самодіяльності населення у боротьбі з голодом». Але якими мали бути форми цієї «самодіяльності» ним не були визначені. Іншими словами, населення мало самостійно вирішувати як забезпечити себе продовольством. Та все ж таки деякі конкретні кроки повітовим виконкомом було намічено. Зокрема, було визнано за необхідне забронювати для потреб постраждалого населення повіту наявний у повіті держаний фонд збіжжя у кількості біля 200 тис. пуд. Цей запас збіжжя мав скласти поки що недоторканий фонд і з нього мала бути виділена та частина збіжжя, яка була придатна для посіву озимих і розподілена між найбільш постраждалими волостями. Крім цього, повітовий виконком надіслав до губпосіву заявку на відпуск із загальногубернських запасів збіжжя 750 тис. пуд. озимого насіння для засіву 124 тис. десятин землі. Щодо власне продовольчої допомоги населенню повіту у більш конкретному значенні цього слова, то газета повідомляла, що постачання, за обставин, що склалися, може поширюватися лише на деякі категорії населення, такі як, наприклад, інваліди, сім'ї червоноармійців, радянські установи, незаможники тощо [9, 21 липня].

Також особлива увага місцевої влади була прикута до лікарень й дитячих установ у повіті, з яких деякі опинились у дуже трагічній ситуації і опинилися на межі закриття. Завершувалася ця публікація констатацією тієї сумної обставини, яка «надзвичайно гальмувала» розмах роботи повітового виконкому та яка полягала у «крайній нестачі фінансових коштів, яка зв'язує виконком по руках і ногах». На переконання автора публікації ця обставина мала бути врахована як губернською, так і центральною владою [9, 21 липня].

Отже, майже до кінця липня вся увага місцевої влади, як губернської, так і повітової була прикута до проблеми засухи та загрози голоду. Хоча рішення носили переважно декларативний характер, вони все ж таки свідчили про те, що влада почала шукати вихід з цієї надзвичайно трагічної ситуації, яка склалася у всій губернії.

У той же час, починаючи з 13 липня, коли у газеті була опублікована відозва «До всіх громадян РСФРР», та особливо з 22 липня, коли була опублікована відозва РКП(б) «На боротьбу з голодом», у яких йшлося про катастрофічний стан на Поволжі, акценти потроху почали змінюватись. Так, у публікації за 27 липня вже йшлося про те, що для України подвійна задача полягає у тому, щоб «організувати допомогу постраждалим від засухи місцевостям Південної України та провести облік можливостей надання допомоги населенню братської республіки» [9, 27 липня]. А вже 2 серпня у цій газеті з'явилась постійна рубрика «Боротьба з голодом», де левову частку матеріалів складали повідомлення з росії, у яких містилась інформація про заходи, які вживались різними органами влади та організаціями для подолання наслідків голоду саме у Поволжі. Також на початку серпня розпочався процес організаційного оформлення органу, який покликаний був координувати зусилля структур влади задля надання допомоги голодуючим Поволжя. Але тільки на початку вересня цей орган отримав назву: Одеська губернська комісія для допомоги голодуючим, які постраждали від неврожаю [12, арк. 50].

Таким чином, вже у квітні 1921 р. органи влади Одеської губернії почали акцентувати увагу на тому, що відсутність опадів може призвести до сильної засухи. У червні засуха стала реальністю, особливо сильною вона була в Одеському повіті, який перетворився на «суцільну пустелю». Наприкінці червня влада в особі голови Одеського губвиконкому Я. Дробніса вже відкрито заявляла, що голод становить реальну загрозу. Тому до кінця липня вся увага місцевої влади була прикута до проблеми засухи та загрози голоду. Так, влада почала розмірковувати над тим, яку допомогу вона може надати селянству. Але у підсумку з'ясувалося, що всі її рішення носили переважно

декларативний характер, вона виявилася неспроможною забезпечити елементарну життєдіяльність суспільства. На початку серпня ситуація почала різко мінятися, віднині основні зусилля влади були спрямовані на подолання наслідків голоду у Поволжі.

Джерела та література:

1. Єфіменко Геннадій. Фальсифікувати не можна відкликати або чи є в Україні цінністю наукова доброчесність та репутація науковця. Історична правда: (Електронний ресурс). 2023. 6 квітня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/04/6/162557/>
2. Геноцид українців 1932–1933 : за матеріалами досудових розслідувань / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (та ін.). Вид. 2-ге, допов. Київ; Харків : Право, 2022. 660 с.
3. Петровський Е. П., Аргатюк С. С. Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років як наслідок державної політики: загальні тенденції та місцеві особливості. Голодний хліб (Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в контексті історії репресій). Овідіопольський район / автори-укладачі С. С. Аргатюк, Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Наук.-докум. вид. Одеса : СМІЛ, 2008. С. 18–62.
4. Михайлуца М. Перше випробування голодом: Одеса у 1921–1923 рр. (до 100-річчя трагедії). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : збірка наукових праць. / відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон : ОЛДІ–ПЛЮС, 2021. Вип. 8. С. 216–223.
5. Михайлуца М. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945) : монографія. Херсон : Олді-плюс, 2019. 388 с.
6. Лекар А. М. Голодомор 1921–1923 рр. в Балтському повіті Одеської губернії. Записки історичного факультету. Вип. 25. Одеса : ОНУ, 2015. С. 153–176
7. Вісти Одеського Губернського Виконавчого Комітету, Губернського й Загальноміського Комітетів КП(б)У. 1921.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 617. 133 арк.
9. Вісти Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 258. Оп. 1. Спр. 1. 408 арк.
11. Вісти Одеського Губернського Революційного Комітету і Губернського та Загальноміського комітетів КП(б)У. 1921.
12. ЦДАВО України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 40. 211 арк.

E. I. SCHVARTSOVA,

I. O. DANILOVA

senior lecturer, department of National and International Law

Odesa National Maritime University (Ukraine)

ORCID: 0000-0002-3174-477X

IMPACT OF LEGAL DEONTOLOGY ON THE FORMATION OF A LAWYER IN MODERN CONDITIONS

Legal deontology is a system of moral and ethical principles that regulate the behavior of a lawyer in the performance of his professional duties. It forms the internal culture of a lawyer, his ability to act responsibly, fairly and impartially. In the modern world, when jurisprudence is faced with the challenges of globalization, technological progress and social instability, the negative consequences associated with the military actions of the aggressor country, the role of legal deontology is significantly increasing.

The main goal of legal deontology is to cultivate in a lawyer a sense of professional duty, respect for the Law and human dignity. It motivates the lawyer not only to comply with the letter of the Law, but also to act in the spirit of justice. Principles such as integrity, decency, humanity and impartiality constitute the moral foundation of the legal profession.

For law faculty students, studying deontology is a crucial component of professional formation. It helps to understand that a lawyer is not merely an executor of legal norms, but a bearer of society's ethical values. The educational process should form not only legal awareness, but also moral-ethical responsibility for every decision. It is precisely because of this that a lawyer is able to uphold the authority of the Law and ensure the public's trust in the legal system.

Modern technological changes, including the introduction of artificial intelligence, electronic courts, and e-document management, give rise to new ethical dilemmas. A lawyer must be able to combine technical capabilities with adherence to confidentiality, objectivity, and the protection of human rights. In this context, legal

deontology serves as a benchmark to help avoid professional mistakes and preserve moral integrity.

Furthermore, legal deontology influences the interaction of lawyers with colleagues, clients, and state representatives. Adherence to ethical norms contributes to the prevention of conflicts of interest, corruption, and abuses of power. It develops the lawyer's ability to evaluate situations objectively, make prudent decisions, and respect professional secrecy.

In our view, legal deontology has not only normative but also a deeply humanistic meaning. It forms the inner world of the lawyer, their sense of responsibility, duty, and honor.

We're convinced that a modern lawyer must be aware of the impact of their activities on people's lives, therefore the legal profession requires a high level of moral culture, empathy, self-control, and responsibility.

Ethical principles of a lawyer begin to form already during training; the future specialist understands the supremacy of the law, is guided by the Law in determining the circumstances of events, actions, or inactions, grounding conclusions and establishing the meaning of truth, justice, and humanity in legal practice. It is precisely during student years that the foundations of integrity, responsibility, and readiness to act in accordance with the Law and ethical standards are laid, even in difficult situations.

In the face of contemporary challenges – war with the aggressor country, digitalization, globalization, and rising legal risks – legal deontology serves as a moral compass. It helps not only to make lawful decisions but also to evaluate them from the perspectives of humanity and justice. Without an ethical foundation, legal knowledge loses its value, for moral sense is what ensures citizens' trust in lawyers and the legal system as a whole.

I believe that legal deontology is not just a set of rules of professional conduct, but a way of thinking that shapes the true personality of a lawyer. It helps to remain faithful to the principles of legality, morality, truth, justice, and honesty even when it requires courage. That is why, I am convinced, deontological principles are the basis for the training of every lawyer who strives to act in the interests of man, society, and the state.

Thus, legal deontology is a fundamental component of a lawyer's professional formation, combining legal knowledge with moral guidelines, forming a professional lawyer as a person capable of acting in the interests of society. In modern conditions, adherence to these principles ensures the observance and implementation of the Law, upholds the authority of lawyers, fosters public trust and supports the development of a sovereign, democratic, rule-of-law state.

References:

1. Andrushchenko V. P. Philosophy of Law. Kyiv : Nauka, 2019. 250 p.
2. Bandura I. I. Professional ethics of a lawyer. Lviv : Svit, 2020. 180 p.
3. Danylovych I. O. Legal culture and ethical standards. Odesa : ONMU, 2021. 145 p.
4. Sydorenko L. S. Digitalization of law and new ethical challenges. Kharkiv : Pravo, 2022. 200 p.
5. Hnatyuk M. V. Lawyer in the system of moral coordinates. Kyiv : Yurinkom Inter, 2020. 220 p.
6. Koval A. V. Fundamentals of Legal Deontology. Dnipro : Academy, 2023. 240 p.

T. M. YABLONSKA

*Doctor of pedagogical sciences, professor
Odessa National Maritime University (Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-6801-8704

INTERCULTURAL ADAPTATION: HOW NONVERBAL COMMUNICATION HELPS OVERCOME LANGUAGE UNSECURITY

One of the most significant obstacles in intercultural communication is the language barrier. Even though English often serves as a common language for people from different countries, it does not guarantee perfect understanding. Language differences can lead to misinterpretations, confusion, and frustration.

Firstly, vocabulary and grammar differences can cause problems. Non-native English speakers may have limited vocabulary, which restricts their ability to express complex ideas clearly. Additionally, grammatical errors can lead to misunderstandings or reduce the clarity of a message.

Secondly, accents and pronunciation can also hinder communication. Different accents might make it difficult for listeners to understand spoken English, especially if they are not familiar with the speaker's native language or speech patterns.

Another challenge is the use of idioms, slang, and cultural references. These expressions often do not translate well and may confuse non-native speakers who are not familiar with the cultural context behind them.

Finally, emotional expression through language varies across cultures. Some cultures use indirect language and understatement, while others prefer direct and explicit communication. Such differences can lead to misinterpretation of the speaker's intentions or emotions [1].

To overcome language barriers, it is important to practice patience, ask for clarification when needed, and use simple, clear language.

Non-verbal communication, such as gestures and facial expressions, can also help to support verbal messages and improve understanding [2].

Language barriers often pose significant challenges in intercultural communication, but nonverbal communication can play a vital role in bridging these gaps. When verbal language is limited or unclear, gestures, facial expressions, and body language become essential tools to support and clarify the intended message.

For example, if a speaker struggles to find the right words in English, using hand gestures or visual aids can help the listener understand the meaning without relying solely on words. Smiling, nodding, or maintaining an open posture can also signal friendliness and willingness to communicate, creating a positive atmosphere despite linguistic difficulties.

Moreover, nonverbal cues can compensate for differences in vocabulary or pronunciation. If a listener cannot understand a particular word or phrase, accompanying gestures or facial expressions may provide the necessary context to interpret the message correctly.

However, it is important to remember that nonverbal communication varies widely across cultures. A gesture that helps clarify meaning in one culture might confuse or offend in another, so intercultural communicators need to be aware and sensitive to these differences.

As is known, in the process of intercultural adaptation, foreign speakers often face linguistic insecurity due to limited vocabulary, fear of mistakes, or low level of proficiency in a foreign language. Nonverbal communication, namely gestures, facial expressions, eye contact, intonation, body language acts as a powerful compensatory tool in situations where verbal interaction is limited or ineffective. Many cultures are characterized by unconscious reading of nonverbal signals, so the correct use of nonverbal strategies can significantly increase the effectiveness of communication even in the face of a language barrier. The use of nonverbal means helps reduce the speaker's anxiety level, allows you to save "face" in difficult communicative situations, and creates a feeling of involvement in the dialogue. In the process of learning English, it is important not only to master grammatical and lexical structures, but also to develop intercultural non-verbal communication skills as part of communicative competence. Thus, non-verbal communication

plays the role of a “space” between mental ineptitude and struggle to effective intercultural dialogue, supporting the individual in the process of adaptation to a new communicative environment.

Let's consider a few significant examples [3].

- gestures as support for verbal speech.

A foreign student in the USA has poor English, but when ordering food in a cafe, he uses gestures: points to the menu, shows the number of servings with his fingers, smiles. As a result, despite the language difficulties, communication is successful, and the student himself experiences less stress.

- eye contact to establish trust.

During group work in an international environment, a student from Ukraine hesitates to speak in English. However, thanks to eye contact, nodding, and an open posture, he actively participates in communication without excessive use of words. As a result, the group accepts him, he gradually becomes involved in the conversation, and his language insecurity decreases.

- facial expressions to express emotions and intentions.

A foreign employee at an international conference cannot find the right word, but expresses surprise or agreement through facial expressions, namely raised eyebrows, a smile, a shake of the head. As a result, participants understand his reaction even without words – communication is not interrupted.

- body language as a universal code.

A friendly head tilt, open posture, and relaxed shoulders signal to a partner from another culture that a person is at peace, even if they cannot express it in language. As a result, the likelihood of misunderstandings is reduced, and intercultural adaptation is facilitated.

- using intonation to convey meaning.

A new employee in an international office cannot formulate a complex thought in English, but correctly changes intonation, namely asks a question, expresses interest or doubt. As a result, this helps the interlocutors understand it correctly and support the dialogue.

- imitation of nonverbal behavior as a form of adaptation.

A student, while in Japan, notices that the locals bow low when greeting. He begins to imitate this in his gestures. Local residents

perceive it as «closer», which simplifies intercultural interaction, despite language barriers.

– a smile is a universal bridge between cultures.

While participating in an English discussion, the student does not know how to express support. He simply smiles and nods when the other person speaks. As a result, a positive atmosphere is maintained, even without active verbal contribution.

In conclusion, nonverbal communication serves as a powerful supplement to verbal language, helping to overcome language barriers and enhance mutual understanding in intercultural settings. Combining clear verbal communication with appropriate nonverbal signals is key to successful interaction between people from diverse cultural backgrounds.

References:

1. Кривко І. В. Міжкультурна комунікація: теорія і практика / І. В. Кривко. Київ : Видавництво Київського університету, 2014. 256 с.
2. Петренко О. С. Невербальна комунікація в міжкультурному спілкуванні: психологічний аспект / О. С. Петренко. *Вісник Київського університету. Серія: Психологія*. 2017. № 2. С. 45–53.
3. Knapp M. L., Hall J. A., Horgan T. G. *Nonverbal Communication in Human Interaction*. CA : Wadsworth, 2013. 488 p.

НОТАТКИ

Наукове видання

**ПРИЧОРНОМОР'Я: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ,
МОВНИЙ, ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ ВИМІРИ**

Збірка наукових праць. Випуск 10

Українською мовою
Англійською мовою
Румунською мовою

Відповідальний редактор	М. Михайлуца
Технічне редагування	О. Гринюк
Верстка	В. Грицик



Підписано до друку 14.10.2025 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Цифровий друк. Гарнітура Merriweather.
Ум. друк. арк. 34,06. Наклад 100.
Замовлення № 1025–081.

Видавництво та друк: Олді+
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
тел.: +38 (095) 559–45–45, e-mail: office@oldiplus.ua
Свідоцтво ДК № 7642 від 29.07.2022 р.
Замовлення книг:
тел.: +38 (050) 915–34–54, +38 (068) 517–50–33
e-mail: book@oldiplus.ua

